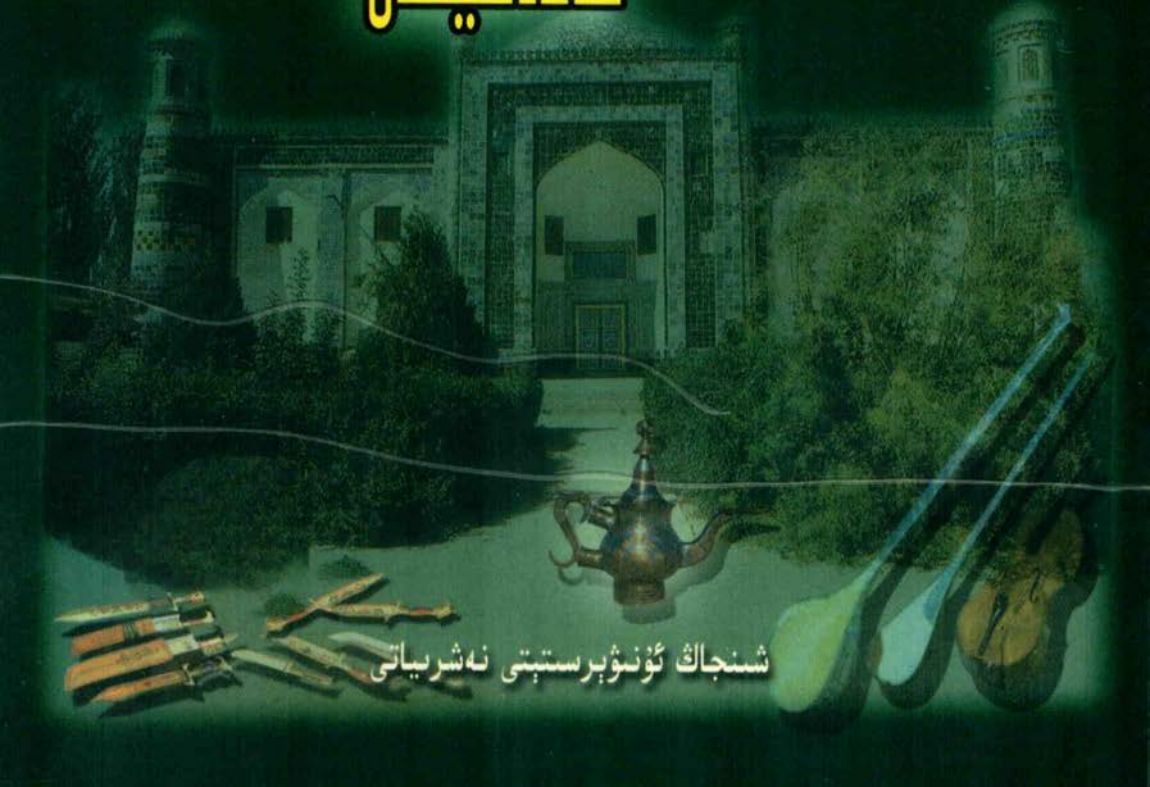
ئابدۇكېرىم رەھمان

20-ئەسىر ئۇيغۇر مائارىپى تارىخى

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

ئابدۇكېرىم رەھمان

20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ماددىي فولكلور مەدەنىيىتى

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابلىمىت قادىر
مەسئۇل كوررېكتورى: ئادالەت ياقۇپ
مەسئۇل باستۇرغۇچى: ۋاڭ گوخۇڭ

20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ماددىي فولكلور مەدەنىيىتى

ئاپتورى: ئابدۇكېرىم رەھمان

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى نەشر قىلىپ تارقاتتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى14№ ، پوچتا نومۇرى: 830046)
ھەرقايسى شىنخۇا كىتابخانىلىرىدا سېتىلىدۇ
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1230×880 م م، 32 /1، باسما تاۋىقى: 9. 75
2006 ـ يىل 5 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2006 ـ يىل 5 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 3000 — 0001

ISBN7 – 5631 – 2045 – 9
باھاسى: 19.00 يۈەن

كىرىش سۆز

فولكلور مەدەنىيىتى كىشىلىك ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ مۇھىم قىسمى بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئەمەلىي تۇرمۇش پائالىيىتى جەريانىدا ئىجاد قىلىنىپ، ئاغزاكى ۋە ئەمەلىي تەسىر كۈچى ئارقىلىق ئەۋلادمۇ ـ ئەۋلاد داۋاملىشىپ كەلگەن خەلق ئىجادىيىتىنىڭ مۇھىم بىر قىسمىدۇر. ئۇ خەلق مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسلىق تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى ماددىي مەدەنىيەت ۋە روھىي مەدەنىيەت ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىلىدۇ. ئۇ خەلقنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ئىجتىمائىي ھاياتى جەريانىدا ئىجاد قىلىنىپ، ئەۋلادمۇ ـ ئەۋلاد داۋاملىشىپ كەلگەن ئەڭ ئەسلى، ئەڭ ئاساسلىق مەدەنىيەت تىپى بولۇپ، ئۇ خەلقنىڭ ئۆرپ ـ ئادەت، تۇرمۇش ئۇسۇلى، ئىجتىمائىي ئاڭ، ئەخلاق ـ پەزىلەت، ئىدىيە ـ قاراشلىرى، ئەدەبىيات ـ سەنئەت، دىنىي ئېتىقاد قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ ئۇزاق تارىخىي جەريان ئىچىدە ئۆزىگە خاس ئالاھىدە ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي، سىياسىي، ئىجتىمائىي، دىنىي، پسىخىكا، جۇغراپىيە، مۇھىت ۋە تىل قاتارلىق كۆپ تەرەپلىمىلىك ئامىللارغا باغلىق بولىدۇ. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، ئەلگىلىك تارىخىي جەريانمۇ بىرەر يېڭى فولكلورلۇق مەدەنىيەت ھادىسىسىنىڭ پەيدا بولۇشىنى ئوبيېكتىپ جەھەتتىن مۇئەييەن ئاساس بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئۇيغۇرلار جۇڭگودىكى قەدىمىي ، مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرنىڭ بىرىدۇر. ئۇيغۇرلار ئۆزىگە خاس فولكلورلۇق مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ئىگە. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا پارلاق ۋە يۇكسەك بولغان كۆپ قاتلاملىق مىللىي مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىپ، دۇنيانىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىگە مۇناسىپ تۆھپە قوشقان. خۇددى فېئىك جياشىڭ ئەپەندى ئېيتقاندەك، «شىنجاڭ مەملىكىتىمىزدىكى باشقا ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرى بىلەن ئوخشاشمايدۇ، ئۇ تارىختا مەدەنىيەت رايونى دەپ نام ئالغان » ① .

① فېئىك جياشىڭ:«ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت بىر قانچە مەسىلە»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1957 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنىدىكى سانى، خەنزۇچە.

ئۇيغۇرلارنىڭ باي ۋە رەڭدار فولكلور مەدەنىيىتىنى ۋە ئۇنىڭ تارد-
خىي ئۆزگىرىش جەريانلىرىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش پۈتكۈل
ئىنسانىيەت مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش ۋە ئېچىش خىزمىتىنىڭ
تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە، ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. مەزكۇر
تەتقىقات تېمىسى ئەنە شۇ ساھەگە تاشلانغان تۇنجى قەدەم بولۇپ، ئۇنىڭدا
ئالەمشۇمۇل ئۆزگىرىشلەرگە تولغان 20 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر فولكلور
مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىي قىلىش جەريانلىرىنى رېئال تا-
رىخىي پاكىتلار ئاساسىدا يورۇتۇپ بېرىش نىشانلانغان.

بۇ تەتقىقات تېمىسى « شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى غەربىي شىمال ئاز
سانلىق مىللەتلەر تەتقىقات مەركىزى» 2002 ـ يىللىق تەتقىقات فوندد-
نىڭ ئىقتىسادىي ياردىمىگە ئېرىشكەن نۇقتىلىق تۈر.

بۇ ئەسەردە، ئاپتور مۇھىم نۇقتىنى 20 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر ماددىي
فولكلور تەرەققىياتىغا قاراتتى. ئەلۋەتتە ھەر قانداق بىر فولكلور مەدەند-
يىتىنىڭ بارلىققا كېلىشىدىن ئۇنىڭ كېيىنكى ئۆزگىرىش ۋە تەرەققد-
يات جەريانلىرىنى مۇئەييەن ۋاقىت سخېمىسى بىلەن چەكلەپ قويغىلى
بولمايدۇ. شۇڭلاشقا ئاپتور ماددىي فولكلورىمىزنىڭ ھەرقايسى ساھەلد-
رىدىكى 20 ـ ئەسىردە يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشلەرنى بايان قىلغاندا، ئۇنىڭ
ئۆتمۈش تارىخىي دەۋرلىرىدىكى ئەسلىي ھالىتىنى قىسقىچە ئەسلەپ ئۆ-
تۈپ، تارىخ بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرۈشكە ئەھمىيەت بەردى، شۇنداقلا بۇ
ئەسەرنىڭ ئەمەلىي ئىشلىتىلىشچانلىق ئۇنۇمىنى نەزەردە تۇتۇپ، مەدەند-
يەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن بەزى جانلىق ۋە يېڭى كۆزقاراشلارنى ئوتتۇرىغا
قويۇشقا تىرىشتى. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن مېنى ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي
تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرى بىلەن تەمىنلىگەن قەشقەر شەھىرى غەيرىي
ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش قۇرۇلۇشى خىزمەت گۇرۇپپد-
سىدىكى ئىلى ئوبۇلقاسىم باشلىق بارلىق خادىملارغا ۋە باشقا كەسىپداش
دوستلارغا چوڭقۇر مىننەتدارلىق بىلدۈرىمەن .

مۇندەرىجە

مۇقەددىمە 1

§1 . 20 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ئەھۋالى..... 1

§2 . ئۇيغۇر فولكلور مەدەنىيىتى ئۇقۇمى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى..... 10

بىرىنچى باب 20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ماددىي فولكلورىدىكى ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىيات 23

§1 . ئومۇمىي چۈشەنچە 23

§2 . ئۈچىلىق ئىگىلىكى ۋە ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىشلەر 25

§3 . چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ۋە ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىشلەر 35

§4 . دېھقانچىلىق ئىگىلىكى ۋە ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىشلەر 44

§5 . باغۋەنچىلىك ئىگىلىكى ۋە ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىشلەر 62

ئىككىنچى باب ھۈنەر ـ كەسىپ ۋە سودا ـ سېتىق ئادەتلىرىدىكى ئۆزگىرىشلەر 72

§1 . 20 ـ ئەسىردىن بۇرۇنقى قول ھۈنەر ـ سەنئىتى ۋە سودا ئىگىلىكى 72

§2 . 20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر قول ھۈنەر ـ سەنئىتى ۋە سودا ـ تىجارەت ئىشلىرىدىكى ئۆزگىرىشلەر 102

ئۈچىنچى باب يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىنىش، ئولتۇراقلىشىش مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىشلەر 195

§1 . يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىشلەر 195

§2 . كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىشلەر 215
§3 . ئولتۇراقلىشىش مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىشلەر 241
تۆتىنچى باب يولچىلىق (قاتناش ـ ترانسپورت) مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىشلەر 260
§1 . ئەنئەنىۋى يولچىلىق مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى 260
§2 . 20 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى يولچىلىق ھالىتى 285
§3 . 20 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى يولچىلىق ۋە ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىشلەر 294
خاتىمە 299
پايدىلانغان ماتېرىياللار 302

مۇقەددىمە

§1 . 20 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ئەھۋالى

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، دۇنيادىكى ئاساسلىق جاھانگىر دۆلەتلەر چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىرىكلىشىپ، دۆلەت كۈچىنىڭ ئاجىزلىشىپ كەتكەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، جۇڭگونى پارچىلاپ ئۆزلىرىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇش دولقۇنىنى كۆتۈردى.

مىللىي كرىزىستىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، جۇڭگودا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، «ۋۇشۇ يىللىرىدىكى قانۇن ئۆزگەرتىش ھەرىكىتى» ۋە جاھانگىر لارغا قارشى «يىخېتۇەن ھەرىكىتى» قوزغالغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ھەر ىكەتلەرنىڭ ھەممىسى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشتى. ئەنە شۇنداق پەيتتە، جۇڭگو مىللىي بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ سەركەردىسى سۈن جۇڭشەن قاتارلىق ۋەتەنپەرۋەر دېموكراتچىلار كۆكرەك كېرىپ چە قىپ، جۇڭگو مىللىي بۇرژۇئا ئىنقىلابىنىڭ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، جاھانگىرلىككە ۋە فېئودال مۇستەبىت ھاكىمىيەتكە قارشى قوراللىق قوزغىلاڭ تەشكىللىدى. بۇ ئىنقىلابنىڭ بوران ـ چاپقۇنى مەملىكەتنىڭ ھەممە يېرىنى قاپلىدى. ئىنقىلابچىلارنىڭ قەدىمى يىراق چېگرا رايون شىنجاڭغىمۇ يېتىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن شىنجاڭدا «يېڭى سىياسەت» نى يولغا قويۇشقا مەجبۇر بولدى. بۇ «يېڭى سىياسەت» نىڭ تۈرتكىسىدە ئىچكى ئۆلكىلەردىن بىر تۈركۈم ئىنقىلاب تايانچىلىرى شىنجاڭغا كېلىپ، دەسلەپكى قەدەمدە ئىلىدا يېڭى ئارمىيە تەشكىللىدى ھەمدە بېكىنمىچە. لىك ۋە چېكىدىن ئاشقان زۇلۇم ـ سىتەم دەستىدىن نادانلىقتا قالغان ھەر

مىللەت خەلقىنى ئويغىتىش مەقسىتىدە تەشۋىقات ـ تەرغىبات خىزمىتىگە تولىمۇ ئەھمىيەت بەردى. ئۇلار سۇن جۇڭشەن باشچىلىقىدىكى بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابى ئىدىيىسىنى تارقىتىش ۋە ئىنقىلاب تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، 1910 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئىلى ۋىلايىتىنىڭ كۆرە قەلئەسىدە «ئىلى بەيخۇا گېزىتى» نى چىقاردى. مەزكۇر گېزىت خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە، مانجۇچە، موڭغۇلچە تۆت خىل يېزىقتا چىقىرىلىپ، ئۇرۇمچى، غۇلجا، تارباغاتاي، بېيجىڭ، تېيەنجىن، شاڭخەي، خەنكو قاتارلىق شەھەرلەردە ۋاكالەتخانا تەسىس قىلدى. بۇ گېزىت شىنجاڭدا ئەڭ بۇرۇن بارلىققا كەلگەن بۇرژۇئا دېموكراتىك نەشر ئەپكارى بولۇپ، ھەر مىللەت خەلقى ئارىسىدا ئاقارتىش رولىنى ئويناندى ۋە پۇقرالارنىڭ دىلىنى يورۇتتى. سۇن جۇڭشەن باشچىلىقىدىكى بۇرژۇئا ئىنقىلابچىلىرىنىڭ 1911 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى قوزغىغان مەشھۇر ۋۇچاڭ قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرى نەتىجىسىدە، 1912 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ئىلى يېڭى ئارمىيىسىنىڭ باش قوماندانى ياڭ زىشۇي باشچىلىقىدا ئىلى قوزغىلىڭى پارتلاپ، ناھايىتى تېزلا غەلبە قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئىلىدا دەرھال «ئىلى بۇيۇك تۇتۇق مەھكىمىسى» قۇرۇلدى. بۇ مەھكىمىنىڭ قۇرۇلغانلىقى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىلىدىكى ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى جاكارلىدى. ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ غەلبىسى بىلەن شىنجاڭدا بىر ـ بىرىگە قارشى ئىككى ھاكىمىيەت بارلىققا كېلىپ، بۇرژۇئا دېموكراتىك كۈچلىرىنى ئاساس قىلغان ئىلى خەلق ئارمىيىسى بىلەن ئۇرۇمچىدىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى بىر ـ بىرىگە قارىمۇقارشى تۇرىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەندى. مۇشۇنداق ھالقىلىق پەيتتە پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ۋەزىيىتىدە جىددىي ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، 1912 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى خانى شۈەنتوڭ خان رەسمىي تەختتىن چۈشتى. جۇڭگودا دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت «جۇڭخۇا مىنگو» بارلىققا كەلدى. ئەمما يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن بۇ جۇمھۇرىيەتنىڭ غەلىبە مېۋىسىنى مىللىتارىست يۈەن شىكەي تارتىۋالدى، جۇڭگونىڭ باش جۇمھۇرى بولغان يۈەن شىكەي

شىنجاڭنىڭ سابىق تەپتىش بېگى ياڭ زېڭشىننىي شىنجاڭنىڭ باش تۇ-تۇقلىقىغا بەلگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن ياڭ زېڭشىن چىڭ خانىدانلىقىنىڭ 5 ـ دەرىجىلىك ئەمەلدارلىق كىيىمىنى سېلىۋېتىپ، جۇڭگونىڭ يېڭىچە ھەربىي ۋالىيلىق فورمىسىنى كىيىپ، شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمرانلىق تەخ-تىگە چىقىۋالدى. ئىدىيە جەھەتتىن لاۋزى، جۇاڭزى ئەقىدارلىرىنىڭ ئىخلاسمەن مۇخلىسى بولغان ياڭ زېڭشىن ھىيلىگەرلىكتە ئۇچىغا چىققان ئىككى يۈزلىمىچى بولۇپ، ئۇ شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان يىللاردا چېكىدىن ئاشقان بېكىنمىچىلىك سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، ئۆزىنى ساقلاش، پۇقرالارنى نادانلاشتۇرۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزدى.

ئۇ ئۆزى سالدۇرغان ئۇرۇمچىدىكى «جىنەن راۋىقى» نىڭ ئاستىغا يازغان « چېگرا ئۆلكەم ئوخشار گويا جەننەتتەتۆل مەئىۋاغا، باشلىغايمەن جەنۇب مۇسۇلمانلىرى بىلەن شىمال جۇڭغارلىرىنى، كۆندۈرىمەن ئۇلارنى ياۋاش ـ يۇمشاق بولۇشقا » دېگەن مەسنەۋىسىدىن ئۇنىڭ مۇتەئەسسىپ ئىدىيىسىنى ئېنىق كۆرۈش مۇمكىن. ئۇ شىنجاڭدىن ئىبارەت ئۆزىنىڭ بۇ «كېنەزلىكى» نى ئاشۇنداق نادانلىق، بېكىنمىچىلىك ئىلكىدە بەخت-ىرامان باشقۇرۇشنى ئويلىغان بولسىمۇ، ئەمما دېموكراتىك ئىنقىلاب دول-قۇنى مەۋج ئۇرۇۋاتقان شىنجاڭدا ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىنقىلاب سادا-سىنى توسۇپ قېلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

دەرۋەقە ، ئالدى بىلەن شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدىن قوزغالغان قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى ياڭ زېڭشىنغا قاتتىق بىر پەشۋا بولدى. شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىدە گېلاۋخوپچىلارنىڭ ھەرىكىتى ئۇزلۇكسىز راۋاجلاندى. ئۇلار خىيانەتچى ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرۈپ، پۇقرالارغا يار ـ يۆ-لەك بولۇپ، يانارتاغ پارتىلىغاندەك تەسىر قوزغىدى. ياڭ زېڭشىن شىن-جاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ئۇزاققىچە بىخۇد، نادان ھالەتتە قالدۇرۇش ئۈچۈن ئىشكىنى ئېتىۋېلىش سىياسىتىنى تېخىمۇ چىڭىتتى. شىڭ-شىڭشياغا قاراۋۇلخانا قۇرۇپ، ئىچكىرىدىن شىنجاڭغا كېلىدىغانلارنى قاتتىق توسۇپلا قالماستىن، ئىچكىرىدىن كەلگەن كىتاب ـ ژۇرنال، خەت ـ چەكلەرنىمۇ قاتتىق قامال قىلدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، شىنجاڭ

خەلقىنى قوللىقى گاس، كۆزى كۆرمەس ھالەتكە كەلتۈرگەندىلا ئۆزىنىڭ بۇ «كېنەزلىكى»نى ساقلاپ قالغىلى بولاتتى. لېكىن بۇ بىر خىيالىي چۈش ئىدى. ئاخىرى بۇ مۇستەبىت خان ھەر قانچە ھىيلە ـ نەيرەڭ ئىشلەتكەن بولسىمۇ، ياپونىيىدە ئوقۇپ شىنجاڭغا كېلىپ، ياڭ زېڭشىن تەرىپىدىن ھەربىي ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرى، قوشۇمچە تاشقى ئىشلار مەھكىمە-سىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەنگەن فەن ياۋنەننىڭ قوللىدا 1928 ـ يىل 7 ـ ئىيۇل كۈنى ئۆلتۈرۈلدى. بۇ شىنجاڭنىڭ تارىخىدا «7 ـ ئىيۇل سىياسىي ئۆزگىرىشى» دەپ ئاتالدى. دېمەك، ياڭ زېڭشىننىڭ مۇئېبىر جاپادا قۇرۇپ چىققان 17 يىللىق «جەننىتى» 1928 ـ يىلدىكى « 7 ـ ئىيۇل سىياسىي ئۆزگىرىشى» نىڭ ئوق ئاۋازى بىلەن غۇلاپ چۈشتى. ئۆلكىلىك مەمۇرىي ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرى جىڭ شۇرېن ياڭ زېڭشىننىڭ «سا-دىق مۇخلىسى» نىقابى بىلەن شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تارتىۋالدى. جىڭ شۇرېننىڭ نەزەر دائىرىسى تار بولۇپ، تەختكە چىققاندىن كېيىن يۇرتۇازلىق سىياسىتىنى جاھىللىق بىلەن يۈرگۈزۈپ، ئۆزىنىڭ يۇرتى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ خېجۇ ئايمىقىدىكى يۇرتداشلىرىنى كۆچۈرۈپ، قۇمۇل ۋاڭنىڭ سۇيۇرغاللىق يېرىنى يۇرتداشلىرىغا بۆلۈپ بەردى. ئۇنىڭ بۇ نامۇۋاپىق سىياسىتى قۇمۇل دېھقانلىرىنىڭ قارشىلىقىنى قوزغاپ، خوجىنىياز باشچىلىقىدىكى زور كۆلەملىك دېھقانلار قوزغىلىڭىنى پەيدا قىلدى. قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى تېزلا غەلىبە قىلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭغىچە كېڭەيدى. ئۇنىڭدىن پايدىلانغان مىللىي بۆلگۈنچىلەر سا-بىت دامولللا باشچىلىقىدا خوجىنىيازنىڭ ئىناۋىتىدىن پايدىلىنىپ، پانئىسلامىزمچى ۋە پانتۈركىزمچى مۇھەممەدئىمىن بۇغرانىڭ پىلانلىشى، ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ خۇپىيانە قوللىشى بىلەن 1933 ـ يىلى ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نى قۇرۇپ، خوجە-نىياز زۇڭتۇڭ (ئەمەلىيەتتە ۋەزىپىگە ئولتۇرمىغان)، سابىت دامولللا باش مىنىستىر بولدى. بۇ ئاتالمىش «جۇمھۇرىيەت» دۆلەتنىڭ بىرلىكى، مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى بۇزغانلىقى ئۈچۈن، ھەر مىللەت خەلقە-نىڭ لەنىتىگە ئۇچراپ، ئىككى ئايدىن كېيىن ئۆزۈل ـ كېسىل مەغلۇپ

بولدى. 1933 ـ يىلى «12 ـ ئاپرىل» سىياسىي ئۆزگىرىشىدىن كېيىن شىنجاڭنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقىنى ئىككى يۈزلىمچى مۇستەبىت شېڭ شىسەي ئىگىلىۋالدى.

شېڭ شىسەي تەختكە چىقىپلا دەھشەتلىك «تازىلاش» نى باشلىدى. ئۇ ئالدى بىلەن ساختا ئىسپات ئويدۇرۇپ چىقىپ، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا تەھدىت سېلىۋاتقان «12 ـ ئاپرىل» سىياسىي ئۆزگىرىشىنىڭ پىلانلىغۇچىلىرىنى يوقاتتى. ھەتتا ۋاقتىلىق ئۆلكە رەئىسى لیۇ ژېنلۇڭنى قولغا ئېلىپ، ئۆزىنىڭ ھەربىي مۇستەبىتلىك ھۆكۈمرانلىقىنى باشلىدى. ئۇ ئەينى ۋاقىتتىكى پۈتۈن مەملىكەتنىڭ سىياسىي ژەنىيىتىگە ماسلىشىش ھەمدە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھىمايىسىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، 1936 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى «7 ماددىلىق ژەتەن قۇتقۇزۇش پروگراممىسى» نى ئېلان قىلىپ، جۈڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تەشەببۇسىنى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. 1937 ـ يىلى ئۆزىنىڭ بۇ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش پروگراممىسىنى تولۇقلاپ، «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، پاك بولۇش، تىنچلىقنى يولغا قويۇش، قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش، مىللەتلەر باراۋەر بولۇش» تىن ئىبارەت «ئالتە بولۇش» سىياسىتىگە ئايلاندۇردى.

شېڭ شىسەي مۇشۇ خىل ۋاستىلەر بىلەن گەرچە «ماركسىزمچى» قىياپىتىگە كىرىۋالغان بولسىمۇ، خۇددى جۈڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مۇنەۋۋەر ئوغلانى چېن تەنچيۇ 1939 ـ يىلى كۆرسەتكەندەك: «شېڭ شىسەي كېلىپ چىقىشىدىن ئېيتقاندا، قارا نىيەت مىلىتارىست، ئىدىيىسىدىن ئېيتقاندا، يەرلىك خاقان، قىلىقلىرىدىن ئېيتقاندا، ياۋۇز قاۋان ئىدى». دەرۋەقە ئۇنىڭ «6 بۇيۇك سىياسىتى» نىڭ سىياسى قۇرۇمايلا 1942 ـ يىل 5 ـ ئايدا ئۇرۇمچىنى مەركەز قىلغان ھالدا پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە ئون مىڭلىغان تەرەققىيپەرۋەر ياش زىيالىيلارنى ۋە كومپارتىيە-يىنىڭ شىنجاڭدىكى ۋەكىللىرىنى تۇتقۇن قىلىدى. ئۇ 1942 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى جياڭ جىيېشىغا خەت يېزىپ، گومىنداڭغا

بېقىنىدىغانلىقىنى ۋە كومپارتىيىگە قارشى كۈرەش قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بۇ ئىككى يۇزلىمىچى يەرلىك خاقانىڭ ھېيلە ـ نەيرەڭلىرى ئاشكارلىنىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ كۈچلۈك غەزەپ ـ نەپرىتى كۈچىيىۋاتقان پەيتلەردە، ئۇ جياڭ جيېشىغا 50 مىڭ سەر ئالتۇن پارا بېرىپ، 1944 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ دېھقانچىلىق ئورمانچىلىق مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى بولۇۋېلىپ، شىنجاڭدىن يىغقان بايلىقلىرىنى 30 يۈك ماشىنىسىغا بېسىپ شىنجاڭدىن غىپپىدە تىكىۋەتتى.

1944 ـ يىل 9 ـ ئايدا، ئىلى ۋىلايىتىنىڭ نىلقا ناھىيىسىدە گومىنداڭنىڭ مۇستەبىت ھاكىمىيىتىگە قارشى «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» پارتلىدى. ئىنقىلاب داۋامىدا ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئابباسوف قاتارلىقلار ۋەكىللىكىدىكى ئىلغار كۈچلەر ئېلىخان تۆرە باشچىلىقىدىكى مىللىي ئەكسىيەتچىل كۈچلەرنىڭ ھەقىقىي ئەپت ـ بەشىرىسىنى ئېنىق تونۇپ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ توغرا نىشانىدا چىڭ تۇردى. ئۇلار قۇرغان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسىنىڭ نىزامنامىسى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىستىك پارتىيىسى بىلەن جۈڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ نىزامنامىسىنى ئۆرنەك قىلغانىدى. ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئابباسوف باشچىلىقىدىكى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ئېلىخان تۆرىنى ئىنقىلاب قوشۇنىدىن تازىلاپ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ يېڭى رەھبەرلىك يادروسىنى تەشكىللىدى. ئۇلار ئىنقىلابنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا كۆرۈلگەن تار مىللەتچىلىك خاتالىقلىرىنى ئەستايىدىل يەكۈنلەپ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دۆلەتنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى ئالدىنقى شەرت قىلغان ئاساستا، گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇش يولىدىكى قورالىق كۈرەش ئېلىپ بېرىپ، ھەرگىزمۇ بىر مىللەتنىڭ يەنە بىر مىللەتكە قارشى مىللەتچىلىك كۈرىشى ئەمەسلىكىنى، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى تېگى ـ تەكتىدىن ئېيتقاندا، جۈڭگو دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر تونۇدى.

جۈڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ئىنتا-

يىن كۆڭۈل بۆلدى. 1946 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئەخمەتجان قاسىمى، ئابـ دۇكېرىم ئاببباسوفلار نەنجىڭدا مەملىكەتلىك قۇرۇلتايغا قاتناشقان مەزـ گىلىدە، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ نەنجىڭدىكى ئىش بېجـ رىش ئورنىنىڭ مەسئۇلى دوڭ بىۋۇ بىلەن ئالاقە باغلاپ، كومپارتىيە بىلەن بولغان زىچ ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى ئورناتتى. شۇڭلاشقا يولداش ماۋزېـ دۇڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رولى ۋە ئەھمىيىتىگە يۇقىرى باھا بېـ رىپ، «سىلەرنىڭ كۆپ يىللاردىن بۇيانقى كۇرىشىڭلار پۈتۈن جۇڭگـو خەلقىنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ بىر قىسمى» دېگەنـ دى.

دەرۋەقە، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى شىنجاڭدا تىنچلىق، بىرلىك، دېـ موكراتىيە ۋە ئىتتىپاقلىقنى يولغا قويۇش ۋە ئىلگىرى سۈرۈشتە ئاكتىپ ۋە ئىجابىي رول ئويناندى. گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدىكى ئەكسىيەتچى كۈچلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىپ، شىنجاڭنىڭ تىنچ ئازاد بولۇشىغا تۈرتـ كىلىك كۈچ بولدى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ۋە سابىق سوۋېت كومپارتىيىسى بىلەن زىچ ھەمكارلىق ئورنىتىپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت زىيالىيلىرى ۋە ۋەتەنپەرۋەر دېموكراتچىل ياشلار ئارىسىدا مارك ـسىزم، لېنىنىزم ئىدىيىلىرىنىڭ بىخلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى، شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا قۇرۇلغان ئاقارتىش ئۈيۈشمىلىرىنىڭ پائالىيىتىنى جانلاندۇرۇپ، پەن ـ مائارىپ، ئەدەبىيات ئىشلىرىنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشىغا ئاساس سالدى. شۇنداق قىلىپ ئىچكى ۋە تاشقى ۋەزىيەتنىڭ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى قەلبىنىڭ مايىللىقى، ماۋزېدۇڭ باشچىلىقىدىكى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ توغرا رەھبەرلىكى ئاستىدا، 1949 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغانلىقى جاكارلاندى.

شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشى، ئىلىمىزنىڭ 1 مىليون 600 مىڭ كۋادرات كىلومېتىردىن ئارتۇق بۇ غەربىي زېمىنىدا ياشاپ كېلىۋاتقان ھەر مىللەت خەلقىنى ئازاب ـ ئوقۇبەتلىك كونا جەمئىيەتتىن قۇتۇلدۇرۇپ، يېڭى شىنجاڭنى گۈللەندۇرۇش ئۈچۈن ياخشى شارائىت

يارىتىپ بەردى ھەمدە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بەش يۈلتۇزلۇق قىزىل بايراقنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، سوتسىيالىزمنىڭ داغدام يولىدا چوڭ قەدەملەر بىلەن ئىلگىرىلەشتىن ئىبارەت تارىخىنىڭ يېڭى سەھىپىسىنى ئاچتى. شىنجاڭ ئەزەلدىن بۇيۇك جۇڭخۇا ئېلىنىڭ ئايرىلماس بىر تەركىبىي قىسمى، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى پۈتۈن مەملىكەت خەلقى بىلەن ھەمنەپەس، تەقدىرداش ئىكەنلىكى مۇقەررەلەشتى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدا پۈتۈن مەملىكەتكە ئوخشاش دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرى ئاخىرلىشىپ، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب دەۋرى باشلاندى. 20 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلانغان سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب داۋامىدا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى بىر نىيەت، بىر مەقسەتتە ئۇزلۇكسىز كۈرەش قىلىپ، « ئىجارە كېمەيتىش»، « يەر ئىسلاھاتى»، « ئۇچقە قارشى ھەرىكەت»، « چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش»، «ئىستىل تۈزىتىش»، «سوتسىيالىستىك تەلىم ـ تەربىيە»، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ»نى يوقىتىش قاتارلىق ئارقا ـ ئارقىدىن باشلانغان ئىقتىسادىي، سىياسىي كۈرەشلەرنىڭ قاتتىق سىناقلىرىدىن ئۆتۈپ، 1978 ـ يىلى ئېچىلغان پارتىيىنىڭ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ئىدىيىنى ئازاد قىلىپ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش نىشانىدا ئۇزلۇكسىز ئىلگىرىلىدى. ئېلىمىزنىڭ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىشىكنى ئېچىۋېتىشتىن ئىبارەت يېڭى سىياسىي يۆنىلىشىنىڭ ئىلھامى ۋە مەركەزنىڭ «غەربىي رايونلارنى كەڭ كۆلەملىك ئېچىش» ئىستراتېگىيىلىك پىلانىنىڭ تۇرتكىسى ئاستىدا، شىنجاڭمۇ ھەر قايسى سەپلەر بويىچە مىسلى كۆرۈلمىگەن يېڭى گۈللىنىش مەنزىرىسى ئىچىدە 20 ـ ئەسىرنى ئۇزىتىپ، 21 ـ ئەسىرگە غەلىبىلىك قەدەم قويدى.

دېمەك، شىنجاڭنىڭ ئاساسلىق ئاھالىسى بولغان ئۇيغۇرلار، جۇملىدىن بۇ رايوندىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۆتكەنكى 100 يىل ـ 20 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى 50 يىلىدا، چوڭ خانىدانلىقى، جۇڭخۇا مىنگو دەپ ئاتالغان گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە كېيىنكى 50 يىلىدا ماركسىزم،

لېنىنىزم بىلەن قوراللانغان جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ھاكىمىيىتىدىن ئىبارەت بىر ـ بىرىگە تۇپتىن ئوخشىمايدىغان ئۈچ خىل ھاكىمىيەتنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزدى. بۇ بىر ئەسىرلىك سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئۆزگىرىشلەر ئۆزىدىن بۇرۇنقى ھەر قانداق دەۋر-لەرگە سېلىشتۇرغىلى بولمايدىغان دەرىجىدە ھەم جىددىي، ھەم مۇرەككەپ، ھەم كەسكىن بولدى. شىددەتلىك كۈرەش ۋە ئىنقىلاب بەدىلىگە قولغا كەلگەن بۇ كۆپ تەرەپلىمىلىك ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىياتلار ئىچىدە ھەم-مىدىن گەۋدىلىك بولغىنى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ روھىي قىياپىتىدىكى ئۆزگىرىش ھېسابلىنىدۇ. بولۇپمۇ ئۇزاق ئەسىرلىك فېئ-ئودالىزم تۈزۈمىنىڭ چېكىدىن ئاشقان زۇلۇمى ۋە ئاسارىتى ئىچىدە ھەتتا ئۆزىنىڭ مىللەت نامىنى ئۇنتۇش دەرىجىسىگە يەتكەن ئۇيغۇرلار قايتىدىن دەس تۇرۇپ، قايتىدىن ئويلىنىشقا، « تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ» نى تېپىشقا جۈرئەت قىلىپ، پۈتۈن مەملىكەت خەلقى بىلەن ھەمنەپەس بولدى ۋە ئۆزلۈكسىز داۋاملاشقان سىياسىي، ئىجتىمائىي كۈرەشلەر ئىچىدە ئۆز-زىنى تاۋلاپ، بوغۇچلانغان روھىنى قايتىدىن قاناتلاندۇردى.

مەلۇمكى، ھەر قانداق بىر دەۋرنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ئۆزگە-رىشلىرى، تەبىئىيكى شۇ جەمئىيەتنىڭ كونكرېت مەدەنىيەت ھادىسە-لىرىدە ئەكس ئېتىدۇ. شۇنداق بولغاچقا، ئۇيغۇرلارنىڭ 20 ـ ئەسىردىكى فولكلور مەدەنىيىتىدە يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشلەرنى مۇلاھىزە قىلىش ۋە بىلىشتىن ئاۋۋال، ئالدى بىلەن بۇ بىر ئەسىرلىك تارىخىي جەريانلارنى تەپسىلىي چۈشىنىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلىدۇ. بىز مەزكۇر ئەسەرنىڭ مەزمۇن ئېھتىياجىنى نەزەردە تۇتۇپ، 20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر جەمئىيىتى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋەزىيەتنى قىسقىچە شەرھلەپ ئۆتىمىز.

§2. ئۇيغۇر فولكلور مەدەنىيىتى ئۇقۇمى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى

فولكلور مەدەنىيىتى كەڭ خەلق ئاممىسى تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان ۋە ئۇلار تەرىپىدىن تارقىتىلغان ماددىي بايلىق ۋە مەنىۋى بايلىقلارنىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرىدە ئىپادىلەنگەن ئادەتتىكى مەدەنىيەت ھادىسىلىرىدۇر. مىللىي مەدەنىيەت كاتېگورىيىسىنىڭ پۈتكۈل قىسمى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئىچىدىكى فولكلورلۇق تۈسكە ئىگە بولغان ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن باسقۇچىتىكى بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت. كونكرېت ئېيتقاندا، ئاۋام خەلق ئارىسىدىكى تۇرمۇش ئۇرۇپ ـ ئادەتلىرى بىلەن زىچ باغلانغان ئىقتىسادىي (ماددىي) فولكلور (ئىشلەپچىقىرىش، يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىنىش، ئولتۇراقلىشىش، قاتناش ـ ترانسپورت، سودا ـ سېتىق ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇش ... قاتارلىق ئادەتلەر) ، ئىجتىمائىي فولكلور ئادەتلىرى (قانداشلىق مۇناسىۋىتە ۋە ئائىلە ، نىكاھ ۋە نىكاھ مۇناسىۋەتلىرى، سىياسىي، ئىجتىمائىي گۇرۇھلار ۋە تەشكىلاتلار، ئاممىۋى ئەخلاق نورمىلىرى ۋە ئۆلچەملىرى، تۇغۇم ۋە ئۆلۈم ئادەتلىرى، ھەر خىل مۇراسىم ئادەتلىرى ... قاتارلىقلار) ، تىل فولكلورى (ئاغزاكى تىل ئىجادىيىتى، ماقال ـ تەمسىللەر، ئىدىئوم ۋە ھېكمەتلەر، ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر، ھېكايىلەر، قوشاق ۋە بېيىتلار، ئىر ـ سالنامىلار، چاقچاق ۋە ھەزىللەر، ئىسىم ـ فامىلىلەر، لەقەم ۋە تەخەللۇسلار، قارغىش ۋە ئەپسۇنچىلىق، پىسخىكىلىق ۋە كەسپىي تىللار ... قاتارلىقلار) ۋە مەنىۋى فولكلور (دىنىي ئېتىقاد ۋە ھەرىكەت، پىسخىكىلىق روھىي ھالەتلەر، خەلق ئارىسىدىكى پەلسەپىۋى ۋە ئېستېتىكىلىق چۈشەنچىلەر، خەلق ئارىسىدىكى ئالەم ۋە ئادەم قاراشلىرى، ئاسترونومىيە، كالېندارچىلىق، تېببابەت ۋە ئەم ـ ئىرىمچىلىك، ئەجدادلار روھى ۋە ئۆزلۈك ئېڭى، تەقدىرچىلىك ۋە تەبىئەت ئىلاھىيەتچىلىكى ...) قاتارلىق ئەنئەنىۋىلىككە، ئىستېخىيىلىككە، نىسپىي مۇقىملىققا ۋە دەۋرىيلىككە ئىگە بولغان مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنى

كۆرسىتىدۇ. بۇ خىل مەدەنىيەت ھادىسىلىرى ئىنسانلارنىڭ پۈتكۈل ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرى بىلەن زىچ باغلىنىپ، ئۇلارنىڭ كۈندىلىك ھەرىكەت مىزانىغا ئايلانغاچقا، « فولكلور مەدەنىيىتى» دەپ ئاتالغان. فولكلورلۇق تۈسكە ئىگە بۇ خىل مەدەنىيەتنىڭ شەكىللىنىشى ئىقتىسادىي، سىياسىي، ئىجتىمائىي، دىنىي، پسىخىكا، جۇغراپىيىلىك مۇھىت ۋە تىل قاتارلىق كۆپ تەرەپلىمىلىك ئامىللارغا باغلىق بولىدۇ. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، بەلگىلىك تارىخىي جەريانمۇ بىرەر يېڭى فولكلورلۇق مەدەنىيەت ھادىسىسىنىڭ پەيدا بولۇشىنى ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ جەھەتلەردە مۇئەييەن ئاساس بىلەن تەمىنلەيدۇ. مەسىلەن، زامانىمىزدىكى تۈرپاننىڭ «ئۈزۈم بايرىمى»، قۇمۇلنىڭ «قوغۇن بايرىمى»، ئاتۇشنىڭ « ئەنجۇر بايرىمى» ۋە «ئاشىق ـ مەشۇقلار بايرىمى» （情人节） قاتارلىقلار ئىسلاھات ۋە ئىشىكنى ئېچىۋېتىش، بازار ئىگىلىكىنى جانلاندۇرۇش سىياسىتى يولغا قويۇلغان يېڭى تارىخىي شارائىتتىكى خەلقنىڭ مەدەنىي تۇرمۇش ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن شەكىللەنگەن.

دېمەك، ئەنئەنىگە ئايلىنىپ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن يېڭى شەكىللەنگەن فولكلورلۇق مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنىڭ پەيدا بولۇش ئاساسلىرىنى تەكشۈرگەندە، شۈبھىسىزكى، يۇقىرىقىدەك كۆپ خىل ئامىللار ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدۇ. ئۇنىڭغا يەنە پسىخىك ئامىل قوشۇلۇپ، فولكلور مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنى مىللىيلىككە ئىگە قىلىدۇ. ئاساسىي ئالاھىدىلىكى، فولكلورلۇق مەدەنىيەت ھادىسىلىرى تۇرمۇشنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە چوڭقۇر سىڭىشكەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىپادىلىنىدىغان ئالاھىدىلىكلەر كۆپ خىللىققا ۋە مۇرەككەپلىككە ئىگە. ئادەتتە ھەر بىر ئادەتنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلى جەھەتتىن ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتى بولغاچقا، بىر پۈتۈن فولكلور ھادىسىلىرىنىڭ پۈتكۈل ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىش ناھايىتى مۇشكۈل. بىز تۆۋەندە پەقەت ئۆرپ ـ ئادەت ھادىسىلىرىگە بىر قەدەر ئورتاق بولغان بەزى ئالاھىدىلىكلەر ئۈستىدە توختىلىمىز.

1. ئىجتىمائىيلىقى ۋە كوللېكتىپچانلىقى: ھەر قانداق بىر ئادەت

ھادىسىسى ھېچقاچان شەخسىنىڭ پائالىيىتى ئەمەس، بەلكى بىر پۈتۈن جەمئىيەت ياكى مۇئەييەن بىر گۇرۇھنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك قوبۇل كۆرۈشى ۋە ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەن ئەبەدىيلىك ھادىسىدۇر. ھازىرقى زامان ئىجتىمائىي پەنلىرىنىڭ ئاساسىنى سالغان مەشھۇر پەيلاسوپ ۋېكو ئۆزىنىڭ 1725 ـ يىلى ئېلان قىلغان دەۋر بۆلگۈچ ئەسىرى «يېڭى پەن» دە كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدەك، بارلىق مىللەتلەردە، مەيلى ئۇ ياۋايى ياكى مەدەنىيەتلىك مىللەتلەردىن بولسۇن، ئەبەدىيلىككە ئىگە ئۇچ تۈرلۈك ئۆرپ ـ ئادەت مەۋجۇت، ئۇ بولسىمۇ ھەممىسىدە مەلۇم بىر خىل دىن بار، ھەممىسى ئوخشاشلا تەنتەنىلىك توي مۇراسىمى ئۆتكۈزىدۇ، ھەممىسى بىردەك ئۆلگەن كىشىنى دەپنە قىلىدۇ. دېمەك، ھەممىمىز ئۆزىمىز تەۋە مىللەتلىرىنىڭ بىر پۈتۈن ئىجتىمائىيلاشقان ئۆرپ ـ ئادەت توري ئىچىدە ياشايمىز. شۇڭا ئىجتىمائىيلىقتىن خالىي يېگانە ئادەت بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. شەخسىنىڭ تۇرمۇش ئادىتى، زوقى، تەلپۈنۈشى ۋە ئۇ رىئايە قىلغان مۇراسىم قاتارلىقلار ئومۇمىنىڭ ھەربىرىتىگە ئايلىنىپ، جەمئىيەت تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغاندىلا، ئاندىن ئىجتىمائىي ئادەتلەرنىڭ تەركىبىگە كىرەلەيدۇ. فولكلور ھادىسىلىرىنىڭ ئىجتىمائىيلىقى ئومۇمەن كىشىلەرنىڭ ئورتاق تۇرمۇشىدا شەكىللىنىپ چىققان ئادەت ھادىسىلىرىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، « روزا ھېيت»، «قۇربان ھېيت»، «چاغان»، «مىلاد بايرىمى» قاتارلىقلار رايون ۋە دۇنياۋى خاراكتېرگە ئىگە بولغان ئاممىۋى ھادىسىلەردۇر. «نادام بايرىمى»،«سابان تويى»، «مەشرەپ»، «ئاقىنلار ئۇچرىشىشى» قاتارلىق ئاممىۋى بايراملار روشەن مىللىيلىككە ئىگە ئادەتلەردۇر. ئۆز ئارا سالام ـ سەھەت ئادەتلىرى مەزمۇن ماھىيىتى جەھەتتىن پۈتۈن ئىنسانلارغا ئورتاق بولغان بىر خىل ئاممىۋى ئەخلاق مىزانى بولسىمۇ، شەكىل جەھەتتىن يەرلىك ۋە مىللىي خاسلىققا ئىگە بولىدۇ. بۇ خىل ئادەتلەرنىڭ ھەممىسى شەخستىن ھالقىغان ھالدا ئاممىۋىلىققا ۋە ئىجتىمائىيلىققا ئىگە.

فولكلور مەدەنىيىتىنىڭ كوللېكتىپچانلىقى ئالدى بىلەن ئۆرپ ـ ئادەت ھادىسىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىدا ئىپادىلىنىدۇ. كوللېكتىپچانلىق

فولكلور ھادىسىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى، ئورۇندىلىشى، تارقىلىشى ۋە ئەنئەنە سۈپىتىدە داۋاملىشىشى قاتارلىق پۈتكۈل جەريانلارغا سىڭىشكەن. ئۆرپ ـ ئادەتلەرنىڭ كوللېكتىپچانلىق ئالاھىدىلىكىنى سۆزلىگەندە ئەڭ ۋەتتە شەخس ئامىلىنى چەتكە قاقمايمىز. ئەمما بۇ خىل شەخس ئامىلى پەقەت كوللېكتىپ ئامىلىنىڭ بىر ئەزاسى ياكى ھۈجەيرىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. بۇ خىل ھالەتنى كۆپرەك ئاغزاكى تىل ئادەتلىرىنىڭ بارلىققا كېلىش جەريانلىرىدىن ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

2. مۇقىملىقى ۋە ۋاريانتلىقلىقى: بىر خىل ئورتاق ئادەت شەكىللەنگەندە، ئۇنىڭ كۆپچىلىكى ھامان نىسپىي مۇقىملىققا ئىگە بولىدۇ. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈنلا فولكلور مەدەنىيىتى ئومۇمىنىڭ پائالىيىتىگە ئايلىنىپ، كىشىلەرنىڭ روھىيەت ئالىمىدە داۋاملىق نامايان بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ خىل مۇقىملىق يەنە فولكلور مەدەنىيىتىنىڭ ۋارىسچانلىق ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. مەسىلەن، «نەۋرۇز بايرىمى» نى ئالساق، ئۇنىڭ مەزمۇن ماھىيىتىدىكى كونا يىلنى ئۇزىتىپ، يېڭى يىلنى قارشى ئېلىش، تەبىئەتنى سۆيۈش ۋە ئۇلۇغلاش روھى ھازىرغىچە مۇقىملىق ھالىتىنى ساقلاپ كەلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئانىمىزم، شامانىزم ۋە بۇددىزم دەۋرلىرىدىكى بەزى ئادەتلىرىنىڭ ئىستىخىيىلىك ھالدا بۈگۈنكى ئىسلام دىنىي مۇھىتىدىمۇ قايتا تەكرارلىنىپ تۇرۇشى، فولكلورلۇق مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنىڭ باشقا مەدەنىيەت ھادىسىلىرىگە ئوخشىمىغان ھالدا نىسپىي مۇقىملىق ئالاھىدىلىكىنىڭ گەۋدىلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

يەنە شۇنى كۆرۈش كېرەككى، نىسپىي مۇقىملىققا ئىگە بولغان بىر خىل ئادەت ھادىسىسى ئوخشىمىغان رايونلاردا ئوخشىمىغان شەكىللەر بىلەن تارقىلىدۇ ۋە ئومۇملىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ بۇنداق مۇقىملىق تەرەققىيات جەريانىدا يەنە مۇئەييەن بىر ۋاريانتنى شەكىللەندۈرىدۇ. لېكىن ئۇنداق ئوخشىمىغان ۋاريانتلارنى سېلىشتۇرغاندا، ئۇنىڭ «ئانا تېمىسى» بىر مەنبەدىن چىققانلىقى بىلىنىدۇ. دېمەك، مۇقىملىق بىلەن ۋاريانتلىق قارىمۇ قارشىلىقنىڭ بىرلىكىدىن ئىبارەت، يەنى مۇقىملىق ئىچىدە

ژارىيانتلىق، ژارىيانتلىق ئىچىدە مۇقىملىق مەۋجۇت. شۇڭا بۇ ئەھۋالغا ئاساسەن فولكلورلۇق مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنىڭ ھەم مۇقىملىق خاراكتېرىگە، ھەم ئۇنىڭ ژارىيانتلىق ئالاھىدىلىكىگە بىردەك ئەھمىيەت بېرىش لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا مۇئەييەن بىر ئادەتنىڭ پەيدا بولۇش ۋە تارقىلىش قانۇنىيەتلىرىنى تېپىپ چىققىلى بولىدۇ.

3. ئۆزگىرىشچانلىقى: فولكلورلۇق مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشچانلىقى ئۇنىڭ تارقىلىشى جەريانىدا ئىجتىمائىي، سىياسىي، تارىخىي ئامىللار ۋە شارائىت ئامىللىرىنىڭ تەسىرى بىلەن ئۇنىڭ مەزمۇن ۋە شەكلىدە پەيدا بولغان ئۆزگىرىشلەرنى كۆرسىتىدۇ.

مەلۇمكى، فولكلورلۇق مەدەنىيەت ھادىسىلىرى كوللېكتىپىنىڭ ئىجادىيىتى بولۇپ، ئۇ ئېغىز ۋە ھەركەت ئارقىلىق تارقىلىدۇ. بۇ ھال بىۋاستە ھالدا ئۆرپ ـ ئادەتلەرنىڭ ھامان ئۆزگىرىش ھالىتىدە تۇرىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇ تاسادىپىي ھادىسە بولماستىن، بەلكى بىر خىل تەبىئىي قانۇنىيەتتۇر.

مەلۇم نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ھەقىقىي مەنىدىكى مۇشۇنداق ئۆزگىرىشچانلىق ئۆرپ ـ ئادەتلەرنىڭ ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ، دەۋر روھىغا ماسلىشىشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدۇ. بۇنداق ئۆزگىرىشچانلىق ئۆرپ ـ ئادەتلەرنىڭ كوللېكتىپچانلىق ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغانلىقىدىن تاشقىرى، يەنە كۆپلىگەن ئىچكى ۋە تاشقى ئامىللارغا باغلىق بولىدۇ.

1) ئۆرپ ـ ئادەتلەر ئېغىزغا ۋە ھەركەتكە تايىنىپ تارقىلىدىغان مەدەنىيەت ھادىسىسى. بۇ خىل تارقىلىش شەكلى ماھىيەتتە فولكلورلۇق مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنىڭ مۇقىملىقىغا نىسبەتەن ناھايىتى چوڭ چەكلىمىلىك ئېلىپ كېلىدۇ. ئەمما بۇ خىل ئاغزاكىلىق ياكى ھەركەتلەر ئاخىرقى ھېسابتا يازما خاتىرىگە تايىنىپ ساقلىنىدۇ ۋە ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا تارقىلىدۇ. خاتىرىلەش جەريانىدا ئۇنىڭ ئەسلىي قىياپىتىنى ساقلاپ قېلىش ناھايىتى قىيىن. بۇ ھال خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى يادرو قىلغان تىل مەدەنىيىتىدە ناھايىتى روشەن كۆزگە چېلىقىدۇ. مەسىلەن، «پەرھاد ـ شېرىن»، «غېرىب ـ سەنەم»، «گۆر ئوغلى»، «يۈسۈپ ئەھمەد»

قاتارلىق داستانلار ئۇيغۇر، ئۆزبېك، ئەزەربەيجان، تۈركمەن، ئاناتولىيە تۈركلىرى، قازان تاتارلىرى، پارس قاتارلىق شەرق خەلقلىرى ئارىسىدا ئورتاق بولۇپ ، «ئانا تېمىسى» ۋە ئاساسىي سۈژىتلىرى ئوخشاشلىققا ئىگە. ئەمما تارقىلىش جەريانىدا ھەر بىر مىللەت ئۆزلىرىنىڭ تۈرمۇش ئالاھىدىلىكى، ئېستېتىك قارىشى بويىچە ھېكايە پېرسوناژلىرىنىڭ خاراكتېرىگە ئىش قوشۇپ ئۆزگەرتكەن. ھازىر دۇنيادا «گۆر ئوغلى» تۈركۈمىدىكى رىۋايەتلەر ۋە ھېكايىلەر 50 نەچچە خىلدىن ئاشىدۇ. «غېرىب ـ سەنەم» ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنىڭمۇ 10 نەچچە خىل ۋارىيانتى بار. لېكىن بۇ ئوخشىمىغان ۋارىيانتلارنىڭ مۇتلەق بىر.

2) فولكلورلۇق مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى يەرلىك شارائىت (جۇغراپىيىلىك مۇھىت) نىڭ، جۈملىدىن ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۈرمۇش شەكلىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. نەتىجىدە ئۇ تەبىئىي ھالدا ئۆزگىرىپ يېڭى شارائىتقا ماسلىشىدۇ ۋە يېڭىچە تۈس ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ قەدىمكى كالېندارلىق بايراملىرىدىن بىرى بولغان «نەۋرۇز بايرىمى» نى ئالساق، ئۇ مۇشۇ رايوننىڭ تەبىئىي جۇغراپىيىلىك شارائىتىغا ۋە ھاۋا كىلىماتىغا ماس ھالدا ، خەلق ئاممىسىنىڭ تۈرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئېھتىياجى ئاساسىدا شەكىللەنگەن. نەۋرۇزنىڭ ئېتىمولوگىيىسىدىن قارىغاندا، ئۇ ئەسلىدە ئىران تىلىدىكى «نەۋ» (يېڭى) ۋە «رۇز» (كۈن) دىن ئىبارەت ئىككى تۈپ سۆزدىن قۇرۇلغان بولۇپ، بۇ نام قەدىمكى سوغدى تىلى ئارقىلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە ئۆزلەشكەن ھەمدە قەدىمكى ئۇيغۇر تەقۋىمىدا يىل بېشىنىڭ 1 ـ كۈنى ئۇچۇن قوبۇل قىلىنغان سىمۋوللۇق نام بولۇپ قالغان. نەۋرۇزنىڭ يىل بېشى ئىكەنلىكىنى قەدىمكى كۆپلىگەن ئاستىرونومىيىلىك پاكىتلار دەللەپ بەرگەن. مەلۇمكى، مىلادىيىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا قۇياش نۇقتا قىلىنغان ئاسمان جىسىملىرىنىڭ بۇرۇجلۇق ھەرىكەت ئورىنىسى (ئېكلىپتىكا) غا ئاساسلانغان نۇرغۇنلىغان يەرلىك كالېندارلار تۈزۈلگەن. بۇ كونا تەقۋىم (كالېندار) لەرنىڭ ھەممىسىدە يىل بېشىنىڭ 1 ـ كۈنى نەۋرۇزدىن باشلانغان. شۇنىڭ

ئۇچۇن «نەۋ» سۆزى ئەسلىي مەنىسى بويىچە رۇس تىلىدا «nov»، نېمىس تىلىدا «noye» ، لاتىن تىلىدا «neo»، قەدىمكى سوغدى تىلىدا «nawsariz» ، پارس تىلىدا (sarci – naw) دەپ قوبۇل قىلىنغان. بۇلار- نىڭ ھەممىسى «نەۋ» نىڭ ئاھاڭ تەلەپپۇزى ھېسابلىنىدۇ. تاكى رىم ئىمپېراتۇرى سەزار (sezar . j) دەسلەپكى مىلادىيە كالېندارىنى تۈزگەنگە قەدەر دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا قۇياشنىڭ يۇلتۇزلار تۈركۈمى ئارد- سىدىكى يىللىق كۆرۈنمە ھەرىكەت ئورىنتىسىنى ئېتىنىڭ مەنبە قىلغان كونا تەقۋىملەرنىڭ ھەممىسىدە نەۋرۇز يېڭى يىل بايرىمى سۈپىتىدە تەب- رىكلەنگەن. چۈنكى بۇ مەزگىل دەل تەبىئەتنىڭ «قىش ئۇيقۇسىدىن ئويغىنىپ قايتىدىن جانلانغان دەۋرى، باھار يامغۇرىنىڭ بىرىنچى تامچە- سى چۈشۈشى بىلەن يەر – زېمىنىنىڭ ئويغانغان دەۋرى، دەل – دەرەخلەر گۈللەشتىن مېۋىلەشكە، ھايۋانلار تۆللەشتىن نەسىللەشكە باشلىغان دەۋرى. شۇنىڭ ئۈچۈن نەۋرۇز ئالەمنىڭ باشلىنىشى ۋە يارىتىلىشىغا دە- لىل قىلىنغان» ①. دەرۋەقە، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مۆچەل كالېندارىمۇ يىلنىڭ بېشى ھەمەل (نەۋرۇز ـــچاشقان) ئېيى بىلەن باشلانغان. بۇ كۈن يېڭى مىلادىيە كالېندارىدىكى 21 ـ ، 22 ـ مارتقا توغرا كېلىدۇ. مىلادىيە 1582 ـ يىلى رىم پاپىسى گرىگورى XIII تەرىپىدىن ھازىرقى مىلادىيە كا- لېندارى بېكىتىلىپ، كونا تەقۋىملەردىكى ئايلارنىڭ نامى ۋە ۋاقىت جەد- ۋىلى يېڭىلانغانغا قەدەر، نەۋرۇز كۈنى ھەر قايسى ئەل ۋە مىللەتلەر ئارد- سىدا پەرقلىق ناملار بىلەن يېڭى يىل بايرىمى سۈپىتىدە دەبدەبىلىك تەبرىكلىنىپ كەلگەن. مەسىلەن، خەنزۇ ۋە بىر قىسىم جەنۇبىي ئاسىيا مىللەتلىرىدە «چۈنجيې» (« 春节 »)، ياپونلاردا «رىسان»، سلاۋىيانلاردا «ماسالېنتا»، يۇنانلىقلاردا « پاترىخ»، بىرمالىقلاردا «سۇ بايرىمى»، تا- جىكلاردا «گۈل گاردۇن»، «گۈل نەۋرۇز»، ئىرانلىقلاردا «گۈل سارىجى» ياكى «نەۋسارىجى»، تاتارلاردا «نەۋدوگان»، بۇرياتلاردا «سائان سارا»،

① ئەبۇرەيھان بىرونى :« قەدىمكى خەلقلەردىن قالغان يادىكارلىقلار»، تاشكەنت پەن نەشرىياتى، «تاللانغان ئەسەرلەر» 1 ـ توم، 1965 ـ يىل نەشرى، 252 ـ بەت.

ئەرمەنلەردە «نەۋساردى»، چۇڭاشلاردا «نورس ئۇياخى»، سوغداقلاردا «نەۋسا-رىز» ۋە باشقا تۈركىي تىلىدا سۆزلەشكۈچى مىللەتلەر ئارىسىدا «ئەرگىنە قۇن بايرىمى»، « بوزقۇرت بايرىمى»، «ئولوۋكۇن»، «ناۋرىس»، «يىل باشى»، «نەۋرۇز»، «مەۋرىس»، «ناۋرىز»، «چاغان»، «مارت توققۇزى»، «سۇلتانى نەۋرۇز»، «كوركىلومارتا»، «بابۇمارتا»، «يېڭى كۈن»، «مەيرام»، «مەربىكە»، «نورۇز» قاتارلىق ناملار بىلەن ھەر قايسى جايلارغا يېيىلىپ، ئۆزىگە خاس يەرلىك ۋە مىللىي ئادەتلەر بىلەن يۇغۇرۇلغان. ھەر قايسى خەلقلەر ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى نەۋرۇز بايرىمى يېڭى يىل مۇناسىۋىتى بىلەن خەلقنىڭ شاد ـ خۇراملىقىنى ۋە كەلگۈسىگە بولغان ئىزگۈ تىلەكلىرىنى ئىپادىلەشتىن ئىبارەت ئورتاق مەزمۇنغا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن بۇ مەزمۇننى ئىپادىلەش شەكلى جەھەتتىن ھەر قايسى جايلارنىڭ يەرلىك شارائىتى، تۇرمۇش شەكلى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇللىرىنىڭ ئوخشىماسلىقى تۈپەيلىدىن بەلگىلىك پەرققە، ئۆزگىرىشلەرگە ئىگە بولغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە، تارىخىي دەۋرلەرنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققىياتى نەتىجىسىدە نەۋرۇز بايرىمىنىڭ قەدىمكى بىر قەدەر مۇقىملاشقان ئادەت شەكىللىرى ئۆزگىرىپ، بەزى يېڭى مەزمۇن ۋە شەكىللەر بىلەن بېيىغان. مەسىلەن، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدا نەۋرۇز كۈنى كىشىلەر بىر ـ بىرىگە شېكەر ۋە تاتلىق ـ تۇرۇملارنى ھەدىيە قىلىش (ھاياتىڭىز شېرىن بولسۇن دېگەن مەنىدە)، گۈل تەقدىم قىلىش (گۈزەل بولۇڭ دېگەن مەنىدە)، بىر ـ بىرىگە سۇ سېپىش (كەلگۈسى يىلىمىز سۈلۈق، مول ھوسۇللۇق بولسۇن دېگەن مەنىدە)، بۇغداي ياكى ئارپا دېنىنى تەخسە ياكى ئىدىشتا ئۆستۈرۈپ، باھار ئەلچىسى سۈپىتىدە نەۋرۇز ئۈچۈن تەييارلانغان داستىخانىڭ مەركىزىگە قويۇش، يەتتە خىل دانلىقتىن كۆجە تەييارلاپ، قولۇم ـ قوشنا، دوست ـ يارەنلەرگە سوۋغا قىلىش، باھارنىڭ ئەمدى بىخ سۈرگەن كۆكتاتلىرىدىن «يېڭىلىق تۈتۈش» تەك بىر قەدەر مۇقىملاشقان ئادەتلىرى بولغان. ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن قۇياشقا تېۋىنغان ئىرانلىقلار ئارىسىدا بولسا، نەۋرۇز كۈنى «شەمىس» سۆزىنىڭ 1 ـ ھەرپى «ش» بىلەن باشلىنىدىغان يەتتە تۈرلۈك نازۇنېمەتنى داستىخانغا قويۇپ نەۋرۇزنى

قۇتلۇقلاش ئادەتتى بولغان. ئۇلار : 1. شاراب (ئۈزۈم قىيامى) ، 2. شىر (سۈت) ، 3. شېرىن (تاتلىق يېمەكلىكلەر) ، 4. شېكەر، 5. شەربەت (مېۋە سۈيى)، 6. شام (خۇشبۇي موم، شام)، 7. شانە (تارغاق) دىن ئىبارەت. ئۇ- نىڭدا، شاراب ـــ يېڭى ھاياتلىققا (تىرىلىشكە) ، شىر ـــ پاكىزلىققا، ساپ- لىققا، شېرىن ـــ ئىناقلىق، ئىتتىپاقلىققا، شېكەر ـــ خۇشاللىق، مەمنۇ- نىيەتكە، شەربەت ـــ ئەدلۇ ئىمانغا، شام ـــ گۈزەللىككە، شانە ـــ ئۇزۇن ئۆمۈرگە سىمۋول قىلىنغان.

قەدىمكى نەۋرۇز بايراملىرىنىڭ بۇنداق ئەنئەنىۋى ئادەتلىرى ۋاقىت- نىڭ ئۆتۈشى بىلەن بارغانسېرى ئۆزگىرىپ يېڭىلانغان ۋە بۇ قەدىمكى ئا- دەتلەر ئاساسىدا ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۇ- سۇللىرىغا ماس ھالدا يەنە خىلمۇخىل مۇراسىم شەكىللىرى پەيدا بولغان. بۇنىڭغا ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى سۇ تىلەش مەزمۇن قىلىنغان «زاراخەتمە» مۇراسىملىرى، «كۆك مەشرەپى»، «مىلىس ئويۇنى»، «گۈل سەيلىسى»، «چوكانتال بايرىمى»، ئۆزبېكلەر ئارىسىدىكى «باھار خانىم» مۇراسىمى، «سۇملەك مۇراسىمى» (نەۋرۇز ئېشى)، ئەزەربەيجانلىقلارنىڭ «ئۆسكۈ مۇراسىمى»، قازاقلارنىڭ «خىزىر كېچىسى مۇراسىمى»، تۈركمەنلەرنىڭ «شامۇت مۇراسىمى»، تاتارلارنىڭ «نەۋرۇز سابان»، «ئالاس» مۇراسىمى ... قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ بىر خىل مۇ- راسىمنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدىمۇ ھەر قايسى خەلقلەر ئارىسىدا ئوخشە- مىغان قاراشلار مەۋجۇت. مەسىلەن، قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ زارو ئاستىر (زەردۇشت) دىنىغا ئائىت بەزى ئەپسانىلىرىدە، باش باھارنىڭ 1 ـ كۈنى (نەۋرۇز كۈنى) ياخشىلىق خۇداسى ئاھرۇمازدا يامانلىق خۇداسى ئەنگرامەيىنۇ ئۇستىدىن غالىب چىققان مۇقەددەس سانا (كۈن) بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ خاسىيەتلىك كۈننى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن «نەۋرۇز بايرىمى» پەيدا بولغانلىقى ھېكايە قىلىنىدۇ. ئىران مەنبەلىرىدە «نەۋرۇز» بايرىمە- نىڭ پەيدا بولۇشى رىۋايەتلىك شەخس ـــ شاھ جەمشىد نامى بىلەن باغلە- نىدۇ. فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سىدە ئېيتىلىشىچە، «جەمشىد يۇرتقا ياخشىلىق قىلىش مەقسىتىدە ئادەملەرگە ھۈنەر ـ كەسىپ ئۆگىتىدۇ.

تۆمۇر ئېرىتىپ قورال ياسىتىدۇ، يىپ ئىگىرىپ كىيىم توقۇتىدۇ، ھامام، ئۆي ـ سارايلار بىنا قىلدۇرىدۇ، تېۋىپلىق سىرلىرىنى ئاچىدۇ. كېمە ياسىتىپ، باغ بىنا قىلدۇرىدۇ...، شۇنداق قىلىپ ئىشلىرى يۇرۇشۇپ، «مېۋە بەرگەن، بىر كۈنى تەخت ياسىتىپ، ئۇنىڭ بىلەن ئاسمانغا كۆتۈرۈلىدۇ» ①، «بىر كۈندە داۋامەد تېغىدىن بابىلغا يېتىپ بارىدۇ، ئادەملەر بۇ ئاجايىپ مۆجىزاتنى كۆرگەچ، شۇ كۈننى بايرام قىلدىلەر ۋە جەمشىدنىڭ ئۇچۇشىغا تەقلىد قىلىپ بايرام كۈندە ئىلەڭگۈچتە ئۇچتىلەر» ② دېيىلىدۇ.

تۈركىي ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرچە مەنبەلەردە بولسا قەدىمكى «ئەرگىنە قۇن» رىۋايىتىگە باغلايدۇ، ئەبۇلغازى باھادىرخانىڭ «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق ئەسىرىدە، 400 يىل تۆت ئەتراپى يۇكسەك تاغلار بىلەن قورشالغان جىلغىدا قامىلىپ قالغان تۈركلەر بوزقۇرت (كۆك بۆرە) نىڭ يول باشلىشى بىلەن باھارنىڭ دەسلەپكى كۈنى (نەۋرۇز كۈنى) دۈشمەن قورشاۋىدىن چىقىش يولىنى تېپىپ، يېڭىدىن ھاياتلىققا ئېرىشكەنلىكى ۋە بۇ غەلىبىنى تەنتەنە قىلىپ، بۇ كۈننى ھۆرىيەت، ئەركىنلىك ۋە ئازادلىق بايرىمى قىلىپ بېكىتكەنلىكى ھەمدە بۇ بايرامنىڭ نامىنى ئەنئەنىۋى تۈركىي تەقۋىمدىكى نەۋرۇزغا سىمۋول قىلىپ، «ئەرگىنەقۇن بايرىمى» دەپ ئاتىغانلىقى ھېكايە قىلىنىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، فولكلورلۇق مەدەنىيەت ھادىسىلىرى تەبىئىي شارائىت، تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇللىرىدىكى پەرقلەر تەسىرىدە ھامان ئۆزگىرىش ئىچىدە تۇرىدۇ.

3) فولكلورلۇق مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى جەمئىيەت تەرەققىياتى ۋە دەۋر ئۆزگىرىشىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. مەلۇمكى، ئىقتىسادىي بازىس ئۇستقۇرۇلمىنى بەلگىلەيدۇ. فولكلورلۇق مەدەنىيەت ھادىسىلىرى ئۇستقۇرۇلمىنىڭ ئالاھىدە بىر خىل شەكلى بولىغاچقا،

① فىردەۋسى: « شاھنامە » 1 ـ كىتاب، تاشكەنت، 1975 ـ يىلى نەشرى، 617 ـ بەت.

② بىرونى: « قەدىمكى خەلقلەردىن قالغان يادىكارلىقلار » 1 ـ توم، تاشكەنت پەن نەشرىياتى، 1962 ـ يىل نەشرى، 254 ـ بەت.

ئىقتىسادىي بازىسىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، فولكلورلۇق مەدەنىيەت ھادىسىلىرىدىمۇ ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئۆزگىرىش ھاسىل بولىدۇ. فولكلورلۇق مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس ئىچكى قانۇنىيىتىدىن قارىغاندا، بۇنداق ئۆزگىرىش جەمئىيەت تەرەققىياتى ۋە دەۋر ئۆزگىرىشىگە ماس ھالدا تەڭ نىسبەتتە بولۇشى ناتايىن. مەسىلەن، 20 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، ئېلىمىزدە يېڭىچە سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ تىكلىنىشىگە ئەگىشىپ، ئىقتىسادىي بازىستىن پۈتكۈل ئۇستقۇرۇلمىغىچە چوڭ ئۆزگىرىش يۈز بەردى. بۇ ئۆزگىرىشلەر فولكلورلۇق مەدەنىيەت ھادىسىلىرىدىمۇ ئەكس ئېتىپ، يېڭىچە سوتسىيالىستىك ئىدىيىگە ئۇيغۇن بولغانلىرى ئۆزلۈكسىز داۋاملىشىپ تېخىمۇ يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى، ئۇنىڭ ئىچىدىكى بەزى ئەنئەنىۋى مەزمۇنلار ئىسلاھ قىلىنىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى يېڭىچە مەزمۇنلار ئىگىلىدى. ئالايلۇق، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مەشرەپلىرىدىكى ئۆزگىرىشلەر، توي ـ تۆكۈن ۋە ئۆلۈم ـ يېتىم مۇراسىملىرىدىكى ئۆزگىرىشلەر، ئائىلە ۋە نىكاھ مۇناسىۋەتلىرىدىكى ئۆزگىرىشلەر، ھۈنەر ـ كەسىپ ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرىدىكى ئۆزگىرىشلەر، سودا ـ سېتىق ۋە ئېلىم ـ بېرىم مۇناسىۋەتلىرىدىكى ئۆزگىرىشلەر، كىيىنىش ۋە ئولتۇراقلىشىش ئادەتلىرىدىكى ئۆزگىرىشلەر بۇنىڭ جانلىق دەلىلىدۇر. يەنە بىر تەرەپتىن، جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمىگە زىت بولغان، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىدىغان ھەر خىل مۇراسىم، ئادەتلەر ۋە ئېلىم ـ پەنگە زىت ھادىسىلەر قانۇنىي ھالدا چەكلىنىدۇ ياكى تەدرىجىي ھالدا ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى يوقىتىدۇ. بۇنداق ھالەت كۆپرەك ئىجتىمائىي ۋە مەنىۋى فولكلور ساھەسىدە يۈز بېرىدۇ. لېكىن شۇنى تونۇشىمىز كېرەككى، فولكلور مەدەنىيىتى باشقا ئۇستقۇرۇلما فورمىلىرىغا ئوخشىمىغان ھالدا، خەلق تۈرمۇشىنىڭ ئورگانىك تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە ئەنئەنىۋىلىككە، ئۇزاققا سوزۇلۇشچانلىققا ۋە ئىستىخىيىلىككە ئىگە بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۆزگىرىشى ياكى يوقىلىشى بىر خىل تەبىئىي لىككە ئىگە بولۇپ، مەمۇرىي ۋاستىلەر بىلەن مەجبۇرلاش ئۇسۇلى ياخشى

ئۇنۇم بەرمەيدۇ. پەقەت ئومۇمىي خەلقنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ساپا-سىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، نامۇۋاپىق ئادەتلەرنى ئۆزگەرتىش ۋە چەك-لەش كۈچى تەبىئىي شەكىللىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ خەلق ئاخىرى كونا ئەنئەنىۋى ئادەتلەر رامكىسىدىن ئازاد بولىدۇ ھەمدە ئەنئەنىۋى ئادەتلەر بارغانسېرى خەلقئارا ئورتاقلىققا قاراپ يۈزلىنىدۇ.

4) فولكلورلۇق مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى يەرلىك قاراش ۋە مىللىي پسىخىكىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. يەرلىك قاراش ۋە مىللىي پسىخىكا بىر خىل مۇستەقىل تەبىئىي ھادىسە سۈپىتىدە ئىش-لەپچىقىرىش شەكلى ۋە تۇرمۇش شەكلى ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ. ئۇ مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ياكى مۇئەييەن رايون مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزاق ئە-سىرلىك تاللىنىشى ۋە تاۋلىنىشىنىڭ نەتىجىسى، بىر خىل يۈكسەك مىللىي روھنىڭ ئىنكاسى. شۇڭلاشقا مەلۇم بىر مىللەت ياكى رايوننىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت ھادىسىسىدە شۇ خەلقنىڭ مۇستەقىل پسىخىكە-سىغا ماس ھالدا ، يەرلىك قاراش، مىللىي ھېسسىيات ھامان گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. نەتىجىدە فولكلورلۇق مەدەنىيەت ھادىسىلىرى روشەن مىللىي تۈسكە ئىگە بولىدۇ. مىللەتلەر ئارا بولىدىغان مەدەنىيەت تەسىرى ۋە ئالمىشىشى گەرچە بىر خىل مۇقەررەرلىك بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بەل-گىلىك شەرتكە بويسۇنىدۇ. چۈنكى ھەر قانداق مىللەت باشقا مىللەتنىڭ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغاندا، چوقۇم ئۆز مىللىتىنىڭ پسىخىك ئېھ-تىياجىغا ماس ھالدا تاللايدۇ ياكى ئۆزگەرتىپ قوبۇل قىلىدۇ.

دېمەك، فولكلورلۇق مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنىڭ ئۇقۇمى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىدىن قارىغاندا، ئۇ يالغۇز بىر خىل ئالاھىدە مەدەنىيەت ھادىسىسى بولۇپلا قالماستىن، ئۇ يەنە ئەمەلىيەتتە خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئورگانىك تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ خىلمۇ خىللىقى ئادەت ھادىسىلىرىنىڭ كۆپ خىللىقىنى بەلگىلىگەن. مارك-سىزمنىڭ ئىقتىسادىي بازىس بىلەن ئۈستقۇرۇلمىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى تەلىماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، ئىقتىسادىي بازىس ئۆرپ ـ

ئادەتنىڭ شەكىللىنىشىدە ئەڭ ئاخىرقى ھەل قىلغۇچ رول ئويناپدۇ. ئەمما بىز شۇنىمۇ كۆرۈشىمىز كېرەككى، ئۆرپ ـ ئادەت شەكىللەنگەندىن كېيىن ئۇستقۇرۇلمىلىققا ئىگە بولىدۇ. ئەسلىدىكى ئىقتىسادىي بازىس يوقالغاندىن كېيىنمۇ، كونا بازىسقا مۇناسىپ ئادەتلەر ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى پۈتۈنلەي يوقاتمايدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى بەزى ئۆرپ ـ ئادەتلىرىدە ئىپتىدائىي ئانىمىزمدىكى روھقا سېغىنىش ئادەتلىرىنىڭ ئىزنالىرى ياكى شامانىزم ئادەتلىرىنىڭ قالدۇق تەسىرلىرى مەۋجۇت. لېكىن ئۆزگىرىش ، يېڭىلىنىش، يېڭى ئىقتىسادىي بازىسقا ماس ھالدا پەيدا بولۇش فولكلورلۇق مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنىڭ ئاساسىي ئېقىمى ۋە يۈزلىنىشى بولۇپ، بۇ تۈپ ئالاھىدىلىكلىرى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ تارىخىي رولىنى ۋە تەرىبىيىلەش، بىلىش ۋە كۆڭۈل ئېچىش ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرىدۇ. بىز مۇشۇ قانۇنىيەتلەر ئاساسىدا، كىتابىمىزنىڭ كېيىنكى قىسىملىرىدا ئۇيغۇر ماددىي فولكلور مەدەنىيىتىنىڭ 20 ـ ئەسىردىكى ئۆزگىرىش ئەھۋالى ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزىمىز.

بىرىنچى باب

20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ماددىي فولكلورىدىكى ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىيات

§1 . ئومۇمىي چۈشەنچە

ماددىي فولكلور (ئىقتىسادىي ئادەتلەر) ئىنسانلارنىڭ ماددىي ھاياتى بىلەن زىچ باغلانغان ۋە ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىش يولىدا ئېلىپ بارغان تارىخىي كۆرەش ئەمەلىيەتلىرىدە يارالتقان پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ ماددىي بايلىقلىرىنىڭ يىغىندىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ خەلق ئاربسىدىكى ئەنئە-نىۋى ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرى، قاتناش ـ تىرانسپورت ئادەتلىرى، سو-دا ـ سېتىق ۋە ئىستېمال، تۇرمۇش ئادەتلىرى قاتارلىقلارنى ئۆزىگە مۇھىم مەزمۇن قىلىدۇ. بۇ جەھەتتىن قارىغاندا، ماددىي فولكلورنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭلىككە ۋە ئومۇمىيلىققا ئىگە بولۇپ، ئۇ جەمئىيەت تەرەق-قىياتىنىڭ ئاساسىي يۆنىلىشىنى بەلگىلەيدىغان ۋە بارلىق ئىجتىمائىي، مەنىۋى ئادەتلەرنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئاساس بولىدىغان مۇھىم تەرەپ ھې-سابلىنىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، پۈتكۈل فولكلور ھادىسىلىرىنى بىر تۈپ چوڭ دەرەخ دېسەك، ئۇ دەرەخنىڭ يىلتىزى ماددىي فولكلور بولۇپ، ئىج-تىمائىي ئادەتلەر، مەنىۋى ئادەتلەر ۋە تىل سەنئىتى ئادەتلىرى ئاشۇ دە-رەخنىڭ غولى ۋە شاخلىرى ھېسابلىنىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ماد-دىي فولكلور ئادەتلىرى يېقىنقى زامان ۋە ھازىرقى زامان فولكلورشۇناس-لىقىدىكى دىققەت ـ ئېتىبارنى قوزغايدىغان مۇھىم نۇقتا بولۇپ، بىر مىللەت، بىر دۆلەت ئىقتىسادىي ، ئىجتىمائىي ھاياتىنىڭ ئېتنىك ئاسا-سى. بۇ ئاساستىن مۇستەسنا ھالدا ئىجتىمائىي ۋە مەنىۋى ھادىسىلەرنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى يېشىپ بەرگىلى بولمايدۇ. بۇ ھەقتە ماركس ئۆزىنىڭ «پەلسەپە نامراتلىقى» ناملىق ئەسىرىدە: «ئىنسانلار يېڭى ئىشلەپچىقىرىش

كۆچمگە ئىگە بولغاندىلا، ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىشكە تىرىشىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىشنى تەمەن ئېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆزلىرىنىڭ بارلىق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرىنىمۇ ئۆزگەرتىدۇ » [1] دەپ كۆرسىتىدۇ.

ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئادەملىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۆچى ناھايىتى ئاجىز ۋە تۆۋەن بولۇپ، پەقەت تەبىئەت ئاتا قىلغان تەبىئىي ئوزۇقلۇقلارغا تايىنىپ ياشاشتىن باشقا ئامال ـ چارىغا ئىگە ئەمەس ئىدى. بۇ ماددىي ھايات ئېھتىياجى كوللېكتىپ ھالدا تەبىئەتتىن توپلاپ يىغىشتىن ئىبارەت ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇ خىل ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئاشۇ دەۋر ئىنسانلىرىنىڭ دۇنيا قارىشىدا كوللېكتىۋىزملىق ئاڭنى يېتىلدۈردى. بۇ ئاڭ ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىغا تەسىر كۆرسىتىپ، جەمئىيەتنىڭ ئەڭ كىچىك ھۈجەيرىسى ۋە ئەڭ دەسلەپكى شەكلى بولغان قان ـ قېرىنداشلىق ئائىلە جەمەتچىلىكىنى پەيدا قىلدى. ئائىلە بىر تارىخىي ئۇقۇم بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىپادىلىنىدىغان ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىشى جەمئىيەتنىڭ بىر پۈتۈن ئىشلەپچىقىرىش كۆچىنىڭ تەرەققىياتى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن. ئائىلە فورماتسىيىسىدە ئاياللارنىڭ رولى ۋە قۇدرىتى ئالاھىدە بولغاچقا، ئۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا جەمئىيەتنىڭ بىرىنچى باسقۇچى بولغان ئانىلار ھوقۇقچىلىقى تۈزۈمى، يەنى ئاياللار سەلتەنىتىنى نامايان قىلىدىغان ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى بارلىققا كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن ئانىمىزمغا خاس بىر يۇرۇش ئۆرپ ـ ئادەتلەر شەكىللەنگەن. دېمەكچىمىزكى، مۇئەييەن دەۋرنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىدىكى (بازىستىكى) ئۆزگىرىشلەر ئۇستقۇرۇلمىغا تەۋە ئىجتىمائىي ئاڭ سىستېمىسىغا تەسىر كۆرسىتىپ، بەلگىلىك ئۆزگىرىشلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇنىڭدىكى گەۋدىلىك نۇقتا ماددىي فولكلور ئادەتلىرىدىكى ئۆزگىرىش بولغاچقا، ئۇنىڭ تەپسىلاتىنى تۆۋەندىكى ساھەلەر بويىچە ئايرىم شەرھلەيمىز.

---

[1] ۋۇبىڭئەن: « جۇڭگو فولكلورى» ، 1985 ـ يىل ،خەنزۇچە نەشرى، 43 ـ بەت.

§2 . ئوۋچىلىق ئىگىلىكى ۋە ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىشلەر

ئوۋچىلىق — ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ ياشاش ئېھتىياجى ئۈچۈن ئې-لىپ بارغان تۈنجى ئىگىلىك شەكلىدۇر. ئوۋچىلىق بىر خىل ئىگىلىك شەكلى سۈپىتىدە پۈتۈن ئىنسانىيەتكە ئورتاق بولغان جەمئىيەت تەرەق-قىيات تارىخىنىڭ بىر باسقۇچى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ ئاساسىي بەلگىسى بولغان تەبىئەتتىن توپلاپ يې-غىش باسقۇچىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى بولۇپ، كوللېكتىپ ئاڭنىڭ بارلىققا كې-لىشىگە ئاساس بولغان. ئوۋچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ئېھتىياجى ۋە شۇ دەۋرگە خاس ئۇرۇقچىلىق، قەبىلىچىلىك تۈزۈمىنىڭ خاراكتېر ئالاھە-دىلىكى تەقەززا قىلغان كوللېكتىپ ئاڭنىڭ گەۋدىلىنىشى بىلەن فولكلورلۇق مەدەنىيەت ھادىسىلىرى ئۆزلۈك ئېڭىنىڭ كونتروللۇقىدىن ئازاد بولۇپ، سىستېمىلىشىشقا، مەنتىقىلىشىشقا ۋە ئوبرازلىشىشقا قاراپ يۈزلەندى.

ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى قەدىمدىن تارتىپ ئالتاي تېغى، تەڭرىتاغ ۋە كوئىنلۇندىن ئىبارەت ئۇچ چوڭ تاغ تىزمىسىنىڭ ئارىسىدا ياشاپ كەلگەن بولۇپ، بۇ كەڭ ۋادا ئوۋچىلىق ئىگىلىكى ئۈچۈن ئەۋزەل شارائىتقا ئىگە رايونلار ئىدى. شۇڭا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قەدىمكى زامانلاردىلا ئوۋچىلىق بىر پۈتۈن ئىگىلىك شەكلى سۈپىتىدە خېلى راۋاج تاپقان. بۇنى شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە تېپىل-غان كۆپلىگەن ئوۋچىلىق قوراللىرى ۋە قىياتاش چەكمىلىرىدىكى ئوۋ-چىلىق ھايات مەنزىرىلىرى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئوۋچىلىق ئىگىلىكىنىڭ بىۋاسىتە مەقسىتى ئىنسانلارنىڭ ئوزۇقلىنىش ۋە كىيىنىش ئېھتىيا-جىنى قامداشتىن سىرت، يەنە ھايۋانلار بىلەن دائىملىق ئۇچرىشىش نە-تىجىسىدە ھايۋانات دۇنياسىنىڭ بىئولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرى بە-لەن تونۇشۇپ، بىر قىسىم ھايۋانلارنى قولغا كۆندۈرۈش ئىمكانىيىتىنى

ياراتتى. ھەممىدىن بۇرۇن قولغا ئۆگىتىلگەن ھايۋان ئىت، ئۇنىڭدىن كېيىنكىسى قوي ھەمدە كالا، ئات، ئۆچكە بولغانلىقى مەلۇم. ھايۋانلارنى قولغا كۆندۈرۈش باشلانغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا ئەگىشىپ يەنە بۇركۇت ۋە قارچىغىنى قولغا ئۆگىتىش باشلانغان. مانا بۇ ئوۋچىلىق ئىگىلىكىنىڭ بىر يېڭى تەرەققىيات باسقۇچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئوۋچىلىق ئىگىلىكى يەنە ئەڭ دەسلەپكى مىللىي تېبابەتچىلىكىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا يول ئېچىپ بەرگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى دەۋرگە ئائىت دورا ـ دەرمەكلەر رېتسېپلىرىدىن قارىغاندا، دورا ـ دەرمەكلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئوۋچىلىق مەھسۇلاتلىرى ئىكەنلىكى مەلۇم. بۇغا مۇڭگۈزى، بۆكەن مۇڭگۈزى، يولۋاس سۆڭىكى، ئېيىق تاپىنى ۋە يېغى، مەستىكى، قۇندۇزقەرى، ئىپار ... قاتارلىقلار ئۇيغۇر تېبابىتىدىكى ئېسىل دورا ـ دەرمەكلەر ھېسابلانغان.

ئوۋچىلىق ئىگىلىكىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي فولكلورىدا خىلمۇخىل ئادەتلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن ۋە تەبىئەت بىلەن ئادەمنىڭ بىر گەۋدىلىشىشىگە ئىدىيىۋى ئاساس يارات-قان. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ھايۋانات چۆچەكلىرىنىڭ چوڭ سالماقنى ئىگىلىشى، بىر قىسىم ھايۋانلارنى ئۇلۇغلاش ئاساسىدا شە-كىللەنگەن توتېمىلىق ئېتىقاد ئادەتلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى، باتۇرلۇققا ئىنتىلىدىغان، باتۇرلۇقنى قەدىرلەيدىغان پسخىك روھنىڭ يېتىلىشى قاتارلىق روھىي ھالەتلەرمۇ بىۋاستە ھالدا ئوۋچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ئىقتىسادىغا باغلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار كېيىنچە كۆچمەن چارۋىچىلىق ۋە ئولتۇراق دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە قەدەم قويغاندىن كېيىنمۇ ئەنئەنىۋى ئوۋچىلىق ئىگىلىكى-نى بۇ يېڭىچە ئىگىلىك شەكىللىرى بىلەن گىرەلەشتۈرۈپ، قوشۇمچە ئىگىلىك سۈپىتىدە داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى. يېقىنقى يىللارغا كەلگەندە، بولۇپمۇ 20 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتى-سادىي ئىگىلىك قۇرۇلمىسىدا يۇز بەرگەن زور ئۆزگىرىشلەرگە ئەگىشىپ، ئوۋچىلىق بىر خىل ئىگىلىك شەكلىدە ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى يوقاتقان

بولسىمۇ، ئوۋچىلىقنىڭ قولاي تەبىئىي شارائىتىغا ئىگە بولغان بىر قەسىم تاغلىق رايونلار ۋە شەھەردىن چەت يېزا ـ قىشلاقلاردا تۇرمۇشتىكى بىر خىل زوق ـ ھەۋەس ۋە قوشۇمچە كەسىپ سۈپىتىدە يەنىلا داۋاملىشىپ كەلمەكتە. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇ رايونلاردا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوۋچىلىق دەۋرىدىكى ئادەت ـ ئەنئەنىلىرىمۇ ئەينەن ياكى ئۆزگەرگەن ھالەتتە ساقلىنىپ كەلمەكتە. مەسىلەن، لوپنۇر ئۇيغۇرلىرى 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ ، 40 ـ يىللىرىغا قەدەر تويلىشىشتا ئالدى بىلەن توققۇز دانە بېلىق بېشىنى پىشۇرۇپ قىز تەرەپكە داستىخان ئاپىراتتى. تويلۇق ئوچۇن بەلگىلىك ساندا خام بېلىق، گولمە (بېلىق توري)، كېمە قاتارلىق بېلىق ئوۋلايدىغان قورال ـ سايمان، جەرەن، كېيىك گۆشى، تۇلكە ۋە مولۇن تېرىسى سالاتتى. روشەنكى، بۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوۋچىلىق دەۋرىدە شەكىللەنگەن ئادەت، ئەنئەنىلىرىنىڭ داۋامى.

ئۇنىڭدىن باشقا، قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ چىپان، ئۇششاقۇاش ھەمدە پامىر ئېگىزلىكى بىلەن تەڭرىتاغ تىزمىلىرىنىڭ تۇتاشقان بۇرجىكىگە جايلاشقان ئويتاغ قاتارلىق تاغلىق رايونلاردا ئوۋچىلىق قوشۇمچە ئىگىلىك شەكلىدە ئۆزىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلمەكتە. بۇ رايونلاردا 20 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىدىن بۇرۇن ئېيىق، يىلپىز، مارال، ئارقار، بۆرە، تۇلكە، جەرەن (كېيىك)، مولۇن، ياۋا توگە، سۇغۇر، سۆسەر، توشقان قاتارلىق ھايۋانلار ھەمدە بۇركۇت، لاچىن، قارچىغا، قۇرغۇي، تۇرۇمتاي، جاغالماي، ئۇلار، جورتەك، كەكلىك، ياۋا كەپتەر، جىگدىچى، چۈلاڭ، سېرىق ئالاكۆتەن، سۆگۈچ، چىمچىق، تورغاي، تورولغا، ھۇدۇقۇش، چۈغۇندەك، سايە سېغىزخىنى، سار، قاغا، قاراقۇشقاچ، ئاق قۇشقاچ، پاختەك، ياۋا ئۆردەك قاتارلىق ئوچار قۇشلار ياشىغان. 1958 ـ يىلدىكى چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش دولقۇنىدا يۇز بەرگەن قالايمىقان كان ئېچىش، دەرەخ كېسىش، تەبىئىي ئورمان، يايلاقلارنى بۇزۇش تەسىرىدە يۇقىرىقى ھايۋانلارنىڭ بىر قىسىملىرى (مەسىلەن، ئېيىق، يىلپىز، مارال قاتارلىقلار) پاناھلىق ئىزدەپ باشقا جايلارغا يۆتكىلىپ كەتكەن. بۇ رايونلاردا ئوۋچىلىققا مۇناسىۋەتلىك قەدىمكى ئەنئەنىۋى ئادەتلەرنىڭ ئىزلىرى ھازىرغىچە

ساقلانغان. بىز بۇ ئادەتلەردىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەزەلدىن قالايمىقان ئۇۋ ئۇۋلاشقا يول قويماسلىقتەك كۆچلۈك ئىنسانىي جاۋابكارلىق تۇيغۇسىنى كۆرەلەيمىز.

گەرچە ئۇۋچىلار تۇرمۇش، تىرىكچىلىكنىڭ ئېھتىياجى ھەمدە بەزى يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ئىنسانلارغا كەلتۈرگەن خېيىمخەتىرىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۇۋ ئۇۋلاشقا مەجبۇر بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ روھىيىتىدە «ھايۋانلارنى رەھىمسىزلەرچە قىرغىن قىلىش تەبىئەتكە، ئىنسانلارغا خىيانەت قىلغانلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ» دېگەن قاراش ئۈستۈن ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن. مەسىلەن، ئۇۋچىلار كېيىك ۋە باشقا ئۇۋ ھايۋانلىرىنىڭ كۆيلەش ۋە بوغاز بولۇش مەزگىللىرىنى ئەتراپلىق بايقاپ، بۇ مەزگىللەردە ئۇۋغا چىقىشنى قاتتىق چەكلىگەن. ناۋادا بۇنىڭغا ئەمەل قىلماي ئۇۋغا چىققان مەرگەنلەرنى «نائىنساب»، «مۇناپىق» مەرگەن دەپ قاتتىق ئەيىبلەشكەن ۋە بۇنداق مەرگەنلەرنىڭ ھامان بىر كۈنى پېشكەللىككە ئۇچرايدىغانلىقىغا ئىشەنگەن. شۇنداقلا يەنە ئۇۋچىلار بىر توپ كېيىكنى بىر جىراغا قاپسۇالىدىغان قۇلاي شارائىتقا دۇچ كەلگەندە بۇ كېيىكلەرنىڭ بىر قانچىسىنى مەجبۇرىي قاچۇرۇۋېتىشنى ئۇۋچىلىقتىكى بىر ئەرىمگە، يەنى قائىدە ـ يوسۇنغا ئايلاندۇرغان، بۇنىڭدا «نەسلى قۇرۇپ كەتمىسۇن، ئەۋلادى داۋاملاشسۇن» دېگەن قاراش ئەكس ئېتىلگەن. ئۇۋچىلارنىڭ ئېيتىشچە، مىلتىق كېيىك ئاتقاندا، ئۇنىڭ ئىچىدە بىرسى تەبىئەتتىن ھالقىغان بىر سېھرىي كۈچنىڭ تەسىرىدە يىقىلماي تۆت پۇتلاپ ئۆرە تۇرۇپ قالارمىش. دەرۋەقە، خەلق ھېكايىلىرىدە «مەن بىر كېيىكنى تىك تۇرغۇزدۇم» دەيدىغان ئىدىئوملار مەۋجۇت. كېيىكنىڭ تىك تۇرۇشى ئۇۋچىلارنىڭ نەزىرىدە «ئىلاھنىڭ مەرگەنگە بەرگەن ئاگاھلاندۇرۇشى» مىش. بۇنداق ئەھۋالغا دۇچ كەلگەن مەرگەن ئەل ـ جامائەتكە نەزىر بېرىپ، بۇنىڭدىن كېيىن ئۇۋ ئۇۋلىماسلىققا قەسەم قىلىدىكەن. ئۇۋچىلىققا خاس بۇ ئەقىدىدە، كېيىكلەرنى رەھىمسىزلەرچە قىرغىن قىلغان ئادەمنىڭ بېشىغا بالايىئاپەت كېلىدۇ، تەبىئەتنىڭ جازاسىغا ئۇچرايدۇ دېگەن ئىدىيە ئالغا سۈرۈلگەن.

بىر قىسىم گۆشخور قۇشلارنى قولغا كۆندۈرۈپ، ئۇلاردىن ئوۋ قوراللىرى سۈپىتىدە پايدىلىنىش قەدىمدىن تا ھازىرغىچە ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بىر خىل ئوۋچىلىق ئەنئەنىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ھەقتە ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ۋە خەلق ھېكايىلىرىدە ناھايىتى كۆپ خاتىرىلەر ئۇچرايدۇ. بۇگۈنكى كۈندىمۇ لوپنۇر، ئاۋات، مەكىت، مارالبېشى، قاغىلىق، يەكەن، خوتەنلىك تاغلىق رايونلىرى قاتارلىق كۆپلىگەن جايلاردا قۇش ئوۋچىلىقى باتۇرلۇق ۋە جەسۇرلۇقنى نامايان قىلىدىغان ئامىل سۈپىتىدە تەنتەربىيە ۋە كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنىڭ بىر مەزمۇنى سۈپىتىدە ئىزچىل داۋاملاشماقتا. ئوۋ قۇشلىرى ئادەتتە قارا قۇش (بۈركۈت، لاچىن، ھۇۋقۇش) ۋە ئاق قۇش (قارچىغا، قۇرغۇي، تۇرۇمتاي) دەپ ئىككى تۈركۈمگە ئايرىلىدۇ. قۇشچىلار بۇ ئوۋ قۇشلىرىنىڭ تەبىئىتى ۋە ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ئوخشىمىغان ئۇسۇللارنى قوللىنىپ قولغا كۆندۈرگەندىن كېيىن ئۇلارنى ۋاستە قىلىپ، ئوۋ ئوۋلاشنىڭ ئاجايىپ قىزىقارلىق ئۇسۇللىرىنى ئىجاد قىلغان. قۇشچىلارنىڭ گۆشخور قۇشلارنى قولغا ئۆگىتىشى مۇنداق ئۇچ باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ:

بىرىنچى، كۆندۈرۈش باسقۇچى: بۇ باسقۇچ ئادەتتە 40 كۈن بولۇپ، قۇشلار تۇتۇلغان 1 ـ كۈندىن 15 ـ كۈنگىچە بۇ قۇشلار ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا قاراڭغۇ ئۆيدە بېقىلىدۇ. 15 ـ كۈندىن 20 ـ كۈنگىچە بەش كۈن قۇشنىڭ كۆزىنى تېڭىپ سىرتقا ئېلىپ چىقىپ، جامائەت توپلانغان جايلاردا كۆتۈرۈپ يۈرۈش ئارقىلىق ئادەملەرنىڭ ھىدىنى پۇرىتىدۇ. 20 ـ كۈندىن 40 ـ كۈنگىچە بۇ قۇشنىڭ كۆز قاپقىنى ئېلىۋېتىپ، ئادەم كۆپ جايلاردا بازار ئارىلىتىپ يۈرۈپ ئادەمگە كۆندۈرۈلىدۇ. سىرتقا ئېلىپ چىققان مەزگىللەردە، بۇ قۇشنىڭ ئۆتكۈر تىرناقلىرىغا قاپچۇق بېكىتىپ، بىر پۇتى زەنجىرلىنىدۇ ھەمدە مۇشۇ 40 كۈن ئىچىدە كېچىسى بۇ قۇشنى ئىلەڭگۈچكە سېلىپ تەۋرىتىپ ئۇخلاتمايدۇ. نەتىجىدە بۇ قۇشلار ياۋاشلىشىپ ئادەمدىن ئۈركىمەيدىغان ۋە ئىگىسىنى پەرقلەندۈرەلەيدىغان ھالەتكە كېلىدۇ.

ئىككىنچى، تاۋلاش باسقۇچى: قۇشلار كۆندۈرۈلۈپ بولغاندىن كېيىن

بىر ھەپتىگىچە ھەر كۈنلۈكى بۇ قوش ئۆلار، توشقان، كەكلىك، كەپتەر قاتارلىق جاندارلارنىڭ گۆشى بىلەن تويغىچە ئوزۇقلاندۇرۇلىدۇ. نەتىجىدە بۇ قوشلاردا ئوزۇقلىنىش ئادىتى مەلۇم دەرىجىدە قېلىپلىشىپ، ئاشۇ خىل جاندارلارغا بولغان ھېرىسمەنلىكى كۈچىيىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ قوشلارنىڭ مىجەزى تېتىكلىشىپ، روھلۇق ۋە چەبدەس بولۇپ يېتىلىدۇ.

ئۇچىنچى، ئىنىدەككە كەلتۈرۈش باسقۇچى: قوشلار تاۋلىنىپ بولغاندىن كېيىن، بۇ قوشنى ئوۋغا سېلىشتىن ئىلگىرى ئۇچ كۈنگىچە يەم يېگۈزمەي ئاچ قويىدۇ. ئاندىن قولدا بېقىلغان كەكلىك ياكى كەپتەرگە ئوخشاش ئۇچار قاناتلاردىن بىر ـ ئىككىنى قويۇپ بېرىپ ھاۋاغا ئۇچۇرۇلىدۇ. ئارقىدىن قوشچى قولىدىكى قوشنىڭ كۆز قاپقىنى ۋە پۇتىدىكى زەنجىرىنى يېشىۋېتىپ ھېلىقى جاندارغا قارىتىپ كۆككە قويىۋېتىدۇ. ئاچ قالغان بۇ قوش كۆرۈنگەن ئولجىنى دەرھال ئالىدۇ ـ دە، تۆمۈردەك تىرنىقى بىلەن قاماللاپ يەرگە بېسىۋالىدۇ. بۇ ھالەتنى كۆزىتىپ تۇرغان ئوۋچى دەرھال ئولجىنى بوغۇزلاپ، نەق مەيدانىدا بۇ قوشقا ئولجىنىڭ قېنى ۋە بىر چىشلەم گۆشىنى بېرىپ، قالغان گۆشىنى كۆتۈرۈپ 90ـــ100 مېتىر ئەتراپىدا يىراقلاپ، ئولجىنى پۇلاڭلىتىپ « كەھ، كەھ، كەھ ... » دەپ قوشنى چاقىرىدۇ. كۆزى ئۆتكۈر، قولىقى دىك بۇ قوش يىراقتىكى بۇ ئولجىنى كۆرۈپ دەرھال ئۇچۇپ كېلىپ قوشچىنىڭ قولىغا قونىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن قولىدىكى ئولجىنى بىر چىشلەم بېرىپ قوشنى يەنە جايىدا تاشلاپ قويۇپ يۇقىرىقى ئۇسۇلنى قايتا تەكرارلايدۇ. بۇ ئۇسۇلنى قايتا ـ قايتا تەكرارلاش ئارقىلىق قوش سىناقتىن ئۆتكەندىن كېيىن ئاندىن دائىملىق ئوۋچىلىققا سېلىنىدۇ. خەلق ئارىسىدا ئوۋ قوشلىرى ناھايىتى ئەتىۋارلىنىدۇ ۋە ئۇلۇغلىنىدۇ، ھەتتا بەزى ئوۋ قوشلىرىنى سىرلىقلاشتۇرۇپ « ئىلاھىي قۇدرەت» كە ئىگە دەپ قارايدىغان ئادەتلەرمۇ مەۋجۇت. مۇئەللىپ 1987 ـ يىلى قاغىلىق ناھىيىسىدە ئېلىپ بېرىلغان فولكلور تەكشۈرۈشىدە مۇنداق بىر ئالاھىدە ئۇچۇرغا ئىگە بولغان: قاغىلىقنىڭ چىپان ۋە ئۇششاقۇاش قاتارلىق تاغلىق رايونلىرىدا «قوش باخشى» دەپ ئاتىلىدىغان بىر فولكلورلۇق ئادەت بار ئىكەن. بۇ رايونلار شە-

ھەردىن چەت بولغانلىقى ۋە سەھىيە ـ داۋالاش ئىشلىرىنىڭ ئارقىدا قالـ غانلىقى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلى، ئاياللاردا تۈغۇتتىن كېيىن قانسىـ راشتىن پەيدا بولىدىغان بىر خىل كېسەللىك كۆپ ئۇچرايدىكەن. يەرلىك كىشىلەر بۇ كېسەلنى «ھەل» ياكى «ئال» كېسىلى دەپ ئاتايدىكەن. بۇ كېسەلنىڭ بەلگىسى كۆپرەك تۈنجى تۈغقان ئاياللاردا يۈز بېرىپ، تۈغۇتتا كۆپ قان كېتىش نەتىجىسىدە ئايال ھالسىزلىنىپ، مادارسىزلىقتىن رەڭگىرويى سارغىيىپ كۈنسېرى ئورۇقلاپ كېتىدىكەن. بۇ كېسەلگە گىرىپتار بولغان ئاياللار ئاستا ـ ئاستا شۇك، جىمىغۇر بولۇۋالىپ، ئەـ قىل ـ ھوشىدىن ئادىشىدىكەن، بەزىلىرى شۇ كېسەل بىلەن ئۆلۈپ كېـ تىدىكەن. يەرلىك كىشىلەرنىڭ چۈشەنچىسىدە، «ئال» كېسىلىگە ھېچـ قانداق دورا ـ دەرمەك شىپالىق بېرەلمەيدۇ، پەقەت «قۇش باخشى» لا بۇ كېسەلگە داۋا بولالايدۇ دەپ قارىلىدىكەن. شۇنىڭ بىلەن بۇنداق كېسەلـ لەرنى داۋالاشقا « قۇش باخشى» چاقىرتىلىپ، مەخسۇس ئەم ـ ئىرىم قىلىنىدىكەن.

«قۇش باخشى» دېگىنىمىز، قولغا كۆندۈرۈلگەن قارا قۇش (بۈركۈت) ئارقىلىق «ئال» كېسىلىنى داۋالىغۇچى باخشىنى كۆرسىتىدۇ. «قۇش باخشى» نىڭ داۋالاش جەريانى مۇنداق بولىدىكەن: «ئال» كېسىلىگە گىـ رىپتار بولغۇچىنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ئوۋ قۇشلىرىغا كېرەكلىك يېمەكـ لىكلەردىن بىر داستىخان تەييارلاپ، «قۇش باخشى» نىڭ ئۆيىگە بېرىپ، كېسەلگە ئەم ـ ئىرىم قىلىپ قويۇشنى ئىلتىماس قىلىدىكەن. «قۇش باخشى» ئىلتىماسنى قوبۇل كۆرگەندىن كېيىن، داۋالاشنىڭ ۋاقىت ـ سائىتىنى بەلگىلەپ بېرىدىكەن. بۇ ئارىلىقتا بىرەر ھەپتىگىچە قۇشنى ياخشى پەپىلەپ باقىدىكەن ۋە «داۋالاش» قائىدىسى بويىچە مەشىق قىلدۇـ رىدىكەن. قەرەل توشقاندىن كېيىن «قۇش باخشى» كېسەلنىڭ ئۆيىگە باـ رىدىكەن. تەلەپ بويىچە «ئال» كېسىلىگە گىرىپتار بولغۇچى ئايالنى دېـ رىزە ـ تۇغۇلۇكى يوق چوڭ ئايۇان سارايغا ئېلىپ كىرىپ، ئۆينىڭ ئوتتۇـ رىسىدا ياتقۇزۇپ ھەممە يېرىنى قېلىن كىگىز ـ شىرداق بىلەن مەھكەم چۈمكەپ قويىدىكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن « قۇش باخشى» بۇ قاراڭغۇ، تەنھا

سارايغا كىرىپ، قولىدىكى قارا قۇشنىڭ كۆزلىكى ۋە پۇتىدىكى زەنجىرنى ئېلىۋېتىپ، «ياشىپا، يامەدەت» دەپ دۇرۇت ئوقۇپ قويىۋېتىدىكەن. قاراقۇش سۇرلۇك قىياپەتتە ئۆي ئىچىدە ئەگىپ ئۇچۇپ، ئاخىرى ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدىكى قارا كىگىزگە ئورالغان «جەسەت» ئۈستىگە قونىدىكەندە، ئۆتكۈر تىرنىقى ۋە تۇمشۇقى بىلەن كىگىزنى تىرناپ باشتىن ـ ئاخىرى غىچە قاتتىق مۇجۇشقا باشلايدىكەن. ھەتتا كىگىزنىڭ بەزى جايلىرى تېتىلىپ كېتىدىكەن. قۇش چارچاپ ھالىدىن كەتكىچە مۇجۇشنى داۋام لاشتۇرىدىكەن. ئاخىرى ھالسىزلىنىپ قاناتلىرىنى قېقىشقىمۇ ماجالى قالمىغان چاغدا، قۇشچى (باخشى) دۇئا ـ تەكبىر قىلىپ قۇشنى قولىغا قوندۇرۇپ قايتىدىكەن. چىلىق ـ چىلىق تەر ئىچىدە ھوشىنى بىلمەي ياتقان بۇ كېسەلنى كىگىزدىن ئاجرىتىپ ئەركىن ھاۋادا نەپەسلەندۈرگەندىن كېيىن، يېڭى سويۇلغان قارا پاقلاننىڭ ئىسسىق تېرىسىگە ئېلىپ، گەجگىسىگە ياۋا كەپتەرنىڭ قېنىنى ئاققۇزىدىكەن، شۇنداق قىلىپ ئىككى ـ ئۈچ ھەپتە بۇ كېسەلنى شورپىلاپ ياخشى باقىدىكەن. نەتىجىدە بۇ « ئال» كېسىلى تەدرىجىي ساقىيىپ قالىدىكەن. دەرۋەقە، بۇ ئادەت مېدىتسىنا يۈكسەك تەرەققىي قىلغان بۈگۈنكى ئىلىم ـ پەن دەۋرىگە نىسبەتەن بىر خىل خۇراپىي قاراش ھېسابلانسىمۇ، لېكىن بۇ «قۇش باخشى» ئادىتىدە پىسخىك غىدىقلىنىش بىلەن فىزىئولوگىيىلىك غىدىقلىنىشنىڭ بىر گەۋدىلىشىشى ئاساسىدا ھاسىل بولىدىغان بىر خىل غەيرىي تەبىئىي ئىممۇنىتېتلىق كۈچنى ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ.

دېمەك، ھازىرغىچە باشقا خەلقلەرنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە تېخى سېزىلمىگەن قۇش ئارقىلىق ئادەم داۋالاش ئادىتىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ھاياتىدا مەۋجۇت بولغانلىقى بۇ خەلقنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تارىخىدا ئۇۋچىلىق ئىگىلىكىنىڭ خېلى چوڭقۇر يىلتىزغا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇۋچىلىق ئىگىلىكى يەنە بېلىقچىلىقنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان، بولۇپمۇ لوپنۇر ئۇيغۇرلىرى ۋە تارىملىقلار 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىغىچە ئاساسەن بېلىقچىلىق ئىگىلىكىگە تايىنىپ ياشىغان،

لوپنۇرلۇقلار ئەسىرلەردىن بۇيان ئۆزلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەۋزەللىكىگە تايىنىپ، لوپنۇر كۆلى ئەتراپىدىكى ئاراللاردا كۆچۈپ يۈرۈپ بېلىق ئوۋلاشنىڭ بىر يۈرۈش قائىدە ـ يوسۇنلىرىنى ياراتقان.

دېمەك، لوپنۇرلۇقلار، بولۇپمۇ دۆڭقوتان، مىرسالى، قارچىغا، كۆز ـ لەك، تىكلىك، چوڭكۆل، چارا، ئۇلۇغكۆل قاتارلىق يېزا ـ كەنتلەردىكى ئاھالىلەر ئازادلىققىچە ئاساسەن تېرىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللانمىغان. بۇ ھەقتە لوپنۇردا 1959 ـ يىلى تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان شياۋلىيەن ئەپەندى مۇنداق يازغان: «لوپنۇر ئەتراپىدىكى كۆللەردە بېلىق ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇلار يىل بويى بېلىق ئوۋلاپ ھايات كەچۈرىدىكەن، باھار كەلگەندە سۇ قۇشلىرى بۇ جايغا كېلىپ ياشايدىكەن. بۇ پەسلىدە ئۇلار ئاساسەن ياۋا غاز تۇتۇش بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئېھتىياجدىن ئېشىپ قالغانلىرىنى قۇملۇقتا قۇرۇتۇپ، ھەر 50 نى بىر باغلام قىلىپ ساقلاپ يەيدىكەن.» ① دەرۋەقە، لوپنۇرلۇقلار ياز كۈنلىرى بېلىقنى قۇرۇتۇپ، ياۋا جىگدە بىلەن قوشۇپ «بېلىق تالقىنى» تەييارلىغاندۇ. لازىم تېپىلغاندا تالقانىنى قاينىتىپ ئىچىدۇ. شۇنداقلا يەنە ئۇجۇل (يىكەن) نىڭ گۈلىنى توزۇپ كەتمەستىن بۇرۇن يىغىۋېلىپ، ئۇنى تاسقاپ تازىلىغاندىن كېيىن بېلىقنىڭ يېغى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ئۇماچ قىلىپ ئىچىدۇ. بۇنداق بېلىق تالقانلىرى لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان تامىقىدۇر.

لوپنۇرلۇقلار ئارىسىدا « قوغۇن سۇيدۇك، ئاشلىق بەت گوپا ②، بوز تىرىمنى ياقلا، بېلىق چولۇق ③، قورساق توق » دېيىلىدىغان بىر تەمسىل بار. ئۇنىڭدا لوپنۇرنىڭ ئىگىلىك ئالاھىدىلىكى يەكۈنلەنگەن. باشقا يۇرت ـ لۇقلارنىڭ «بېلىقنىڭ ئۆپكىسىنى قۇيۇپ يەيدىغان لوپنۇرلۇقلار»

---

① شياۋلىيەن: « مىرەن، كروران ۋە لوپنۇرلۇقلار»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇر ـ نىلى، 1991 ـ يىل 1 ـ سان .

② بەت گوپا—بىۋاپا، ۋاپاسىز.

③ چولۇق—«ناھايىتى كۆپ» مەنىسىدە.

دېيىشىمۇ لوپنۇردا تاكى 20 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغىچە بېلىق-چىلىقنى ئاساس قىلغان ئوۋچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ئۇستۇن ئورۇندا ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئۇقۇملۇق نۇقتىسىدىن ئالغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ 20 ـ ئەسىردىكى ئا-ساسلىق ئىقتىسادىي ئىگىلىك شەكلى تېرىقچىلىقنى مەركەز قىلغان دېھقانچىلىق ئىگىلىكى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا باقمىچىلىق شەكلىدىكى چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىگىلىكى-نىڭ سالمىقىمۇ خېلى يۇقىرى نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ. ئوۋچىلىق ئىگى-لىكى بارغانسېرى تارايغان بولسىمۇ، لېكىن پۈتۈنلەي يوقىلىپ كەتمە-گەن. 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىن كېيىن تەرەققىي قىلىۋاتقان بازار ئىگىلىكىنىڭ تۈرتكىسىدە ئوۋچىلىقنىڭ شەكلى ئۆزگىرىپ ، قۇش باق-چىلىق كەسپىي ئائىلىلىرى كۆپلەپ بارلىققا كەلدى. بولۇپمۇ كىشە-لەرنىڭ ئىستېمال سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى بىلەن ھەر خىل ياۋايى ھايۋانلار (بۇغا، كېيىك، توشقان ...) ۋە ئۇچار قاناتلار (توخۇ، كەپتەر، غاز، ئۆردەك، بۆدۈنە، ئاق قۇشقاچ ...) نىڭ گۆشى ۋە تۇخۇمىغا بولغان ئېھتىياجىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ، شۇ خىل جانلارلارنى سۈنئىي يول بىلەن كۆپەيتىپ بازارغا سېلىش قىزغىنلىقى قوزغالدى، كەپتەر كاۋىپى ۋە شورپىلىرى شىنجاڭنىڭ ھەممە رايونلىرىدا ئومۇملاشتى. بۇ بازار ئە-گىلىكى شارائىتىدا بارلىققا كەلگەن بىر يېڭى يۈزلىنىش دەپ قارالسا-مۇ، لېكىن ئۇنىڭ تەرەققىياتىغا ئىلمىي ۋە ئېھتىياتچان پوزىتسىيە تۇ-تۇش كېرەك. ھەممىمىزگە مەلۇمكى، ھازىرقى دۇنيادا ئادەملەرنىڭ ئاچ كۆزلىكى ۋە رەھىمسىزلىكى تۈپەيلىدىن، بىر قىسىم جانلىقلارنىڭ نەسلى پۈتۈنلەي قۇرۇپ كەتتى، يەنە بەزىلىرىنىڭ نەسلى يوقىلىش ئالدىدا تۇرماقتا، بۇنىڭ بىلەن ئانا تەبىئەتنىڭ ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقى بۇزۇلۇپ، ئادەمزات دۇنياسىغا تەھدىت سالماقتا. يېقىندا يۈز بەرگەن «سارس» يۇقۇمى، قۇش ۋاباسى ۋە تېخى ئىسمى مەلۇم بولمىغان غەيرىي تىپلىق كېسەللىكلەرنىڭ ۋابا ئىلاھىدەك ئىنسانلارغا يامىشىشى

تەبىئەتكە قىلغان خىيانىتىمىز تۈپەيلى تەبىئەتنىڭ بىزنى جازالىماقچى بولغانلىقىنىڭ سىگنالى. يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئەجدادلىرى-مىزنىڭ ئوڭچىلىق ئادەتلىرىدە تەبىئەت ئەركىلىرى بولمىش هايۋانلار ۋە ئۇچار قۇشلارنىڭ نەسلىنى پۈتۈنلەي قۇرۇتۇۋەتمەسلىك هەققىدە قانۇن-دىنمۇ ئۇستۇن تۇرىدىغان نىزاملار بولغانلىقى مەلۇم. تەبىئەت ئېكولو-گىيىسىنى قوغداش تەشەببۇس قىلىنىۋاتقان بۈگۈنكى دەۋردە ئوڭچىلىق ۋە قۇش باقمىچىلىقىنى ئىلمىي هالدا تەرتىپكە سېلىپ، كەلگۈسى ئەۋ-لادلارنىڭ نېسىۋىسىگە خىيانەت قىلماسلىقىمىز لازىم.

§3 . چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ۋە ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىشلەر

ئوڭچىلىق ئىگىلىكى دەۋرىدە باشلانغان هايۋانلارنى قولغا كۆندۈ-رۈش تەرەققىياتى چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى شەكىللەندۈردى. چارۋىچىلىق ئىگىلىكى دەسلەپكى مەزگىللەردە ئوڭچىلىق ئىگىلىكى بىلەن بىر گەۋ-دىلىشىپ، گىرەلەشكەن هالدا ئورتاق تەرەققىي قىلغان. چارۋىچىلىق ئى-گىلىكىنىڭ تەرەققىياتى جۇغراپىيىلىك شارائىت تەرىپىدىن بەلگىلە-نىدۇ. قەدىمكى زامانلاردا ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى ياشىغان هىنگان تاغلىرى، نويان تاغلىرى، ئالتاي تاغلىرى، تەڭرىتاغلىرى، تىلەۋ تاغلىرى، ئالچى (چىلەنشەن) تاغلىرى، پامىر تاغلىرى قاتارلىق تاغلارنىڭ ئېتەكلىرىدىكى چەكسىز يايلاقلار، يەنسەي دەريالىرى، ئونغور (ئۇيغۇر) دەريالىرى، سېلىنگا دەريالىرى، قۇرولۇن دەريالىرى، ئورخۇن دەريالىرى، تۇغلا دەريالىرى، ئېرتىش دەريالىرى، ئىلى دەريالىرى، تارىم دەريالىرى قاتارلىق دەريا-ئېقىن ۋادىلىرى، ئۆتۈكەن يايلىقى، كۆكنۇر يايلىقى، ئېرىن يايلىقى، باركۆل يايلىقى، ئىلى يايلىقى، جۇڭغار يايلىقى قاتارلىق رايونلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئالاهىدە تەرەققىي تاپقان بولۇپ، ئۇي-غۇرلارنىڭ 10 ـ ۋە 11 ـ ئەسىردىن ئىلگىرىكى ئىقتىسادىي ئىگىلىكىدە

ئاساسلىق، مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن. بولۇپمۇ ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە، قاغانلىقتىكى ئىگىلىك پائالىيىتىنىڭ ئاساسىي تۈرى چارۋىچىلىق بولۇپ، يىلقا،كالا ۋە قوي ئاساس قىلىنغان. يىلقىچىلىق ھەممىدىن تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئەتراپتىكى قوشنىلىرىغا لازىملىق يىلقىلارنى ئاساسەن ئۇيغۇرلار تەمىنلەپ بەرگەن، ھەتتا قوشنا ئەللەر بىلەن تاۋار ئالماشتۇرۇشتا ئات پۇل بىرلىكى قىلىنغان. چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىياتى ئۇيغۇرلاردا تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە قول ھۈنەر ـ سەنئىتىنىڭ بۈرۈنراق رونىاق تېپىشىغا پايدىلىق ئىمكانىيەتلەرنى يارىتىپ بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرىلا كىگىز چىلىك، تېرە مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش، يۇڭ توقۇمىچىلىق، ئىگەر، توقۇم، يۈگەن، نوختا قاتارلىق ئات جابدۇقلىرىنى ياساش قاتارلىق چارۋىچىلىق ھۈنەر كەسىپلىرى ئالاھىدە جانلىنىپ، شەھەرلىشىش قەدىمىنى تېزلەتكەن. ئۇيغۇرلارنىڭ چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان قەدىمكى يايلاق مەدەنىيىتى ھەققىدە تارىخ ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتلىرىدا كۆپلىگەن ئۇچۇرلار مەلۇم بولغاچقا، بىز ئۇنى قايتا تەكرارلاپ ئولتۇرمايمىز. پەقەت 20 ـ ئەسىردىكى چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشلەرنى بايان قىلىش بىلەن چەكلىنىمىز.

ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، يەنى مىلادىيە 9 ـ ئەسىردىن باشلاپ ئۇلارنىڭ جەمئىيەت تۈزۈلمىسى ۋە ئىقتىسادىي ئىگىلىك قۇرۇلمىسىدا تۈپلۈك ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. ئۇلار غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرى شىمالىي قۇمۇلۇقتا ياشىغان مەزگىللىرىدە ئوت، سۇ قوغلىشىپ كۆچمەن چارۋىچىلىقنى ئاساس، تېرىقچىلىقنى ئىككىنچى ئورۇندىكى قوشۇمچە ئىگىلىك سۈپىتىدە ئېلىپ بارغان بولسا، غەربكە كۆچكەندىن كېيىن بۇ رايونلاردىكى ئېتنىك قېرىنداشلىرىنىڭ شەھەرلەشكەن بوسۇغىنىڭ مەدەنىيەت چەمبىرى ئىچىدە تېرىقچىلىقنى ئاساس قىلغان ئولتۇراقلاشقان ئىگىلىك شەكلىگە قەدەم قويدى. بۇنىڭ بىلەن چارۋىچىلىق ئىككىنچى ئورۇنغا چۈشتى. تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدا ياشايدىغان

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق ئەنئەنىسى خېلى كېيىنكى دەۋرلەرگىچە داۋاملىشىپ كەلگەن بولسىمۇ، تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى مۇقىم ئولتۇراقلاشقان مەدەنىيەت مۇھىتى ئىچىدە تېرىقچىلىق، ئائىلە باقمىچىلىقى ئاساسىدىكى چارۋىچىلىق ۋە قول ھۈنەر ئىگىلىكىنى ماس قەدەمدە راۋاجلاندۇردى.

ئۇيغۇرلاردىكى چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ بۇاستە مەقسىتى خەلقنىڭ گۆشلۈك يېمەكلىكلەرگە بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش، يېزا ئىگىلىك ۋە قاتناش ـ ترانسپورت ۋاستىلىرىنى ھەل قىلىش ۋە يۇڭ، تېرە، ئۈچەي قاتارلىق چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ئاساسىدا قول ھۈنەر كەسپى ۋە بازار سودىسىنى جانلاندۇرۇشتىن ئىبارەت. شۇڭلاشقا ئۇيغۇرلار ئولتۇراق دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنى يولغا قويغاندىن كېيىنمۇ چارۋىچىلىق ئىگىلىكىگە يۈكسەك ئېتىبار بىلەن قاراپ، بۇ ئىككى خىل ئىگىلىكنى مۇستەھكەم بىر گەۋدىگە ئايلاندۇردى.

شىنجاڭنىڭ چارۋىچىلىقىدا قوي، كالا ۋە ئات بېقىش ئاساس قىلىناتتى. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە، شىنجاڭ بويىچە قوي 13 مىليون تۇياقتا، ئۆچكە 2 مىليون 200 مىڭ تۇياقتا، كالا تەخمىنەن 1 مىليون 400 مىڭ تۇياقتا، ئات تەخمىنەن 2 مىليون 100 مىڭ تۇياقتا، تۆگە 54 مىڭ تۇياقتا، قوي يۈڭى 120 مىڭ دەنگە، تۆگە يۈڭى 20 مىڭ دەنگە، ئات يايلىسى 70 مىڭ دەنگە، ئات تېرىسى 36 مىڭ پارچىگە، ئۆچكە ، قوي تېرىسى 650 مىڭ پارچىگە، ئەل-تېرە 580 مىڭ پارچىگە، كالا تېرىسى 62 مىڭ پارچىگە، ساغلىق قوي تېرىسى 300 مىڭ پارچىگە يەتكەن. ①

بۇ مەلۇماتلاردىن قارىغاندا ، شىنجاڭنىڭ پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىگىلىكىدە چارۋىچىلىق ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتقانلىقىنى كۆرگىلى

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 ـ يىل، 3 ـ توم، 58 ـ بەت.

بولىدۇ. لېكىن بۇ دەۋردىكى چېكىدىن ئاشقان ئىجتىمائىي تەڭسىزلىكلەر تۈپەيلىدىن، چارۋىچىلار قاتمۇ قات زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرايتتى. چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە بىر يۈرۈش ئىلمىي باشقۇرۇش ئۇسۇلى بولمىغاچقا، ئەلا سورتلۇق چارۋىلارنى يېتىشتۈرۈشكە ھەمدە ئۇنۇملۇك تۈردە چارۋا كېسەللىكلىرىنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا مۇمكىنچىلىك يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش يەر-لىك سانائەت تېخنىكىسىغا ئىگە ئەمەس ئىدى. بۇ ئەھۋالنى يالڭ زېشۇي «شىنجاڭدا سودا ـ سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇش توغرىسىدىكى قاراشلىرىم» دېگەن ماقالىسىدە مۇنداق بايان قىلغان: «شىنجاڭنىڭ چارۋىچىلىقتا نامى بولسىمۇ، لېكىن كونا ئۇسۇل بويىچە باشقۇرۇلغاچقا، چارۋىلارنىڭ سورتى كۆندىن ـ كۈنگە ناچارلىشىپ كېتىۋاتىدۇ، ھەر قېتىم چارۋىلاردا كېسەل تارقالغاندا چارۋىلار مىڭلاپ، تۈمەنلەپ ئۆلۈپ كېتىۋاتىدۇ، يەنە كېلىپ كەڭ كۆلەملىك چارۋىچىلىق تەشكىلاتى يوق دېيەرلىك. سۈت مەھسۇلاتلىرىغا كەلسەك، سېرىق ماي، قۇرت قاتارلىقلار ئىشلەپچىقىرىلىسىمۇ، ئەمما ياسىلىش ئۇسۇلى قالاق بولغاچقا، يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئېستېمال قىلىشىغىلا بولىدۇ، ئۆلكىمىزنىڭ سىرتىدىكى بازارلارغا سېلىشقا شەرتى توشمايدۇ. كۆن ـ خۇرۇمغا كەلسەك، تېخنىكىمىز ناچار، مەھسۇلاتلىرىمىزنىڭ سۈپىتى تۆۋەن بولغاچقا، ئۇلارنىڭ باھاسى بەك ئەرزان، بىر قەدەر ئىلغار تېخنىكا كىرگۈزسەك، چارۋا مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسىنى 3ـــ5 ھەسسە ئۆستۈرۈشكە بولىدۇ. يۇڭ مەھسۇلاتلىرىغا كەلسەك، ساقلاش ئۇسۇلى قالاق، سۈپىتى ناچار بولغاچقا، خەلقئارا بازارلاردا باھاسى بەك تۆۋەن بولۇۋاتىدۇ، ياكى باشقىلار قاراپمۇ قويمايۋاتىدۇ. شۇڭا چارۋىچىلىقتا نەسلىنى ياخشىلاش، ئىگىلىك شارائىتىنى ئۆڭشاش ئىشىنى ھازىرقى مۇھىم ئىش قاتاردا چىڭ تۇتماي بولمايدۇ». ① مۇشۇنداق ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ قىيىنچىلىقلار تۈپەيلىدىن، 20 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 ـ يىل، 3 ـ توم، 59 ـ ، 60 ـ بەتلەر.

قەدەر شىنجاڭنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە، ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ۋە ئاشلىق يېتىشمەسلىك سەۋەبىدىن چارۋىلارنى قالايمىقان ئۆلتۈرۈپ يەۋېتىش ھەمدە چارۋىلاردا تارقالغان يۇقۇملۇق كېسەللىك قاتارلىق ئامىللار تۈپەيلىدىن، چارۋىلارنىڭ سانى بۇرۇنقىغا قارىغاندا كېمەيىپ كەتتى.

ئازادلىقتىن كېيىن يۇز بەرگەن سىياسىي ھاكىمىيەت جەھەتتىكى تۈپلۈك ئۆزگىرىش رايونىمىزنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىك سىستېمىسىدا يېڭىچە جانلىنىش مەنزىرىسىنى بارلىققا كەلتۈردى. پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت بىر تەرەپتىن، چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ماس كېلىدىغان سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي بەلگىلىمىلەرنى يولغا قويۇپ چارۋىچىلارنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، چارۋىلارنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش، چارۋا كېسەللىكلىرىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش، ئىلمىي باقمىچىلىقنى يولغا قويۇش، يايلاق ۋە ئوتلاق قۇرۇلۇشىغا كۆڭۈل بۆلۈپ، چارۋىلارنىڭ يەم ـ خەشەك شارائىتىنى ياخشىلاش، چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان زامانىۋى كارخانىلارنى قۇرۇش ئارقىلىق بازار سودىسىنى جانلاندۇرۇش قاتارلىق ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى يۈرگۈزدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكى پىلانلىق ۋە مۇقىم ھالدا تەرەققىي قىلىپ، سان ۋە سۈپەت جەھەتتە مەملىكىتىمىز بويىچە 1 ـ ئورۇننى ئىگىلىدى. چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە 20 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلانغان ئەڭ چوڭ ئۆزگىرىش ئىككى جەھەتتە گەۋدىلىك بولدى: بىرى، ئۇزاق يىللار داۋاملىشىپ كەلگەن كۆچمەن چارۋىچىلىق ئادىتى مۇقىم ئولتۇراقلاشقان چارۋىچىلىق ئىگىلىكىگە يۈزلىنىپ، چارۋىلارنىڭ يەم ـ خەشكى ۋە تۇرار جايى تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە ئاساسىي جەھەتتىن كاپالەتكە ئىگە بولدى. يەنە بىرى، ئائىلە باقمىچىلىقىغا ئەھمىيەت بېرىلىپ، دېھقانچىلىق رايونلىرىدا قوشۇمچە چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىش ھەممە ئائىلىلەردە دېگۈدەك ئەمەلىيلەشتى. تولۇقسىز مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى ئائىلە باقمىچىلىقىدا بېقىلىۋاتقان چارۋىلارنىڭ سانى

شىنجاڭدىكى پۈتكۈل چارۋىلار سانىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلىدىكەن. ئەجدادلىرىمىزدىن قالغان ئۇدۇم بويىچە، ئۇيغۇرلار چارۋىچىلىقتا ئات، قوي، كالا، ئۆچكە، تۆگە، ئېشەك قاتارلىق جانداركارنى بېقىشنى ئاساس قىلغان ۋە بۇ كۆندۈرۈلگەن هايۋانلارنى ئۆزلىرىنىڭ هەر خىل ئېهتىياجلىرىنى قاندۇرۇشنىڭ مۇهىم مەنبەسىگە ئايلاندۇرغان. قولغا كۆندۈرۈلگەن بۇ هايۋانلارنى كۆشەيدىغان ۋە كۆشىمەيدىغان دەپ ئىككى تۈركۈمگە ئاجرىتىپ، كۆشەيدىغان هايۋانلار (قوي، ئۆچكە، كالا، تۆگە، قوتاز قاتارلىقلار) نىڭ گۆشىنى يېيىشكە بولىدۇ، دەپ قاراپ، ئۇنى ئوزۇقلۇق ئاساسى قىلغان. ئەكسىچە كۆشىمەيدىغان هايۋانلارنىڭ گۆشىنى يېيىش-تىن پەرهىز تۇتقان. مۇشۇ پەرهىز بويىچە ئۇيغۇرلار مەلۇم زۆرۈرىيەت تۇغۇلمىغىچە ئاساسلىقچە ئات ئۆلتۈرۈپ يېمەيدۇ. چۈنكى ئەجدادلىرىمىز ئاتنى ئالاهىدە قەدىرلەيدۇ ۋە ئۇلۇغلايدۇ. « ئەر قانىتى ئات» دېگەن تەمسىلگە چوقۇنىدۇ. هازىرقى زامان ئۇرۇش قوراللىرى كەشپ قىلىنمىغان ئۆتمۈش دەۋرلەردە ئات هەل قىلغۇچ جەڭ قورالى بولغان. ئۇيغۇرلاردا ئاتنى ئۆلتۈرۈپ يېمەسلىك ئادىتى ئېهتىمال ئاتنىڭ ئەجدادلىرىمىز تۇرمۇشىدا ئەنە شۇنداق يۈكسەك ئىقتىدارغا ئىگە هايۋان بولغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. ۋەهالەنكى، سانائەتلىشىش ۋە زامانىۋىلىشىش ئەمەلگە ئېشىۋاتقان بۈگۈنكى دەۋردە ئات ئاساسەن يېزا ـ قىشلاقلاردا قىسمەن قاتناش قورالى بولۇشتىن تاشقىرى، باشقا كۆپلىگەن ئىقتىدارى ۋە رولى بارغانسېرى تارايدى. بۈنىڭغا ماس هالدا ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتى ئېڭىدا بەلگىلىك ئۆزگىرىش هاسىل بولۇپ، شەهەر ئاهالىلىرى ئىچىدە قىش كۈنلىرى ئات گۆشى يېيىش ئادىتى شەكىللەنمەكتە. ئەمما ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جەنۇبىي شىنجاڭ يېزىلىرىدا هازىرمۇ ئات گۆشىنى ئاساسىي جەهەتتىن يېمەيدۇ.

ئۇيغۇرلار ئۇزاق ئەسىرلىك چارۋىچىلىق ئەمەلىيىتىدە هايۋانلارنىڭ ئوخشىمىغان تەبىئىي خۇسۇسىيەتلىرى، ئوزۇقلۇق قىممىتى، سالامەتلىككە پايدىلىق ۋە پايدىسىزلىقى، ئىچكى ئەزالىرىنىڭ ئىچىدە يېيىشكە

بولمىدىغان ياكى بولمايدىغان تۈرلىرى قاتارلىقلار ھەققىدە كۆپلىگەن جانلىق تەجرىبىلەرگە ئىگە بولغان ۋە مۇشۇ ئەمەلىي تەجرىبىلىرى ئاساسىدا گۆشلۈك يېمەكلىكلەرنى ھالال ۋە ھارام دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىپ، «ھارام» گۆشنى يېيىشنى مەنئى قىلغان. بۇ چەكلەنگەن پەرھىز ئادەتلىرى بويىچە، بىرىنچىدىن، كۆشىمەيدىغان ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى يېمەسلىك، ئىككىنچىدىن، چوشقا، يولۋاس قاتارلىق گۆشخور، يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى يېمەسلىك، ئۈچىنچىدىن، تىغ تەگمەي ئۆزى ئۆلۈپ قالغان ياكى سۇدا ۋە باشقا ھادىسىلەردە ئۆلۈپ قالغان چارۋىلارنىڭ گۆشىنى يېمەسلىك، تۆتىنچىدىن، «ھالال» ماللارنى ئۆلتۈرگەندە، ئۇنىڭ ئىچىدىكى چوڭ ـ كىچىك بەز، ئاچچىق ئۇچەي، ئۆت، كۆتەن ئۇچەي، كۆز قارىچۇقى، قان قاتارلىق زىيانلىق ئەزالىرىنى يېمەسلىك (يېيىشكە بولمايدىغان ئەزالار ھەققىدە خەلق ئارىسىدا مۇنداق نەقىل بار: ئىككى كۆزنىڭ قارىسى، ئىككى شىراق ئاراسى، بىرسى كۆتەن، بىرسى ئۆت، بىرسى پورداق، بىرسى كۆت). بۇ پەرھىز ئادەتلىرى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدىكى ئىزدىنىش سىناقلىرى ئارقىسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، بەلگىلىك ئىلمىي ئاساسقا ئىگە.

چارۋىچىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئىگىلىك شەكىللىرىدىن بىرى بولغاچقا، چارۋا ماللارنى پەرۋىش قىلىش، ئايىنىتىش، ئۆز ئارا پەرقلەندۈرۈش جەھەتلەردە مول تەجرىبە ۋە ئۇسۇللارنى ياراتقان. مەسىلەن، مال ـ چارۋىلارغا شەرتلىك بەلگە سېلىش؛ شۇ بەلگىلەر بويىچە ئۆزىگە تەۋە چارۋىلارنى قەيەردە بولسا ئىزدەپ تېپىۋېلىش ياكى باشقا مال پادىلىرىغا قوشۇلۇپ كەتكەن چارۋا ماللارنى شۇ مال پادىلىرىنىڭ ئىگىلىرى شۇ بەلگىلەرگە قاراپ ئىگىسىگە خەۋەر قىلىشتەك بىر قاتار ئادەت ۋە ياخشى خىسلەتلەرنى شەكىللەندۈرگەن. مال ـ چارۋىلارغا بۇنداق بەلگە (ئەن) سېلىش ئادىتى 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىغا قەدەر ئۇيغۇر چارۋىچىلىرى ئارىسىدا داۋاملىشىپ كەلگەن. بۇنداق ئەن سېلىش ئادىتى قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچى قوۋملارغا ئورتاق بولۇپ، مەھمۇد

قەشقەرى ئۆزبېكنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئوغۇز تۈركمەنلىرىنىڭ ئالـ رىسىدىكى چارۋا ماللارغا بېسىلىدىغان 22 ئۇرۇق ـ قەبىلە تامغىلىرىنى تەپسىلىي كۆرسىتىپ ئۆتكەن. بۇنداق تامغا ـ بەلگىلەر قىزدۇرۇلۇپ، چارۋىلارنىڭ ساغرىسىغا، كېچىك چارۋىلار (قوي ـ ئۆچكە) نىڭ قۇلىقى ياكى قاڭشىرىغا بېسىلىدۇ. كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن ئائىلە باقمىچىلىـ قىغا يۈزلەنگەن بۈگۈنكى دەۋردە چارۋىلارغا ئەن سېلىش ئادىتى بارغانسېرى يوقالماقتا.

ئۇيغۇرلار مال ئۆلتۈرۈپ گۆش تەييارلاشتىمۇ ئۆزىگە خاس بىر يۇـ رۇش قائىدە ـ يوسۇنغا ئەمەل قىلىپ كەلگەن. ئالدى بىلەن ئۆلتۈرۈلمەكـ چى بولغان مالنىڭ بېشى قىبلە تەرەپكە قارىتىلىپ ياتقۇزۇلۇپ، ئۇچ پۇتى گىرەلەشتۈرۈلۈپ مەھكەم چىگىلىدۇ. ئاندىن «بىسمىللا» ئوقۇپ، «ئاللاھۇ ئەكبەر» دەپ تەكبىر ئېيتىپ، ئۆتكۈر پىچاق بىلەن قۇلقىنىڭ ئاستى قىسمىدىن بوغۇزلىنىدۇ. قان ئاساسەن ئېقىپ بولغاندىن كېيىن يۇلۇنغا پىچاق ئۇرۇلىدۇ. مالنىڭ جېنى چىقىپ بولغاندىن كېيىن، بوغۇلغان پۇتى يېشىۋېتىلىدۇ، ئاندىن ئارقا ئوڭ پۇتىنىڭ توپۇقى ئاستىدىن تېرىسى كېچىك كېسىلىپ، ئۇ يەرگە چوكا چوڭلۇقىدا ئۇزۇنراق ياغاچ تىقىپ، تېرە بىلەن ئەت ئارىلىقىدا يەل ماڭغىدەك بىر بوشلۇق ھاسىل قىلىنىدۇ. بۇ تۆشۈكتىن ئېغىز ئارقىلىق پۇۋلەپ، خۇددى توپقا يەل بەرگەندەك، مالـ نىڭ ئىچىگە يەل ماڭدۇرۇلىدۇ. تېرە بىلەن ئەت ئارىسى ھۆپپىيىپ كۆپكەنـ دىن كېيىن، ھېلىقى پۇۋلەنگەن تۆشۈكتىن پىچاق سۇرۇپ قېرىن تېـ رىسى ۋە پۇتلىرىنىڭ تېرىسى تىلىنىدۇ. تېرە سېرىق ئەتتىن ئاجرىتىلـ غاندىن كېيىن، تېرىنىڭ زىدە بولۇپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن مۇشت بىلەن تېرە ئارىسىغا تىقىملاپ تېرە دۆمبىگە قەدەر سېرىق ئەتتىن ئاجرىتىلىدۇ. ئاندىن قىزىلئۆڭگەچ تارتىپ چىقىرىلىپ، يىن (ژىن) چىقىپ كېتىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن بوغۇپ تاشلىنىپ، بېشى ۋە ئالدى ئىككى پۇتى (شـ رىقى) كېسىپ تاشلىنىدۇ. ئاندىن مالنى ئاۋايلاپ كۆتۈرۈپ، تەييارلانغان ئىلغۇچقا ئارقا پۇتىدىن ئېسىپ قويۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تېرە قۇيرۇق

تەرەپتىن ئاجرىتىلىپ، تۆۋەنگە قارىتىپ سويۇپ ئېلىنىدۇ، قورساق يېرىلىپ بىرىنچى قەدەمدە ئاچچىق ئۇچەي ئاۋايلاپ سىيرىپ ئېلىنىدۇ، ئىككىنچى قەدەمدە قالغان ئىچكى ئەزالىرى تەرتىپلىك چىقىرىلىدۇ. ئۇيغۇرلار قوينىڭ ئۆپكە ـ ئۇچەيلىرىنى قۇيۇپ ئېسىل يېمەك هازىرلايدىغان بولغاچقا، قوي سويغاندا ئۆپكىگە پىچاق تېگمەي كېتىشتىن بەك ئېھتىيات قىلىنىدۇ. قېرىن چىقىرىلىش بىلەن دەرھال يىن تۆكۈپ چىقىرىلىپ، قېرىنغا تۇتاش تۇرىدىغان كۆتەن ئۇچەي («بۆرە يېمەس» دەپ ئاتىلىدىغان ئەزا) كېسىپ تاشلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تېرىدىن ئاجرىتىلىپ پاكىزلانغان گۆش ئۇستىخان يوللىرى بويىچە پارچىلىنىدۇ. ئادەتتە مال سويغاندا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بەزى ئىرىملىك ئادەتلەر مەۋجۇت، يەنى، قوي سويغۇچى ئائىلىنىڭ بالا ـ ۋاقىلىرى سويۇلىدىغان قوينىڭ ئەتراپىغا جەم بولىدۇ، قويغا پىچاق سۇرگەن قاسساپ ياكى ئائىلە باشلىقى پىچاقنىڭ بىسىدىكى قانىنى ئەڭ كىچىك ئوغۇل بالىسىنىڭ پېشانىسىگە سۈرۈپ ئىرىم قىلىدۇ، قوينىڭ جىگىرى ۋە بۆرىكى ئاجرىتىلغاندىن كېيىن، بۆرەك يېغىنى ئىسسىق هالىتىدە يۇلۇپ ئېلىپ بالىلىرىنىڭ ئاغزىغا سېلىپ قويىدۇ هەمدە جىگەرنىڭ بىر قىسمىنى كېسىپ بالىلىرىنى كاۋاپ قىلىپ يېيىشكە بۇيرۇيدۇ، ۋەهاكازالار. دېمەك، مال سويۇش هەممە كىشىنىڭ قولىدىن كېلىدىغان ئادەتتىكى ئىش بولماستىن، بەلكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قاسساپلىق مەخسۇس بىر هۈنەر ـ كەسىپ تۇرى بولۇپ شەكىللەنگەن. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئۇيغۇرلاردا «مال سويۇشنى بىلىش ئوغۇل بالىنىڭ بىر شەرتى» دەپ قارالغاچقا، بۇ «هۈنەر» نى ئەرلەرنىڭ كۆپچىلىكى بىلىدۇ. ئۇيغۇرلاردا كېيىنكى مەزگىللەردە ئاياللارنىڭ مال ئۆلتۈرۈشى پەرھىز قىلىنغان.

§4 . دېھقانچىلىق ئىگىلىكى ۋە ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىشلەر

ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئاسىيا، مەركىزىي ئاسىيا مىللەتلىرى ئىچىدە ئولتۇراق شەھەر ـ كەنت ھاياتىنى ئەڭ بۇرۇن باشلىغان مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئولتۇراق تۇرمۇش تەقەززالىقى ئۇلارنىڭ دېھقانچىلىق ئىگىلىك تەرەققىياتىنى ئالدىنقى شەرت قىلدى. ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان تارىم بوستانلىقى ۋە مۇنبەت جۇڭغار ۋادىلىرى مىلادىيىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئېلىمىزنىڭ مۇھىم « ئاشلىق ئامبىرى » ئىدى. شۇنداقلا تۇپراق، سۇ ۋە ئىقلىم شارائىتى دېھقانچىلىق ئىگىلىكى ئۈچۈن تولىمۇ ماس كېلىدىغان بولغاچقا، ئۇيغۇرلار قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ بۇغداي، ئارپا، قوناق (ئاق قوناق، كۆممىقوناق)، شال، تېرىق، ھەر خىل پۇرچاق، كېۋەز، زىغىر، كۈنجۈت، قىچا، زاراڭزا، كەندىر، ئاپتاپپەرەس، تاماكا قاتارلىق ئاشلىق تۈرلىرى ۋە ئىقتىسادىي زىرائەت تۈرلىرىنىڭ ھەممىسىنى تېرىپ ئۆستۈرۈشكە ئادەتلەنگەن. بۇ جەريانداا زىرائەتلەرنى قانداق تېرىش، قانداق پەرۋىش قىلىش، ئاشلىق زىرائەتلىرىنى ساقلاش ۋە پىشىقلاپ ئىشلەش، شۇنىڭدەك زىرائەت تۈرلىرىنىڭ ئۆسۈش قانۇنىيىتىگە مۇناسىپ يەر، پەسىل، مۇچەللەرنى بەلگىلەش، سۇغىرىش ئەسلىھەلىرىنى قۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردە مول فولكلورلۇق تەجرىبىلەرنى يارىتقان. ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدىن ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردە داڭلىق ئاگرانوملار ۋە دېھقانچىلىق تېخنىكىسىغا ئائىت مەشھۇر ئەسەرلەر بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، 13ـــ14 ـ ئەسىرلەردە ياشىغان مەشھۇر ئۇيغۇر يېزا ئىگىلىك ئالىمى لۇمىڭشەن (魯明善) نىڭ «تېرىقچىلىق، پەلىچىلىك ئاساسلىرى» (« 农桑衣食提要 ») ناملىق ئەسىرى بۇنىڭ بىر مىسالى. بۇ كىتابنىڭ مەزمۇنى ئىنتايىن مول بولۇپ، ئۇنىڭدا شىنجاڭنىڭ ھاۋارايى، سۇ ئىنشائاتى، چارۋىچىلىق، تېرىقچىلىق،

باغۋەنچىلىك، پىلىچىلىك، ئۆي قۇشلىرى باقمىچىلىقى، كۆكتاتچىلىق قاتارلىق يېزا ئىگىلىك تارماقلىرىنىڭ ئەمەلىي تەجرىبىلىرى يەكۈنلەنگەن. لۇمىكشەننىڭ بۇ كىتابى دەۋر نۇقتىسىدىن ئالغاندا، ئېلىمىزنىڭ يېزا ئىگىلىكىگە ئائىت دەستۇرلىرى ئىچىدە ھەقىقەتەن قىممەتلىك يادىكارلىق بولۇپ، بۈگۈنكى يېزا ئىگىلىك ئەمەلىيىتىگىمۇ ئۈيغۇن كېلىدۇ.

ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭ دېھقانچىلىقى ئاساسەن سۇنئىي سۇغىرىش ئەسلىھەلىرىگە تايىنىدىغان بولغاچقا، بۇ ساھەدە ئەجدادلىرىمىز ئېرىق ـ ئۆستەڭ قېزىش، دەريالارغا توغان سېلىش، تاغ سۇلىرى ۋە يەر ئاستى سۇلىرىدىن پايدىلىنىش بويىچە مول تەجرىبىلەرنى ياراتقان. بولۇپمۇ تۇرپانغا ئوخشاش قۇرغاق رايونلاردىكى خەلقلەر ئەقىل ـ پاراسىتىنى جارى قىلدۇرۇپ، سۇغىرىش ئەسلىھەلىرى قۇرۇلۇشىدا ئاجايىپ كەشپىياتلارنى ياراتقان. كارىز بۇنىڭ ئەڭ جانلىق دەلىلى.

كارىزنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى ئىشەنچلىك يازما ماتېرىياللار تېخى تېپىلغىنى يوق. يېقىنقى يىللاردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش نەتىجىلىرى، جۈملىگو ۋە چەت ئەللەردە ئېلان قىلىنغان مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار ۋە خەلق ئارىسىدىكى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا، قەدىمكى دەۋرلەردىلا شەرقىي شىنجاڭ رايونلىرىدا ئىپتىدائىي كارىزلارنىڭ مەۋجۇتلۇقى مەلۇم بولىدۇ. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئۆتكەن تارىخشۇناس ۋاڭ گوۋېي ئۆزىنىڭ «غەربىي رايوندىكى كارىزلارنى تەكشۈرۈش » دېگەن دوكلاتىدا « غەربىي رايوندىكى كارىزلار بۇندىن 2000 يىل بۇرۇنقى خەن دەۋرىدىلا بار ئىدى» [1] دەيدۇ.

دەرۋەقە، خەن سۇلالىسى دەۋرلىرىدە ئىدىقۇت باغرى ئاۋاتلاشقان گۇزەل يۇرت بولۇپ، ئېقىن سۈيى كەمچىل بولغان بۇ «ئوت يۇرتى» دا ياشاپ كەلگەن ئەجدادلىرىمىز ئەقىل ـ پاراسىتىنى جارى قىلدۇرۇپ، يەر ئاستى

---

[1] « شىنجاڭ سۇ ئىشلىرى » ژۇرنىلى، 1993 ـ يىل 2 ـ سان، 8 ـ بەتتىكى نەقىلدىن ئېلىندى.

سۈيىنى لەخمە ئارقىلىق يەر ئۈستىگە باشلايدىغان قۇرۇلۇش ـــ كارىزنى ئىجاد قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ سۈغا بولغان ئېھتىياجىنى ھەل قىلغان.

20 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا كارىزغا تايىنىپ ئىگىلىك يا-رىتىدىغان تۈرپان ۋە قۇمۇل ۋىلايەتلىرىدە كارىزلارنىڭ سانى ۋە سۈغىرىش مىقدارى ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ، تارىختىكى ئەڭ يۇقىرى پەللىگە يەتكەن. 20 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدىن كېيىن ئوبيېكتىپ ۋە سۇبـ-يېكتىپ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، كارىزلارنىڭ سانى ۋە سۇ مىقدارى تەدرى-جىي تۆۋەنلەشكە يۈزلەنگەن. ئالايلۇق، سېلىشتۇرما مەلۇمات: 1949 ـ يى-لىنىڭ ئاخىرىدا، تۈرپان ۋىلايىتى تەۋەسىدە سۈيى بار كارىزدىن 1084 ى بولۇپ، يىللىق سىغىم مىقدارى 487 مىليون كۇب مېتىر ئىكەن. 1957 ـ يىلىغا كەلگەندە سۈيى بار كارىزنىڭ سانى 1237 گە، يىللىق سىغىم مىقدارى 563 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىپ، ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىگە يەت-كەن. 1990 ـ يىلى سۈيى بار كارىزنىڭ سانى 725 كە، يىللىق سىغىم مىقدارى 297 مىليون كۇب مېتىرغا، 2000 ـ يىلى سۈيى بار كارىز جەم-ئىي 446 بولۇپ، يىللىق سىغىم مىقدارى 149 مىليون كۇب مېتىرغا چۈشۈپ قالغان. قۇمۇل ۋىلايىتىدە بولسا 1949 ـ يىلى سۈيى بار كارىز-دىن 455 ى بولۇپ، يىللىق سىغىم مىقدارى 200 مىليون كۇب مېتىر، سۈغىرىش كۆلىمى 41 مىڭ 600 مو بولغان، 1984 ـ يىلى 301 كارىز قال-غان بولۇپ، يىللىق سىغىم مىقدارى 110 مىليون كۇب مېتىر بولغان. 2002 ـ يىلى سۈيى بار كارىزدىن ئاران 161 ى قالغان بولۇپ، يىللىق سى-غىم مىقدارى 50 مىليون كۇب مېتىرغا چۈشۈپ قالغان. دېمەك، بۇ سا-لىق مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، تۈرپان ۋىلايىتىدە 1957 ـ يىلىدىن 2000 ـ يىلىغىچە ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 14 كارىز يوقىلىپ كەتكەن. قۇمۇل ۋىلايىتىدە ئازادلىقنىڭ دەسلىپىدىن ھازىرغىچە ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 5 ـ 6 كارىز يوقىلىپ ماڭغان. 2 ـ 3 يىلدىن بۇيان كارىز-لارنىڭ يوقىلىش سۈرئىتى تېخىمۇ تېزلىشىپ، سىغىم مىقدارى كۆرۈ-نەرلىك ئازايماقتا.

ئىككى تىپىك مىسال: (1) بۇ يىل (2000 ـ يىلى) 1 ـ ئايدا « ياشلار

تېز گېزىتى» دە، «دالان كارىزدا ئەڭ ئاخىرقى بىر كارىزمۇ قۇرۇپ كەتتى»، « كارىزدىكى كونا مەسىلە، ساقلاپ قېلىش ياكى تاشلىۋېتىش» دېگەن تېمىدا ئىككى پارچە ماقالە ئېلان قىلىندى. ماقالىدە تارىختا ئەڭ كۆپ بولغاندا 88 كارىزى بولغان دالان كارىز (يېچان ناھىيىسىگە تەۋە دالان كارىز يېزىسى) دا ھازىر كارىزلارنىڭ پۈتۈنلەي قۇرۇپ كەتكەنلىكى كۆرسىتىلگەن. بۇ كەسكىن بىر رېئاللىق.

(2) كارىز تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ تىجارەت سۇبستانسىيىسى بولغان كارىز سەيلىگاھى 2000 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى يەنە بىر قېتىملىق ئاپەتنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن. خىيانەتچى لېيۈگاۋ ۋە ۋۇخۇڭۇيې دۆلەتنىڭ خام نېفتىنى ئوغرىلىغان چاغدا خام نېفتنى كارىزغا تۆكۈۋەتكەن. بۇنىڭ بىلەن مەزكۇر كارىزدا غەيرىي پۇراق پەيدا بولغان. سەيلەگاھنىڭ ۋاقىتلىق خىزمەتچىسى تۇردى روزى كارىزغا چۈشۈپ، بۇنىڭ سەۋەبىنى تەكشۈرگەن چاغدا خام نېفتنىڭ گازىدىن زەھەرلىنىپ نەق مەيداندا ئۆلگەن. يەنە ئىككى ئادەمنۇ زەھەرلىنىپ ئېغىر يارىلانغان. شۇنىڭ بىلەن سەيلە ـ ساياھەتنىڭ تازا قىزىغان مەزگىلىدە كارىز سەيلىگاھى 20 كۈن تاقىلىپ قالغان. مۇشۇ ۋەجىدىن بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان 1 مىليون 55 مىڭ 251 يۈەنگە يەتكەن.

كارىزنىڭ بېشىغا كېلىۋاتقان مۇنداق پاجىئەلەر ھەقىقەتەن بىزنى چوڭقۇر ئويلىنىشقا تەقەززا قىلىدۇ. چۈنكى، « كارىز ئەجدادلاردىن قالغان ئىز»، كارىزغا كەلگەن ئاپەت، مەدەنىيىتىمىز ئۈچۈن ئېغىر تالاپەت.

* * *

كارىز تۈرپان ، قۇمۇل رايونلىرىغا ئوخشاش ئېقىن ـ دەريا سۇلىرى كەمچىل بولغان تىپىك قۇرغاق كىلىمات شارائىتىدىكى رايونلاردا ياشايدىغان خەلقلەرنىڭ قۇم ـ چۆللۈكلەرنى گۈزەل بوستانلىققا ئايلاندۇرۇشتا ئۆزلىرىنىڭ ئەقلىي ۋە جىسمانىي قۇدرىتىگە تايىنىپ بەرپا قىلغان مۆجىزىلىك يەر ئاستى ئېقىن قۇرۇلۇشىدۇر. كارىز ئاساسەن شىنجاڭنىڭ بىر قىسىم قۇرغاق رايونلىرىدا، بولۇپمۇ تۈرپان ۋە قۇمۇل ۋىلايىتىدە كەڭ ئومۇملاشقان. ئەسىرلەردىن بۇيان تەڭرىتېغىنىڭ ئېتىكىدىكى تۈرپان

ئويمانلىقىدا ياشاپ كەلگەن ئەمگەكچان خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ ھاياتلىق ئېھتىياجى ئۈچۈن قۇرغاقچىلىققا ۋە چۆللىشىشكە قارشى ئۇزاق مۇددەت كۈرەش قىلىش جەريانىدا، بۇ رايوننىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىتى ۋە گىدروگېئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، يەر ئاستى سۇلىرىنى ئېچىشتىكى غايەت زور ئىجادىيەت ـــ كارىزنى بەرپا قىلىپ، تۇرپان ئويمانلىقىنى دۇنياغا مەشھۇر « ئۇزۇم ماكانى» غا، يېشىل بوستانلىققا ئايلاندۇرغان. مەرۋايىتتەك جۇلالىنىپ تۇرغان تۇرپاننىڭ كىشىش ئۇزۇمى بىلەن شېرىن ـ شېكەر قۇمۇل قوغۇنى ئەنە شۇ كارىزنىڭ سۈپىسۈزۈك سۈيىدىن ئوزۇقلىنىپ ۋايىغا يەتكەن. كارىز ھەقىقەتەن مۇشۇ خاسىيەتلىك زېمىننىڭ تومۇرىدا ئاققان ھاياتلىق قېنى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىنسانىيەت دۇنياغا ئاپىرىدە بولغاندىن باشلاپ سۇنى مۇقەددەس بىلىپ «سۇ ئىلاھى» غا چوقۇنغان. سۇ مەنبەلىرىنى ئېچىپ ئۆزلىرىگە ۋە ئەۋلادلىرىغا بەخت يا-رىتىش يولىدا ئۇزلۇكسىز كۈرەش قىلغان. ئۆزلىرىنىڭ ئىپتىدائىي ئاغ-زاكى ئەدەبىياتىدا تاغلارنى يېرىپ ئەل ـ يۇرتقا سۇ باشلىغان پەرھاد كەبى ئوغلانلىرىنى مەدھىيىلەپ، ئۇلارنىڭ شەنىگە ئۆلمەس ئابىدە تىكلىگەن. يارامليق ئوغلانلىرىغا «كۆلتېكىن» ئۇنۇڭانىنى بېرىپ، ئۇلارنىڭ نامىنى «مەڭگۈ تاش» لارغا ئالتۇن ھەل بىلەن پۈتكەن. كارىزدىن ئىبارەت بۇ مۆ-جىزىدار يەر ئاستى سۇ قۇرۇلۇشى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەۋلادلارغا قالدۇرغان ئەنە شۇنداق خاسىيەتلىك مەدەنىيەت يادنامىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بىز ھازىرغىچە كارىزنى تىلغا ئالغاندا نەزەرىمىزنى ئۇنىڭ گىدرو-گېئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكىگە ئاغدۇرۇپ، بىر خىل نوقۇل سۇ قۇرۇ-لۇشى دەپلا قارىدۇق، ئۇنىڭ خۇددى « ئەلئېھرام مۇنارىسى » غا ئوخشاش مەڭگۈ ئۆچمەيدىغان مەدەنىيەت پىرامىداسى ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلالمىدۇق. نەتىجىدە مەدەنىيەت قىممىتى جەھەتتە دۇنيادا ئاز ئۇچرايدە-غان بۇ ماددىي مەدەنىيەت مىراسىمىز بۈگۈنكى زامانىۋىلاشقان سۇ قۇرۇ-لۇشى سىستېمىلىرىنىڭ رىقابىتىگە دۇچ كەلمەكتە. بۇ كەسكىن رېئاللىق ئالدىدا بىز زادى نېمە قىلىشىمىز كېرەك؟ پەقەت ئىككىلا يول بار: بىرى، قوغداش، يەنى كارىزغا مەڭگۈ ھاياتلىق بېغىشلاپ، سېخىي

تەبىئەتنىڭ ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاپ قېلىش. يەنە بىرى، يوقىتىش، يەنى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېسىل مەدەنىيەت مىراسلىرىدىن ۋاز كېچىپ، ئەسىرلەردىن بۇيان تەشنالىقىمىزنى قاندۇرۇپ كېلىۋاتقان بۇ هاياتلىق مەنبەسىنى خۇددى كرورانەك قۇم ـ تۇپراق ئاستىغا غەرق قىلىۋېتىپ، ئۇلگەن مەدەنىيەت تېپىغا ئايلاندۇرۇپ قويۇش.

تارىختا ئۇيغۇر مەدەنىيىتى دۇچ كەلگەن ئاچچىق قىسمەتلەرنىڭ ئېغىر تىنىقلىرى بىزنىڭ پەقەت بىرىنچى يولنى تاللىشىمىزنى تەقەززا قىلىدۇ. بىزلا ئەمەس، پۈتۈن دۇنيامۇ مۇشۇ يولدا مېڭىشنى راۋا كۆرىدۇ. نېمە ئۈچۈن ؟

چۈنكى، كارىز قوش قىممەت (هەم سۇچىلىق قۇرۇلۇشى هەم مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى) ياراتقان بۇيۇك ئابىدە، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي قىممەت جەهەتتىن دۇنيا جامائەتچىلىكى ئېتىراپ قىلغان ئېلىمىزنىڭ ئۇچ بۇيۇك كەشپىياتى (سەددىچىن سېپىلى، بېيجىڭ بىلەن خاڭجۇنى تۇتاشتۇرغان يۇنخې چوڭ قانىلى، كارىز) ئىچىدىكى خىسلەتلىك ئابىھايات بۇلىقى. هەقىقەتەن قەيسەر روهقا ئىگە ئەمگەكچان جۇڭخۇا پەرزەنتلىرى ئۆزلىرىنىڭ قان ۋە تەرى بىلەن يەر ئۈستىدىن كۆككە سوزۇلغان هەيۋەتلىك سەددىچىن سېپىلىنى تىكلەپ، بۇيۇك ۋەتەننىڭ سىمۋولى قىلغان بولسا، قۇرغاق تەبىئەتلىك شىنجاڭلىقلار كارىزدىن ئىبارەت ئىككىنچى سەددىچىن سېپىلىنى يەر ئاستىغا تىكلەپ، قۇرغاقچىلىقتا جەڭ ئېلان قىلغان. پەقەت شەرقىي شىنجاڭدىكى بۇ يەر ئاستى ئۇزۇلمەس ئېقىنىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 5500 كىلومېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، بۇيۇك سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقىدىن 2000 كىلومېتىر، يۇنخې چوڭ قانىلىدىن 3800 كىلومېتىردەك ئۇزۇن. ئەنە شۇنداق زور مۆجىزە بولغان بۇ ئۇلۇغ قۇرۇلۇشنىڭ زادى قاچان بەرپا قىلىنغانلىقىنى ئېنىق يىلنامە بىلەن بەلگىلەش هازىرچە مۇمكىن بولمىسىمۇ، پەقەت تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە گىدروگېئولوگىيىلىك ئەۋزەللىكىگە ماس هالدا تۇرپان ۋادىسىدا دېهقانچىلىق، باغۋەنچىلىك ئىگىلىكىنىڭ يولغا قويۇلۇشى كارىزنىڭ پەيدا بولۇش ئاساسى ئىكەنلىكى

ئەقىلگە مۇۋاپىق مۆلچەر ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن ئىلگىرى شىنجاڭ كارىزلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى مۇھاكىمىلەردە، «كارىز ئەڭ بۇرۇن ئىراندا پەيدا بولۇپ، ئىران ئارقىلىق شىنجاڭغا تارقالغان»، «كارىز ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئارقىلىق شىنجاڭغا كىرگەن» ياكى «تۈرپانلىقلارغا كارىز قېزىشنى لىن زېشۇ ئۆگەتكەن» دېگەنگە ئوخشاش ئەخمىقانە قاراشلارمۇ ئوتتۇرىغا چىققانىدى. دەرۋەقە، تارىختا ئىران، ئىراق، ئافغانىستان، پاكىستان، پەرغانە ئويمانلىقى، ئوتتۇرا شەرق، شىمالىي ئافرىقا قاتارلىق قۇرغاق رايونلاردىمۇ كارىز بولغان. كارىز ئىران تىلىدا « Qanat »، ئىراق تىلىدا «Madazcha» دەپ ئاتالغان. ئۇيغۇر تىلىدا بۇ نام ئەزەلدىن «كارىز» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. «كارىز» ئەسلىدە پارس تىلىدىكى «كار» (ئىش) ۋە «ريز» (سۇ، ئېرىق قۇرۇلۇشىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە) دىن ئىبارەت ئىككى سۆزدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، «سۇ، ئېرىق ئەمگىكى» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا قاچان ئۆزلەشكەنلىكى مەلۇم ئەمەس. خەنزۇ تىلىدا بۇ نامنىڭ ئەڭ بۇرۇن پەيدا بولۇشى چۈنچىيۇ ـ جەنگو (ئەمىنىيە ۋە يېغىلىق دەۋرى) دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە «كارىز» دېگەن بۇ نام جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە « 井坎 » (ئاھاڭ تەلەپپۇزى)، جەنگو (يېغىلىق دەۋرى) دەۋرىدىن تاكى خەن سۇلالىسى دەۋرىگىچە « 井梁 » (يەر ئاستى ئېرىقى، مەنەن تەرجىمىسى)، تاڭ سۇلالىسىدىن يۇەن سۇلالىسى دەۋرلىرىگىچە « 井卡 » (ئاھاڭ تەلەپپۇزى)، چىڭ سۇلالىسىدىن باشلاپ« 井儿坎 » (ئاھاڭ تەلەپپۇزى) دەپ يېزىلىپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ ھەممىسى « كارىز » دېگەن نامنىڭ ھەر قايسى دەۋرلەردىكى خەنزۇچە ئاھاڭ تەلەپپۇزى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىدا شىنجاڭدىن بۇرۇن كارىز مەۋجۇت بولمىغان بولسا ، ئۇ خەنزۇچىدا مۇقىم نام بىلەن ئاتىلىپ، يۇقىرىقىدەك ئوخشىمىغان ئاھاڭدا تەلەپپۇز قىلىنمىغان بولاتتى. بىزنىڭچە بۇنداق قاراشلارنى مۇھاكىمە تېمىسى قىلىشنىڭ ھېچقانداق ئەھمىيىتى يوق. چۈنكى كارىز ئۆز ماھىيىتى بىلەن ئۇ يەردىن بۇ يەرگە يۆتكەپ ئېلىپ مېڭىشقا بولمىغان بىر خىل مەدەنىيەت بۇيۇمى ئەمەس، بەلكى تۈرپانغا

ئوخشاش يەر ئاستى سۇيى ئەلۋەك، تېپىك تاغ ئارىسى ئويمانلىقى بولۇشـ تەك ئەۋزەل گىدروگېئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە رايونلارغىلا باب كېلىدىغان يەر ئاستى سۇ قۇرۇلۇشىدىن ئىبارەت. ئاشۇنداق ئەۋزەل جۇغـ راپىيىلىك شارائىت بولمىسا، قۇرغاق رايونلارنىڭ ھەممىسىدە كارىز ئارقىلىق سۇ چىقىرىش مۇمكىن ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە سۇ ھاياتلىقـ نىڭ قېنى ۋە جېنى بولغاچقا، ئىنسانلارنىڭ قايسى ئىقلىم، قايسى ماكاندا ئولتۇراقلىشىشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلار ھامان ئۆزلىرىنىڭ ھاياتلىق ئېھتىياجى يولىدا ئۆزلۈكسىز ئىزدىنىدۇ. كارىز قەدىمكى ئىدىقۇتلۇقلارـ نىڭ تەبىئىي شارائىتىغا ماس ھالدا ئېلىپ بارغان ھاياتلىق ئىزدىنىشىـ نىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇ ئىمپورت قىلىنغان مەدەنىيەت كەشپىياتى ئەـ مەس. بەلكى ئۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەۋلادلارغا قالدۇرغان «دەرىجىدىن تاشقىرى ئىلىم ـ پېنى» ۋە ئىدىقۇت سەنئەت پىرامىداسى، يېپەك يولى مەدەنىيىتىنى جۇلالاندۇرغان ئۇزۇلمەس ئېقىنى، ئانا تەبىئەتكە ئوتلۇق مۇھەببەت ئويغىتىدىغان، پەرھاد كەبى تاغ يارار باتۇرلارنىڭ ئىرادىسىنى تاۋلايدىغان جاسارەت ئوچىقى ۋە تارىم مەدەنىيىتىنىڭ شەرقىي كۆزى، مېۋە ـ چېۋە ۋە ئۇزۇن تالالىق پاختا ماكانى بولغان تۇرپان بوستانلىقىنىڭ سۈت ئانىسى. ئەنە شۇنداق سۈپەتلەشكە لايىق بولغان كارىز مەدەنىيىتى تۇرپان ئويمانلىقىغا داۋاملىق خىرىس قىلىپ تۇرغان قۇم ـ بوراننىڭ ئالدىنى ئېلىپ، قۇرغاق رايوننىڭ ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقىنى قوغـ داپ كەلگەن ئاۋانگارت جەڭچى سۈپىتىدە ئېلىمىز سايامەتچىلىكىنىڭ مەپتۇنكار ۋە جەلپكار سەيلىگاھى بولۇپ قالغان. ئۇ دۇنياغا مەشھۇر ئىـ دىقۇت مەدەنىيىتىنىڭ ماددىي ئاساسى سۈپىتىدە مەملىكەت ئىچى ـ سىرتىدىن كەلگەن سايامەتچىلەر ۋە ئېكسپېدىتسىيىچىلەرنىڭ قەلبىدە كۆچلۈك ھاياجان قوزغاپ، چوڭقۇر تەسىرات قالدۇرغان. جۇڭگو يېقىنقى زامان تارىخىدىكى جاھانگىرلىككە قارشى كۈرەشنىڭ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرگەن تۇنجى شەخس، پۈتۈن دۇنيا كۆز تىككەن جۇڭخۇا مىللەتلىرى ئىچىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلەرنىڭ ئاتاقلىق ۋەكىلى، دۇنيانى زىلزىلىگە سالغان «ئەپيۇن ئۇرۇشى» نىڭ سەركەردىسى لىن زېشۇ (1785 ـــ 1850) چىڭ

سۇلالىسىنىڭ تەسلىمچى خانى داۋگۇڭ خان تەرىپىدىن 1842 ـ يىلى شىنجاڭغا سۈرگۈن قىلىنغاندىن كېيىن، 1845 ـ يىلى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب ـ شىمالىدىكى 10 شەھەرنى ئارىلاپ، بۇ رايونلارنىڭ ئېتىز ـ ئېرىق ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان. لىن زېشۈ تۇرپان كارىزلىرىنى كۆزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن مۇنداق يازغان:

"卡井应酌开也，查吐鲁番境内地亩，多系掘井取水以资浇灌，名日卡井．每隔文余掏挖一口，连环导引，水由井内通流．利堪薄，其法颇奇，询为关内外所仅见．"（林则徐书于经久章程）

(«تۇرپان دىيارىنى كەزدىم. تالاي زېمىنلىرى قۇدۇق سۇيى بىلەن سۇغىرىلغىنىغا قارىغاندا، كارىز بۇ جايغا ئۇدۇم ئىكەن. غۇلاچتا بىر قۇدۇق، خۇددى تۆتاشتۇرۇلغان ھالقىدەك سۇلىرى قۇدۇقتىن قۇدۇققا ئېقىپ چىقىدىكەن. بۇنى كارىز دەپ ئاتايدىكەن. كارىزنىڭ ئەۋزەللىكى كۆپ ئىكەن، ئۇنىڭدىكى ھۇنەرمۇ كارامەت ئىكەن. ئىچكىرىدە ۋە باشقا يەرلەردە بۇنى كۆرۈپ باقمىغان، مۇشۇ يەردىلا كۆردۇم»).

دېمەك، لىن زېشۈنىڭ بۇ خاتىرىسى «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ـ كىتاب 6 ـ بەت) دىكى «تۇرپان كارىزلىرىنى بىراۋلار ئىچكىرىدىكى ئۆلكىلەردىن كەلگەن دەيدۇ، بىراۋلار ئىراندىن تارقىلىپ كەلگەن دەيدۇ، بۇ گەپلەرنىڭ ئانچە ئاساسى يوق. بۇ ھەقتىكى ئىزاھ مۇنداق بولسا ئەقىلگە مۇۋاپىق: «كارىزنى مۇشۇ يەردە ياشىغۇچى ئەمگەكچى خەلق مۇشۇ يەرنىڭ ئالاھىدە ئېھتىياجىغا ئاساسەن پەيدىنپەي ئىجاد قىلغان، لېكىن بۇنىڭدا ئۇلار باشقا جايلارنىڭ ۋە چەت ئەللەرنىڭ پايدىلىق تەجرىبىلىرىنمۇ قوبۇل قىلغان بولۇشى مۇمكىن»» دېگەن يەكۈنگە تارىخىي ئاساس بولالايدۇ.

ئازادلىقتىن كېيىن ھەر دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى كارىزدىن ئىبارەت بۇ قوش قىممەتكە ئىگە مەدەنىيەت مىراسىنى قوغداش ۋە ئىقتىسادىي سەپتىكى ئەھمىيىنى ئاشۇرۇشقا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلۈپ كەلدى. شىنجاڭنىڭ خىزمەتلىرىنى تەكشۈرۈشكە كەلگەن دۆلەت

رەھبەرلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تۇرپان كارىزلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ ، مۇھىم يوليورۇقلارنى بەردى.

دۆلەت رەھبەرلىرىدىن دېڭ شياۋپىڭ، ژاڭ جېن، جياڭ زېمىن، جۇ رۇڭجى، لى رۇيخۇەن، لى لەنچىڭ، ۋەن لى، چيەن چىچېن، سەيپىدىن ئەزىزى، ئىسمائىل ئەھمەد، تۆمۈر داۋامەت، ژاڭ جاۋگو ... قاتارلىقلار كارىزنى زىيارەت قىلىپ، مۇھىم بېغىشلىمىلارنى يازدى. باش شۇجى جياڭ زېمىن 1998 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ شۇجىسى ژاڭ لېچۈەننىڭ ھەمراھلىقىدا تۇرپان كارىز سەيلىگاھىنى زىيارەت قىلغاندا، ئىنتايىن خۇشاللىق بىلەن:«بۇ ئەجدادلارنىڭ بىزگە قالدۇرغان قىممەتلىك بايلىقى، ئۇنى ئېچىپ پايدىلىنىشىمىز، ئۇنى تېخىمۇ ياخشى قوغدىشىمىز، ئاسرىشىمىز كېرەك» دەپ يوليورۇق بەرگەن. ھازىر تۇرپاندا ئاپتونوم رايونلۇق كارىز تەتقىقات جەمئىيىتى قارمىقىدىكى «كارىز سەيلىگاھى» ۋە دېلوك شىركىتى قۇرغان «كارىز مەنزىرە رايونى» دىن ئىبارەت ئىككى سەيلىگاھ بولۇپ، ھەر كۈنى مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىن كەلگەن 500 دىن ئارتۇق ئېكسكۇرسىيىچىلەرنى كۈتۈۋالىدۇ. قىسقىسى، بۈگۈنكى كۈندە كارىز غەربىي رايونىنى ئېچىش، شىنجاڭنىڭ ساياھەت ئىشلىرىنى گۈللەندۈرۈشتىكى مۇھىم كۆزنەككە ئايلاندى ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتىنىڭ قىزىق نۇقتىسى بولۇپ قالدى.

كارىز ـــ قۇرۇلمىسى ئاددىي، سۇ مىقدارى مۇقىم، سۇ تەركىبى ياخشى، قىش ـ ياز توختىماي ئېقىپ تۇرىدىغان، پارغا ئايلانمىشى ئاز، باشقۇرۇش ئاسان ، قېزىش ۋە رېمونت قىلىش سەرپىياتى تۆۋەن، قۇم ـ بوران ئاسان كۆمۈۋېتەلمەيدىغان، كۆكەرتىشكە قۇلاي شارائىت يارىتىپ بېرىدىغان، قىشتا سوغۇقتىن، يازدا ئىسسىقتىن مۇداپىئە قىلىدىغان، تۇپراق سىڭ شورلىشىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان كۆپ قاتلاملىق ئۆزەللىكە ئىگە ئالاھىدە بىر خىل سۇ ئىنشائاتى، ئۇ زېمىنىنىڭ سۇت ئانىسى بولۇپلا قالماستىن، ئىنسانلارنىڭمۇ ھاياتلىق بۇلىقى. شۇڭا ئىدىقۇتلۇقلار تارىختىن بۇيان كارىزنى كۆز قارىچۇقىدەك ئاسراپ كەلگەن، ئۇنىڭ مەنبىرال ماددىلارغا تويۇنغان شېرىن سۈيىدىن ئوزۇقلىنىپ، ساغلام بەدەن

بولۇپ ئۆسۈپ يېتىلگەن (دەسلەپكى تەجرىبە نەتىجىلىرىگە قارىغاندا، تۇرپان كارىزلىرىنىڭ سۇ تەركىبىدە ئىنسان ساغلاملىقىنى كاپالەتلەندۈرگۈچى شىپالىق مىنېرال ماددىلارنىڭ نىسبىتى كۆرۈنەرلىك يۇقىرى ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى. باشقا رايونلارغا سېلىشتۇرغاندا، تۇرپاندا بىر قىسىم يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر، جۈملىدىن راك قاتارلىق ئەجەللىك كېسەللىكلەر نىسبىتىنىڭ تۆۋەن بولۇشى، تۇرپانلىقلارنىڭ بەدەن قۇرۇلمىسىنىڭ قاۋۇل ۋە كۈچلۈك بولۇشى، كەسكىن تەبىئەتلىك ۋە روھىي جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلەر ئەنە شۇ كارىز سۈيىنىڭ خاسىيەتىدىن دەپ ئېيتىش مۇمكىن) . خەلق ئارىسىدا

كارىزدىكى تەشمىلەردە،
ئابىزەمزەم ئاقىدۇ.
ئىچىپ باقسام خويمۇ تاتلىق،
يۈرەككە بەك ياقىدۇ.
ئۈچ يۈز ئاتمىش قۇدۇق سۈيى،
بىر بولۇپ ئاقتى.
كارىز سۈيى جانغا راھەت،
كۆڭۈلگە ياقتى.

قاتارلىق مەدھىيە قوشاقلىرى بارلىققا كەلگەن.

يۇقىرىدا دېيىلگەندەك، ئەمگەكچى خەلقنىڭ بۇ شانلىق مەدەنىيەت مىراسى كۈنسېرى كۈچىيىۋاتقان بازار رىقابىتىنىڭ خىرىسىغا دۇچ كەلمەكتە. كارىز دۇچ كېلىۋاتقان تەھدىتنىڭ سەۋەبلىرى كۆپ تەرەپلىمىلىك بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىم ئىچكى ئامىل بىزنىڭ مەدەنىيەت ئېڭىمىزنىڭ تۆۋەنلىكى ھېسابلىنىدۇ. ئىنسان ئۆزىنىڭ بۇيۇك ئەقلىي قۇدرىتى بىلەن ئاجايىپ مۆجىزىلەرنى ياراتقان ئۇلۇغ كەشپىياتچى، شۇنداقلا ۋەھشىيلىككە تولغان قارام تەبىئىتى بىلەن ئانا تەبىئەتنى تالان ـ تاراج قىلىپ، ئەجدادلىرى ياراتقان ھەيۋەتلىك مەدەنىيەت ئابىدىلىرىنى

ۋەيران قىلىپ كەلگەن بۇزغۇنچى، بۇگۈننىڭ بىردەملىك شادلىقىغا مەستخۇش بولۇپ، ئەتىگە بىپەرۋا قارايدىغان تەپەككۇرى گادىي شەخسىيەتچى. مەدەنىيەت پىسخىكىمىزدىكى ئاشۇنداق كەمتۈكلۈك تۇيۇقسىلى، ئەجدادلىرىمىز ئۆز قولى بىلەن بىنا قىلغان مەدەنىيەت ئابىدىلىرىمىزنىڭ خېلى بىر قىسمى ئىز ـ دېرەكسىز يوقىلىپ كەتتى، يەنە بىر قىسىملىرىنىڭ قىياسەن ياسىغان مودېللىرىنى پەقەت مۇزېيلاردىلا كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولۇۋاتىمىز. ناۋادا تارىختا كۆپ تەكرارلانغان بۇنداق ئاچچىق ساۋاقلاردىن ئىبرەت ئالمىساق، ئۇزۇنغا بارمايلا هاياتىي كۈچكە ئىگە كارىز مەدەنىيىتىمىزمۇ ئۆلگەن مەدەنىيەت قاتارىدا مۇزېيدىن ئورۇن ئالىدۇ. ئۆلۈم ئېچىكى كارىز مەدەنىيىتىگە ئازاب ئېلىپ كېلىدۇ، تۇغۇم ئېچىكى كارىزغا شادلىق بېغىشلايدۇ. قىسقىسى، كارىزنىڭ «يېشى» قۇرۇسا، دۇنيا مەدەنىيىتى ياش تۆكىدۇ.

تەكشۈرۈشىمىزچە، تۇرپان كارىزلىرىنىڭ سۇيى ئازلاپ قۇرۇپ كېتىشكە يۈزلىنىۋاتقانلىقىنىڭ سەۋەبلىرى مۇنداق بىر قانچە تۈرلۈك ئىكەن :

(1) 20 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ ، تۇرپان كارىزلىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى چۆللۈكلەر ئۆزلەشتۈرۈلۈپ، كۆپلەپ يەر ئېچىلدى. يېڭى مەھەللىلەر، تۇمۇن ـ مەيدانلار قۇرۇلدى. يېڭى ئېچىلغان بۇ بىنەم يەرلەر ۋە ئۇ يەرگە ماكانلاشقان يېڭى ئاھالىلەرنىڭ سۇغا بولغان ئېهتىياجىغا ئاساسەن كۆپلىگەن ماشىنىلاشقان قۇدۇقلار كولاندى، سۇ سىڭىمىس سېمونت ئېرىقلار ياسالدى. بۇ قۇدۇقلارنىڭ چوڭقۇرلۇقى ئادەتتىكى كارىز قۇدۇقلىرىدىن نەچچە ھەسسە چوڭقۇر كولانغاچقا، ئۇنىڭ ئۇستىگە ماشىنىلاشقان بۇ قۇدۇقلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى پىلانسىز، نامۇۋاپىق بولغاچقا، يەر ئاستى سۇيى ئۆزلۈكسىز تۆۋەنلەپ، كارىز سۇيىنىڭ سىغىمى مىقدارى بارغانسېرى ئازلاپ كەتتى، ھەتتا بۇنداق تەڭپۇڭسىز ھالەت نۆۋەتتىكى كارىزلارنىڭ قۇرۇپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. تۇرپان ـ قۇمۇل نېفتىلىكىنىڭ نەچچە مىڭ مېتىر چوڭقۇرلۇقتىكى نېفىت قۇدۇقلىرى كۆپلىگەن يەر ئاستى سۇيىگە ئېهتىياجلىق بولغاچقا، بۇ زامانىۋى سانائ

ئەتنىك تەرەققىياتىمۇ ئەڭ چوڭقۇر قۇدۇقى 100 مېتىرغىمۇ يەتمەيدىغان بۇ كارىزلارنىڭ قۇرۇپ كېتىشىنى تېخىمۇ تېزلەتتى. قىسقىسى، بۇگۈنكى كۈندە يەر ئاستى سۇيىدىن پايدىلىنىشتا يەرلىك كارىز بىلەن ماشىنىلاشقان زامانىۋى قۇدۇقلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈنسايىن ئۆتكۈرلەشمەكتە.

(2) مەۋجۇت كارىزلارنى قوغداش، رېمونت قىلىش، ئىلمىي ئۇسۇلدا باشقۇرۇش، ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئاشۇرۇش تەدبىرلىرى يولغا قويۇلمىدى. ئىسلاھات تەلىپىگە ماس ھالدا كارىزلارنى كۆلەملەشتۈرۈش ۋە سىستېمىلاشتۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىلمىدى.

(3) كارىز ھەققىدىكى تەتقىقات ۋە تەشۋىق ـ تەربىيە چوڭقۇر ئېلىپ بېرىلمىدى، بولۇپمۇ كارىزنىڭ مەدەنىيەت قاتلىمى ۋە تارىخىي قىممىتى بىزنىڭ نەزەرىمىزدىن چەتتە قالدى. كارىزنى قوغداپ قېلىش تېخى ئومۇمىي خەلقنىڭ ئاڭلىق ھەرىكىتىگە ئايلانمىغاچقا، ئۇ دائىملىق قانۇنىي مەبلەغ مەنبەسىگە ئىگە بولالمىدى ياكى دۆلەتنىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش قانۇن ـ نىزاملىرىدىن بەھرىمەن بولالمىدى.

يۇقىرىقىدەك ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ ئامىللار تۈرپان كارىزلىرىنىڭ ھاياتىنى بوغۇۋاتقان ئاساسلىق سەۋەبلەر بولۇشى مۇمكىن.

كارىز مەدەنىيىتىنى قوغداش ۋە داۋاملاشتۇرۇش باش شۇجى جياڭ زېمىن ئوتتۇرىغا قويغان «ئۇچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسى ئىچىدىكى «جۇڭگونىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىگە ۋەكىللىك قىلىش» نىڭ كونكرېت مەزمۇنلىرىدىن بىرى، غەربىي رايونىنى ئېچىش ۋە گۈللەندۈرۈشنىڭ مۇقەررەر تەلىپى. شۇڭا بىر تەرەپتىن، ئېسىل مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش ئېڭىمىزنى كۈچەيتىپ، كارىز مەدەنىيىتىنى قوغداش قانۇن ـ نىزاملىرىنى تۈزۈپ، ئۇنى ئەستايىدىل ئەملىيلەشتۈرۈشىمىز لازىم. يەنە بىر تەرەپتىن، سۇ قۇرۇلۇشى مۇتەخەسسىسلىرى ۋە سوتسىئولوگىيە، ئېتنوگرافىيە، تىلشۇناسلىق، توپونومىيە قاتارلىق ساھەلەر-دىكى مۇتەخەسسىسلەردىن تەركىب تاپقان كارىز مەدەنىيىتى تەتقىقات ئورنى قۇرۇپ، بۇ ئۇلۇغ كەشپىياتنى ئەلئېھرام مۇنارىدەك ئۆلمەس مەدە-

نىيەت قورغىنى قىلىپ تىكلىشىمىز لازىم.

شىنجاڭدەك ھۆل ـ يېغىن مىقدارى ناھايىتى ئاز تىپىك قۇرغاق رايوندا سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ تۈپ ئاساسى ئىدى. شۇڭلاشقا قەدىمدىن باشلاپ تارىم ئويمانلىقى ۋە تۇرپان ئويمانلىقى قاتارلىق ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق رايونلىرىدا سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەن.

غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنىڭ تېرىقچىلىق ئىشلىرىغا مەسئۇل ئەمەلدارى ساڭ خوڭياڭ پادىشاھ خەن ۋۇدى (لىيۇچى) غا مۇنداق ئىككى نۇقتىلىق تەكلىپ بەرگەن: بىرى، بۇگۇر رايونىدا «ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنى راۋانلاشتۇرۇپ، ھەربىي قىسىم ئارقىلىق تېرىقچىلىق قىلىش؛ يەنە بىرى، مەلۇم ئاساس يارىتىلغاندىن كېيىن، ئاھالە كۆچۈرۈپ ئەكىلىپ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش، سۇغىرىش ئىشلىرىنى يولغا قويۇش .» ①

دېمەك، خەن سۇلالىسىدىن بۇيان شىنجاڭنىڭ سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىغا ئائىت يازما خاتىرىلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ئىزلار ناھايىتى كۆپ. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا بارلىققا كەلگەن « ۋاڭ خۇلۇ قوشقى»، « ئۆستەڭ ناخشىسى»،« ئەردەۋىل رىۋايىتى» قاتارلىق ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرىمۇ شىنجاڭدا سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىنىڭ تارىخىي ئىزچىللىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە مۇناسىۋەتلىك يەنە بىر نۇقتا شىنجاڭدا سۇ تۆگىمەنلىرىنىڭ بىر قەدەر بۇرۇن بارلىققا كەلگەنلىكى ھېسابلىنىدۇ.

مىلادىيىدىن كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە، يۇرتىمىزنىڭ تۆگىمەنچىلىك ئىشلىرى يارغۇنچاق ئاساسىدا تەرەققىي قىلدۇرۇلۇپ، سۇ تۆگىمەنلىرى بارلىققا كەلگەن ۋە تەدرىجىي ئومۇملاشقان. كېرىيە ناھىيە بازىرىنىڭ تەخمىنەن 230 كىلومېتىر جەنۇبىدىكى كېرىيە شەھىرى (مىلادىيە 4ـــ6 ـ ئەسىرلەردە خارابىلىككە ئايلانغان) دىن تۆت پاي تۆگىمەن

---

① خۇاڭ ژېنبى :« تۇرپاندىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش خاتىرىسى: رەسىملىك بەت 33»، « شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، 1982 ـ يىل، ئۈيغۇرچە 7 ـ سان ، 18 ـ بەت.

تېشى تېپىلغان (بۇ تۇگمەن تاشلىرىنىڭ بەزىلىرى سۇنۇپ كەتكەن)، بۇلار ئاقۇچ يېسى تاشلارنى يونۇش، چېكىش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان. تۇرپان ئاستانە ۋە قاراغوجىدىكى 4ـــ9 ـ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق قەبرىلەردىن بۇغداي، بۇغداي ئۇنىدىن تەييارلانغان نان، چۆچۈرە قاتارلىق پىشىقلار يېمەكلىكلەر، بۇغداي كېپەكى قاتارلىقلار تېپىلغان.

شىنجاڭنىڭ تۇگمەنچىلىكىگە ئائىت مەلۇماتلار يازما يادىكارلىقلاردىنمۇ كۆپلەپ تېپىلىدۇ. مىلادىيە 981 ـ يىلدىن 984 ـ يىلغىچە سۇڭ سۇلالىسىدىن قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا ئەلچى بولۇپ كەلگەن سەييياھ ۋاڭ يەندى «تۇرپانغا ساياھەت» نامىلىق خاتىرىسىدە مۇنداق دەپ يازغان: « پايتەخت قوچۇ قار ـ يامغۇرى ئاز، ھاۋاسى ئىسسىق بىر جاي، ئۆي ـ ئىمارەتلىرى ئاپئاق ھاك بىلەن ئاقارتىلغان. تەكرىتاغلىرىدىن ئېرىپ چۈشكەن قار سۇلىرىدىن، سۇ ئامبارلىرىدىن پايدىلىنىپ زىرائەت تېرىيدۇ، سۇدا تۇگمەن چۆرۈيدۇ...». ① مەشھۇر تىلشۇناس ۋە ئالىم مەھمۇد قەشقەرىنىڭ«تۇركىي تىللار دىۋانى» دېگەن ئەسىرىدە « ئۇگىتچى» (ئۇن تارتقۇچى، تۇگمەنچى)، «ئىتەگۇ» (تۇگمەندە ئۇستىگە ئايلانغۇچى تاش ئورنىتىلىدىغان ياغاچ قۇلاق)، «قوغۇش» (قوش، نور)، «تەگىرمەن قوغۇشى» (تۇگمەن نورى) ،«سىبەك» (سۆۋەك، تۇگمەننىڭ كېنى، تۇگمەن تېشىنى چۆرگىلىتىدىغان تۆمۇر)، «سۇكەن»، «چىغرى» (تۇگمەن چاقى)، «تۇشۇرگۇ» (چۇشۇرگە)، «يارماش ئۇن» (يۇمشاق تارتىلغان ئۇن، ئاق ئۇن)، «تەگىرمەن تشەدى» ،تۇگمەن تېشىنى چەكتى» ② دېگەن سۆزلەر ئۇچرايدۇ. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۇگمەن» (تەگىرمەن) دېگەن سۆزگە ئىزاھات بەرمىگىنىگە قارىغاندا، قاراخانىيلار دەۋرىدە تارىم ۋادىسىدا تۇگمەننىڭ ئومۇملىشىپ كەتكەنلىكى مەلۇم. سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە مەدەنىيەت، ئىلىم ـ پەن تازا گۈللەنگەن، سۇ ئىنشائاتى، بىناكارلىق، سودا ئىشلىرى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە يۇكسەلگەن. سۇلتان ئابدۇرەشىدخان زامانىدا

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. قوچۇ — ۋاڭ يەندى سەپەر خاتىرىسى».

② مەھمۇد قەشقەرى:«تۇركىي تىللار دىۋانى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ـ توم، 72 ـ ، 184 ـ 478 ـ ، 505 ـ ، 549 ـ ، 637 ـ بەتلەر ۋە 3 ـ توم 54 ـ ، 364 ـ بەتلەر.

(تەختتە ئولتۇرغان ۋاقتى مىلادىيە 1533 ـ يىلدىن 1559 ـ يىلغىچە) خانـلىق تەۋەسىدىكى 3684 كەنت، مەھەللىدە قۇرۇلغان سۇ تۇگمەنلىرىنىڭ سانى 992گە ① يەتكەنلىكى بۇ دەۋردە شىنجاڭدا تۇگمەنچىلىكنىڭ خېلى راۋاجلانغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى يېزا ـ كەنتلەرنىڭ «تۇگمەن» نامى بىلەن ئاتىلىدىغانلىرى ئاز ئەمەس. تولۇقسىز مەلۇماتقا قارىغاندا، ئاپتونوم رايونىمىزدا «تۇگمەن بېشى»، «كونا تۇگمەن»، «تۇگـمەن مەھەللە»، «تۇگمەن ئېرىق»، «قوش تۇگمەن»، «ساي تۇگمەن»، «يار تۇگمەن»، «بەش تۇگمەن»، «تۇگمەن بويى»، «جاڭگال تۇگمەن» ... قاتارلىق تۇگمەنگە ئالاقىدار نامى بار يېزا ـ كەنتتىن 50 ى بار ئىكەن. بۇ ناملارنىڭ كېلىپ چىقىشى شۇ جايلاردا تۇگمەننىڭ ياسىلىشى ۋە ئىشلىتىلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇنىڭدىن سىرت، تۇگمەننىڭ تۇرى، تۇگمەن سۇيىنىڭ شارقىرىشى، تۇگمەن كۆتۈرمىسىگە باغلىنىشلىق بولغان «نور بېشى»، «شاقۇر» (شاھكور ـــ تۇگمەننىڭ سۇيى چۈشىدىغان شارقىراتما) دېگەنگە ئوخشاش ناملار بىلەن ئاتالغان يەر ـ جايلارمۇ بار.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە، شىنجاڭدا تۇگمەن چۆرىگۈدەك سۇ شارائىتى بارلىكى جايدا تۇگمەن چۆرۈلگەن. بۇ دەۋردىكى تۇگمەن سانى ھەققىدە قولىمىزدا ئېنىق ماتېرىيال يوق. شۇنداقتىمۇ تۆۋەندىكى ماتېرىياللار يۇقىرىقى پىكرىمىزگە ئاساس بولالايدۇ: 1949 ـ يىلدىن ئىلگىرى گۇما ناھىيىسىدە 322 تۇگمەن، 87 جۇۋازخانا بولغان. قاراقاش ناھىيىسىنىڭ شاخىلا كەنتىدىكى مەمتىلىخان غوجىنىڭ ئالتە تۇگمىنى ۋە ئىككى جۇۋازخانىسى بولۇپ، دېھقانلارغا ئىجارىگە بېرىلگەن؛ ② غۇلجا شەھىرىدىكى لەڭزە بېشى (ھازىرقى خەنزۇ بازىرىنىڭ ئۇستى) دە ئىلگىرى ئىككى ئۆستەڭ سۇ چىقىدىغان بۇلاقلار بار بولۇپ، مۇشۇ سۇنى بويلىتىپ ئايدۆڭدىن ئىلى دەريا‌سى بويىغىچە بولغان

① «كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي ئوچېركلىرى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1988 ـ يىل 1 ـ سان.

② «ئۇيغۇرلارنىڭ جەمئىيەت تارىخىنى تەكشۈرۈش»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1984 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى.

ئارىلىقتا يەتتە تۈگمەن چۆرۈلگەن، شۇڭا بۇ جاي « قاتار تۈگمەن» دەپ ئاتالغان؛ قورغاس ناھىيىسىنىڭ لوسىگۈڭ (قوموش بۇلاق) يېزىسىدىكى كەتمەندۆڭ كەنتىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى قوڭۇر دۆڭنىڭ شەرقىدە ئەينى ۋاقىتتا ئۈچ تۈگمەن چۆرۈلگەن (ھازىر بۇلاردىن بىرىلا بار)؛ ئۇرۇمچىدە 104 تۈگمەنچى 130 تۈگمەن چۆرىگەن ... 1949 ـ يىلدىن كېيىن تۈگمەن سانى يىلدىن يىلغا كۆپىيىپ، 1970 ـ يىللارغىچە تۈگمەن شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىدە ئومۇملاشتى. 1970 ـ يىللارغا كەلگەندە، يېزىلاردا توك تۈگمەن (ئۇن زاۋۇت)، ماي زاۋۇتلار ئومۇملىشىشقا باشلىدى، بۇ زاۋۇتلار-نىڭ ئۇن تارتىش مىقدارى سۇ تۈگمىنىڭكىدىن يۇقىرى ھەم ۋاقىت جەھەتتىن تېز بولغاچقا، كىشىلەر سۇ تۈگمىنىگە بارمايدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن سۇ تۈگمەنلىرى تەدرىجي ئىشلىتىلىشتىن قالدى.

گەرچە شىنجاڭ تەبىئي شارائىت جەھەتتىن دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشقا تولىمۇ باب رايون بولسىمۇ، لېكىن تارىختىن بۇيان بۇ رايوندا قۇملىشىشنىڭ ئاپىتى ئىنتايىن ئېغىر بولۇپ كەلگەن. بولۇپمۇ 20 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلانغان تەبىئي ئىھاتە ئورمان بەل-ۋاغلىرى ۋە چۆل يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرىنى قىرغىن قىلىش ھېسابىغا بوز يەر ئېچىش قىزغىنلىقى بوستانلىق رايونلىرىنىڭ قۇملىشىش ۋە چۆللىشىش قەدىمىنى تېزلىتىۋەتتى. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ 1 مىليون 600 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر يەر مەيدانى ئىچىدە قۇملاشقان يەر كۆلەمىلا 795 مىڭ 900 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي يەر مەيدانىنىڭ 47.7% نى ئىگىلەيدۇ. تەدرىجي كېڭىيىۋاتقان قۇملىشىش شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىگە ئېغىر ئاپەت ئېلىپ كەلمەكتە. ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ھەر يىلى تەخمىنەن 10 مىليون مو ئوتلاق ئېغىر دەرىجىدە قۇملىشىپ، كۆچمە قۇملار يەنە يېزا ـ كەنت، شەھەر، بازارلارغا خىرىس قىلماقتا. مۇتەخەسسىسلەرنىڭ ھېسابلاپ كۆرۈشىچە، شىنجاڭدىكى قۇملاشقان يەرلەر ھەر يىلى يەنىلا 400 نەچچە كۋادرات كىلومېتىر سۈرئەت بىلەن تېز كېڭەيمۇقتا. بولۇپمۇ تارىختا كۆچمە قۇم دەستىدىن نەچچە قېتىم كۆ-

چۈشكە مەجبۇر بولغان خوتەن ۋىلايىتىنىڭ چىرا ناھىيىسى بازىرى، گۈما ناھىيىسى بازىرى ۋە نىيە ناھىيىسى بازىرى بۇگۈنكى كۈندە يەنە قۇمنىڭ «قورشاۋى» دا قالدى. ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ھەر يىلى قۇم ـ بوران كەلتۈرۈپ چىقارغان بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان 3 مىليارد يۈەندىن ئا-شىدۇ.

بۇنداق ئوبيېكتىپ ئەھۋالغا ئاساسەن، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر دەرىجىلىك پارتكوم، ھۆكۈمەتلەر جىددىي تەدبىر قوللىنىپ چۆللىشىشنى تىزگىنلەش خىزمىتىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ كەلدى. 20 ـ ئە-سىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدا ، ئاپتونوم رايونىمىزدا قۇم تىزگىنلەش كومە-تېتى قۇرۇلغانىدى. 60 ـ يىللاردا ، ئاپتونوم رايون بويىچە نۇقتىلىق ھالدا ئېتىز ـ ئېرىق ئىھاتە ئورمىنى سىستېمىسى بەرپا قىلىنىشقا باشلاپ، ياخشى ئورمان بەلۋېغى قۇرۇلۇشنىڭ مۇھىم مەزمۇنى قىلىنغانىدى. 1992 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ باشچىلىقىدا، 20 نەچچە نازارەت ، ئىدارىدىن تەركىب تاپقان «قۇمدىن مۇداپىئەلىنىش ۋە قۇم تىزگىنلەش خىزمىتىنى ماسلاشتۇرۇش» رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، بۇ خىزمەتكە بولغان مەسئۇلىيەت كۈچەيتىلدى. شۇنىڭ بىلەن قۇمنى تىزگىنلەش خىزمىتىدە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈل-دى. 2000 ـ يىلىغىچە ئاپتونوم رايون بويىچە سۈنئىي بوستانلىق كۆلىمى ئازادلىقنىڭ دەسلىپىدىكى 13 مىڭ كۋادرات كىلومېتىردىن كېڭىيىپ ھازىرقى 70 مىڭ كۋادرات كىلومېتىردىن ئاشتى، تېرىلغۇ يەر 1 مىليون 200 مىڭ گېكتاردىن كېڭىيىپ 3 مىليون 600 مىڭ گېكتاردىن ئاشتى، چۆللىشىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تىزگىنلەش ئاساسىي مەقسەت قىلىنغان سۈنئىي ئۇسۇلدا بىنا قىلىنغان ئورمانىنىڭ كۆلىمى 867 مىڭ گېكتارغا، قۇمنى دائىرىلەپ يېتىلدۇرۇلگەن ئورمان ۋە ئوت ـ چۆپ كۆ-لىمى 1 مىليون 133 مىڭ گېكتارغا، سۈنئىي ئۇسۇلدا تېرىلغان ئوت ـ چۆپ ۋە ياخشىلانغان ئوتلاق كۆلىمى 2 مىليون 600 مىڭ گېكتاردىن كۆپرەككە يەتتى. شۇنداق قىلىپ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدىن ئۈدا 22 يىل (1980 ـ يىلدىن باشلاپ) مول ھو-

سۇل ئېلىشقا پائال تۆھپە قوشۇلدى. لېكىن پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ تە-بىئەت ئېكولوگىيىسىنى قوغداش ئېڭى تېخى ئومۇميۈزلۈك يۇقىرى كۆتۈرۈلمىگەچكە، قۇملىشىش ۋە چۆللىشىش تەھدىتى يەنىلا ساقلانماقتا. دېمەك، 20 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، ئۇيغۇرلارنىڭ دېھـ قانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى، ئەنئەنىۋى دېھقانچىلىق ئۇسۇللىرى ئۆزگەرتىلىپ، ئېلېكتر لىشىش ۋە ماشىنىلە-شىش قەدىمى تېزلەشتى. شۇنىڭ بىلەن ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغا سېلىشتۇرغاندا، ئاشلىق مەھسۇلاتى تەخمىنەن 4 ھەسسە، پاختا مەھسۇلاتى 35 ھەسسە ئاشتى. تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن بۇنداق ھەسسىلەپ ئە-شىش سۈرئىتى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن دېھـ قان ـ چارۋىچىلارنىڭ تولۇق ئازادلىققا ئېرىشىشى ۋە جۇڭگو كومۇنىس-تىك پارتىيىسىنىڭ توغرا رەھبەرلىكى ئاستىدا سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي جەھەتلەردە ئېلىپ بېرىلغان بىر قاتار ئىنقىلاب ۋە ئىسلا-ھاتلار نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن.

ئۇيغۇر ئاھالىسىنىڭ تەخمىنەن 75% تىن كۆپرەكى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بۇ ھال بىزدىن يېزا ئىگىلىكىدىن ئىبارەت تۈۋ-رۈكلۈك كەسىپنىڭ تايانچىسى بولغان دېھقان ـ چارۋىچىلار مەسىلىسىگە يۇكسەك ئېتىبار بىلەن قارىشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ.

§5 . باغۋەنچىلىك ئىگىلىكى ۋە ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىشلەر

شىنجاڭ قەدىمدىن تارتىپ مېۋە ـ چېۋە ماكانى دېگەن نامى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر. ئۇيغۇرلار ھايات ئىدا باغۋەنچىلىك ئىگىلىكىنىڭ تۇتقان ئورنى خېلى يۇقىرى بولۇپ، خەلق ئارىسىدىكى «بېغى يوقنىڭ جېنى يوق» دېگەن ماقال بۇ پىكرىمىزنىڭ ئوبرازلىق دەللىلىدۇر. ھەقىقەتەن ئۇيغۇرلاردا باغۋەنچىلىك بىر خىل زور قوشۇمچە ئىگىلىك سۈپىتىدە نا-ھايىتى تەرەققىي قىلغان. ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى بولمىش ھەر

قانداق بىر دېھقان ئۆزىنىڭ شارائىتىغا ئاساسەن باغۋاران بىنا قىلىشقا، ھەتتا يەر ـ زېمىنى يوق كەمبەغەللەرمۇ تۇرالغۇسىنىڭ ئالدى ـ كەينىگە بىرەر ـ يېرىم تۈپتىن ئۈجمە، جىگدە قويۇپ ئۆستۈرۈشكە ياكى كاۋا ـ قاپاق قاتارلىقلارنى تېرىپ باراڭ قىلىشقا ئادەتلەنگەن.

شىنجاڭدا، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ كەڭ رايونلىرىدا باغۋەنچىلىك ھەقىقەتەن ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ، بۇ ھەقتە قەدىمكى ھۆججەتلەردە كۆپ خاتىرىلەر ئۇچرايدۇ. شىنجاڭنىڭ باغۋەنچىلىك مەھسۇلاتلىرى تارىختا بۇرۇنلا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونلىرىغا تارقىلىپ كىرىپ، شۇ رايوندىكى خەلقلەرنىڭ ماددىي تۇرمۇشىنى بېيىتقان.

ئۇيغۇرلار باغۋەنچىلىكتە ئاساسلىقى ئۇزۇم، ئۈجمە، ئۆرۈك، ئالما، شاپتۇل، نەشپۈت، ئامۇت، ئانار، ئەنجۈر، بېھى، گىلاس، ئەينۈلا، جىنەستە، ياڭاق، بادام، چىلان، پىستە، شاتۇت، قارا ئۆرۈك، قوغۇن، تاۋۇز قاتارلىق مېۋىلەرنى ئاساس قىلىدۇ. بولۇپمۇ تۇرپاننىڭ كىشمىش ئۇزۇمى، پەيزا، ۋاتنىڭ قوغۇنى، خوتەننىڭ ياڭقى، قاغىلىقنىڭ ئانىرى، بەشكېرەم، ئاتۇشنىڭ ئەنجۈرى، كورلىنىڭ نەشپۈتى، قەشقەرنىڭ گىلاسى، كۆچا ، بۇگۇرنىڭ كىشمىش ئۆرۈكى، قۇمۇلنىڭ چىلىنى، پىچاننىڭ ھوك قوغۇنى قاتارلىقلار دۇنيا بازىرىدىمۇ يۇقىرى شۆھرەتكە ئىگە.

ئۇيغۇرلار باغۋەنچىلىك ئەمەلىيىتىدە ئۇزلۇكسىز ئىزدىنىپ، مېۋىلەرنىڭ سورتى ۋە تۈرلىرىنى يېڭىلاشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. ئايلۇق، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان قوغۇننى ئالساق، تېرىلىش ۋاقتى، پىشىش ۋاقتى، تەمى ۋە شەكىل ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن، چىلگە تۇرىدىكى يازلىق قوغۇنلار، كۆكچە تۇرىدىكى كۈزلۈك قوغۇنلار ۋە قارا كۆسەي تۇرىدىكى قىشلىق قوغۇنلاردىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ تۈرگە ئايرىلىدۇ.

چىلگە تۇرىدىكى يازلىق قوغۇنلارغا سەمەن چىلگىسى، قارا چىلگە، چار چىلگە، ئاق چىلگە، پوستىپىياز، بىشەكشىرىن، جامانچى، شېكەر سۇيى، سەبزىنازۇك قاتارلىقلار كىرىدۇ.

كۆكچى تۇرىدىكى كۈزلۈك قوغۇنلار ئاساسەن، قوتۇر كۆكچە، ئاق

كۆكچە، قارا كۆكچە، ئەنجان كۆكچىسى، سىرىق كۆكچە، كۈچا كۆكچىسى، قۇمۇل كۆكچىسى، كۆك تۇنى، چارچۇرۇك، يازلىق قارا كۆسەي، ئاقناۋات، قاپاق كۆكچە، رەنويلا، بەگزادە، مۇكارەنايى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

قىشلىق قوغۇن تۇرىگە كۆك بەھرى، قىزىل پىسەن، يۇمىلاق پىسەن، قاراقاش، ناشپىكەر، بىجىگەن، ئاق بەھرى، قارا كۆسەي، ھۆدەيلى، سىرىق شاپاق، ئىچى قىزىل بەھرى، تارىم قاتارلىقلار كىرىدۇ.

دېمەك، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قوغۇننىڭ تۈرى 40 نەچچە خىلدىن ئاشىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قوغۇن تېرىش ۋە ئۆستۈرۈشكە مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇنلىغان ئۆرپ ـ ئادەتلەر، ئاممىۋى تېخنىكىلىق بىلىملەر ۋە قوغۇن سەيلىسى، ... قاتارلىق سەيلە ـ مۇراسىملار بارلىققا كەلگەن.

قوغۇنچىلىق ئۇيغۇرلاردا بىر خىل ئەنئەنىۋى قوشۇمچە ئىگىلىك تۈرى سۈپىتىدە، 20 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن كۆلەم ۋە سۈپەت جەھەتتىن ناھايىتى زور تەرەققىياتقا ئېرىشتى. ھازىر بۇرۇنقىدەك ياز ۋە كۈز پەسىللىرىدىلا ئەمەس، بەلكى تۆت پەسىلنىڭ ھەر قانداق كۈنلىرىدە قوغۇن يېگىلى بولىدىغان شارائىت ھازىرلاندى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى باغۋەنچىلىكىدە ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغان بىر نۇقتا بار، ئۇ بولسىمۇ مېۋە ـ چېۋىلەرنى ساقلاش، ھەر خىل قۇرۇق يېمىش ۋە گۈلە ـ قاق تەييارلاش ھەمدە ھەممە مېۋە تۈرلىرىدىن ئۆزىگە لايىق شەربەت ۋە مۇرابباً ياساش ئەنئەنىسىدىن ئىبارەت. بولۇپمۇ 80 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ جانلىنىشقا باشلىغان بازار ئىگىلىكى ئىسلاھاتىنىڭ تۈرتكىسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ باغۋەنچىلىك ئىگىلىكىنى كېڭەيتىش، يېڭى سورتلارنى يېتىشتۇرۇش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش، مېۋە ـ چېۋە پىششىقلاش كارخانىلىرىنى كۆپلەپ قۇرۇش دولقۇنى قوزغىلىپ، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي فۇنكسىيىسىدە تۈرتكىلىك رول ئويناماقتا. 80 ـ يىللاردىن باشلاپ يولغا قويۇلغان «تۈرپان ئۈزۈم بايرىمى»، «قۇمۇل قوغۇن بايرىمى»، «كورلا نەشپۈت بايرىمى»،«ئاتوش ئەنجۇر بايرىمى»، «خوتەن ياڭاق بايرىمى» قاتارلىق قەرەللىك بايراملار ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ باغۋەنچىلىكى ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىپ،

خەلقئارا تاۋارلىشىش يولىنى ئاچماقتا. بۇرۇنقىدەك مېۋە ئىسراپچىلىق هالىتى ئۆزگەرتىلىپ، بازارلىشىش ئارقىلىق خېلى زور ئىقتىسادىي ئۈنۈم هاسىل قىلماقتا.

لېكىن ئەزەلدىن مېۋە ـ چېۋە ماكانى دەپ ئاتالغان جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ باغۋەنچىلىك ئىگىلىكى بولۇپمۇ 20 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىدىن كېيىن كۆلەم جەھەتتىن شىددەت بىلەن كېڭەيگەن بولسىمۇ، مېۋە ـ چېۋىلەرنى سېتىپ چىقىرىش يولى راۋان بولمىغاچقا، قوشۇمچە باغۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان دېھقانلار ئەمەلىي نەپكە ئېرىشەلمىگەن. بۇ رايونلارنىڭ سانائەتلىشىش ئىقتىدارى تۆۋەن بولغاچقا، هۆل مېۋىلەرنى پىششىقلاپ ئىشلەش كارخانىلىرى باغۋەنچىلىك ئىگىلىكىنىڭ ئېهتىياجىنى قامدىيالمىغان. هۆل مېۋىلەرنى ئۆز پېتىچە چوڭ شەهەرلەرگە يۆتكەپ سېتىشنىڭ خەتىرى چوڭ بولغاچقا، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىقتىسادىي ئۈنۈم ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت بارغانسېرى ئۆتكۈرلەشمەكتە. مېۋىلەرنى پىششىقلاپ ئىشلەشكە زور مەبلەغ سالماي تۇرۇپ، بۇ زىددىيەتنى هەل قىلىش مۇمكىن ئەمەس.

قەشقەر شەهىرىنىڭ بەشكېرەم يېزىسى تارىختىن بۇيان باغۋەنچىلىك ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان تىپىك «مېۋە ـ چېۋە ماكانى» هېسابلىنىدۇ. هەر بىر نوپۇسقا 7 پۇڭ يەر توغرا كېلىدىغان بۇ يېزىدىكى دېهقانلار كىرىمىنىڭ 90% ى باغۋەنچىلىكتىن كېلىدۇ. ئەمما بۇ يېزىدا مېۋە ـ چېۋىلەرنى پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان ئوتتۇرا ياكى چوڭ تىپتىكى بىرەر زاۋۇت ـ كارخانا بولمىغاچقا، مېۋىلەرنىڭ سېتىلمايلا بۇزۇلۇپ كېتىش نىسبىتى 30% تىن ئېشىپ كەتكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە باهاسىمۇ تۆۋەن بولغاچقا، چىقىم كىرىمنى قامدىيالمىغان. جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلىرىدا دېهقانچىلىق ئىگىلىكىگە ماس هالدا باغۋەنچىلىك ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئارقىلىق دېهقانلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش جەھەتتە ئەمەلىي ئۈنۈمگە ئېرىشكەن رايونلارمۇ ئاز ئەمەس. ئالايلۇق، يېڭىسار ناهىيىسى دۆلىتىمىزدىكى ئەڭ چوڭ ئۆرۈك ئىشلەپچىقىرىش بازىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۆرۈك ئۆستۈرۈشتە ئۇزۇن تارىخقا ئىگە.

«سەمەت ئۆرۈكى» ئادەم ئىسمى بىلەن ئاتالغان ئۆرۈك سورتى بولۇپ، بۇ ھەقتە مۇنداق رىۋايەت بار: بۇنىڭدىن 200ـــ300 يىل بۇرۇن، يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ ھازىرقى ئەگۈس يېزا ئەگۈس كەنتىدە ئولتۇرۇشلۇق سەمەت ئاخۇن ئىسىملىك بىر دېھقان باغۋەن شۇ يىللاردىكى قەھەتچىلىككە چىدىمايى، سىرتتا ئىشلەپ پۇل تېپىپ ئائىلىسىنى قامداش كويىدا جاھان كېزىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاشكەنت، بۇخارا، ئەنجان قاتارلىق جايلارغا بارغان، ئىشلەمچىلىك قىلىش جەريانىدا ئۇ شۇ جايلاردا بىر قانچە خىل ياخشى ئۆرۈك سورتىنىڭ بارلىقىنى كۆرگەن. ئۇ يۇرتىغا قايتىدىغان چاغدا شۇ جايلاردىكى سەر خىل ئۆرۈك كۆچەتلىرىدىن بىر نەچچە تۈپ ئېلىپ، ئۇلارنى شۇ جاينىڭ توپىسى بىلەن خۇمرىغا قاچىلاپ، ئۇستىگە سۇ قۇيۇپ، كېچە ـ كۈندۈز توختىماي يول يۈرۈپ، يۇرتىغا ئېلىپ كېلىپ، بېغىدا پەرۋىش قىلىپ ئۆستۈرۈپ، باشقا ئۆرۈك دەرەخلىرىگە ئۇلىغان. ئۇلانغان كۆزلەر بىخ چىقىرىپ چوڭىيىپ مېۋىگە كىرگەندە مېۋىسىنىڭ يوغان، رەڭدار، تاتلىقلىقى بىلەن داڭق چىقارغان. كىشىلەر دېھقان باغۋەن سەمەت بوۋاينىڭ ئەجرىدىن ئەھىيا بولغان بۇ ئۆرۈكنى «سەمەت ئۆرۈكى» دەپ ئاتاشقان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، سەمەت ئۆرۈكى دېگەن ئۆرۈك نامى ۋە سورتى ھازىرغىچە ئۆرۈكلەر دۇنياسىدا داڭلىق ئۆرۈك بولۇپ كەلمەكتە.

يېڭىسار ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ شۇجىسى يىن شاۋلۇڭ ئەھۋال تونۇشتۇرۇپ مۇنداق دېدى: يېڭىسار ناھىيىسى يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىدىغان، يېزا ئىگىلىك، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىقنى بىرلەشتۈرگەن يېزا ئىگىلىكى ناھىيىسى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، بىز مەركەز بېكىتكەن غەربىي رايونلارنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىش ئىستراتېگىيىسى ۋە مەركەزنىڭ ئىختىساس ئىگىلىرى، مەبلەغ ، سىياسەت قاتارلىق جەھەتلەردە ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرى، چېگرا رايونلار ۋە نامرات رايونلارنى يۆلەش سالمىقىنى زورايتىشىدەك تېپىلغۇسىز تارىخىي پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، ناھىيىنىڭ ئۇل مۇئەسسەسە، مەبلەغ سېلىش شارائىتىنى ياخشىلاپ، سىرتقا ئېچىۋېتىش، ئىقتىسادىي ھەمكارلىق، كەسىپ

قۇرۇلمىسىنى تەڭشەش ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئەلا سۈپەتلىك، يۇقىرى مەھسۇلاتلىق، يۇقىرى ئۈنۈملۈك يېزا ئىگىلىكىنى يولغا قويۇپ، بۇرۇنقى ئاشلىق، پاختا قۇرۇلمىسىنى ئاشلىق، مېۋە ، چارۋا، پاختا، قوغۇن ـ تاۋۇز، كۆكتات قاتارلىق كۆپ تەرەپلىمىلىك قۇرۇلمىغا ئۆزگەرتىۋاتىدۇ. بولۇپمۇ يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بۇيان، بىز سەمەت ئۆرۈكىنى ئاساس قىلغان يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە باغۋەنچىلىك كەسپىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، كۆرۈنەرلىك ئۈنۈمگە ئېرىشىۋاتىدۇ.

يىن شاۋلۇك ناھىيىدىن ئەگۈس يېزىسىغا بارىدىغان يولنىڭ ئىككى تەرىپى ۋە ئېتىز قىرلىرىدىكى بىپايان ئۆرۈكزارلىقلارنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ خۇشال ھالدا مۇنداق دېدى: « ھازىر ناھىيىمىزنىڭ باغ كۆلىمى 315 مىڭ موغا يېتىتى. ھەر يىللىق مەھسۇلاتى 1 مىليون 300 مىڭ تونىنا بولۇپ، 100 مىليون يۈەندىن ئارتۇق قىممەت يارىتىلىپ، ھەر بىر نوپۇسقا توغرا كېلىدىغان ساپ كىرىم 300 يۈەندىن ئاشتى. بۇ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە كىرىمنىڭ 25.5 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى مۇتەللىپ ئابدۇرېشىت ئۇچار يېزىسىنىڭ تېۋىز كەنتىدىكى بىر دېھقانىنىڭ سەككىز مو كېلىدىغان سەمەت ئۆرۈكى بېغىدىكى بىر تۈپ چوڭ سەمەت ئۆرۈكى دەرىخىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ مۇنداق دېدى: سەمەت ئۆرۈكىنىڭ تۈرلىرى 20 خىلدىن ئاشىدۇ. مېۋىلىرى بىر ـ بىرىدىن سەر خىل، ناھىيىمىزنىڭ سەمەت ئۆرۈك بايلىقى مول، ئۇ كۆپ قېتىم دۆلەت، ئاپتونوم رايون، ۋىلايەتتىكى مۇتەخەسسىسلەرنىڭ ماختىشى ۋە مۇئەييەنلەشتۈرۈشىگە ئېرىشتى. ناھىيىمىز دۆلەت تەرىپىدىن «جۇڭگو سەمەت ئۆرۈكى يۇرتى» دېگەن نامغا ئېرىشىپ، مەملىكەت بويىچە «ئەلا سۈپەتلىك تاۋار ئۆرۈك مەھسۇلاتلىرى ئىشلەپچىقىرىش بازىسى» قىلىپ بېكىتىلدى. 2002 ـ يىلى «مەملىكەتلىك 8 ـ قېتىملىق ئالۇچا ـ ئۆرۈك يىغىنى» ناھىيىمىزدە ئېچىلىپ، يېڭىسار سەمەت ئۆرۈكى مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن كەلگەن 200 گە يېقىن مۇتەخەسسىسنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشىپ، «جۇڭگو بويىچە ئەڭ ياخشى ئۆرۈك سورتى» دەپ قارالدى. 2002 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا، سەمەت

ئۆرۈكى نوپۇزلۇق تارماقلارنىڭ باھالىشى ئارقىلىق زىيانسىز مەھسۇلات دەپ بېكىتىلدى. 2004 ـ يىلى 7 ـ ئايدا، ناھىيىمىزنىڭ سېرىق سەمەت ئۆرۈكى جېڭجۇدا ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك ئالۇچا ـ ئۆرۈك مۇسابىقە-سىغا قاتناشتۇرۇلۇپ، «مەملىكەت بويىچە ئەلا سۈپەتلىك ئۆرۈك» دېگەن نامغا ئېرىشتى. ناھىيىمىز ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، «تۇنخى» مېۋە-چىلىك شىركىتى، «گۈەننۇك» تېغىنۇ مېۋە ـ كۆكتاتقا ئىش قوشۇش شىركىتى قاتارلىق باشلامچى كارخانىلارنى جەلپ قىلىپ ۋە كىرگۈزۈپ، ناھىيىمىزنىڭ مېۋە ـ كۆكتاتچىلىق تەرەققىياتىغا تېخىمۇ ياخشى شارا-ئىتلارنى يارىتتى. شۇنىڭ بىلەن ناھىيىمىزنىڭ مېۋە ـ كۆكتاتچىلىق كەسپى تېخىمۇ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشىشكە باشلىدى.

ئۇ سەمەت ئۆرۈكىنىڭ ناھىيىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدا ئوي-نىغان رولى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دېدى:

2004 ـ يىلى ناھىيىمىزنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 608 مىليون 380 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئالدىنقى يىلدىكىدىن 12% ئاشتى. دېھقانلارنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى 1250 يۈەنگە يېتىپ، ئالدىنقى يىلدىكىدىن 156 يۈەن ئېشىپ، 14% ئۆرلىدى. بۇنىڭدا سەمەت ئۆرۈكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئارقىلىق قىلىنغان كى-رىم كۆرۈنەرلىك سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

سەمەت ئۆرۈكى توغرىسىدىكى تونۇشتۇرۇشلارغا ئاساسلانغاندا، سە-مەت ئۆرۈكىنىڭ « ئىرغىتسا پۇل تۆكۈلىدىغان دەرەخ، يايسا گۆھەر تە-زىلىدىغان داستىخان» غا ئايلىنىشىدا مۇنداق بىر قانچە ئالاھىدىلىكى بار:

سەمەت ئۆرۈكى مېۋىسىنىڭ رەڭگى سېرىق بولۇپ، ئالتۇنغا ئوخ-شايدۇ، تۈكسىز بولۇپ، قۇياشقا يۈزلەنگەن تەرىپى ئوتقاشتەك قىزىرىدۇ. ئالاقىدار خادىملاردىن ئۇقۇشۇمچە، سەمەت ئۆرۈكىنىڭ مېۋىسى چوڭ، ئې-تى قېلىن، تالاسى ئاز، سۈلۈق بولۇپ، تەركىبىدە ئادەم بەدىنىگە ئېھتە-ياجلىق ھەر خىل ۋىتامىن، ئاقسىل ۋە مىكرو ئېلېمېنتلار بار ئىكەن. ئۇ تاتلىق، مەززىلىك بولۇپ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ئۆرۈك خورمىسى، ئۆرۈك مۇرابباسى، ئۆرۈك ئىچىملىكى، ئۆرۈك ھارىقى، مېغىزلىق خورما، ئۆرۈك

جياڭيۇسى، ئۆرۈك سۈيى قاتارلىقلارنى ئىشلەپچىقارغىلى بولىدىكەن؛ ئۇنىڭ مېغىزى دانلىق ۋە تاتلىق بولۇپ، ئۇنىڭدا ۋىتامىن B_{17} ماددىسى مول ئىكەن. شۇڭا ئۇنىڭ راك كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ساغلام-لىقنى قوغداش رولى بار ئىكەن. ئۇنىڭ مېغىزىدىن ئىشلەنگەن يېمەكلىك يېغىنىڭ ھەر گرامىنىڭ خەلقئارا بازاردىكى باھاسى ناھايىتى يۇقىرى ئىكەن. سەمەت ئۆرۈكى مېۋىسىنىڭ ھەر بىرسىنىڭ ئوتتۇرىچە ئېغىر-لىقى 40 گىرام، ئەڭ چوڭىنىڭ ئېغىرلىقى 89 گىرام بولۇپ، ئوتتۇرىچە قەنت مىقدارى 20% ئىكەن.

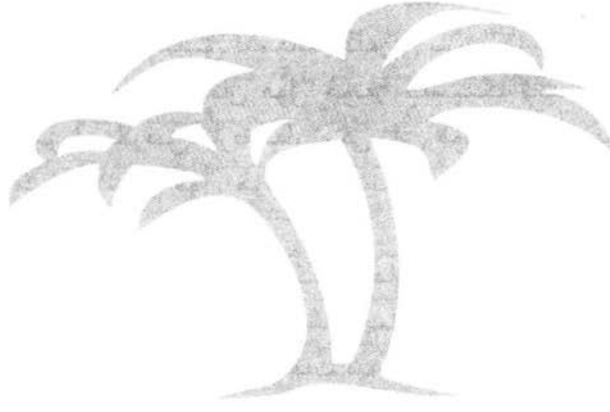
سەمەت ئۆرۈكى ئىشلەپچىقىرىش كەسپى ئۆزىگە مۇناسىۋەتلىك باشقا كەسىپلەرنىڭ تەرەققىياتىغىمۇ تۈرتكە بولىدىكەن. سەمەت ئۆرۈكىنىڭ تەرەققىياتى يېزىلاردىكى ئېشىنچا ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ يۆتكىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، جەمئىيەتتە قايتا ئىشقا ئورۇنلىشىشنى ياخشى شارا-ئىت بىلەن تەمىنلەيدىكەن، شەھەر، يېزىلاردىكى ئىش كۈتۈپ تۇرغان كىشىلەرنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسىنى ھەل قىلىپ، جەمئى-يەتنىڭ ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش بېسىمىنى يەڭگىللىتىپ، ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى كاپالەتكە ئېرىشتۇرۇشتە مۇھىم رول ئوينايدىكەن، قاچىلاش، پىششىقلاپ ئىشلەش، يۆتكەش، يېڭى پېتىچە ساقلاش قاتارلىق ئىشلار سودا ـ سېتىق كەسىپلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولۇپ، ئاۋاتلاشقان سودا زەنجىرىنى بارلىققا كەلتۈرۈشكە پايدىلىق ئىكەن. شۇنداقلا يېزىلار-دىكى قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، بورچە-لىق، سېۋەتچىلىك قاتارلىق كەسىپلەردە بىر تۈركۈم كەسىپى كەنتلەر، كەسىپى ئائىلىلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىگە تۈرتكە بولىدىكەن. سەمەت ئۆرۈكىنىڭ غولى چىڭ بولۇپ، قول ھۈنەرۋەنلەرنىڭ ياغاچ ئويمىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشىدىكى ئالىي دەرىجىلىك خام ماتېرىيالى بولالايدىكەن. ھەر يىلى تاقلاپ كېسىۋېتىلگەن سەمەت ئۆرۈكى غولى ۋە شاخلىرى ياغاچ قوشۇق، ياغاچ تاۋاق، ياغاچ لىگەن، ياغاچ تەڭلە قاتارلىق ئەنئەنىۋى تۈرمۇش بۇيۇملىرىنى ياساشنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك ماتېرىيالى ھېسابلىنىدىكەن. يەنە بىر جەھەتتىن، بۇ كەسىپنىڭ تەرەققىياتى ئېكولوگىيىلىك مۇ-

ھېتنى ياخشىلاشقا پايدىلىق ئىكەن. بۇ ناھىيىدە ئۆرۈك بىلەن ئاشلىقنى ئارىلاشتۇرۇپ يېتىشتۇرۇش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، زېمىننىڭ ئورمان بىلەن قاپلىنىش كۆلىمى داۋاملىق كېڭەيتىلىپ، ئېتىز ـ ئېرىق بويلىرىنى ئورمان ۋە مېۋىلىك دەرەخ بىلەن تورلاشتۇرۇش ئاساسەن ئىشقا ئاشۇرۇلۇپ، قۇم ـ بوراننىڭ زىرائەتلەرگە كەلتۈرىدىغان زىيىنى زور دەرىجىدە يېنىكلىگەن؛ دەل ـ دەرەخلەرنىڭ تەسىرىدە ئېتىز ـ ئېرىقلارنىڭ نەملىكى ئېشىپ، يېزىلارنىڭ ھاۋا مۇھىت شارائىتى ياخشىلىنىپ، شور ـ زەي مىقدارى ئازىيىپ، تۇپراق شارائىتى ياخشىلانغان.

بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، سەمەت ئۆرۈكىنىڭ غايەت زور ئىستېمال قىممىتى ۋە كەلگۈسى تەرەققىيات ئىستىقبالىنى تولۇق مۆلچەرلىگەن شىنجاڭ « تۇنخي» گۇرۇھى يېڭىسار باغۋەنچىلىك چەكلىك شىركىتى ئەسلىدىكى قويۇقلاندۇرۇلغان ئۆرۈك مۇرابباسى مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپ چىقىرىش ئاساسىدا، يەنە «10 مىڭ تونىنا ئۈچكىسىز ئۆرۈك گۈلىسى» تۇرىنى يولغا قويۇپ، يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ ئەلا سۈپەتلىك سەمەت ئۆرۈكى مەھسۇلات تۇرلىرىنى قۇملۇق ۋە سايلىقلاردىن خەلقئارا بازارلارغا كىرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان. شىنجاڭ « تۇنخي» گۇرۇھى يېڭىسار باغۋەنچىلىك چەكلىك شىركىتى 500 مو كۆلەمگە ئىگە يېتىشتۇرۇش، پىششىقلاپ ئىشلەش قۇرۇلۇشىغا 80 مىليون يۈەن مەبلەغ سالغان. بۇ شىركەت ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلار چەت ئەللەرگە ئېكسپورت قىلىنىدىكەن. بۇ شىركەت يىلدا 20 مىڭ تونىنا سەمەت ئۆرۈكى ئىشلەپ چىقىرىدىغان ۋە يىغۇالىدىغان بولۇپ، يارىتىلغان ئىشلەپچىقىرىش قىممىتى 100 مىليون يۈەندىن ئاشىدىكەن. بۇ ۋەزىيەت يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك كەسىپ قۇرۇلمىسىنى تەڭشىشىنى كۈچلۈك ئىلگىرى سۈرۈپ، دېھقانلارنىڭ كىرىمىنى ئاشۇرۇپ، ناھىيىنىڭ سەمەت ئۆرۈكى يېتىشتۇرۇشىنى بازىلاشتۇرۇش، كۆلەملەشتۇرۇش ۋە ئەلالاشتۇرۇشنى ياخشى شارائىت بىلەن تەمىنلەيدىكەن. مۇشۇ سۈرئەت بىلەن ماڭغاندا، ئۇچ يىلدىن بەش يىلغىچە بولغان ۋاقىت ئىچىدە «تۇنخي» يېڭىسار باغۋەنچىلىك شىركىتى ئاسىيا بويىچە كۆلىمى زور،

ئىشلەپچىقىرىش ئۇسكۇنىلىرى زامانىۋى، ئېكسپورت قىلىش نىسبىتى يۇقىرى بولغان يۇرۇشلەشكەن باغۋەنچىلىك پىششىقلاپ ئىشلەش كارخا-نىسىغا ئايلىنىدىكەن. شىنجاڭ «گۈەننۇك» تېمىنفۇ مېۋە ـ كۆكتات يې-مەكلىكلىرى مەسئۇلىيىەت شىركىتى يېڭىسار شۆبە شىركىتى 288 مو كۆلەمدىكى باغۋەنچىلىك رايونى قۇرۇلۇشىغا جەمئىي 55 مىليون 485مىڭ يۈەن مەبلەغ سالغان . قۇرۇلۇش مۇددىتى ئىككى يىل بولۇپ، 1 ـ قارار-لىق قۇرۇلۇش 2004 ـ يىلى 10 ـ ئايدا رەسمىي ئىشلەپچىقىرىشقا كى-رىشتۈرۈلگەن. بۇ شىركەتنىڭ مەھسۇلاتلىرى ئاساسەن مېۋە مۇرابباسى، مېۋە جىياگىيۇسى قاتارلىقلار بولۇپ، ياۋروپا، ئامېرىكا ۋە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى دۆلەت ۋە رايونلارغا ئېكسپورت قىلىنىدىكەن. مۇناسىۋەتلىك تارماقلارنىڭ تونۇشتۇرۇشىدىن قارىغاندا، بۇ شىركەت ئۇچ يىل ئىچىدە مەملىكەت بويىچە ئالدىنقى قاتاردىكى يېمەكلىك پىششىقلاپ ئىشلەپ، چەت ئەللەرگە ئېكسپورت قىلىش كارخانىسىغا ئايلىنىدىكەن. ①

هازىر كۆچا ۋە بۈگۈر ناھىيىلىرىمۇ ئۆزلىرىنىڭ داڭلىق كىشمىش ئۆرۈكىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ئارقىلىق، خەلقئارا بازاردىكى ئەتىۋارلىق مەھسۇلات سۈپىتىدە يۇقىرى ئىقتىسادىي ئۈنۈم يارىتتى.

① يۇقىرىقى مەلۇماتلار تۇرسۇن پازىلنىڭ «يېڭىساردىكى ئۇچ گۆھەر» ناملىق تەكشۈرۈش دوكلاتىدىن ئېلىندى. «قەشقەر» ژۇرنىلى 2005 ـ يىل 3 ـ سان.

ئىككىنچى باب

هۇنەر ـ كەسىپ ۋە سودا ـ سېتىق ئادەتلىرىدىكى ئۆزگىرىشلەر

§1. 20 ـ ئەسىردىن بۇرۇنقى قول هۇنەر ـ سەنئىتى ۋە سودا ئىگىلىكى

ئۇيغۇرلاردا قول هۇنەرۋەنچىلىك دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكىدىن قالسىلا كۆلىمى ۋە ئومۇملىشىش دائىرىسى كەڭ بولغان بىر خىل قوشۇمچە ئىگىلىك شەكلىدۇر.

ئۇيغۇرلار قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ تۈگۈنىگە ماكانلاشقان. غەرب ۋە شەرق مىللەتلىرى بىلەن مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتىكى بۇنداق قۇلاي شارائىت ئۇلارنىڭ هۇنەر ـ كەسىپ ۋە سودا ئىگىلىكىنىڭ بۇرۇنراق تەرەققي قىلىشىغا پايدىلىق ئىمكانىيەتلەرنى يارىتىپ بەرگەن.

رايونىمىزدىن تېپىلغان قول هۇنەر كەسپىگە ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلاردىن قارىغاندا، يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدىن باشلاپ، بىر قەدەر سىلىقلاشقان قول هۇنەر ـ سەنئىتىنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئولتۇراق شەهەر ـ كەنت هاياتىغا كۆچۈشتىن ئىلگىرى، قول هۇنەر ئىگىلىكى تېخى باشقا ئىشلەپچىقىرىش كەسىپلىرىدىن تولۇق ئايرىلىپ چىقمىغانلىقى مەلۇم. پەقەت شەهەرلەشكەن ئولتۇراق هايات ئېهتىياجى قول هۇنەر كەسپىنىڭ بىر خىل مۇقىم ئىگىلىك شەكلى سۈپىتىدە تەرەققي قىلىشىغا ۋە هۇنەر تۈرلىرىنىڭ كۆپ خىللىشىشىغا ئاساس بولغان. بۇنىڭغا قاراخانىيلار ۋە سەئىدىيە دەۋرىدىكى ئۇيغۇر قول

ھۈنەر ئىگىلىكىنى ئەسلەپ ئۆتۈش كۈپايە.

1. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ھۈنەر ـ كەسىپ ۋە سودا

1. قول ھۈنەرۋەنچىلىك مەدەنىيىتى

قاراخانىيلار دەۋرىدە قول ھۈنەرۋەنچىلىك بۇرۇنقى دەۋرلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ جۇش ئۇرۇپ تېز راۋاجلانغانىدى. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، سۇلالىنى قۇرغان ئۇيغۇرلار ئاساسەن قەدىمكى ئەنئەنە بويىچە چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى ۋە ئاز ساندىكى دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ھۈنەرۋەنچىلىك تېخنىكىسىغىلا ئىگە بولغان ۋە ئۇلار بىر قەدەر نەپىس قول ھۈنەرۋەنچىلىكتە ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيا سوغدىلىرى ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ قول ھۈنەرۋەنلىرىگە يۆلەنگەنىدى. قاراخانىيلار سۇلالىسىدا ئىسلام دىنى ئومۇملاشقاندىن كېيىن، تەرەققىي تاپقان ئىسلام قول ھۈنەر ـ سەنئىتى ۋە سىرتقى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئاكتىپ تەسىرى ئاستىدا، قاراخانىيلارنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىكى تېز تەرەققىي قىلىپ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك قاراخانىيلارنىڭ بىر پۈتۈن ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندى. تۇر جەھەتتىن كۆپىيىپ، سۈپەت جەھەتتىن تېخىمۇ كۆركەملەشتى ۋە بىر قىسىم قول ھۈنەر بۇيۇملىرى ئەينى ۋاقىتتىكى يىپەك يولى سودىسى ئارقىلىق غەرب ۋە شەرققە تارالدى. قەشقەر، يەكەن، خوتەن ۋە ماۋرا ئۇننەھىردىكى بۇخارا، سەمەرقەنت، ئوترار، بالاساغۇن قاتارلىق شەھەرلەر يىرىك قول ھۈنەر مەركەزلىرىگە ئايلاندى. بۇ شەھەرلەردە قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ بىر قەدەر تىپىك ئۇلگىلىرىدىن كاھىشچىلىق، نەققاشچىلىق، تاش ئويمىچىلىق، فارفورچىلىق، ئەينەكچىلىك، قازانچىلىق، تۆمۈرچىلىك، كۈلالچىلىق، مىسكەرچىلىك، زەرگەرچىلىك، ياغاچچىلىق، چىغرىقچىلىق، باپكارلىق، تىككۈچىلىك، موزدۇزلۇق، تۇماقچىلىق، كۆنچىلىك، كەشتىچىلىك، بوياقچىلىق، سوپۇنچىلىق، تاشچىلىق، چىشچىلىق، تۇگمەنچىلىك، تاقىچىلىق، قۇيمىچىلىق، تۇنىكسازلىق ۋە قۇلۇپسازلىق، پىلىچىلىك، قاشتېشى ئويمىچىلىق، پىچاقچىلىق، چالغۇچىلىق، باقالچىلىق، جۇۋىچىلىق، ساتىراشچىلىق، قاسساپچىلىق،

سەرايچىلىق، گىلەمچىلىك، كىگىز چىلىك، شامچىلىق ... قاتارلىق نەچچە ئونلىغان قول هۇنەرۋەنچىلىك تۈرلىرى مەيدانغا كەلگەنىدى. هەتتا بەزى قول هۇنەرلەر كۆلەملىشىپ، «ئىشخانا» دەپ ئاتالغان قول هۇنەر كارخانىلىرىنى شەكىللەندۈرگەنىدى. قەشقەر شەھىرىنى ئالساق، شەھەر ئاھالىسىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى قول هۇنەرۋەنچىلىكنى تۈرمۇش ئاساسى قىلغان بولۇپ، قاراخانىيلار دەۋرىدىلا بۇ شەھەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قول هۇنەرۋەنچىلىك ۋە سودىنىڭ يىرىك مەركىزى بولۇپ قالغان. شەھەردىكى خېلى كۆپلىگەن كوچا، مەھەللىلەرنىڭ نامىلىرى مەلۇم هۇنەر ـ كەسىپنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. مەسىلەن، «قاسقان بازىرى»، «زەرگەرچى كوچىسى»، «تاغارچى كوچىسى»، «قوناق بازىرى»، «ئىگەرچى كوچىسى»، «چاپان بازىرى»، «كوزىچى بازىرى»، «ساندۇق بازىرى» ... دېگەنگە ئوخشاش.

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى قول هۇنەرۋەنچىلىكنىڭ گۈللىنىش ۋەزىيىتى هەققىدە بۈيۈك مۇتەپەككۇر شائىر يۈسۈپ خاس هاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىمۇ بىزنى ۋاستىلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇ داستاننىڭ «قول هۇنەرۋەنلەر بىلەن مۇناسىۋەتتە بولۇش بايانىدا» ناملىق 60 ـ بابىدا بۇ هەقتە مۇنداق بېيىتلار بار:

4456. *يەنە بىر گۈرۈھ ئۇ هۇنەرۋەن ئېرۇر،*
تىرىكلىك يولىدا هۇنەرلەر قىلۇر.
4458. *تۆمۈرچى، ئۆتۈكچى، يەنە شىرىچى ،*
يا سىرچى، بوياقچى، يا ئوقچى، ياچى.
4459. *بۇ دۇنيا زىننىتى بۇلاردىن بولۇر ،*
جاھاندا تاڭ ئىشلار بۇلاردىن كېلۇر.
4460. *ساناۋەرسە كۆپتۇر، سۆزۈم ئۇزىرار،*
ئۇزەيمەن سۆزۈمنى، ئۆزۈڭ سەن ئاڭقار.

دەرۋەقە، شۇ دەۋرنىڭ شاھىدى بولغان يۈسۈپ خاس هاجىپمۇ ئۆز دەۋرىدىكى قول هۇنەر تۈرلىرىنىڭ ناھايىتى كۆپلىكىنى 4460 ـ بېيىتىدا

مۇئەييەنلەشتۈرگەن.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركي تىللار دىۋانى» دىمۇ 11 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھۈنەر ـ كەسىپ، تېخنىكا تەرەققىياتىغا ئالاقىدار بايان-لار ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، «چۈرچ ـ قۇيۇچ پولات» (1 ـ توم، 447 ـ بەت)، «باقىر ـ مىس»(1 ـ توم، 467 ـ بەت)، « بورتا ـ ئالتۇن ۋەرەق، زەرۋەرەق» (1 ـ توم، 543 ـ بەت)، « سىرىچغا ـ ئەينەك شىشە» (1 ـ توم، 636 ـ بەت)، «كىرشەن ـ قوغۇشۇن ئۇپا» (1 ـ توم، 570 ـ بەت)، «بۆز» (3 ـ توم، 169 ـ بەت)، «توشرۇم ـ ئىگىرىلگەن بىر كاللەك يىپ» (1 ـ توم ، 631 ـ بەت)، «تۇرق ـ تاۋار» (1 ـ توم، 556 ـ بەت)، «ياتۇق ـ ئىككى خىل نەرسىدىن تو-قۇلغان رەخت» (3 ـ توم، 17 ـ بەت)، «قارش ـ يۈك رەخت» (3 ـ توم، 36 ـ بەت)، «كىمىشكە ـ «قەشقەردىن چىقىدىغان گۈللۈك پالاس» (1 ـ توم، 636 ـ بەت)، «كېۋەز ـ يىپەك رەختكە زەر بېسىش» (1 ـ توم، 541 ـ بەت)، «پاتلا ـ پاتلىماق» (3 ـ توم، 397 ـ بەت)، «تىكە ـ تىكمەك» (1 ـ توم، 144 ـ بەت)، «نەفچە ـ تەپچىمەك» (3 ـ توم، 189 ـ بەت)، «باغىرداق ـ لىپ-تىك» (1 ـ توم، 653 ـ بەت)، «ئۆكمەك ـ ھالقا» (1 ـ توم، 142 ـ بەت)، «ئۈزۈك» (3 ـ توم، 22 ـ بەت)، «بىلەزۈك» (3 ـ توم، 283 ـ بەت)، «مۇم-چوق ـ مونچاق» (3 ـ توم، 621 ـ بەت)...قاتارلىق يۈزلىگەن خاس ئاتالغۇلار ئەمەلىيەتتە قول ھۈنەرۋەچىلىك بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، قاراخانىيلار دەۋرىدىكى قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ گۈللىنىش مەنزىرىسىنى ئەكس ئەت-تۈرۈپ بېرىدۇ.

بولۇپمۇ ئەينەكچىلىك قاراخانىيلار قول ھۈنەرۋەنچىلىكىدە پارلاق ئورۇن تۇتىدۇ. ئارخېئولوگىيىلىك خىزمەتلەر داۋامىدا قاراخانىيلار سۇ-لالىسى دەۋرىدىكى نۇرغۇن ئەينەكچىلىك دۇكانلىرى ۋە زور مىقداردىكى ئەينەك قاچىلار ۋە ئۇلارنىڭ پارچىلىرى بايقالدى. ئەينەك قاچىلارنىڭ تۈرلىرى ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، ئاساسلىقى يېمەك ـ ئىچمەك قاچىلىرى، ئەينەكتىن ياسالغان چىنە ـ تەخسە، ئېگىز پۇتلۇق جام (قەدەھ)، بوتۇلكا، كومزەك، دۇۋەت، قەلەمدان، ئەتىر قۇتىسى، زىننەت بۇيۇملىرى، فارفور بۇيۇملار قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇ خىل بۇيۇملارنىڭ كۆپچىلىكى

رەڭسىز ئەينەكتىن ياسالغان بولۇپ، بەزىلىرى يېشىل، كۆك، ھاۋارەڭ، قىزغۇچ ئەينەكلەردىن ياسالغانىدى. بۇ ئەينەك بۇيۇملارنىڭ ئۈستىگە ھەل بېرىش ئۈسۈلىدىن پايدىلىنىپ ھەرخىل نەقىشلەرنى سىزغاندىن سىرت، يەنە قول ياكى ئەينەك سىملار بىلەن ھەر خىل قاپارتمىلىق گۈل نەقىشلىرى چىقىرىلغان. مەسىلەن ، قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 30 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى « خان ئۆي قەدىمكى شەھەر خارابىسى» ۋە قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 30 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى «سوسەر قەدىمكى قەلئە» خارابىسىدىن كۆپلىگەن ئەينەك بۇيۇم پارچىلىرى تېپىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ئاچ يېشىل، ئاچ سېرىق، كۆك، قىزغۇچ رەڭلىكلىرىمۇ بار [1] . مارالبېشىدىكى « توققۇز سارای خارابىسى» دىن تېپىلغان ئاچ سېرىق رەڭدىكى قەدەھ ئىنتايىن سىپتا، چىرايلىق ياسالغان بولۇپ، قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىگە تەئەللۇق قىممەتلىك سەنئەت بۇيۇمى ھېسابلىنىدۇ.

10 ـ ، 11 ـ ئەسىرلەردىلا دېرىزىگە ئىشلىتىلىدىغان ئەينەكلەر ياسىلىشقا باشلىغان. تەكشى يۈزلۈك دېرىزە ئەينىكى قاراخانىيلار سۇلالىسى تەۋەلىكىدىكى نۇرغۇن شەھەرلەردىن كۆپلەپ تېپىلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە رەڭلىك ئەينەكلەرمۇ بار بولۇپ، ئۇلار ئوردا ـ قەسىرلەرنى زىننەتلەشكە ئىشلىتىلگەن. ئەينەكچىلىككە ئوخشاش ئىنچىكە ھۈنەر تېخنىكىسىنى تەلەپ قىلىدىغان كەسىپلەرنىڭ شۇ دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقى قاراخانىيلار دەۋرىدىكى قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ خېلى گۈللەنگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تەرەققىي قىلىشىدا ئوتتۇرا ئەسىردە تېخىمۇ گۈللەنگەن يېپەك يولى مەدەنىيىتىنىڭ تۇرتكىسى بىلەن جانلىنىۋاتقان سېنكىرىتنىڭ مەدەنىيەت ئامىللىرىدىن ئىبارەت سىرتقى تەسىردىن باشقا، يەنە يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئىچكى ئىنېرتسىيە كۈچىدىن

---

[1] ۋېي لياڭتاۋ : « قاراخانىيلار تارىخىدىن بايان »، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2000 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 283 ـ بەت.

ئىبارەت ئىچكى تەلەپ مۇھىم رول ئوينىغان. چۈنكى يېڭىچە ئۇسلۇبتىكى ئۇيغۇر ئىسلام مېمارچىلىقى ئەينەكچىلىك، سىرچىلىق، ياغاچچىلىق، بېزەكچىلىك، خۇش خەتچىلىك، كۆلالچىلىق، كىگىز ـ گىلەمچىلىك قاتارلىق كۆپ خىل قول ھۈنەرۋەنچىلىك بۇيۇملىرىغا ھەممىدىن كۆپ ئېھتىياجلىق ئىدى. قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە كۆلالچىلىق (ساپال-چىلىق) مۇ تازا يۇكسەلگەن. ئارخېئولوگلار قاراخانىيلار سۇلالىسى تەۋە-لىكىدىكى بارلىق شەھەرلەردىن زور مىقداردا خۇمدان ۋە ساپالچىلىق ئەسۋابلىرىنى تاپتى. بۇ دەۋردىكى ساپال بۇيۇملار رەڭلىك ۋە رەڭسىز دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلغان. رەڭلىك (سىرلانغان) ساپال بۇيۇملارغا ھەر خىل گېئومېتىرىك شەكىللەر، دەل ـ دەرەخ، گۈل ـ گىياھلار، ئۇچار قۇشلار-نىڭ رەسىملىرى، شۇنداقلا ئەرەب يېزىقىدىكى ھۆسنىخەت ئۇلگىلىرى چۈشۈرۈلگەن. سىرلانمىغان (رەڭسىز) ساپال بۇيۇملارنىڭ كۆپچىلىكى سۇيۇقلۇق قاچىلىنىدىغان ھەر خىل كومزەكلەر ۋە تاماق ئۇچۇن ئىشلە-تىلىدىغان قاچا ـ قۇچىلار بولۇپ، ئۇ ئاۋام خەلق ئارىسىدا كەڭ ئومۇم-لاشقان. بۇنداق بۇيۇملارغىمۇ قاپارتما نەقىشلەر ئىشلەنگەن. شەرقىي قا-راخانىيلار تەۋەلىكىدە پاختا ۋە يىپەك توقۇمىچىلىقى گۈللەنگەن بولۇپ، ئاق شايى رەخت ۋە گۈللۈك رەختلىرى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە داڭ چىقار-غانىدى. «شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنىڭ پىلە-چىلىك تېخنىكىسى غەربكە تارالغاندىن باشلاپ، غەربىي يۇرتتا يىپەك توقۇمىچىلىق ئىنتايىن گۈللەنگەنىدى. شۇنىڭدەك خوتەنلىكلەرنى «تاۋار ـ دۇردۇنلارنى توقۇيدۇ، ئادەملىرى يۇڭ ـ تېرە كىيىملەرنى ئىنتايىن ئاز كىيىدۇ. تاۋار ـ دۇردۇن، ئاق رەختتىن تىكىلگەن كىيىملەرنى كۆپ كە-يىدۇ، دېگەنىدى. قاراخانىيلار سۇلالىسىدىن سۇڭ سۇلالىسىغا توشۇلغان تاۋارلار ئىچىدە «غۇز (ئۇيغۇر) كىمخابى، ۋە «غەرب كىمخابى» بار ئىدى». ① («سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. ئۇدۇن تەزكىرىسى»). مارالبېشى ناھىيىسىدە-كى «توققۇز ساراي خارابىسى» دىن ئىنتايىن نەپىس توقۇلغان پاختا، يۇڭ،

① ۋېي لياڭتاۋ :« قاراخانىيلار تارىخىدىن بايان»، 290 ـ بەت.

يىپەك توقۇلمىلار تېپىلدى. خارابىنىڭ 9 ـ ئەسىرگە تەۋە توپا قاتلىمىدىن تېپىلغان يۇڭ گىلەم ۋە گۈللۈك يۇڭ گىلەم ئۆزىنىڭ نەپىسلىكى بىلەن ئالاھىدە دىققەت ـ ئېتىبارغا سازاۋەر. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان BT ـ 374 نومۇرلۇق بۇ گۈللۈك يۇڭ گىلەم دۇكان ئىشلىتىلمەي ئالدىغا ئاتىدىغان مۇكا ۋە قايتىدىغان ئەسۋابلار بىلەن توقۇلغان بولۇپ، ئۆرۈش يىپ ئارىلىقى تەخمىنەن 3 مىللىمېتىر، زىچلىقى 4 تال/ سانتىمېتىر، ئارقاق ئارىلىقى تەخمىنەن بىر مىللىمېتىر، زىچلىقى 11 تال/ سانتىمېتىر. ئۇ قىزىل، كۆك، سېرىق، يېشىل، ۋە ئاق رەڭلەردە توقۇلغان بولۇپ، قىزىل ۋە كۆك گۈللەر چىقىرىلغان، گۈل چېچىكى سېرىق ۋە قىزىل رەڭلىك بولۇپ، گۈل بەرگى جىگەررەڭ ياكى يېشىل يىپلار بىلەن توقۇلۇپ، ستېرىئولۇق تۈيغۇ بېرىدىغان قىلىنغان.

2. سودا ـ تىجارەت ۋە قول ھۇنەر مەدەنىيىتى

قاراخانىيلار سۇلالىسى تەۋەلىكىدىكى زېمىنلار، بولۇپمۇ ئۇنىڭ مەركىزىي شەھەرلىرى شەرق بىلەن غەربنىڭ قاتناش لىنىيىسىدە باش تۇگۈن بولغانلىقى، قول ھۇنەرۋەنچىلىكىنى مەركەز قىلغان تاۋار ئىگىلىكىنىڭ گۈللەنگەنلىكى ۋە خانىدانلىقنىڭ ئەتراپىدىكى رايون ۋە ئەللەر بىلەن بولغان دوستانە قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋەتكە، جۈملىدىن سودا-گەرلەر تەبىقىسىگە ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەنلىكى قاتارلىق ئىچكى ۋە تاشقى ئامىللارنىڭ تۇرتكىسىدە، قاراخانىيلار دەۋرىدە سودا ـ تىجارەت (تاۋار ئوبوروتى) خېلى يۇكسەك تەرەققىياتقا ئېرىشتى. قاراخانىيلارنىڭ گۈلـلەنگەن تاۋار ئوبوروتى تاسادىپىي مەيدانغا كەلگەن بولماستىن، بەلكى ئۇ يىراق تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشكە ئىگە. بۇ زوننا مىلادىيىدىن 200 يىل بۇرۇنلا ئوتتۇرا شەرق ۋە ياۋروپا بىلەن شەرقىي ئاسىيا ئوتتۇرىسىدىكى قۇرۇقلۇق يولىنىڭ بوغۇزى بولۇپ قالغانىدى. قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا لىنىيىسى قوچۇ (تۇرپان)، ئاگىنى (قاراشەھەر)، كۇچا بىلەن قەشـقەرگە كېلەتتى ـ دە، پامىردىن ئۆتۈپ، پەرغانە ۋە خوراسان تەرەپ بىلەن پارس (ئىران) قا بارغاندا، غەربىي دېڭىزغا چىقىپ كېتەتتى. يىپەك يو-

لىنىك شىمالىي لىنىيىسى بالاساغۇن ۋە بارسغاننى تۇگۈن قىلغانىدى. شەرقتە لياۋ (قىتان) پايتەختى شاڭجىڭغىچە، ھەتتا شىمالىي سۇڭ پايتەختى كەيفىڭغىچە سوزۇلغانىدى. ① ئەنە شۇ قەدىمكى قۇرۇقلۇق قاتنىشىنى ئاساس قىلغان يىپەك يولى سودا ئەنئەنىسى قاراخانىيلار دەۋرىدىمۇ ئىزچىل داۋاملىشىپ، ئەۋزەل جۇغراپىيىلىك شارائىتى بويىچە مەيلى شەرقتىكى سۇڭ سۇلالىسى ۋە لياۋ (قىتان) سۇلالىسى ياكى جەنۇبتىكى، غەربتىكى ھىندىستان، ئىران، ئافغانىستان ۋە غەربىي ئاسىيا، شىمالىي ئافرىقا، شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپا بولسۇن، بۇ رايونلار بىلەن سودا مۇناسىۋىتىنى تەرەققىي قىلدۇرغان. گابائىن خانىم قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ سودا ـ تىجارىتى ھەققىدە توختىلىپ: «ئۇيغۇرلار سودا ئىشلىرى بىلەنمۇ ئۆزۈن شۇغۇللانغان، سودا ئىشلىرى ئۇلارغا زور پايدا كەلتۈرەتتى. ئۇلارنىڭ يىراقتىكى مىللەتلەرنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىگە ۋە تاۋارغا بولغان تەلىپىگە نىسبەتەن سەزگۈرلۈكى ناھايىتى يۇقىرى ئىدى» ② دەيدۇ. رۇسىيە لىنىك تارىخچى گ . ۋېرنادىسكىي: «مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا ئەسىرىدىكى تارىخىدا سىياسىي جەھەتتىن ياكى مەدەنىيەت جەھەتتىن بولسۇن، ئۇيغۇرلارنىڭ رولى بەك چوڭ بولدى. جۇڭگودىن باشلىنىپ كاسپى دېڭىزغا قەدەر سوزۇلغان سودا يولىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى تىزگىنلەپ تۇرغان ئۇيغۇرلار جۇڭگو بىلەن ھىندى، ئىران مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزئارا ئالمىشىشىغا كۆپ جەھەتلەردە ۋاستىچىلىك قىلدى.» ③ دەپ يازغان. ئومۇمەن، ئۇيغۇرلار مەيلى موڭغۇل يايلاقلىرىدا بولسۇن، مەيلى تەڭرىتاغ بويلىرىدا ياشاپ تۇرغان چاغلىرىدا بولسۇن، سودا ـ تىجارەتنى ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ مۇھىم بىر ساھەسى سۈپىتىدە تۇتقان. سودا ۋاستىسى بىلەن قوشنا خەلقلەردىن يېڭى تېخنىكا ۋە يېڭى ئىدىيىنى قوبۇل قىلىش بىلەن بىرگە، بۇ خىل يېڭى تېخنىكا ۋە يېڭى ئىدىيىنى قوشنا ئەللەرگە

① سابىت ئەخمەت: «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، 1973 ـ يىل 10 ـ سان.

② لى يوچۈن، جياڭ يىڭيى: «جۇڭخۇا ئارخېئولوگىيە ئىلمىي جەمئىيىتى ئىلمىي ماقالىلار توپلىمى»، 1979 ـ يىل.

③ ئىمىن تۇرسۇن: « تارىمدىن نامچە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىل 26 ـ بەت.

تارقىتاتتى . ①

قاراخانىيلار سۇلالىسى خوتەننى قوشۇۋالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ سۇڭ ۋە لياۋ سۇلالىسى ۋە لاداخ يولى ئارقىلىق ھىندىستان قاتارلىق جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتى تېخىمۇ جانلاندى. قارا-خانىيلار سۇلالىسىنىڭ سۇڭ سۇلالىسىگە بېرىپ سودا قىلىدىغان سودا كارۋانلىرىنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق سودا تاۋارلىرى ھەر خىل دورا ـ دەرمەك (مەستىكى رومى، قۇستە، نۆشۈدۇر، روتىل ... قاتارلىقلار) ماتېرىياللىرى، ئىنچىكە، سىپتا يۇڭ توقۇلمىلار، پاختا ۋە يىپەك ـ كەندىر توقۇلمىلار، تاشپاختا، ئۈنچە ـ مەرۋايىت، مارجان، پىل چىشى، قاشتېشى، كۆن ـ بۇلغار، موي تېرە قاتارلىق چارۋىچىلىق مەھ-سۇلاتلىرى ۋە «ئات، ئېشەك» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. ② يۇقىرىدا ئېيتىلغان تاۋارلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئۆزىگە خاس يەرلىك مەھسۇلاتلىرى، يەنە بىر قىسمى (ئۈنچە ـ مەرۋايىت، پىل چىشى ... قاتارلىق) ھىندىستان ياكى غەربىي ئاسىيا، شىمالىي ئافـ-رىقا قاتارلىق ئەللەردىن كەلتۈرۈلگەن مەھسۇلاتلار ئىدى. ئۇنىڭ ئىچىدە ھەممىدىن بازار تاپىدىغىنى ئات سودىسى بىلەن مەستىكى رومى ۋە قاش-تېشى بۇيۇملىرى ئىدى. مىلادىيە 1072 ـ يىلى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ سودا كارۋانلىرى بىر قېتىمدىلا سۇڭ سۇلالىسىغا 31 مىڭ جىڭدىن كۆپرەك مەستىكى رومى يۆتكەپ كېلىپ، 44 مىڭ تىزىقتىن ئارتۇق پۇل تاپقان، مىلادىيە 1080 ـ يىلى، يەنە مەستىكى رومى ئارىلاشمىسى قاتارلىق-لاردىن 100 مىڭ جىڭدىن كۆپرەك يۆتكەپ كىرگەن. ③ ئۇنىڭ بەدىلىگە سۇڭ سۇلالىسىدىن ئالتۇن ـ كۈمۈش، مىس يارماق، يىپەك ۋە چايلارنى

---

① ئا. ۋ. گابائىن:«قارا قوچۇ ئۇيغۇر خاقانى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلـ-مىي ژۇرنىلى»، 1980 ـ يىل، 3 ـ سان.

② ئا. ك. مالياۋكىن :«11—12 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە، 405 ـ ، 406 ـ بەتلەر.

③ غەيرەتجان ئۇسمان: « ئۇيغۇرلار غەربتە ۋە شەرقتە»، شىنجاڭ خەلق نەشرى-ياتى، 2002 ـ يىل 282 ـ بەت.

ئۆز يۇرتلىرى ۋە غەربىي ئەللەرگە ئاپارغان. ① بۇ رايونلاردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر ئارقىلىق مەلۇم بولغان قاراخانىيلار دەۋرىگە تەئەللۇق بۇيۇملار ئىچىدە نەپىس يىپەك توقۇلما بۇيۇملار، بۇغا سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن گۈللۈك كىمخاب قاتارلىقلار ھۇنەر ـ سەنئەت جەھەتتىن قارىغاندا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىنىڭ مەھسۇلاتى ئىكەنلىكى ئېنىق ئىدى. قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى بۇنداق قايناق تاۋار ئوبوروتى ئەھۋالى شۇ دەۋرگە ئائىت تارىخىي ماتېرىياللاردىن باشقا، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىمۇ ناھايىتى جانلىق سۈرەتلەنگەن، مەسىلەن:

كېزىپ گەر سودىگەرلەر يۈرمىسە ،
بۇ ئۇنچە تىزىقنى كىم كۆرەر ئىدى . ②

سودا ئالاقىسىدىكى بۇنداق ئاۋات مەنزىرە «قۇتادغۇ بىلىك» تە ۋاسىتىلىك تەسۋىرلەر بىلەن كۆپ تىلغا ئېلىنغان: «بوز يەر يۈزىگە يېشىل يىپەك يايدى، گويا قىتان كارۋىنى تاۋغاچ تاۋار ـ دۇردۇنىنى يېيىۋەتكەندەك بولدى» ③ ، «بەزىسى شەرقىنىڭ خىلمۇخىل سوۋغىلىرىنى ئېلىپ كەلسە، بەزىسى غەربتىن كېلىپ خىزمەت قىلىشقا تەييار تۇرىدۇ». ④ يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ شاھىدى سۈپىتىدە، قاراخانىيلارنىڭ سودىگەرلەرگە ۋە سودا بازارلىرىنىڭ مۇھىم رولىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى سۈرەتلەيدۇ ۋە سودىگەرلەر تەبىقىسىگە ھۆرمەت قىلىش لازىملىقىنى تەكىتلەيدۇ. چۈنكى سودىگەرلەر «ئەقلى ۋە دىلىنى خۇداغا تاپشۇرۇپ، ياشاش ئۈچۈن دۇنيا كېزىپ يۈرىدۇ. ئۇلارغا ئارىلاشقىن، بېرىش ـ كېلىش قىلغىن، نېمە سورىسا بەرگىن، ئېلىم ـ بېرىم قىلغىن، دۇنيادا ئارزۇ قىلىدىغان نەرسىلەر خەلق گۈزەللىكى — زىبۇ

① ئىمىن تۈرسۈن: « تارىمدىن تامچە»، 26 ـ بەت.

② يۈسۈپ خاس ھاجىپ:«قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 200 ـ بەت.

③④ يۈسۈپ خاس ھاجىپ : « قۇتادغۇ بىلىك»، 32 ـ ، 36 ـ بەتلەر.

زىننەتلىرى، تاللانغان ياخشى نەرسىلەر ئۇلاردا بار. ئۇلار شەرقتىن غەربكە كېزىپ يۈرۈپ، سەن ئارزۇ قىلغان نەرسىلەرنى ئېلىپ كېلىدۇ. مىڭ تۈرلۈك تاۋار ـ دۇردۇن، دۇنيانىڭ قىممەتلىك بۇيۇملىرى شۇلاردا بولىدۇ. ئەي بىلىملىك سېخىي، جاھان كەزگۈچى سودىگەر (تابۇغچى) بولمىغان بولسا، قارا سۆسەر جۇۋىنى قاچان كىيەلەيتتىڭ؟ قىتان كارۋىنى يوللاردا كارۋان چېكىنى توزۇتمىغان بولسا ، تۇمەن خىل تاۋارلار قايالقتىن كېلەتتى؟ سودىگەر جاھان كېزىپ يۈرمىگەن بولسا، ئۇنچە ـ مەرۋايىت تىزىقلىرىنى كىمنىڭ كۆرەلەيتتى؟» بۇ ماھىيەتتە قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ سودا ۋە سودىگەرلەرنىڭ بىر پۈتۈن جەمئىيەتكە نىسبەتەن كۆرسىتىدىغان ئاكتىپ تەسىرىنى تونۇپ يەتكەنلىكىنىڭ ئىپادىسى. جەمئىيەتكە نىسبەتەن تاۋار ئوبوروتىنىڭ رولى غايەت زور بولغاچقا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ مەزكۇر ئەسىردە يەنە خانىدانلىقتىكى ئىقتىساد باشقۇرغۇچى ئەمەلدارلارنىڭ سودا قانۇنىيەتلىرىنى بىلىشكە ماھىر بولۇشى، بازار ئەھۋالىنى ئىگىلەپ تۇرۇشى، سودىگەرلەر ۋە تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارغا توغرا مۇئامىلە قىلىشى، سودا پائالىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ۋە سودىگەرلەرنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتىنى بىلىشكە دىققەت قىلىشى كېرەكلىكى ... قاتارلىقلارنى ئالاھىدە تەكىتلىگەن. بۇ «ھۆكۈمدارلار قولىدىكى» (ئەدەبۇلمۇلۇك) ياكى «ئاينول مەملىكە» (مەملىكەتنىڭ دەستۇرى) دەپ تەرىپلەنگەن. «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى بۇ بايانلار ماھىيەتتە قاراخانىيلار دەۋرىدىكى سودا ـ تىجارەت ئېڭىنىڭ رېئال ئىنكاسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەردە تىلغا ئېلىنغان سودا ـ تىجارەت ۋە سودىگەرلەر تەبىقىسىدىكى بايانلار ئىچىدە يەنە بىر ئەھمىيەتلىك نۇقتا بار، يەنى تاۋار ئوبوروتىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە بازارنى ئاۋاتلاشتۇرۇش ئۈچۈن، خانىدانلىق بېكىنمىچىلىكنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئىشكىنى سىرتقا قارىتا كەڭ ئېچىۋېتىشنى يولغا قويۇشى كېرەكلىكىنى ئوبرازلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق تەكىتلىگەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «خانىدانلىقنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئېچىۋېتىش ئېلىپ بېرىش كېرەك. چۈنكى كارۋانلار ئەلمۇ ئەل يۈرۈپ دۇنيا كېزىدۇ،

تاۋار ـ دۇردۇن، تىيىن، سۆسەرلەرنى توپلايسەن، رۇمنىڭ نەپىس كىمخاب-لىرى، دۇنيانىڭ سەرخىل نەرسىلىرى ساڭا كەلسىمۇ، خەزىنە قازىنىقىڭ تولمايدۇ» («قۇتادغۇ بىلىك» نەسرىي يەشمىسى، 763 ـ بەت). مانا مۇشۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، «سودىگەرگە ئارىلاشقىن، بېرىش ـ كېلىش قىلغىن، نېمە سورىسا بەرگىن، ئېلىم ـ بېرىم قىلغىن» (يۇقىرىقى ئەسەر، 633 ـ بەت)، بىلگىنكى، «سودىگەرلەرنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇنداق بولىدۇ، ئۇلارغا ئارىلىشىپ، ئىشىكىڭنى ئوچۇق تۇت، ئۇلارغا ياخشى مۇئامىلە قىلىشقا تىرىشقىن، ياخشى نامىڭ يىراقلارغا كېتىدۇ» (يۇقىرىقى ئەسەر، 634 ـ بەت) ... ۋەھاكازالار.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ تەشەببۇسىدىكى بايانلار بىزگە قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ سودىنى جانلاندۇرۇش ۋە ئاكتىپ سودا سىياسىتى ئارقىلىق ئەلنى رونىاق تاپقۇزۇش يولىدا خېلى زور تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ « تۈركىي تىللار دىۋانى » نامىلىق ئەسىرىدىمۇ قاراخانىيلارنىڭ رونىاق تاپقان تاۋار ئوبوروتى ھەققىدە ئۇچۇرلار بار. مەسىلەن، «دىۋان» دا يىپەكنىڭ 18 خىل تۈرى تىلغا ئېلىنغان ھەمدە بۇلارنىڭ ئىچىدە 13 خىلى چىندىن كەلتۈرۈلىدىغانلىقى ئىزاھلانغان. « دىۋان» دا يەنە «يارشىدى» دېگەن سۆزگە مىسال قىلىپ بېرىلگەن شېئىردا «بىستە» دېگەن سۆز تىلغا ئېلىنغان ۋە بۇ سۆز مۇنداق ئىزاھلانغان: «بىستە ـــ ئۆيگە چۈشكەن سودىگەرلەرنى قوندۇرىدىغان سارايۇەن، ئۇ سودىگەرلەرنىڭ مالىلىرىنى سېتىپ بېرىدۇ، قويىلىرىنى يېغىشىپ بېرىدۇ ۋە سودىگەرلەرنى كۈتىدۇ. سودىگەر كېتەر ۋاقتىدا خىزمەت ھەققى ئۈچۈن يىگىرمە قوي ھېسابىغا بىر قوي ئالىدۇ». ① مۇشۇ بىر سۆزلەمگە بېرىلگەن ئىزاھاتتىن قاراخانىيلار دەۋرىدىكى سودا ـ تىجارەت ئىشلىرىدا خېلى كەسىپلەشكەن ۋە مۇنتىزىملاشقان سودا تۈزۈملىرىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

---

① مەھمۇد قەشقەرى:«تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 ـ يىل 3 ـ توم، 96 ـ بەت.

قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار ئاساسەن ئۇچ خىل تەبىقىدىن تەركىب تاپقانىدى. ئۇنىڭ بىرىنچى خىلى، بۇاستە تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلار، مەسىلەن، قول ھۇنەرۋەن، كاسىپلار ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلىرىنى بازارغا ئەكىرىپ ساتىدىغان ھۇنەرۋەنلەر ياكى ئۆزلىرىنىڭ قول ھۇنەر ئىشخانىسى ئالدىدا دۇكان ـ بوتكا قۇرۇپ ئۆز مەھسۇلاتلىرىنى ئۆزلىرى بۇاستە ساتىدىغانلار. ئىككىنچى خىلى، ئوتتۇراھال، ئۇششاق ھۆپىگەرلەر ۋە قولدىن قولغا ئۆتكۈزۈپ ئېلىپساتارلار، ئۇلار شەھەر رايونىغا دۇكان قۇرۇپ، چەرچىن مال تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ ياكى بازارغا يايما يېيىپ ئېلىپساتار تەجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بۇ تەبىقە ۋاكالەتچىلىك سودا خاراكتېرىنى ئالغان. ئۇچىنچى خىل تەبىقە — يۇقىرى قاتلام باي سودىگەرلەر تەبىقەسى. ئۇلارنىڭ سودىدىكى ئىمتىيازى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئۇلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى رايون ۋە دۆلەت ئاتلاپ تىجارەت قىلىدۇ. بۇنداق سودىگەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئەسلىدىنلا فېئودال ئاقسۆڭەكلەر ياكى خانلىق بىلەن مۇناسىۋىتى قويۇق خان ئەۋلادلىرى بولغاچقا، ئۇلار چېگرادىن ھالقىپ سودا قىلغاندا، سۇلالىنىڭ «ئەلچىلەر ئۆمىكى» سالاھىيىتى بىلەن مەيدانغا چىقىدۇ. شۇنداق بولغاچقا ئۇلار سودا بىلەن بىللە يەنە خانلىقنىڭ دىپلوماتىيە ئىشلىرىنى بېجىرىش ۋە خانلىقنىڭ ئابرۇي ـ ئىناۋىتىنى تەشۋىق قىلىش مەسئۇلىيىتىنىمۇ ئۈستىگە ئالغان. مۇشۇ خىل ۋاسىتىلەر بىلەن سودىنى راۋاجلاندۇرغان. «قۇتادغۇبىلىك» تىكى تۆۋەندىكى بېيىتلاردىن قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىدىكى «خەزىنىدار» دەپ ئاتالغان مالىيە ئەمەلدارلىرىنىڭ سودا بازارلىرىنى باشقۇرۇشقا ۋە سودا بېجى يىغىشقا مەسئۇل بولغانلىقىنى ۋە ئاشۇ دەۋردە مال باھاسىنى باشقۇرغان ھەمدە باج تۈزۈمىنى يولغا قويغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ:

خەزىنىدار بىلسۇن تىجارەت يولىنى ھامان،
ئۇنى گەر بىلەلمەس ، تاپالماس ھايات.

سودىدىن ئەلگە كىرۋر زور پايدا،
بولمىسا، خەزىنىگە پۇل ـ پىچەك قايدا. ①

قاراخانىيلار دەۋرىدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ كۈچىيىشى، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىگىلىكى بىلەن يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەدرىجىي ئايرىلىشى، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئالماشتۇرۇشنىڭ تېخىمۇ راۋاجلىنىشى ۋە ئىچكى ـ تاشقى سودىنىڭ گۈللىنىشى پۇل ئوبوروتىنى ئىلگىرى سۈردى. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى پۇل مەدەنىيىتىنىڭ كۆرۈنەرلىك ئاھىدىلىكى شۇكى، بۇ دەۋردە قەدىمدىن كېلىۋاتقان مالنى مالغا ئايرىش ۋاسىلاشتىن ئىبارەت سودا ئوبوروتى شەكلى ئورنىغا مالنى پۇلغا سۈندۈرۈپ سودا قىلىش شەكلى دەسسىدى، يەنە سودىدا پۇل ھېسابات بىرلىكى قىلىنىدىغان ھالەت شەكىللەندى (لېكىن قاراخانىيلار تەۋەلىكىدىكى چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ۋە چەت يېزا ـ قىشلاقلاردا مالنى مالغا ئايرىش ۋاسىلاش ئەنئەنىسى پۈتۈنلەي يوقىلىپ كەتمىگەنىدى). بۇ تەبىئىيكى، قاراخانىيلار دەۋرىدە پۇلچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ خېلى يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئەلۋەتتە. قاراخانىيلار دەۋرىدە تەرەققىي تاپقان تاۋار ئوبوروتىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، قاراخانىيلارنىڭ خانلىرى ئۆز نامىلىرىدا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، ئەرەب يېزىقى چۈشۈرۈلگەن پۇللارنى قۇيدۇرۇپ تارقاتقان. بۇ خىل پۇللار شىنجاڭدىن، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ماۋرائۇننەھىر رايونلىرىدىن كۆپلەپ تېپىلدى. 1980 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئاتۇش ناھىيىسىنىڭ سۇنتاغ يېزىسى تەۋەسىدىن دېھقانلار توپا كولاۋاتقاندا، 3 مېتىردىن 5 مېتىرغىچە چوڭقۇرلۇقتىن تەخمىنەن 130 كىلوگرام مىس پۇل (مىس يارماق) تېپىلدى. بۇ پۇللار توغرىسىدا شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ تەتقىقاتچىسى جياڭ چىشياڭ 1982 ـ يىلى 11 ـ ئايدا «ئاتۇشتىن قېزىۋېلىنغان قاراخانىيلار پۇللىرى توغرىسىدا

① يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك»، 593 ـ بەت.

تەتقىقات» دېگەن تەكشۈرۈش ماقالىسىنى ئېلان قىلدى. بۇ تەتقىقات ماقالىسىدا تونۇشتۇرۇلۇشىچە، شۇ قېتىم قېزىۋېلىنغان پۇللارنىڭ سانى 17 ـ 18 مىڭغا يېتىدىكەن. بۇ پۇللارنىڭ ھەممىسى مىس يارماق بولۇپ، تەركىبى ئاساسەن مىس، يەنە قوغۇشۇن، قەلەي، سۈرمە، سىنىك قاتارلىق تەركىبلەرمۇ بار. ياسىلىش شەكلى ھەر خىل بولۇپ، دىئامېترى 22 مىللىمېتىردىن 31 مىللىمېتىرغىچە، ئېغىرلىقى 2.6 گرامدىن 7.95 گرامغىچە كېلىدۇ. بىراق بۇ پۇللارنىڭ 90% تىن ئارتۇقىنى ئېغىر دات باسقان. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى خېتىنى تونۇغىلى بولىدىغانلىرىنىڭ 90% تىن ئارتۇقى مۇھەممەد ئارسلانخان (مۇھەممەد بىن يۈسۈپ، مىلادىيە 1056 ـــ 1057 ـ يىللىرىدىن مىلادىيە 1057 ـــ 1058 ـ يىللىرىغىچە تەختىتە ئولتۇرغان) دەۋردە قۇيدۇرۇلغان پۇللار بولۇپ، قالغانلىرى سۇلايمان قادىر تاۋغاچخان (سۇلايمان بىن يۈسۈپ، مىلادىيە 1032ـــ1033 ـ يىللىرىدىن مىلادىيە 1056ـــ1057 ـ يىللىرىغىچە تەختىتە ئولتۇرغان) نىڭ (18 دانە) ۋە ئىسمىنى ئېنىق بېكىتىش مۇمكىن بولمىغان يەنە بىر خانىنىڭ (نەچچە ئون دانە) سوقتۇرغان پۇللىرى ئىكەن. يۇقىرىقىلاردىن باشقا بۇ پۇللار ئىچىدە شىمالىي سۇڭ خانلىقىنىڭ قۇيدۇرغان مىس يارماقلىرىمۇ بار. ① ئۇنىڭدىن باشقا، قىرغىزىستاندىكى بىر قەدىمكى شەھەر خارابىسىدىن 1960 ـ ۋە 1976 ـ يىللىرى جەمئىي 4859 دانە قاراخانىيلار دەۋرىدە قۇيۇلغان پۇل تېپىلغان. ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئايرىم پۇللاردا ساقلىنىپ قالغان خەتلەردىن قارىغاندا، ئۇلار ئاساسەن ھىجرىيە 444ـــ449 ـ يىللار (مىلادىيە 1073ـــ1074 ـ يىللىرىدىن مىلادىيە 1078ـــ1079 ـ يىللىرى) دا بارىسغان، مەرغىلان، قۇز ئوردۇ (بالاساغۇن)، ئۆزكەنت، خوجەند قاتارلىق شەھەرلەردە قۇيۇلغان پۇللار ئىكەن. ھازىر بۇ پۇللار قىرغىزىستان ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تارىخىي مۇزېيىدا ساقلانماقتا. ② مەشھۇر قەدىمكى پۇللار

---

① مۇھەممەت يۈسۈپ :« شىنجاڭ تارىخىدىكى پۇللار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىل نەشرى، 10 ـ بەت.

② «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، خەنزۇچە، 1987 ـ يىل 1 ـ سان، 95 ـ ، 102 ـ بەتلەر.

مۇتەخەسسىسى ئى. ئا . داۋىدوۋىچنىڭ 1979 ـ يىلى موسكۋادا نەشر قىلىنغان «تاجىكستاندىن تېپىلغان قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر پۇللىرى» دېگەن كىتابىدا، تاجىكستاننىڭ لېنىنئاباد شەھىرىنىڭ شۇرا ئاباد كوچىسىدىكى بىر ئازگالدىن قېزىۋېلىنغان 501 دانە پۇل تونۇشتۇرۇلغان. بۇ پۇللارنىڭ 500 دانىسى ئىبراھىم ئارسلانخان (ھىجرىيە 570 ـــ 574 ـ يىللىرى، مىلادىيە 1174 ـ 1175ـــ1178 ـ 1179 ـ يىللار) دەۋرىدە ئۆزكەنتتە قۇيدۇرۇلغان پۇللار ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى. پەقەت بىر دانىسىلا سۇلايمان قادىر تاۋغاچخان نامىدىكى پۇل ئىكەن (بۇ پۇللار ھازىر لېنىنئاباد دۆلەتلىك تارىخ مۇزېيىدا ساقلانماقتا). مەزكۇر كىتابتا يەنە يەكەن، قەشقەر، بۇخارا، سەمەرقەنت قاتارلىق شەھەرلەردىمۇ پۇل قۇيۇلغانلىقى ئېيتىلغان. ①

قاراخانىيلارنىڭ شىنجاڭنىڭ ئاتۇش، قەشقەر كوناشەھەر، ئوپال، مارالبېشى، يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلىرىدىن قېزىۋېلىنغان پۇللىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بۇ پۇللار جۇڭگو تارىخ مۇزېيى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە ئىنستىتۇتى، قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى، دالىيەن شەھىرىدىكى لۇشۇن مۇزېيى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى مىللەتلەر فولكلور مۇزېيى، جۇڭگو خەلق بانكىسى شىنجاڭ شۆبىسى پۇل مۇئامىلە تەتقىقات ئورنى ۋە رۇسىيە، قازاقىستان، قىرغىزىستان ، ئۆزبېكىستان، تاجىكستان قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ تارىخي مۇزېيلىرىدا ساقلانماقتا. «شىنجاڭ تارىخىدىكى پۇللار » نامىلىق كىتابنىڭ ئاپتورى مۇھەممەت يۇسۇپ ئەپەندىنىڭ قولىدا قاراخانىيلار دەۋرىگە ئائىت بىر قانچە خىل پۇل ساقلىنىۋاتقان بولۇپ، ئۇنىڭ 18 دانىسى مەسئۇد (مىلادىيە 1095ـــ 1097 ـ يىللار) نامىدا، 12 دانىسى مۇھەممەد ئارسلانخان نامىدا قۇيۇلغان پۇللاردىن ئىبارەت. مەسئۇد نامىدىكى مىس پۇلنىڭ دىئامېتىرى 3 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 1 مىللىمېتىر، ئېغىر-

① مۇھەممەت يۇسۇپ: «شىنجاڭ تارىخىدىكى پۇللار»، 11 ـ بەت.

لىقى 7 گرام كېلىدۇ. پۇلنىڭ ئوڭ يۇزىگە قوش سىزىقلىق چەمبەر بېـ
رىلىپ، چەمبەر ئىچىگە ئەرەبچە «لائىلاھە ئىللەللا مۇھەممەدۇن رەسۇـ
لىللا» دېگەن خەت ئويۇلغان. چەمبەر سىرتىدىمۇ خەت بولۇپ، بۇ خەتلەر
بۇزۇلۇپ كەتكەچكە، ئوقۇشقا ئامال بولمىدى. پۇلنىڭ تەتۈر يۈزىدىكى
چەمبەر ئىچىگە ئۈچ قۇر قىلىپ «مەلىكول ئەئىلا مەسئۇد ئىبراھىم»
دېگەن خەت ئويۇلغان. مۇھەممەد ئارسلانخان نامىدىكى مىس پۇلنىڭ دە
ئامېتىرى 4.1 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 1 مىللىمېتىر، ئېغىرلىقى 3
گرام ئەتراپىدا كېلىدۇ. پۇلنىڭ ئوڭ يۈزىگە «لائىلاھە ئىللەللا مۇھەممە
دۇن رەسۇلىللا» دېگەن خەت، تەتۈر يۈزىگە «ئاللا مۇھەممەد ئارسلانخانىنىڭ
شاپائەتچىسى» دېگەن خەت ئويۇلغان. ①

دېمەك، قاراخانىيلار دەۋرىگە تەئەللۇق پۇللارنىڭ كۆپ قىسمى مىس
پۇللاردىن ئىبارەت. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق
ئەسىرىدىن مەلۇم بولۇشچە، مىس پۇللاردىن تاشقىرى يەنە «سون ئالـ
تۇن — نوكچا ئالتۇن، بۇ بىر بارماقتىن بىر گەزگىچە ئۇزۇنلۇقتا بولـ
دۇ» («دىۋان» 3 ـ تۇم، 189 ـ بەت)، «يارتماق، ياماق، تەڭگە» «دىۋان» 3 ـ
تۇم، 588 ـ بەت)، «قامدۇ — رەخت پۇل» («دىۋان» 1 ـ تۇم، 546 ـ بەت)
قاتارلىق پۇل تۈرلىرىمۇ بولغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە «قامدۇ» ھەممىدىن
بەكرەك كىشىنى قىزىقتۇرىدۇ. «قامدۇ — بويى تۆت گەز، ئىنى بىر غېرىچ
كېلىدىغان بىر پارچە بۆز، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇيغۇر خانىنىڭ تامغىسى
بېسىلغان بولۇپ، سودا ـ سېتىقتا پۇل ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ، بۇ بۆز
كونىرىسا ھەر يەتتە يىلدا بىر قېتىم يۇيۇپ ئۈستىگە باشقىدىن تامغا
بېسىلىدۇ.» ②ئومۇمەن، بۇ دەۋردىكى پۇل ئوبوروتىنىڭ ئالاھىدىلىكى
ئۈستىدە ئى. ئا . داۋىدوۋنىچ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «بۇ دەۋردىكى پۇل ئو
بوروتىدا ئىككى خىل ئالاھىدىلىك كۆرۈلگەن. بىرىنچى، ئۇنى ئىلگىرىكى

---

① مۇھەممەت يۈسۈپ:«شىنجاڭ تارىخىدىكى پۇللار»، 11 ـ بەت.

② «مەھمۇد قەشقەرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى 100 ـ بەت.

دەۋر بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئالتۇن، يەنى مېتال پۇلنىڭ رولى ئېشىپ بارغان. نۇرغۇن شەھەرلەر مېتال پۇل ياساپ، ئۇنى پائال بازارغا سالغان. بۇ ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان ئەھۋال. ئىككىنچى، ئاتالمىش «كۆمۈش كرىزىسى» كۆرۈلگەن. يەنى 11 ـ ئەسىردىن باشلاپ پۇلنىڭ ساپلىقى تۆۋەنلەپ، مەلۇم ئەھۋالدا ئېغىرلىقىمۇ يېنىكلەپ كەتكەن، سۈپىتى ناچار دەرھەم (كۆمۈش پۇل) شەرقىي ياۋروپادا ئۆتمەيدىغان بولۇپ قالغان، ئۇلار ئادەتتە چېگرا ئىچىدىلا ئوبوروت قىلىنغان. ئۇنىڭ نامى «دەرھەم» دەپ ئاتالسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ تەركىبىدە كۆمۈش يوق، ياكى بولغاندىمۇ ناھايىتى ئاز، پەقەت مىس پۇلغىلا بىر قەۋەت كۆمۈش يالتىلغان. تەركىبىدە كۆمۈش بولمىغان بۇ خىل دەرھەمنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى ئۇنىڭ ئەمەلىي قىممىتىدىن نەچچە ھەسسە يۇقىرى بولۇپ، سودىدا ھەقىقىي كۆمۈش پۇلنىڭ ئورنىدا ئىشلىتىلگەن». ①

بىرىنچى خىل ئەھۋال خەلقئارا سودىنىڭ راۋاجلانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئىككىنچى خىل ئەھۋال، يەنى «كۆمۈش كرىزىسى» نىڭ پەيدا بولۇشىدىكى سەۋەب خۇددى ب. گ. غاپۇروف كۆرسەتكەنىدەك: «ئەگەر ساپلىقى يۇقىرى پۇلغا تايىنىپ تەسىر كۆرسەتسە، بازارنى بۇنچە كۆپ پۇل بىلەن تەمىنلەش مۇمكىن ئەمەس، بازار ئېھتىياجىنىڭ ئېشىشى بىر جەھەتتىن ئالتۇننى ئاكتىپلاشتۇرۇۋەتسە، يەنە بىر جەھەتتىن ساپلىقى تۆۋەن پۇلنىڭ تارقىلىشىنى ئىلگىرى سۈردى ھەمدە كۆپەيتىۋەتتى. بۇ ئەھۋال ئاشۇ دەۋردىكى تاۋار ـ پۇل مۇناسىۋىتىنىڭ ناھايىتى تەرەققىي قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.» ②

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەندەك، قاراخانىيلار دەۋرىدە، چوڭ شەھەرلەر ۋە بازارلاردا، جۈملىدىن تاشقى سودا ئىشلىرىدا مۇئەييەن قىممەتكە ئىگە مېتال پۇل ئوبوروتى ئاساس قىلىنغان. ئەمما چەت يېزا ـ قىشلاقلاردىكى بىۋاستە ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئارىسىدا مالنى مالغا

① ② ۋېي لياڭتاۋ : « قاراخانىيلار تارىخىدىن بايان»، 308 ـ ، 309 ـ بەتلەر.

ئالماشتۇرۇش شەكلىدىكى سودا ـ تىجارەت يەنىلا داۋاملاشقان، بۇ ھەقتە ۋ. ۋ. گىرىگورىيېۋ مۇنداق يازغان: «خوتەن ۋادىسىدىكى يەرلىك سودا ـ تىجارەت مال بىلەن مالنى ئالماشتۇرۇش ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلاتتى. باج ـ سېلىقلارمۇ تەبىئىي سېلىقلار بىلەن تۆلىنەتتى. تاۋار ئالماشتۇرۇشتىكى ئاساسىي ۋاستە بۆز، يېپەك، ئاشلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. مۇشۇ ئۇچ نەرسىنىڭ بىرەرىنىڭ مۇئەييەن بىر مىقدارى بىلەن باشقا ھەر قانداق بىر تاۋارنىڭ باھاسى بەلگىلىنەتتى.

بۇ يەردە جۈمە كۈنى بازار كۈنى ھېسابلىنىپ، مىكىدىن ئارتۇق ئادەم يىغىلاتتى ۋە ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلىرىنى ئۆزئارا ئالماشتۇراتتى.» [1] دېمەك، ئىچكى بازاردا دېھقان بىلەن دېھقان تاۋار ئالماشتۇرۇپ كەلگەن. گەرچە پۇل ئوبوروتى بۇ جايلاردىمۇ مەۋجۇت بولسىمۇ، ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئارىسىدىكى بۇ خىل ئەنئەنىۋى « مال ـ ئوبوروتى» «پۇل ئوبوروتى» نىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. بۇنداق «مال ئوبوروتى» مېتال پۇلنى ئاساس قىلغان «پۇل ئوبوروتى»غا قارىغاندا پۇلنىڭ قىممىتىنى ساقلاش ۋە مۇقىملاشتۇرۇشقا پايدىلىق بولغان. چۈنكى قاراخانىيلار دەۋرىدىكى پۇل ئىشلەش قىزغىنلىقى ئوردا ئىچىدىكى ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرەشلىرىنىڭ جىددىيلىكى ۋە خانلارنىڭ ئالمىشىپ تۇرۇشى نەتىجىسىدە داۋاملىق پۇل پاخاللىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان مۇھىم ئامىل بولۇپ قالغان. شۇ سەۋەبتىن قاراخانىيلار سۇلالىسى ئۆز تەۋەلىكىدىكى كەڭ دېھقان ـ چارۋىچىلاردىن تەلەپ قىلىدىغان ھەرخىل باج ـ سېلىقلار ـ غىمۇ پۇل قىممىتىدە مال (كۆپىنچە ئاشلىق، چارۋا مال ...) ئالغان. ھەتتا باغۋەنچىلىك بىجى ئۈچۈن مۇسەللەس ۋە پىششىقلاپ ئىشلەنگەن مېۋىلەر قوبۇل قىلىنغان.

---

[1] د. تىخونوف: «ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي تۈزۈمى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 115 ـ بەت.

2. يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى ھۈنەر ـ سەنئەت ۋە سودا

1. قول ھۈنەر ـ سەنئىتى

يەكەن خانلىقى دەۋرىدە قول سانائەت ئىگىلىكى جۈش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. بولۇپمۇ بۇ دەۋردە كانچىلىق بىلەن مېتالچىلىق كەسپى ئالاھىدە تەرەققىي قىلدى. كۈچا، ئاقسۇ ، قەشقەر، يەكەن، خوتەن، بۈگۈر قاتارلىق جايلار شۇ مەزگىلدە كانچىلىق ۋە مېتالچىلىق كەسىپلىرىنىڭ مەركەزلىرى بولۇپ، بۇ رايونلاردا ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، قەلەي، تۆمۈر، قاشتېشى، تۇز، سىماب، نۆشۈدۇر، گۈڭگۈرت قاتارلىق كان مەھسۇلاتلىرى قېزىلاتتى ۋە پىششىقلاپ ئىشلىنەتتى. بۇ كان مەھسۇلاتلىرىدىن كەتمەن، گۈرجەك، ئورغاق، ساپان چىشى قاتارلىق ھەر خىل دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ئىشلەشتىن باشقا، يەنە ھەرە، ئۇشكە، رەندە، پالتا، تۇگمەن تېشىنىڭ ئوقى، ھەر خىل ئۆلچەملىك مىخ، تاقا قاتارلىق ھۈنەر ـ كەسىپ قوراللىرى، قىلىچ، نەيزە، خەنجەر، ئايپالتا، ئوقيا ئوقىنىڭ بېشى، قالقان، دۇبۇلغا، مىلتىق قاتارلىق قورال ـ ياراغلارنى ۋە ئالتۇن ـ كۈمۈشتىن ھەر خىل زىننەت بۇيۇملىرىنى ئىشلەيتتى. يەكەن خانلىقى دەۋردە كانچىلىق ۋە مېتالچىلىق ئاساسەن خانلىقنىڭ ئىلكىدە بولۇپ، خان كانىنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى كان سودىگەرلىرىگە ئىجارىگە بېرىش ياكى سېتىپ بېرىش ئۇسۇلىنى قوللانغان. كانلارنى ئىجارىگە ئالغان مەزگىلدە، ئىجارىگە ئالغۇچى سودىگەرنىڭ رۇخسەتسىز باشقىلارنىڭ خالىغانچە قېزىشىغا يول قويۇلمايتتى. ئۇلار ئىشچىلارنى يالاپ ناھايىتى ئەرزان باھادا ئىشلىتەتتى. يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى گۇللەنگەن كانچىلىق ۋە مېتالچىلىق كەسپى بۇ دەۋرنىڭ قول ھۈنەر ـ سەنئىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئاساس بولدى. بۇ دەۋردە ھۈنەر ـ ئىشلەپچىقىرىش بىر تەرەپتىن، كارخانىلىشىش يولىغا قاراپ ماڭغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى نەپىسلىككە ۋە يۇقىرى سەۋىيىگە قاراپ يۈزلەندى. بۇ چاغدا توقۇمىچىلىق، گىلەمچىلىك، خارەتلىك (ياغاچچىلىق)، تاش ئويمىچىلىق، تۆمۈرچىلىك، مىسكەرچىلىك، زەرگەرچىلىك، تىككۈچىلىك، بو-

ياقچىلىق، جۇۋازچىلىق، سوپۇنچىلىق، ساتىراشلىق، چاقچۇقچىلىق (كۆلالچىلىق)، قازانچىلىق، موزدۇزلۇق، كاھىشچىلىق، پىچاقچىلىق، قۇلۇپسازلىق قاتارلىق نەچچە ئون خىل قول ھۇنەرۋەنچىلىك ئىشلەپچىقىرىشى خېلى يۇقىرى سەۋىيىدە راۋاجلاندى. ھەتتا بۇ دەۋردە خېلى سۇپەتلىك ئالتۇن پۇل (تىللا) ياسىلىپ، خەلقئارا سودا ئوبوروتىغا قاتناشتۇرۇلغان. يەكەن خانلىقى مەزگىلىدە سۇلتان سەئىدخانناڭ نامى بىلەن ياسالغان تىللانىڭ شىنجاڭدىن، شۇنداقلا ئوتتۇرا ئاسىيا، ئافغانىستان، كەشمىر رايونلىرىدىن خېلى كۆپلەپ تېپىلغانلىقى يۇقىرىقى پىكرىمىزگە دەلىل بولىدۇ. ①

2. سودا ـ سېتىق مەدەنىيىتى

يەكەن خانلىقىنىڭ قول سانائىت ئىشلەپچىقىرىشى خانلىقنىڭ ئۆز ئېھتىياجىنى قامداشنى مەقسەت قىلىپلا قالماي، بەلكى قوشنا خانلىقلار بىلەن بولغان تاشقى سودىنىمۇ مەقسەت قىلاتتى.

يەكەن خانلىقى قۇرۇلۇش بىلەن تەڭ قاتناشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، سودىنى جانلاندۇرۇش خانلىقنىڭ ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش تەدبىرلىرىنىڭ ئىچىدىكى مۇھىم مەزمۇنلاردىن بىرى ئىدى. شۇڭلاشقا يەكەن خانلىقى دەۋردە تاشقى سودىنىڭ كۆلىمىگە قارىغاندا ئىچكى سودىنىڭ كۆلىمى تېز كېڭەيگەن بولۇپ، قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، تۇرپان، قۇمۇل قاتارلىق شەھەرلەر شۇ ۋاقىتلاردا ئاساسلىق سودا مەركىزلىرى بولۇپ قالغان. «بېنت دېنىڭ قىتانىنى زىيارەت قىلىشى» ناملىق كىتابتا بۇ ھەقتە مۇنداق خاتىرە قالدۇرۇلغان: «يەكەن قەلئەسى خانلىقنىڭ پايتەختى ئىدى. سودىگەرلەر بېلىقتەك توپلىشىپ كەتكەنىكەن، تۇرلۇك مالىلار ئالمىشىپ تۇرىدىكەن، شەرقتىكى مەشھۇر سودا سورۇنى ئىكەن.» ②

---

① لىۋزىشياۋ:«ئۇيغۇر تارىخى» 1 ـ قىسىم، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 773 ـ بەت.

② ئەنۋەر بايتۇر:«شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1991 ـ يىل نەشرى، 1022 ـ بەت.

مۇشۇ دەۋردە شەھەر سودىسىنىڭ جانلىنىشىغا ئەگىشىپ، ھەر قايسى يېزىلاردا يېزا بازارلىرى كۆپلەپ بارلىققا كەلدى، شۇنىڭ بىلەن ھەپتە كۈنلىرىنىڭ ھەممىسىدە بازار بولۇپ تۇرىدىغان ھالەت شەكىللەندى.

يەكەن خانلىقى دەۋرىدە يۇقىرىقىدەك ئىچكى سودىنىڭ جانلىنىشىغا ئەگىشىپ، تاشقى سودىغىمۇ ئەھمىيەت بېرىلدى. بۇ دەۋردە ئۇرۇش مالىمانچىلىقى تۈپەيلىدىن خارابلاشقان شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان يىپەك يولى قايتا ئېچىلىپ، قەشقەر ئارقىلىق ماۋرائۇننەھىرگە بارىدىغان سودا يولى ئورنىغا كەشمىر ۋە ھىندىستانغا بارىدىغان «لاداخ يولى» ئېچىلىپ، بۇ قوشنا ئەللەر بىلەن بولغان سودا ئالاقە يېڭىدىن جانلىنىشقا باشلىدى. بۇ يوللاردا سودا كارۋانلىرىنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى. مىلادىيە 17 ـ ئەسىرىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا يەكەن خانلىقىغا ساياھەتكە كەلگەن پورتۇگالىيىلىك بىئونىت دېگوس يەكەن ۋە قەشقەر شەھەرلىرىدە كابۇل، كەشمىر ۋە ھىندىستاندىن كەلگەن سودىگەرلەرنىڭ توپ ـ توپ بولۇپ سودا قىلىدىغانلىقىنى كۆرگەنلىكىنى ئېيتقان. ①

يەكەن خانلىقى بۇ دەۋردە مىڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان سودا ئالاقە ئىشلىرىغىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. پورتۇگالىيىلىك سەييياھ بىئونىت دېگوس ئۆزىنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە: «سۇجۇ شەھىرى غەرب سودىگەرلىرى توپلىشىدىغان جاي، غەربتە 7، 8 دۆلەت بولۇپ، ئۇلار بىلەن چىن ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا بۇرۇندىنلا سودا كېلىشىمى بولغان» ② لىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ سەييياھ لاھوردىن چىققان سودا كارۋانلىرى بىلەن يەكەنگە كەلگەن، ئۇ يەردىن يەنە يەكەن خانلىقىنىڭ سودا كارۋانلىرى بىلەن مىڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى سۇجۇ شەھىرىگە بارغان. ئۇ يەكەن خانلىقىنىڭ مىڭ سۇلالىسىغا ئېلىپ ماڭغان قىممەتلىك تارتۇقلىرىنى

---

① جاڭ شىڭلياڭ:«جۇڭگو غەرب قاتناش ئىشلىرىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 1 ـ كىتاب، 421 ـ بەت.

② ۋېي لياڭتاۋ :« يەكەن خانلىقىنىڭ تارىخىدىن ئومۇمىي بايان»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 284 ـ بەت.

بىۋاستە كۆرگەن. «بۇيۇك مىلك سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» دە يېزىلىشىچە، قۇمۇل، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن تارتۇق قىلىنغان بۇيۇملار: ئات، تۆگە، قاشتېشى، زۇمرەتتاش، ئالماس، پولات خەنجەر، ئېكەك، ھەر خىل قەلەمتىراچ، توغراق شولتىسى، بۆكەن مۇڭگۈزى، يوللۇق قىزىل شايى، يېشىل تون، ئېگەر ـ جابدۇق، گۈللۈك خورجۇن، ھەر خىل تېرىلەر ئىكەنلىكى مەلۇم. يۇقىرىقى مەلۇماتلار يەكەن خانلىقى دەۋرىدە سودا ئىشلىرىنىڭ ئۇزلۇكسىز راۋاجلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

3. بىناكارلىق سەنئىتى

يەكەن خانلىقى دەۋرىدە سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋەزىيەت ئومۇمىي جەھەتتىن مۇقىم بولۇپ، ھەرقايسى ساھەلەردە نىسپىي گۈللىنىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى. لېكىن ئوتتۇرا ئاسىيا، بولۇپمۇ ماۋرائۇننەھىردە سەلدەك يامرىغان سوپىزم ئېقىمى يەكەن خانلىقىغا سىڭىپ كىرىپ، ئەسەبىيلەشكەن ئىشانچىلىقنىڭ باش كۆتۈرۈشى بىلەن ئابدۇرەشىدخان دەۋرىدىن باشلاپ ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەدەنىيەت فورماتسىيىلىرى قويۇق دىنىي تۈس ئېلىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىناكارلىق كۆپرەك دىنىي قۇرۇلۇشلارنى، يەنى مەسچىت، خانىقا، مازار ـ ماشايىخلارنى ياساش ـ بېزەش بىلەنلا مەشغۇل بولۇپ، تىلغا ئالغۇدەك ھەيۋەتلىك قۇرۇلۇشلارنىڭ ياسىلىشىغا سەل قارالدى. سوپىزمنىڭ چېكىدىن ئاشقان «تەركىدۇنياچىلىق» پىكىر ئېقىمىنىڭ تىزگىنلىشى بىلەن يەكەن خانلىقى جەمئىيىتىدە بىرقىسىم پۇقرالار ۋە ھۇنەرۋەن ـ كاسىپلار ئۆيـ ماكانلىرىنى ۋە ئۆز كەسىپلىرىنى تاشلاپ، كۇنلىرىنى سوپى ـ ئىشانلارنىڭ خانىقالىرىدا، مازار ـ ماشايىخلاردا زىكىرى ـ سۆھبەت بىلەن ئۆتكۈزىدىغان ھالەت شەكىللەندى. ۋەھالەنكى، «تەركىدۇنياچىلىق» نى تەرغىب قىلىدىغان بۇ جاھالەت پىرلىرى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇمىي تەرەققىيات يۇزلىنىشىنى توسۇپ قېلىشقا قادىر ئەمەس ئىدى. بۇ مەنىدىن يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى بىناكارلىق سەنئىتىمۇ «ئىسلام بىناكارلىق ئۇسلۇبى»نى گەۋدىلەندۈرۈپ، بەزى يېڭى

بىناكارلىق ئۇلگىلىرىنى بارلىققا كەلتۈردى.

تۇرالغۇ قۇرۇلۇشى جەھەتتىن، يەكەن خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراق ئۆي قۇرۇلۇشى خېلى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، قۇرۇلما جەھەتتىن توپا ـ ياغاچ قۇرۇلمىسىنى ئاساس قىلغاندىن سىرت، يەنە ياغاچ قۇرۇلمىلىق قوشام ئۆيلەرمۇ مەلۇم نىسبەتنى ئىگىلەيتتى. پۇقرالارنىڭ تۇرالغۇ ئۆيلىرىدە تۆڭلۈك بىلەن گۇللۇك پەنجىرە ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، دېرىزە رولىنى ئوينايتتى. بۇ دەۋردىكى تۇرالغۇ ئۆيلەرنىڭ ئەڭ روشەن ئالاھىدىلىكى شۇكى، تۇرالغۇ ئۆيلەر ھويلا ـ ئارام ۋە باغ بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ ياسالغانىدى. ئۆي سېلىشتىن ئىلگىرى ھويلا ـ ئارام ۋە ئۇنىڭغا تۇتاش باغ پىلانلىنىپ، ھەر خىل مېۋىلىك كۆچەتلەر قويۇلۇپ، ھويلا ئەتراپى دەل ـ دەرەخلەر بىلەن قورشىلاتتى. شۇنداق قىلىپ، ئاھالىلارنىڭ «ئۆي ـ ئىمارەتلىرى بىر ـ بىرىگە قارىشىپ تۇرىدىغان، ئۆي ئەتراپى باغۋارانلار بىلەن تولغان» مەنزىرە بارلىققا كەلدى.

يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى ئەڭ ھەشەمەتلىك قۇرۇلۇش خانلىق ئوردىسى ئىدى. بۇ ھەقتە مىرزامۇھەممەد ھەيدەرنىڭ «تارىخىي رەشىدى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق خاتىرە بار: « بۇ ئوردا قەلئە ئىچىگە ياسالغان بولۇپ، ئېگىزلىكى 30 گەز كېلىدۇ. قەلئەنىڭ ئالتە دەرۋازىسى بولۇپ، قۇرۇلمىسى ئىنتايىن پۇختا. ھەربىر دەرۋازىنىڭ ئىككى تەرىپىگە بىردىن مۇنار ياسالغان بولۇپ، دەرۋازا ئالدىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. كىمكى قايسىبىر دەرۋازىدىن كىرمەكچى بولىدىكەن، چوقۇم مۇشۇ ئىككى مۇنار ئوتتۇرىسىدىن ئۆتۈشى كېرەك. ئەگەر دۈشمەنلەر ئوردىغا ھۇجۇم قىلسا، ئالدى ـ ئارقىدىن ۋە ئوڭ ـ سولدىن تەڭ زەربىگە ئۇچرايدۇ. بۇ ئوردا يېنىدا ئىنتايىن گۈزەل بىر باغ بولۇپ، يازدا بۇ جايدا سالقىنداش تەننىڭ سالمەتلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشىنىڭ ئەڭ ياخشى ئۇسۇلى ئىدى. ئوردا ئىچىگە ئىنتايىن كۆركەم ئۆيلەر ياسالغان بولۇپ، بۇنى تەسۋىرلەشكە قەغەز ـ قەلەم ئازلىق قىلىدۇ. ئۇنىڭ تۆت تەرىپىدە ئوندەك باغچا بار، ئوتتۇرىسىدا چوڭ ـ چوڭ بىنالار بار بولۇپ، ھەربىر بىنادا يۈز ئېغىزدىن

ئۆي بار، بۇ ئۆينىڭ ئىچىگە كىتاب جاھازلىرى تىزىلغان، تاملارغا تەكچە ئويۇلغان، تام ـ تورۇسلىرى ھاك بىلەن ئاقارتىلغان، تاملىرىغا كاھىش چاپلىنىپ، ئۈستىگە رەسىم سىزىلغان». يەكەن خانلىقىدا قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقلىرىغا ئوخشاش يازلىق، قىشلىق پايتەخت بولۇشتەك ئەنئەنىگە خاتىمە بېرىلگەن. يۇقىرىدا تەسۋىرلەنگەن بۇ خانلىق ئوردىسى يەكەن خانلىقى دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە يۇز بەرگەن «ئاق تاغلىقلار» بىلەن «قارا تاغلىقلار» دەپ ئاتالغان ئىككى دىنىي ـ سىياسىي مەزھەپ ئوتتۇرىسىدىكى دەھشەتلىك ئۇرۇش جەريانىدا ۋەيران بولغانلىقى مەلۇم. تەكشۈرۈشلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇ ئوردىنىڭ ئەسلىدىكى ئورنى ھازىرقى يەكەن ناھىيە بازىرىدىكى «ئوردا كۆل» مەھەللىسىگە جايلاشقان بولۇپ، سېپىل، خەندەك ئىزلىرى ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان.

يەكەن خانلىقى دەۋرىدە يېڭىدىن بىنا بولغان كۆرۈنەرلىك قۇرۇلۇش تۈرلىرىدىن بىرى مەدرىسە ۋە مەسچىت قۇرۇلۇشلىرى ھېسابلىنىدۇ. مەدرىسىلەر يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى ئالىي بىلىم يۇرتلىرى بولۇپ، ئۇ كۆپرەك چوڭ شەھەرلەردە بىنا بولغان. مەسىلەن، شۇ دەۋرگە خاس مەدرىسىلەردىن يەكەندە قۇرۇلغان « مىرزاھەيدەر مەدرىسى» (جاھان مەدرىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، يەكەن خانلىقىنىڭ 8 ـ خانى ئابدۇللاخان (مىلادىيە 1639ـــ1652 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) تەرىپىدىن 1641 ـ يىلى بىنا قىلىنغان قەشقەردىكى «خانلىق مەدرىسى»، كۆچادىكى «ۋەلىيە مەدرىسى»، قەشقەردىكى «مەدرىسى كەرىمىيە»، «قازانچى مەدرىسى»، يەكەندىكى «مەدرىسى مۇھەممەدىيە»، «غازىيە مەدرىسى»، «ئارسلانباغ مەدرىسى»، «ئوردانلىق مەدرىسى»، يېڭىساردىكى «ھۆرىيەت مەدرىسى» قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن. مەدرىسە كۆپىنچە مەسچىت بىلەن قوشۇپ ياسالغان. ئۇنىڭدا ئوقۇتۇش ۋە تالىپلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش ، ئىبادەت پائالىيەتلىرىگە قولايلىق يارىتىپ بېرىش يۈزىسىدىن دەرسخانا، قىرائەتخانا، مۇدەررىس ئىشخانىسى، ياتاق، ئاشخانا، سەراپ (مۇنچا)، كۆل ياكى قۇدۇق، باغ ـ ھويلا قاتارلىق بىر يۈرۈش ئەسلىھەلەر بىر گەۋدىلەشكەن. بەزى

مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، يەكەن خانلىقى دەۋرىدە خانلىق تەۋەسىدە 573 مەدرىسە بارلىقى مەلۇم. ① بۇنىڭ ئىچىدە يەكەندىكى «سەئىدىيە مەدرىسى» ئىككى قەۋەت بولۇپ، 360 ھۇجرىسى بار ئىدى. « مىرزاھەيدەر مەدرىسى» نىڭ قۇرۇلۇشى ئىنتايىن كاتتا بولۇپ، پىشىق خىش بىلەن كاھىشلىق قىلىپ ياسالغان. مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، بۇ مەدرىسنىڭ مۇنارى ناھايىتى ئېگىز بولۇپ، مۇنارنىڭ ئۈستىگە چىقىپ قارىسا ئوتتۇز چاقىرىم يىراقلىقتىكى يەكەن دەرياسىنى كۆرگىلى بولىدىكەن. قەشقەردىكى «خانلىق مەدرىسى» مۇ ھەيۋەتلىك بولۇپ، دەرۋازا، مۇنار، پەشتاق، ئىچكىرى ـ تاشقىرى ھويلا، پېشايۋان، ھۇجرىدىن ئىبارەت يەتتە قىسىمغا بۆلۈنگەن. قوش قاناتلىق دەرۋازىنىڭ ئېگىزلىكى 3 مېتىر، كەڭلىكى 8.2 مېتىر بولۇپ، دەرۋازا ئۈستىدە مۇدەررىسلەرنىڭ دەرس تەييارلايدىغان، ئارام ئالىدىغان ھۇجرىلىرى بولغان. دەرۋازا بېشىغا بىلىمنىڭ ئۇلۇغلۇقى جەھەتتىكى ئەقلىيە سۆزلەر ھۆسنىخەت بىلەن ئويۇلغان. «دەرۋازىنىڭ ئىككى يېنىدىكى ئېگىزلىكى 13 مېتىر كېلىدىغان نەقىشلىك مۇنارنىڭ ئۈستىدە ئالتۇن ھەل بېرىلگەن ھىلال ئاي بەلگىسى بار ئىدى. مەدرىسە تامامىرىنىڭ ئۇلى 13 قۇر ئېگىزلىككىچە خىش بىلەن، ئۇنىڭ ئۈستى كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان، مەدرىسنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 1468 كۋادرات مېتىر كېلەتتى. چوڭ ـ كىچىك 50 ھۇجرىسى بار ئىدى.

ئۇنىڭدىن باشقا مەسچىت، مەدرىسە، خانىقالارنىڭ يېنىغا، يېزا ـ كەنتلەرگە دىن بىلەن پەننىي بىلىملەر ئارىلاش ئوقۇتۇلىدىغان ھەر خىل مەكتەپلەر قۇرۇلغان. «تارىخىي رەشىدى» دە خاتىرىلىنىشىچە، شۇ دەۋردە خانلىق تەۋەسىدە مۇشۇ خىل مەكتەپلەردىن 1690 مەكتەپخانا قۇرۇلغانلىقى مەلۇم. ②

يەكەن خانلىقى دەۋرىدە خانلىق تەۋەسىدە 585 مەسچىت بار بولۇپ،

---

① ھاجى نۇرھاجى، چىن گوگۇاڭ: «شىنجاڭ ئىسلام تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1994 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 243 ـ بەت.

② ئا. مەخسۇت :« ئۇيغۇر بىناكارلىق تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىل، 256 ـ ، 261 ـ بەتلەر.

بۇلاردا پېشايۋانلىق مەسچىت قۇرۇلۇشى تېپىك ئۇلگە قىلىنغان. مەسچىت زالىنىڭ تام ـ تورۇسلىرى ۋە ئىشىك بېشىغا ھەرخىل نەقىشلەردىن باشقا يەنە «قۇرئان كەرىم» ئايەتلىرى ئەرەب خەتتاتلىق ئۇسلۇبىدا نەقىش قىلىپ يېزىلغان. ئەزان ئېيتىش پەشتىقىمۇ ئېگىز ھەم قۇببىلىق بولۇپ، گەج ۋە خىش تىزما نەقىشلەر بىلەن بېزەلگەن. بۇنداق مەسچىتلەر دىن تېپىك بولغانلىرى يەكەندىكى «ئالتۇن مەسچىت» (1533 ـ يىلى ياسالغان)، «يەكەن جامائەسى» (1638ـــ1669 ـ يىللىرى كېڭەيتىپ ياسالغان)، «ئازنا مەسچىت» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

يەكەن خانلىقى دەۋرىدە ئىلگىرى ئۆتكەن ۋە شۇ دەۋردە ۋاپات بولغان مەشھۇر شەخسلەرنىڭ نامىغا ئاتاپ مازار بىنا قىلىش ئىنتايىن ئەۋج ئالغان، بۇنىڭغا ئەگىشىپ سوپىزم ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىدە مازارغا تاۋاپ قىلىش كۈچىيىپ كەتكەن. نەتىجىدە ساپ ئىسلام ئەقىدىسىگە يات بولغان ھەيۋەتلىك قەبرە قاتۇرۇش قىزغىنلىقى قوزغىلىپ، ئارقا ـ ئارقىدىن ھەشەمەتلىك مازارلىقلار بىنا بولغان. خۇراپاتلىقتا ئەسەبىيلەشكەن خوجا ـ ئىشانلار ئاۋام خەلقنى ئۆزىگە رام قىلىشتا «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىسلەردىكى ئىسلام ئەقىدىلىرىنى ئۆزگەرتىپ، «خۇدا ئۇلۇغ زاتلارنىڭ قەبرىلىرىنى ھاجەت ئىگىلىرىنىڭ پىنھان جايى قىلدى. ھەر قانداق قىيىنچىلىققا دۇچار بولۇپ گاڭگىراپ قالغان چېغىڭلاردا ئۇلۇغ مازارلاردىن ياردەم سوراڭلار» دەپ كىشىلەرنى مازارغا چوقۇنۇشقا، تەركىدۇنياچىلىققا ياشاشقا دەۋەت قىلغان. بۇ خىل خاھىش ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە سەلبىي تەسىر كۆرسەتىپ، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى چەكلەپ قويغان بولسىمۇ، بىز بۇ يەردە مازار بىناكارلىق تېخنىكىسىنىڭ ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىدىكى ئورنى نۇقتىسىدىن، ئۇنىمۇ بىر خىل مەدەنىيەت يادىكارلىقى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ، دەپ قارايمىز. يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى ئەڭ چوڭ مازار «ئالتۇنلۇقوم» دەپ ئاتالغان خانلىق مازىرى بولۇپ، 1533 ـ يىلى يەكەن خانلىقىنىڭ تۇنجى خانى سۇلتان سەئىدنى دەپنە قىلىش ئۈچۈن ياسالغان ۋە كېيىنكى خانلاردىن ئابدۇرەشىدخان، ئابدۇكېرىمخان، مۇھەممەدخان، ئەھمەدخان، ئابدۇ

لېتىپخان، ئابدۇللاخان ... قاتارلىق خانلار ھەمدە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى دەپنە قىلىنغان. كېيىن خانىش ئاماننىساخانمۇ مۇشۇ مازارغا دەپنە قىلىنغان. « ئالتۇنلۇق» نى يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى يەر ئاستى قۇرۇلۇشلىرىنىڭ تىپىك ئۈلگىسى دېيىشكە بولىدۇ. ئۇنىڭدىكى گۆرلەرنىڭ چوڭقۇرلۇقى 5. 3 مېتىر، ئىچى گۈمبەز شەكىللىك، تۆت ئەتراپى مېھراب شەكىللىك بولۇپ، ئەتراپلىرىغا كېمىر ئۆي ياسالغان. جەسەتلەر مۇشۇ كېمىر ئۆيـ لەرگە قويۇلغان. پۈتكۈل مازارلىقنىڭ كۆلىمى 5000 كۋادرات مېتىردىن ئارتۇق بولۇپ، مازارلىق دەرۋازا، مەسچىت، كۆل، تۇنەكخانا، ئېتىكاپخانا ۋە قەبرىستانلىقتىن تەركىب تاپقان. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە ئاتاقلىق ئۇيغۇر تارىخچىسى ۋە دۆلەت ئەربابى، «تارىخىي رەشىدى» ناملىق ئەسەرنىڭ ئاپـ تورى مىرزا ھەيدەركوراگاننىڭ مازىرى بولۇپ، ئۇ مازار ھازىرقى يەكەن ناھىيىسى بازارلىق ھۆكۈمەت يېنىغا، يەنى ھازىرقى يەكەندە تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىم توپچىلار باتالىيۇنى تەۋەسى ئىچىگە جايلاشقان. ئازادلىقنىڭ ئالدى ـ كەينىدە بۇ مازار ئاھالىلەرنىڭ ئولتۇراق مەھەللىسى ئىچىگە قاپسىلىپ قالغاچقا بۇزۇۋېتىلگەن. بۇ مازار جايلاشقان جاي ھازىر «ھەيدەر باغ» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

مۇشۇ دەۋردە بىنا بولغان مازارلار ئىچىدە ئالاھىدە بولغىنى ئاپپاق خوجا مازىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ مازار قەشقەر شەھىرىگە قاراشلىق قوغان يېزىسىنىڭ ھەزرەت كەنتىگە جايلاشقان بولۇپ، ئومۇمىي كۆلىمى 49950 كۋادرات مېتىر (75 مو) كېلىدۇ. بۇ مازارلىق مەدرىسە، چوڭ كۆل، كـ ىچىك كۆل (شەربەت كۆلى)، ئالتۇن دەرۋازا (پەشتاقلىق مۇنار)، ياسىداق مەسچىت، قەبرىگاھ، كۆك گۈمبەز، تىلاۋەتخانا، جۈمە مەسچىتى (ئـازنـا مەسچىت)، باغ قاتارلىق بۆلەكلەردىن تەركىب تاپقان.

ئاپپاق خوجا مازىرىدىكى ئاساسلىق قۇرۇلۇش ھېسابلانغان قەبرىگاھ (چوڭ گۈمبەز) يەكەن خانلىقىنىڭ 9 ـ خانى ئابدۇللاخان (1638ـــ1667 ـ يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىدە 1640 ـ يىلى ئاپپاق خوجىنىڭ دادىسى مۇھەممەد يۈسۈپ خوجىنىڭ دەپنە قىلىنىشى مۇناسىۋىتى بىلەن ياسالـ غان. ئۇنىڭدىن كېيىن 17 ـ ئەسىردە شەكىللەنگەن «ئاق تاغلىقلار گۆرۈـ

ھى» نىڭ مەشھۇر ئاقساقىلى خوجا ھىدايەتۇللا (ئاپپاق خوجا) باشلىق بەش ئەۋلاد، 72 كىشىنىڭ جەسىتى ئارقا ـ ئارقىدىن دەپنە قىلىنىپ، چوڭ بىر قەبرىلەر توپىنى ھاسىل قىلغان. يېقىنقى زاماندا تارقالغان رىۋايەت بو- يىچە، ئاپپاق خوجىنىڭ قىز نەۋرىسى، چىڭ سۇلالىسى چېيەنلۇڭ پادىشا- ھىنىڭ خانىشى ئىپارخانىنىڭ جەسىتى بېيجىڭدىن بۇ يەرگە يۆتكەپ كېلىنىپ، مۇشۇ مازارلىققا قويۇلغان دەپ قارالغاچقا، بۇ مازار «ئىپارخان مازىرى» (香妃墓) دېگەن نام بىلەنمۇ مەشھۇر بولغان. كېيىن «قارا تاغلىقلار» مەزھىپى (ئىسھاقىيە گۇرۇھى) تەرىپىدىن ئوت قويۇپ كۆيۈ- دۈرۈۋېتىلگەن. مىلادىيە 1679 ـ يىلى «ئاق تاغلىقلار» مەزھىپىنىڭ باش- چىسى، سوپىلارنىڭ پىرى ھىدايەتۇللا خوجا (ئاپپاق خوجا) جۇڭغار خان- لىقىنىڭ يارىدىمىگە تايىنىپ يەكەن خانلىقىدىن ھوقۇق تارتىۋالغاندىن كېيىن بۇ مازارنى قايتا كېڭەيتىپ ياساتقان. مىلادىيە 1693 ـ يىلى ئاپپاق خوجا رەقىبلىرى تەرىپىدىن زەھەرلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن مۇشۇ گۇمبەز ئىچىگە دەپنە قىلىنغان. شۇنىڭدىن تارتىپ «ئاپپاق خوجا مازىرى» دەپ ئاتىلىپ، شىنجاڭدىكى ئەڭ زور زىيارەت ئورنىغا ئايلانغان. «شىنجاڭ ئىسلام تارىخى» ناملىق كىتابتا يېزىلىشىچە، چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، 1795 ـ يىلى چېيەنلۇڭ خان پەرمان چۈشۈرۈپ بۇ مازارنى قوغدىغان، دۆلەت خەزىنىسىدىن پۇل ئاجرىتىپ رې- مونت قىلدۇرغان ۋە كېڭەيتىپ ياساتقان، شۇنداقلا «نام ـ مەرتىۋە تاختە- سى» تەقدىم قىلغان. جياچىڭ سەلتەنىتىنىڭ 16 ـ يىلى (مىلادىيە 1811 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي ئوردىسى (بېيجىڭ گۇگۇڭ سارىيى) دا ئەمەلدار بولغان تۇردىنىڭ خاتۇنى سۇدەيشىياڭ (دىلشاد خېنىم، مانجۇ) پۇل چىقىرىپ مازارنى كېڭەيتىپ ياساتقان. تۇردى كېسەل بىلەن ۋاپات بولغاندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھاكىمىيىتىنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن، سۇدەيشىياڭ ئېرىنىڭ جەسىتىنى قەشقەرگە ئېلىپ كېلىپ، مۇشۇ مازارلىقتىكى «كۆك گۇمبەز » ئىچىگە دەپنە قىلغان. ①

① راھىلە داۋۇت: «ئۇيغۇر مازارلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىل نەشرى، 24 ـ بەت.

ئاپپاق خوجا مازىرى تارىختا گەرچە كۆپ قېتىم رېمونت قىلىنغان ۋە كېڭەيتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ياسلىش شەكلىدە ئانچە چوڭ ئۆزگىرىش بولمىغان.

ئاپپاق خوجا مازىرىدىكى ئەڭ ئالاھىدە قۇرۇلۇش بولغان كۆك گۈمبەزنىڭ ئېگىزلىكى 26.5 مېتىر، دىئامېتىرى 17 مېتىر بولۇپ، تۆت چوڭ ئەگمە تۇۋرۇك بىلەن تۇرغۇزۇلغان. چوڭ ئەگمىنىڭ ئارىلىقىغا تۆت كىچىك ئەگمە چىقىرىلغان ، جەمئىي سەككىز ئەگمە تۇۋرۇك ئارقىلىق يۇمىلاق شار شەكلىگە كەلتۈرۈلگەن ۋە ئۇنىڭ ئۈستىگە گۈمبەز ئەگمىسى قويۇرۇلغان. گۈمبەز ئەتراپىغا 2 ـ قەۋەتتىن سىرتقا قارىتىپ پەنجىرىلىك دېرىزە ئېچىلغان. گۈمبەزنىڭ تاشقى تەرىپى كۆك، يېشىل، توق سېرىق ۋاق رەڭلىك كاھىشلار بىلەن بېزەلگەن. گۈمبەزنىڭ ئۈستىگە يېشىل كاھىش چاپلانغان. گۈمبەز ئاستىدىكى قەبرىگاھ ئىچى كەڭ ، ئازادە بولۇپ، ئوتتۇرىسىدىكى ئېگىز سۇپىغا چوڭ ـ كىچىك قەبرىلەر رەت ـ رەت ئورۇنلاشتۇرۇلغان، قەبرىگاھنىڭ تۆت بۇرجىكىگە ئۇزۇن تۆت مۇنار ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ باش تەرىپىدىكى گۈمبەز شەكىللىك ئەگمىنىڭ ئۈچىغا ئالتۇن ھەل بېرىلگەن ھىلال ئاي شەكلى ئورنىتىلغان. ھەقىقەتەن بۇ نەقىشلىك گۈمبەز شەكلىنىڭ كۆركەملىكى، قۇرۇلمىسىنىڭ مۇرەككەپلىكى، ئىقتىدارىنىڭ مەزمۇتلىقى بىلەن ئۇيغۇر بىناكارلىق ھونەر ـ سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلىپ تۇرىدۇ.

ئاپپاق خوجا مازىرى ئاپتونوم رايون بويىچە كۆلىمى چوڭ، ھونەر ـ سەنئىتى ئالاھىدە ۋە ھازىرغىچە نىسبەتەن ياخشى ساقلانغان قەدىمكى مازار بولۇپ، 1957 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن «ئاپتونوم رايون بويىچە نۆقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» قىلىپ بېكىتىلگەن. 1988 ـ يىلى گوۋۇيۈەن تەرىپىدىن «دۆلەت دەرىجىلىك نۆقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» قىلىپ بېكىتىلگەن.

ئومۇمەن، يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى بىناكارلىق سەنئىتى ياغاچ قۇرۇلمىلىق ۋە خىش قۇرۇلمىلىق، گۈمبەز تورۇسلۇق قۇرۇلما شەكلىگە

ئىگە بولۇپ، هۇنەر ـ سەنئىتى جەھەتتىن ياغاچچىلىق، گەجخارلىق، نەق-قاشلىق، كاھىشخارلىق، رەسساملىق ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلگەن، ئۆي ـ ئوردا قۇرۇلۇشى، مەسچىت ـ مەدرىسە ۋە مازار قۇرۇلۇشلىرىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەن. يەكەن خانلىقىنىڭ مەركىزىي شەھىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن «سەلتەنەت مۇنارلىرى»، راۋاقلار، پەشتاقلار، مەسچىت ـ مەدرىسىلەر ۋە ئۇلارنىڭ مازار ـ گۇمبەزلىرى كۆزگە ئالاھىدە تاشلىنىپ تۇراتتى، پۈتكۈل شەھەر ـ بازارلاردىكى مەدرىسە 573 كە، مەھەللە مەسچىتى 585 كە، پۇقرالار مەھەللىسى 3784 كە، بازارلىق كوچىلار 424كە، ھەممام (مۇنچا) لار 437 گە، ھەر خىل مەكتەپلەر 2263كە، ئۆتەڭ ـ سارايلار 1736 گە، كۆل 835 كە، چوڭ بازارلار198 كە، ھەر خىل قول ھۇنەر كارخانىلىرى 1564 كە يەتكەن. ① خانلىق دائىرىسىدە 9 چوڭ شەھەر، 36 سېپىل دەر-ۋازىسى بولغان. بۇ سانلىق مەلۇماتلار يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى بىناكار-لىق سەنئىتىنىڭ كۆلەم جەھەتتىن كېڭەيگەنلىكى، تېخنىكا، سۈپەت جەھەتتە خېلى مۇكەممەللەشكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

§2. 20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر قول ھۇنەر ـ سەنئىتى ۋە سودا ـ تىجارەت ئىشلىرىدىكى ئۆزگىرىشلەر

1. قول ھۇنەر ـ سەنئىتى ۋە ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىشلەر

ئاپتونوم رايونلۇق ستاتىستىكا ئىدارىسى تەرىپىدىن چىقىرىلغان «شىنجاڭنىڭ 40 يىلى » («新疆 40 年 ») ناملىق قامۇستىكى ستا-تىستىكىلىق مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، 1949 ـ يىلى شىنجاڭنىڭ ئو-مۇمىي نوپۇسى 4 مىليون 333 مىڭ 400 بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە شەھەر ـ بازارلاردىكى ئاھالە 12.21%نى، يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 85%نى تەشكىل قىلغان. 1994 ـ يىلىغا كەلگەندە شەھەر ـ بازار نوپۇسى كۆپەيىپ 48.11%كە، ئومۇمىي نوپۇس 16 مىليون 397 مىڭغا يەتكەن. (ئو-

① «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1988 ـ يىل 1 ـ سان.

مۇمىي نوپۇسنىڭ ئىچىدە ، 1949 ـ يىلى ئۇيغۇرلار 3 مىليون 291 مىڭ 100 كىشى، 1994 ـ يىلى 7 مىليون 697 مىڭ 300 كىشى.) ①

20 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي ئاھالىسىنىڭ تەخمىنەن 4 تىن 3 قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ 15%تىن كۆپرەكى شەھەر ـ بازارلارغا مەركەزلەشكەن بولۇپ، ئۇلار ھەر خىل قول ھۈنەر ئىگىلىكى ۋە سودا ـ سېتىق بىلەن تىرىكچىلىك قىلغان، ئۇنىڭدىن باشقا 85% نى تەشكىل قىلىدىغان يېزا ئىگىلىك (چارۋىچىلىقىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ئاھالىسى ئىچىدە قوشۇمچە ھۈنەر ـ كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاھالىلەرمۇ خېلى چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ھەتتا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ خېلى كۆپچىلىك يېزىلىرىدا «موزدۇز مەھەللىسى»، «باپكار مەھەللىسى»، «دوپپىچى مەھەللىسى»، «تۇماقچىلار مەھەللىسى»، «ساندۇقچىلار مەھەللىسى»، «بوياقچى مەھەللىسى»، «كۆنچى مەھەللىسى»، «مىسكەر مەھەللىسى»، «تاغاقچى مەھەللىسى»، «قەغەز كوچىسى» (قەغەزچىلىك)، «قاسساپ مەھەللىسى»، «تاۋاقچى مەھەللىسى»، «ئېگەرچى مەھەللىسى» ... دېگەنگە ئوخشاش مەخسۇس بىر خىل ھۈنەرنى كەسىپ قىلغان مەھەللە ـ يۇرتلار شەكىللەنگەن. ئۇيغۇرلار ھەقىقەتەن ھۈنەر ـ كەسىپنى ئالاھىدە ئەتىۋارلىغان: «ھۈنىرى يوقنىڭ جېنى يوق»، « نەسەبكە ئىشەنمە، ھۈنەرسىز يۈرمە»، «نەپسىڭنىڭ قۇلى بولماي، ھۈنەرنىڭ قۇلى بول»، «تېشى يوق ساي بولماس، ھۈنىرى يوق باي بولماس»، «ھۈنەرۋەن پۇلسىز قالماس»، «قىرىق ھۈنەر ئەمەس، ئەسلىي ھۈنەر چويلىچىلىق»، «ئەركىشىگە 72 تۈرلۈك ھۈنەر ئاز» قاتارلىق ماقال ـ تەمسىللەر ئۇيغۇرلارنىڭ ھۈنەر ـ كەسىپكە بولغان ھېرىسمەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

20 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر قول ھۈنەر سانائىتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىش جەريانلىرىنى ئىككى باسقۇچقا ئايرىش مۇمكىن:

---

① «شىنجاڭنىڭ 40 يىلى» جۇڭگو ستاتىستىكا نەشرىياتى، 1995 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 483 ـ بەت.

1 ـ باسقۇچ: 20 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمى، يەنى ئازادلىققىچە بولغان دەۋر. ئومۇملۇق نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، بۇ باسقۇچتا ئۇيغۇرلارنىڭ قول هۇنەر ئىگىلىكى كۆلەم جەھەتتىن كېڭەيدى، تۈر جەھەتتىن كۆپەيدى، سۈپەت جەھەتتىن تېخىمۇ نەپىسلىككە قاراپ يۈزلەندى، يېڭى سودا بازارلىرىنى ئېچىپ، مەركىزىي شەھەر سودىسى بىلەن چار بازار (يېزا بازارى) سودىسىنىڭ بىر گەۋدىلىشىشىگە تۈرتكە بولدى. بولۇپمۇ مۇشۇ يىللاردا ئۇيغۇرلارنىڭ قول هۇنەر مەھسۇلاتلىرىنى ئاساس قىلغان چار بازارچىلىق سودا ئىگىلىكى ئالاھىدە جانلىنىپ، هەپتىنىڭ هەممە كۈنلىرىدە بازار بولىدىغان سودا تورى شەكىللەندى. تولۇقسىز مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئازادلىقتىن بۇرۇن ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى قول هۇنەر تۈرى 350 خىلدىن ئېشىپ كەتكەن. بۇنداق كۆپ خىل هۇنەر تۈرى ئېچىدە رايون ئېچى ۋە سىرتىدا ئىقتىسادىي ئۇنۇمى كۆرۈنەرلىك بولغىنى كانچىلىق ۋە كان مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش قول هۇنەر سانائىتى، تېرە ـ يۈك، كۆن ـ خۇرۇمچىلىق هۇنەر ـ سەنئىتى، توقۇمىچىلىق هۇنەر ـ سەنئىتى، قۇرۇلۇش ـ بىناكارلىق هۇنەر ـ سەنئىتى، يېمەك ـ ئىچمەك هۇنەر ـ سەنئىتى، بویاقچىلىق هۇنەر ـ سەنئىتى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئۇيغۇر قول هۇنەر ـ سەنئىتىنىڭ بۇ دەۋردىكى يۇكسىلىشىدە تۆۋەندىكى بىر قانچە ئامىل مۇهىم رول ئوينىدى:

بىرىنچى، 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدىن باشلاپ ئۇيغۇر سودا گۇرۇهلىرى چەت ئەللەر بىلەن تاۋار ئالماشتۇرۇش سودا يوللىرىنى ئاچتى. بۇ جەريانداا ئۇلار قوشنا دۆلەتلەرنىڭ سانائەتلىشىش تەرەققىيات جەريانلىرى بىلەن تونۇشۇپ، چوڭقۇر تەسىر ۋە ئىلهام ئالدى. نەتىجىدە تارقاق قول هۇنەر ئىگىلىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش، «سانائەتلىشىش يولىغا مېڭىش»، «مائارىپ بىلەن ۋەتەننى قۇتقۇزۇش» نىڭ مۇهىملىقىنى تونۇپ يەتتى. مەسىلەن، 20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر مىللىي سانائىتىنىڭ باشلامچىسى بولغان ئاكا ـ ئۆكا مۇسابايوفلار جەمەتى بۇ ساهەنىڭ تىپىك ۋەكىلى هېسابلىنىدۇ. مۇسابايوفلار جەمەتى هازىرقى ئاتۇش شەهىرى ئېكسىاق كەنتىدىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ يەتتە ئەجدادى ئۆز يۇرتىدا دېهقانچىلىق ۋە تىجا-

رەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ جەمەت مۇسابايوف دەۋرىگە كەلگەندە تازا گۈللىنىپ، سودا ـ تىجارىتى شىنجاڭدىن ھالقىپ، چەت ئەللەرگىچە تارالغان. مۇسابايوف چەت ئەللەرگە بېرىپ سودا ـ تىجارەت بىلەن شۇغۇل-لىنىش جەريانىدا سودا ـ سانائەت ۋە پەن ـ تېخنىكا، مائارىپ ھەرىكىتى-نىڭ باشلامچىسى ۋە تەرغىباتچىسى بولغان، يەنە بىر تەرەپتىن، چەت ئەل سودا يوللىرىنى كېڭەيتىپ، تاشكەنت، ئالمۇتا، ئەنجان، بىشكەك، زايسان، قازان، موسكۋا، ئىستانبۇل، بېرلىن قاتارلىق جايلاردا سودا ۋاكالەتخانا-لىرىنى قۇردى ھەمدە 1895 ـ يىلدىن باشلاپ غۇلجا شەھىرىدە ئۆزلىرى-نىڭ باش تىجارەتخانىسىنى قۇرۇپ، ئۈرۈمچى، قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچا، يەكەن، مارالبېشى، ئالتاي، چۆچەك، ماناس، شىخو قاتارلىق شىن-جاڭنىڭ ھەر قايسى ۋىلايەت، ناھىيىلىرىدە شۆبە تىجارەتخانىلىرىنى قۇردى. بۇ تىجارەتخانىلار كۆن ـ خۇرۇم، شام، ئات جابدۇقلىرى قاتارلىق قول ھۈنەر مەھسۇلاتلىرىنى ئاساس قىلغانىدى. مۇسابايوف 1918 ـ يىلى قەشقەر شەھىرىدە كېسەل بىلەن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىشلە-رىنى ئاكا ـ ئۆكا ھۈسەنباي (1844ـــ1926) ۋە باھاۋۇددۇنباي (1851ـــ1928) لار ۋارىسلىق قىلىپ، ياۋروپادا «ئاكا ـ ئۆكا مۇسابايوف» فامىلىسى بىلەن مەشھۇر بولدى. ئۇلار تارقاق قول ھۈنەرگىلا تايىنىپ جەمئىيەتنى رونىق تاپقۇزغىلى بولمايدىغانلىقىنى چوڭقۇر تونۇپ، 1896 ـ يىلدىن 1906 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا، گېرمانىيىدىن مېخانىكىلاشقان بىر يۈرۈش تېرە پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتىنى بارلىق ئۈسكۈنىلىرى ۋە رېمونت زاپچاس ـ سايمانلىرى بىلەن قوشۇپ سېتىۋېلىپ، شىنجاڭ تارىخىدا تۇنۇ-جى ماشىنىلاشقان تېرە زاۋۇتى ـــ غۇلجا تېرە زاۋۇتى (ھۈسەنباي تېرە زا-ۋۇتى) نى قۇردى. بۇ زاۋۇت 1907 ـ يىلى قۇرۇلۇشنى باشلاپ، 1909 ـ يىلى رەسمىي ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلۈپ، تېرە مەھسۇلاتلىرى چار رۇ-سىيىنىڭ پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى، موسكۋا، پېتېربۇرگ، قازان، گوركىي شەھەرلىرىگىچە تارقالدى. بۇ زاۋۇتنىڭ ئىقتىدارى ئەينى چاغ-دىكى چار رۇسىيە خۇرۇم زاۋۇتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىغا يېقىنلاشقان ھەمدە مەخسۇس چەم، خۇرۇم، ئۆتۈك، بەتمىكە، ئېگەر ـ تو-

قۇم، ئۇچەي، يۇگەن قاتارلىق مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقارغان. زاۋۇت ئىشقا كىرىشكەن ۋاقىتتا جەمئىي 166 نەپەر ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بو- لۇپ، يىللىق ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى 40 مىڭ چوڭ تېرە (ئات، كالا تېرىسى)، 600 مىڭ كىچىك تېرە (قوي، ئۆچكە تېرىسى) پىششىقلاپ ئىشلەپ، ئۇنىڭدىن ھەر خىل چەم قاتارلىق مەھسۇلاتلارنى ئىشلىگەن. بۇ زاۋۇت ئىزچىل تەرەققىي قىلىپ 1955 ـ يىلى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇ- سىيلار شېرىكچىلىكىدىكى كارخانىغا ئۆزگەرگەن. ھازىر بۇ زاۋۇت تولۇق دۆلەت ئىگىلىكىدىكى «ئىلى كۆن ـ خۇرۇم زاۋۇتى» دەپ ئاتىلىدۇ.

قول ھۇنەر ـ سەنئىتىدىن تەرەققىي قىلىپ ماشىنىلاشقان ئىشلەپ- چىقىرىش كارخانا ـ شىركەتلىرىگە ئايلانغان زاۋۇت ـ كارخانىلاردىن يەنە يەكەن سەرەڭگە شىركىتى (بۇ شىركەت 1914 ـ يىلى ئۇيغۇر سودىگەر تا- شاخۇنۇم قاتارلىقلارنىڭ مەبلەغ سېلىشى بىلەن قۇرۇلغان)، ئۇرۇمچى فۇ- مىن توقۇمىچىلىق شىركىتى (1926 ـ يىلى قۇرۇلۇشقا باشلاپ، 1928 ـ يىلى رەسمىي ئىشقا چۈشكەن)، ئۇرۇمچى خۇرۇم زاۋۇتى (1922 ـ يىلى سا- بىق سودا ـ سانائەت نازارىتى تەرىپىدىن قۇرۇلغان)، ئۇرۇمچى باسما زاۋۇتى (1936 ـ يىلى 7 ـ ئايدا شىنجاڭ گېزىتخانىسى تەرىپىدىن قۇرۇلغان)، ئىلى ئۇن زاۋۇتى (1936 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئىلى سودا ـ سانائەت ھەسسىدارلىق شىركىتى تەرىپىدىن قۇرۇلغان)، ئۇرۇمچى 1 ـ شالچىلىق زاۋۇتى (1936 ـ يىلى ئۆلكىلىك قۇرۇلۇش كومىتېتى تەرىپىدىن قۇرۇلغان)، ئىلى ماي زاۋۇتى (1936 ـ يىلى 7 ـ ئاي)، قەشقەر ماي زاۋۇتى (1937 ـ يىلى 7 ـ ئاي)، ئۇرۇمچى قەندالەتچىلىك زاۋۇتى (1937 ـ يىلى)، ئىلى كونسېرۋا زاۋۇتى (1937 ـ يىلى) قاتارلىق نەچچە ئونلىغان تۈرمۇش بۇيۇملىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتلىرى ۋە شىنجاڭدىكى ھەرقايسى شەھەر ـ ناھىيىلەردە 5 ـ 6 دىن ئىشلەپچىقىرىش شىركەتلىرى قۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر قول ھۇنەر ئىگىلىكىدە ماشىنىلاشقان ياكى يېرىم ماشىنىلاشقان زاۋۇت ـ كار- خانىلار بولماسلىقتەك تارىخقا خاتىمە بېرىلدى.

ئىككىنچى، 1912 ـ يىلى ئېلىمىزدە شىنخەي ئىنقىلابى غەلىبە قىلىپ، چىڭ خانىدانلىقىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشىدەك چوڭ ياخشى ۋەزىيەتنىڭ

بارلىققا كېلىشى شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋەزىيىتى، جۈملىدىن ئۇيغۇر قول ھۈنەر ئىگىلىكىنىڭ رونىق تېپىشىدىكى يەنە بىر مۇھىم ئامىل بولدى. بۇ پۈرسەتنى غەنىيمەت بىلگەن ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنلىرى ۋە سودىگەرلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيا، ھەتتا ياۋروپا ئەللىرىگە ئۆزلىرى ئىشلەپچىقارغان بۇيۇملىرىنى ئېلىپ بېرىپ ساتىدىغان تاشقى سودا ۋەزىيىتى شەكىللەندى. ئەينى يىللاردىكى

ئېشەكچى دېمەك بىزنى،
ئەنجان يولىدا كارۋان .

.....

دېگەن ناخشا ئەنە شۇ قول ھۈنەر بۇيۇملىرىنى چەت ئەللەرگە توشۇيدىغان كارۋانلار تەرىپىدىن ئېيتىلغان ناخشا ـ قوشاق ئىدى.

ئۇچىنچى، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يۈز بەرگەن دۇنيادىكى چوڭ سىياسىي ئۆزگىرىشلەر، يەنى 1905 ـ يىلى رۇسىيە بۇرژۇئازىيە ئىنقىلابىنىڭ پارتلىشى، 1914 ـ يىلى باشلانغان بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى، 1917 ـ يىلى سوۋېت ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ غەلبە قىلىشى، ھىندىستان، پاكىستان قاتارلىق ئەنگلىيە مۇستەملىكىلىرىدە قوزغالغان مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرى قاتارلىق دۇنيا ۋەزىيىتىدىكى يېڭى بۇرۇلۇش شىنجاڭغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى، قول ھۈنەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مىللىي ئىگىلىكنىڭ جانلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى.

2 ـ باسقۇچ: 20 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىيات

1949 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پۈتكۈل جۇڭگو خەلقى تولۇق ئازادلىققا ئېرىشىپ، ھەممە سەپلەردە يېڭى گۈللىنىش مەنزىرىسى بارلىققا كەلدى، بىر تەرەپتىن، چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ قاقتى ـ سوقتى قىلىشى، يەنە بىر

تەرەپتىن، ئېغىر باج ـ سېلىق ۋە بازار كاساتچىلىقى تۈپەيلىدىن قەددى پۈكۈلگەن ئۇيغۇر قول هۇنەرۋەنلىرى پارتىيە ـ هۆكۈمەتنىڭ چەكسىز غەمخورلۇقىغا ئېرىشىپ، قايتىدىن قەددىنى رۇسلىدى، خەلق تۇرمۇشىـ نىڭ ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، مىللىي قول هۇنەر بۇيۇملىرىغا بولغان ئېهتىياج ئۆستى. شۇنىڭ بىلەن هەر قايسى ۋىلايەت ـ شەهەرلەردە قول سانائەت بىرلەشمىلىرى قۇرۇلۇپ، قول هۇنەر ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياـ تىغا پايدىلىق پۇرسەت يارىتىپ بېرىلدى، بۇ يىللاردا ئۇيغۇر قول هۇنەر ـ سەنئىتى ئىككى لىنىيە بويىچە، يەنى شەهەرلەردە هەرقايسى قول هۇنەر تۈرلىرى بويىچە هۇنەرۋەن ـ كاسىپلار گۇرۇهى (جەمئىيىتى) ۋە يېزا ـ كەنتلەردە قوشۇمچە قول هۇنەرۋەنلەر ئىگىلىكى زىچ گەۋدىلىشىپ بازار سودىسىنى جانلاندۇردى.

بولۇپمۇ 1983 ـ يىلى ئېچىلغان پارتىيە 12 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن يولغا قويۇلغان ئىسلاهات، ئىشىكنى ئېچىۋېتىش سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرى ئاستىدا ئۇيغۇر قول هۇنەر ـ سەنئىتى يېڭى هاياتىي كۈچكە ئىگە بولۇپ، سان ۋە سۈپەت جەـ هەتتىن خەلقئارا بازاردا رىقابەتلىشەلەيدىغان ۋەزىيەتنى شەكىللەندۇردى. هۇنەر ـ كەسىپ مەهسۇلاتلىرىدا ئەنئەنىۋىلىك بىلەن زامانىۋىلىق، قول ئەمگىكى بىلەن ماشىنا كۈچى زىچ بىرلەشتۇرۇلگەچكە، هۇنەر ـ سەنئەتـ نىڭ مىللىي ئىگىلىكتە تۇتقان ئورنى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئۆستى، خوتەننىڭ ئەنئەنىۋى گىلەمچىلىك هۇنەر ـ سەنئىتى، قاشتېشى ئويمەـ كارلىقى، ئەتلەسنى گەۋدە قىلغان يىپەك توقۇمىچىلىقى، قەشقەرنىڭ زەرگەرچىلىك، مىسكەرچىلىك قاتارلىق نەپىس بۇيۇملار هۇنىرى، دوپـ پىچىلىق، تۇماقچىلىق هۇنەر ـ سەنئىتى، ساندۇقچىلىق، سىرچىلىق، نەققاشچىلىق قاتارلىق گۈزەل سەنئەت بۇيۇملىرى، يېڭىسارنىڭ تىغچەـ لىق (پىچاقچىلىق) هۇنەر ـ سەنئىتى، كۈچانىڭ ئەلتېرە هۇنەر كەسپى ... قاتارلىق مىللىي هۇنەر ـ كەسىپلەر ئۆزىنىڭ سېهىرلىك كۈچىنى نامايان قىلىپ، بازار ئىگىلىكىدە پۈت تىرەپ تۇرالايدىغان تۈۋرۈكلۈك

كەسىپكە ئايلاندى. بۇ دەۋردىكى ھۈنەر ـ كەسىپ تەرەققىياتىنى مۇنداق بىر قانچە نۇقتىلارغا مەركەزلەشتۈرۈش مۇمكىن:

بىرىنچى، ئۇيغۇر قول ھۈنەر ـ سەنئىتى بۇرۇنقى تارقاق ۋە يەككە ھالەتتىن ئۆزگىرىپ، مەخسۇسلىشىشقا ۋە كوللېكتىپلىشىشقا قاراپ يۈزلەندى، يېزا ـ قىشلاقلاردىن شەھەر ـ بازارلارغا مەركەزلەشتى. تولۇق ـ سىز مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئازادلىقتىن بۇرۇن ئۇيغۇر يېزا ـ قىشلاقلىرىدا قوشۇمچە قول ھۈنەر كەسپى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار تەخمىنەن 15%نى تەشكىل قىلاتتى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىغا كەلگەندە، يېزا ـ قىشلاقلاردىكى ھۈنەر ـ كەسىپ گۈرۈھى 3% ئەتراپىغا چۈشۈپ قالغان، ئەكسىچە، شەھەر ـ بازارلاردا قول ھۈنەر ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ نىسبىتى بۇرۇنقىغا قارىغاندا ئون نەچچە پىرسەنت ئاشقان. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇرۇنقى يەككە ئىگىلىك ھالىتى ئۆزگىرىپ، ھۈنەر تۈرلىرى بويىچە كۆلەملەشكەن قول ھۈنەر كوپىراتىپلىرى بولۇپ ئۈيۈشقان.

ئىككىنچى، خېلى كۆپ قول ھۈنەر ـ كەسىپ تۈرلىرىدە ماشىنىلىشىش (ئاپتوماتلىشىش) ياكى يېرىم ماشىنىلىشىش يولغا قويۇلۇپ، قولغىلا تايىنىشتەك ئېغىر ئەمگەك مۇشەققىتىدىن ئازاد بولغان.

ئۈچىنچى، پەن ـ تېخنىكىغا تايىنىپ قول ھۈنەر ـ سەنئىتىنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، بازار ئىگىلىكىنىڭ تەلىپىگە ماسلىشىپ، بازار ئېھتىياجلىق بولغان يېڭى مەھسۇلاتلارنى ئىجاد قىلىش، ھەرقايسى ھۈنەر ـ كەسىپ تۈرلىرى بويىچە تېخنىك خادىملارنى يېتىشتۈرۈش، يېڭى ۋە ئەلا ماركا يارىتىش نىشانى ئىشقا ئاشۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن قول ھۈنەر كەسپى بۇرۇنقى قاتمال ھالەتتىن قۇتۇلۇپ، بازار رىقابىتىنىڭ تۈرتكىسىدە كۆزنى قاماشتۇرىدىغان جۇلالىق نەپىس بۇيۇملار بارلىققا كېلىپ، خېرىدارلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغان جەزبدار كەسىپكە ئايلاندى. ھازىر ئۇيغۇرلارنىڭ ھەر قانداق بىر قول ھۈنەر كارخانىلىرىغا كىرسەڭىز، شۇ ھۈنەر ـ كەسىپكە ئائىت تېخنىكىلىق قوللانمىلىرى ئاساسىدا

تېخنىكا يېڭىلاش يولىدا باش قاتۇرۇپ ئىزدىنىۋاتقان تەلەپكار تېخنىكا ئۇستىلىرىنى ئۇچرىتىسىز. بۇيرۇتمىلارنى ئۇلارنىڭ قوللانمىلىرىدىكى نۇسخىلاردىن تاللاپ زاكاز قىلىسىز.

تۆتىنچى، ئۇيغۇر قول هۇنەر كەسپى دۇنيا بويىچە يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۇرۇلگەن ساياھەتچىلىك كەسپىنىڭ جانلىنىشىغا تۈرتكە بولىدى. ھازىر رايونىمىزدىكى ھەر قانداق بىر ساياھەت نۇقتىسىغا بارسىڭىز، سىزنى ئالدى بىلەن ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغان نەرسە ئۇيغۇرلارنىڭ رەڭگارەڭ مىللىي قول هۇنەر ـ سەنئەت بۇيۇملىرى ھېسابلىنىدۇ. دەرۋەقە، ساياھەتچىلىكنىڭ تەرەققىياتى ئۇيغۇر مىللىي قول هۇنەر ـ سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتىنى پايدىلىق پۈرسەتلەر بىلەن تەمىنلىدى، قول هۇنەر كەسىپىنىڭ تەرەققىياتى ساياھەتچىلىك ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. قىسقىسى، بۇ ئىككى خىل ئىگىلىك شەكلى ئۆزئارا زىچ گەۋدىلەشتى.

بەشىنچى، يەنە بىر خۇشاللىنارلىق نۇقتا شۇكى، رايونىمىزدا يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قول هۇنەر ـ سەنئىتى ھەققىدىكى تەتقىقات ئىشلىرى قانات يېيىپ ، ئىلىم ـ پەننىڭ قىزىق نۇقتىسىغا ئايلاندى. ھەتتا ئالىي مەكتەپلەر ۋە پەن ـ تەتقىقات ئورگانلىرىنىڭ يۇقىرى ئىقتىدارلىق ئىلىم ـ پەن خادىملىرىنى تەربىيىلەيدىغان ئاسپىرانتلار بۆلۈملىرىدە ئۇيغۇر هۇنەر كەسىپلىرى مەخسۇس ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات تۈرلىرى بولۇپ قالدى. « ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتى تەتقىقاتى»، «ئۇيغۇرلارنىڭ قول هۇنەر ـ سەنئىتى تەتقىقاتى»، «ئۇيغۇرلارنىڭ رەڭ چۈشەنچىسى ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت قاتلىمى» قاتارلىق بىرقەدەر يۇقىرى سۈپىلىك دوكتورلۇق دىسسېرتاتسىيىلىرى يېزىلىپ، بۇ ساھەدىكى بوشلۇق تولدۇرۇلدى. مىللىي ئاپتورلار ۋە باشقا مىللەت ئاپتورلىرى تەرىپىدىن «ئۇيغۇر قول هۇنەرۋەنچىلىكى»، «ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتى»، «خوتەن گىلەمچىلىكى»، «ئۇيغۇر بوياقچىلىق سەنئىتى»، « ئۇيغۇر باش كىيىملىرى»، « ئۇيغۇر نەققاشچىلىقى»، «ئۇيغۇر

يېمەك ـ ئىچمەكلىرى»، «ئۇيغۇر ئەتلەسلىرى»...قاتارلىق مەخسۇس ھۇ- نەر ـ كەسىپكە ئائىت يىرىك ئەسەرلەر نەشر قىلىندى ۋە كۆپلىگەن ئىل- مىي ماقالىلار يېزىلدى.

ئالتىنچى، ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى يېمەك ـ ئىچمەك ھۇنەر كەسپى ئۆز- ىنىڭ ئەۋزەللىكىنى جارى قىلدۇرۇپ، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتتى، ھەتتا باشقا مىللەتلەرنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك مە- دەنىيىتىگە سىڭىپ كىردى. ئۇيغۇرلارنىڭ دائىملىق ئەنئەنىۋى يېمەك- لىكلىرىدىن نان، پولۇ، كاۋاپ، لەڭمەن قاتارلىقلار ئېلىمىزدىكى ھەممە مىللەتلەرنىڭ ئارزۇلۇق يېمەكلىكىگە ئايلىنىپ قىزغىن بازار تاپتى. «ئارمان»، « ئىخلاس»، « ئىزچىلار»، «مىزان »، « قاناس » قاتارلىق زا- مانىۋىلاشقان ئۇيغۇر يېمەك ـ ئىچمەك شىركەتلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئە- نىۋى يېمەك ـ ئىچمەك ھۇنەر كەسپىنى ئىسلاھ قىلىش ۋە يېڭىلاش ئارقىلىق بۇگۈنكىدەك يۇقىرى شۆھرەتكە ئېرىشكەن.

دېمەك، ئۇيغۇر ھۇنەر ـ كەسىپ سەنئىتى 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىن باشلاپ ئىسلاھات ۋە يېڭىلىق يارىتىش يولىدا دادىل ئىلگە- رىلەپ، مىللىي ئىگىلىك تەرەققىياتىدىكى تۈۋرۈكلۈك كەسىپكە ئايلاندى. لېكىن سەگەكلىك بىلەن شۇنى كۆرۈشىمىز كېرەككى، ئېلىمىزنىڭ زامانىۋى سانائەت قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشى، ئىسلا- ھات ۋە بازار ئىگىلىكىنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمى ئاستىدا ئەنئەنىۋى قول ھۇنەر ئىگىلىكى بارغانسېرى تارىيىپ، ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ئاجىزلاشتۇردى. ھەتتا تارىختا ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغان بەزى قول ھۇنەر ـ سەنئەتلىرى ئىقتىسادىي ئۇنۇم يارىتىش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم بولۇپ، تارىخىي مۇزېيلارنىڭ ئەتىۋارلىق بۇيۇملىرىغا ئايلىنىپ قالدى. مەسىلەن، تارىختا ئۆزىنىڭ قەدىمىلىكى، نەپىسلىكى، چىدامچانلىقى، تەبىئىيلىكى ۋە ئىشلىتىش قىممىتىنىڭ يۇقىرىلىقىدەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن دۇنيادا مەشھۇر بولغان «خوتەن قەغىزى» ھۇ-

نەر ـ سەنئىتى، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان بۆزچىلىك ـ سەگەزچىلىك، لوكچىلىق (ياغاچتىن ياسىلىدىغان بىخەتەر قۇلۇپ)، سۇ تۆگمىنى، سوقا قاتارلىق ئونلىغان ئەنئەنىۋى قول هۇنەر كەسىپلىرى 20 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ ئىشلەپچىقىرىشتىن توختاپ، ئۆز ئورنىنى زامانىۋى سانائەت تاۋارلىرىغا بوشىتىپ بەردى. دەسلەپكى ستاـ تىستىكىغا ئاساسلانغاندا، بۇگۈنكى بازار ئىگىلىكى رىقابىتىدە پۈت تىرەپ تۇرۇۋاتقان ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى قول هۇنەر كەسپى تارىختىن بۇيانقى ئۇيغۇر قول هۇنەر كەسىپ تۈرلىرىنىڭ تەخمىنەن 40% نى، ئىشلەپچىقىرىشتىن پۈتۈنلەي توختىمىغان، ئەمما هاياتىي كۈچى ئاجىزلاشقانلىرى 42% نى، ئىشلەپچىقىرىشتىن توختاپ ئىزى ئۆچۈشكە باشلىغانلىرى تەخمىنەن 18% نى تەشكىل قىلىدىغانلىقى مەلۇم. بۇ نىسبەتلەردىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قول هۇنەر ئىگىلىكى ئېغىر «كرىزىس» ئىچىدە تۇرۇۋاتقانلىقىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن. بۇ توسۇپ قالغىلى بولمايدىغان بىر خىل تارىخىي مۇقەررەرلىك بولسىمۇ، لېكىن هەر خىل ئامىللار بىـ لەن مىللىي قول سانائەت ئىگىلىكىنىڭ ئىزچىل، ساغلام تەرەققىي قىلىشىغا زىمىن هازىرلاپ بېرىش كېرەك. چۈنكى ئەنئەنىۋى هۇنەر ـ سەنئەت شۇ مىللەتنىڭ خاسلىقىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان قىممەتلىك مادـ دىي مەدەنىيەت مىراسى. ئۇنىڭ يوشۇرۇن كۈچى ناهايىتى زور بولۇپ، ئەـ گەر بۇ قول هۇنەر تۈرلىرى دەۋر روھىغا ماس هالدا ئىسلاھ قىلىنسا، يەنىلا ئۆزىنىڭ ئىقتىدارىنى نامايان قىلالايدۇ هەمدە مىللىي ئىگىلىكنىڭ جانلىنىشىدا تۈرتكىلىك رول ئويناياليدۇ. بۇ هەقتە تەرەققىي تاپقان ئەللەرنىڭ ئاچچىق تەجرىبە ـ ساۋاقلىرىدىن ئىبرەت ئېلىپ، قول هۇنەر ئىگىلىكىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي قىممىتىگە هەرگىز سەل قاـ رىماسلىق كېرەك. مەلۇمكى، 20 ـ ئەسىر ئىچىدە ياپونىيىنىڭ زامانىۋىـ لىشىش ۋە سانائەتلىشىش قەدىمى ناهايىتى تېز بولدى. سانائەت مالىلىرى دۇنيا بازارلىرىنى قاپلىدى. لېكىن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى قول هۇنەر ـ سەنئىتىنى هەرگىز تاشلاپ قويغىنى يوق. ئەكسىچە، هۆكۈمەت

ۋە پۇقرالار بىردەك ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش، تەرەققىي قىلدۇرۇش يولىدا ئۆزلۈكسىز ئىزدىنىپ، زامانىۋىلىك بىلەن ئەنئەنىۋى ھۈنەر ـ سەنئىتىنى ماس قەدەمدە تەرەققىي قىلدۇردى. ھەتتا بۈگۈنكى دەۋردە ئىقتىسادىي ئۈنۈم يارىتالمايدىغان، ھايات كۈچى ئاجىزلاشقان بەزى مىللىي ھۈنەر ـ سەنئەتلەرگە دۆلەت مالىيىسىدىن خىراجەت ئاجرىتىپ، ئۇنى قوغداپ قالدى. شۇ ئارقىلىق مىللىي روھنى ئۇرغۇتتى. ھەقىقەتەن تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى بۇ مەسىلىگە يۈكسەك ئېتىبار بىلەن قاراپ كەلمەكتە. دەرۋەقە، ھەر قانداق دۆلەت ياكى مىللەتنىڭ ئەتىۋارلىق مېھمانلىرىغا بېرىدىغان سوۋغا ـ سالىمى يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي قول ھۈنەر ـ سەنئەت بۇيۇملىرىدۇر. بۇ ئاددىي، ئەمما مەنىلىك سوۋغا ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئىپتىخارلىق تۇيغۇسىنى نامايان قىلىدۇ.

ھەر قانداق بىر رايونىنىڭ مىللىي، يەرلىك ئالاھىدىلىكى ۋە خاسلىقى مەلۇم نۇقتىدىن ئۇنىڭ ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر ـ سەنئىتى ئارقىلىق گەۋدىلىنىدۇ. قول ھۈنەر ـ سەنئىتى ئەڭ ئەقەللىي چۈشەنچە بويىچە ئېيتقاندا، تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە ئىقتىدارغا ئىگە:

1. قول ھۈنەر ـ سەنئىتى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىجادكارلىق روھىنى ئەۋلادلار قەلبىدە يالقۇنجىتىدىغان دومنا پېچى. بۇ پېچ ئارقىلىق ئىنسانلارنىڭ يوشۇرۇن ئىقتىدارى نامايان بولۇپ، يېڭى سەنئەت پىرامىدالىرى بارلىققا كېلىدۇ. بۇ سىرلىق ئالەم تېخىمۇ رەڭگارەڭلىشىپ، كىشىلەرگە كۈچ ـ قۇدرەت ئاتا قىلىدۇ . ئەمگەك ۋە ئىجادكارلىق بەدىلىدىن تۇغۇلغان بۇ گۈزەل سىمالار كىشىلەردە ئۆز ـ ئۆزىگە ئىشىنىش ۋە مىللىي ئىپتىخارلىق تۇيغۇسىنى يېتىلدۇرىدۇ.

2 . قول ھۈنەر ـ سەنئىتى مىللىي ئىگىلىكنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە دۆلەت ئىقتىسادىي ئىگىلىكىنىڭ كۆپ خىللىشىشىنى ۋە جانلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، سانائەتلىشىش قەدىمىنى تېزلىتىدۇ، دۆلەت ۋە خەلقنى ھاللىق سەۋىيىگە ئېرىشتۈرۈشنىڭ يېڭى يوللىرىنى

ئاچىدۇ. تارىخىي ئەھمىيەت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، يەرگە تايىنىپ نوقۇل تېرىقچىلىق بىلەن باي بولۇش مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا بىزنىڭ دېھقانلىرىمىزنىڭ كۆپچىلىكى تارىختىن بۇيان دېھقانچىلىق ئىگىلىكى بىلەن بىللە يەنە قول هۇنەر ۋە باشقا هەر خىل قوشۇمچە ئىگىلىك شەكىللىرى بىلەن مەشغۇل بولۇپ كەلگەن. قوشۇمچە ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يېزا ـ كەنتلەرنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى نوقۇل تېرىقچىلىق بىلەنلا شۇغۇللانغان يېزا ـ كەنتلەرنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىدىن كۆرۈنەرلىك ياخشى بولغان.

3. مىللىي قول هۇنەر ـ سەنئىتى بۇگۈنكى كۈندە سايا‌هەتچىلىك كەسپىنى گۈللەندۈرۈشنىڭ تۈۋرۈكى ۋە كۆچلۈك يارده‌مچى قوشۇنى. مەلۇمكى، كىشىلەرنىڭ هازىرقى زامان سايا‌هەت ئېڭىدا زور ئۆزگىرىش بولۇپ، تەبىئەت گۈزەللىكىدىن هۇزۇرلىنىشنى نىشانلىغان نوقۇل مەنزىرە سايا‌هەتچىلىكىدىن ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي مەدەنىيەت سايا‌هەتچىلىكىگە قاراپ يۈزلەندى. مەدەنىيەت سايا‌هەتچىلىكى ئالدى بىلەن سايا‌هەت نۇقتىلىرى تەۋە بولغان رايونلاردىكى مىللەتلەرنىڭ قول هۇنەر ـ سەنئىتىنى گەۋدە قىلغان مىللىي ئالاهىدىلىكلىرىنى ئاساس قىلىدۇ. هەقىقەتەن رەڭگارەڭ قول هۇنەر ـ سەنئەت بۇيۇملىرى سايا‌هەتچىلەرنى جەلپ قىلىدىغان ۋە قىزىقتۇرىدىغان مۇهىم كۆزنەك. يۇنىن ئۆلكىسى ئېلىمىز بويىچە سايا‌هەت نۇقتىلىرى بىر قەدەر كۆپ ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلارنىڭ بىرى، يۇننەندىكى سايا‌هەت نۇقتىلىرىنىڭ هەممىسى شۇ جايدا ياشىغۇچى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆزگىچە قول هۇنەر ـ سەنئەت بۇيۇملىرى بىلەن كۆزنى قاماشتۇرىدۇ. بۇ سايا‌هەت نۇقتىلىرى هەم يەرلىك قول هۇنەر ـ سەنئىتىنى كۆرگەزمە قىلىش، هەم ئۇنى سېتىش ئارقىلىق ئىقتىسادىي ئۇنۇم يارىتىشتىن ئىبارەت قوش ئۇنۇمگە ئېرىشكەن.

4. قول هۇنەر ـ سەنئىتى ئۆزئارا چۈشىنىشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، مىللەتلەر ئارا دوستلۇق ـ ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىشتە كۆۋرۈكلۈك رول ئويناىدۇ. مۇئەييەن بىر مىللەتنىڭ قول هۇنەر ـ سەنئىتى شۇ مىللەت

ئەزالىرىنىڭ ئەسىرلەر مابەينىدىكى ئىجاد زاكاۋىتىنىڭ مەھسۇلى، مىللىي پسىخىك جۇغلانمىسىنىڭ ماددىيلاشقان كۆرۈنۈشى، مۇئەييەن جۇغراپىيىلىك مۇھىت ئىچىدىكى ھاياتلىق ئىزدىنىشلىرىنىڭ سىمۋولۇق بەلگىسى، ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ دۇنيا مەدەنىيىتىگە قوشقان ماددىي تۆھپىسى. پەقەت مىللىي ئىجادكارلىقنىڭ مېۋىسى بولغان بۇ ئىختىرالارنى توغرا تونىغاندا، ئۇزۇنغا چۈشمىش ھاسىل بولۇپ، ھەقىقىي مەنىدىكى ئىنتېرناتسىئوناللىق دوستلۇقنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

5. قول ھۈنەر ـ سەنئىتىدىكى ھاياتىي كۆچكە ئىگە بولۇۋاتقان ئىستىقباللىق كەسىپلەر (مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ گىلەمچىلىكى، ئەتلەسنى گەۋدە قىلغان يىپەك توقۇمچىلىقى، يېڭىسارنىڭ تېغچىلىقى (پىچاقچىلىقى)، قەشقەرنىڭ بىناكارلىق بېزەكچىلىكى، خوتەننىڭ قاشتېشى ئويمىكارلىقى، كۆچانىڭ ئەلتېرىچىلىكى، قەشقەرنىڭ مىسكەرچىلىكى، «ئارمان» قاتارلىق يېشىل يېمەكلىكلەر كەسپى، ئۇيغۇر مىللىي شىپاگەرلىك كەسپى ... قاتارلىقلار) خەلقئارا سودىنى جانلاندۇرۇپ، نەچچە ئەسىر «ئەسھا بۇلكەھىق» تەك ئۇخلاپ قالغان «يىپەك يولى» مەدەنىيىتىگە روھ بېغىشلايدۇ، مىلادىيىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئاسىيا ـ ياۋروپا بوشلۇقىدا جەۋلان قىلغان «يىپەك يولى» سۈمۈرغىنى قايتا قانات قاققۇزىدۇ.

6. قول ھۈنەر ـ سەنئىتى ھەرقايسى ئىلىم ـ پەن ساھەلىرىنى يېڭى مەزمۇنلار بىلەن بېيىتىدۇ ۋە پەنلەر قۇرۇلۇشىنى سىستېمىلاشتۇرۇشقا ياردەم بېرىدۇ. ئالايلۇق، ئۇيغۇرلاردا قول ھۈنەر ـ سەنئىتىگە ئائىت مىڭلىغان كەسپىي ئاتالغۇلار بار بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبى سۈپىتىدە، ئۇيغۇر تىلشۇناسلىق ئىلمىنى تولۇقلايدۇ ۋە مۇكەممەللەشتۈرىدۇ (ۋەھالەنكى، ھازىر ھۈنەر ـ كەسىپ ئاتالغۇلىرى بارغانسېرى ئۇنتۇلۇشقا باشلىدى)؛ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھەر قايسى كەسىپلەرنىڭ ئۆزىگە خاس رىسالىلىرى بولۇپ، ئۇ فولكلور ئىلمىنىڭ مۇھىم بايلىقى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئېستېتىكا، ئارخېتېكتورا،

گېئۇمېتىرىيە، فىزىكا، خىمىيە، مېدىتسىنا، ئوزۇقشۇناسلىق، رەڭشۇناسلىق ... ئىلىملىرىمۇ قول هۇنەر ـ سەنئىتىدىن تېگىشلىك ئوزۇق ئېلىپ ئۆزىنى تولۇقلايدۇ ۋە ئەمەلىي، نەزەرىيىۋى كۆچكە ئىگە بولىدۇ.

دېمەك، مىللىي قول هۇنەر ئىگىلىكى هەم ئىقتىسادىي هەم ئىجتىمائىي ئۇنۇم يارىتىدىغان ئىستىقباللىق ساهە. ئۇنى ماددىي مەدەنىيەت نۇسخىسىدا بىر مىللەتنىڭ يىلتىزى ۋە روهى دېيىش مۇمكىن. ئۇ گەرچە دۇنيانىڭ بۇگۈنكى «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دا زامانىۋىلاشقان سانائەت ئىنقىلابىنىڭ يەكلىشىگە ۋە زەربىسىگە ئۇچرىغاندەك قىلسىمۇ، لېكىن ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى هەرگىز يوقاتمايدۇ. ناۋادا ئالڭ نۇقتىسىدىن بىز ئۇنى بىر خىل ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت، دەپ قارىساق، پەلسەپىۋى قانۇنىيەت بويىچە، بۇ « ئەنئەنە » مەڭگۇ هەرىكەت ئىچىدە تۇرىدۇ، ئۇ يۇكسەك دەرىجىدىكى يۇكسىلىشچانلىققا ئىگە. خۇددى هازىرقى زامان ئىزاهات ئىلمىنىڭ پىر ـ ئۇستازى گادامور ئېيتقاندەك:« ئەنئەنە ـــ ئۆتمۇش بىلەن بۇگۈننىڭ ئۆزلۇكسىز توقۇنۇشى ۋە سىڭىشىشى ئىچىدە بارلىققا كەلگەن خىلمۇ خىل ئىمكانىيەت ياكى ئىمكانىيەتلىك دۇنيا، يەنى بىز چۈشىنىدىغان كېلەچەك.» شۇڭا بىر تەرەپتىن، مىللىي قول هۇنەر كەسپىنىڭ پۇتكۇل خەلق ئىگىلىكىدە تۇتقان ئورنىنى كۆچەيتىپ، بازار رىقابىتىدە پۇت تىرەپ تۇرالايدىغان ئىقتىدارغا ئىگە قىلىش يولىدا ئۆزلۇكسىز ئىزدىنىش كېرەك. يەنە بىر تەرەپتىن، ئەنئەنىۋى قول هۇنەر ـ سەنئىتىنى قوغداش ئاڭلىقلىقىنى ئۆستۇرۇپ، يوقىلىشقا يۈزلەنگەن بەزى قول هۇنەر ـ سەنئەت تۈرلىرىنى دۆلەت ياكى كوللېكتىپ مەبلىغى بىلەن قوغداش تەدبىرلىرىنى يولغا قويۇش لازىم. هازىر هەرقايسى خەلقلەرنىڭ قول هۇنەر ـ سەنئىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۇتكۇل مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش ۋە ئېچىش ئەسىر هالقىغان يېڭى ئۇقۇم ۋە خەلقئارالىق يېڭى مېلودىيە سۈپىتىدە دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ جىددىي دىققەت ـ ئېتىبارىنى قوزغىماقتا. مۇشۇ ۋەجىدىن بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى پەن ـ مائارىپ ئۇيۇشمىسى 1972 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى پارىژدا ئېچىلغان

17 ـ نۆۋەتلىك خەلقئارا يىغىندا «دۇنيانىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مىراسلىرىنى قوغداش ئەھدىنامىسى» نى ماقۇللىدى. بۇ ئەھدىنامىغا ئىمزا قويغان دۆلەتلەر 69 بولۇپ، ئۇلار بىرلىكتە يەنە «مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش قانۇنى» نى تۈزدى. بۇ قانۇن ـ نىزاملاردا مەدەنىيەت مىراسلىرىغا كىرىدىغان تۈرلەر ۋە ئۇلارنى قوغداشنىڭ كونكرېت تەدبىرلىرى ئېنىق كۆرسىتىلدى. بۈگۈنكى «يەر شارلىشىش» (全球化) ۋەزىيىتىدە ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ مەنبەلىكى ۋە كۆپ قاتلاملىقىنى قوغداش ـ ئېچىشنى بارلىق خىزمەتلەرنىڭ ئالدىغا قويۇش تەشەببۇس قىلىندى. بۇ خۇددى دۇنيادىكى هايۋانات ۋە باشقا جانلىقلار تۈرلىرىنى قوغداشقا ئوخشاش مۇهىم خىزمەت ئىكەنلىكى تەكىتلەندى. بىزمۇ دۇنيانىڭ مۇشۇ ئەھدىنامىسىغا ئىمزا قويغان دۆلەتنىڭ تولۇق هوقۇقلۇق بىر ئەزاسى سۈپىتىدە مىللىي قول هۈنەر ـ سەنئىتى مىراسلىرىنى قوغداش ـ ئېچىش ئاڭلىقلىقىمىزنى ئۆستۈرۈپ، ئۇنىڭ «تارىخىي مۇزېي» غا كىرىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشىمىز لازىم.

قوشۇمچە :

قەشقەر ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا «كاسپىلار ئائىلىسى »دېگەن نام بىلەن داڭ چىقارغان تىپىك هۈنەر ـ كەسىپ رايونى هېسابلىنىدۇ. بولۇپمۇ قەشقەر شەھىرىدە هۈنەر ـ كەسىپ كۆلەملەشكەن ۋە تورلاشقان بولۇپ، ئۇيغۇر قول هۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ ئەڭ تىپىك كۆزنىكىدۇر. بىز ئۇنىڭ بۈگۈنكى تەرەققىيات هالىتى بىلەن چوڭقۇرراق تونۇشۇش مەقسىتىدە تۆۋەندىكى تۆت پارچە ئەمەلىي تەكشۈرۈش دوكلاتىنى قوشۇمچە قىلدۇق:

قوشۇمچە ① I : قەشقەر شەھىرىنىڭ ئۇيغۇر بىناكارلىق ـ نەققاشلىق سەنئىتى توغرىسىدىكى تەكشۈرۈش دوكلاتى

قەشقەر شەھەرلىك غەيرىي ماددىي مىللىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش قۇرۇلۇشى خىزمەت گۇرۇپپىسى شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، 2004 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىدىن 12 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىگىچە، قەشقەرنىڭ بىناكارلىق ـ نەققاشلىق سەنئىتى تارىخى ۋە تەرەققىياتى توغرىسىدا ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. تەكشۈرۈش جەريانىدا قەشقەردە نەچچە ئەۋلاد ئۇيغۇر بىناكارلىق ـ نەققاشلىق سەنئىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ ئالەمدىن ئۆتكەن داڭلىق ئۇستا تىلارنىڭ ئەۋلادلىرى، شاگىرتلىرى، ئۇيغۇر بىناكارلىق ـ نەققاشلىق سەنئىتىنى تەتقىق قىلىۋاتقان بىر قىسىم مۇتەخەسسىسلەر بىلەن قايتا ـ قايتا ئۇچرىشىپ ئەھۋال ئىگىلىدى. ھازىر قەشقەردە بار ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئۇستازلار بىلەن سۆھبەتلەشتى. ئەترapلىق تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق قەشقەرنىڭ ئۇيغۇر بىناكارلىق ـ نەققاشلىق سەنئىتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى ھەققىدە دەسلەپكى چۈشەنچىگە ئىگە بولدى.

I ئۇيغۇر بىناكارلىق ـ نەققاشلىق سەنئىتىنىڭ تارىخى ۋە تەرەققىياتى توغرىسىدا

قەشقەر 2000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە قەدىمىي مەشھۇر شەھەر. قەشقەرنىڭ قول ھۇنەر ـ سەنئىتى دۇنياغا داڭلىق. قەشقەرنىڭ تارىختا

① قوشۇمچە I ، II ، III تەكشۈرۈش دوكلاتلىرىنى قەشقەر شەھىرى غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش قۇرۇلۇشى خىزمەت گۇرۇپپىسىدىكى ئېلى ئوبۇلقاسىم تەمىنلىگەن.

«مىللىي قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ بۆشۈكى» دېگەن نامى بار. ئۇيغۇر بەناكارلىق ـ نەققاشلىق سەنئىتى ئۇيغۇر قول ھۈنەر ـ سەنئىتىنىڭ مۇھىم بىر تۈرى.

ئۇيغۇرلارنىڭ بىناكارلىق ـ نەققاشلىق سەنئىتى بۈگۈندىن 2000 يىللار ئىلگىرى ئۇيغۇرلار بۈددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مەزگىللەردىلا شەكىللەنگەن.

ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئارقىلىق قېزىۋېلىنغان 2000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە ساپال بۈيۈملارغا چۈشۈرۈلگەن ئاددىي نەقىش نۇسخىلىرى، قەدىمىي كىيىم ـ كېچەكلەرگە، ئوۋ قوراللىرىغا، ئائىلە تۇرمۇش بۈيۈملىرىغا چۈشۈرۈلگەن نەقىش نۇسخىلىرىنىڭ تارىخىي ئەھۋالىدىن قارىغاندا ، ئۇيغۇرلار بۈددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مەزگىللەردىلا ئۇيغۇر نەققاشلىق سەنئىتىنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكىنى كۆرسەتىپ بېرىدۇ. ئۇيغۇرلار بۈددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مەزگىللەردىكى نەقىش نۇسخىلىرى بىلەن ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىنكى شەكىللەنگەن نەقىش نۇسخىلىرى شەكىل ۋە مەزمۇن جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار بۈددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مەزگىللەردە شەكىللەنگەن نەقىش نۇسخىلىرىغا تەبىئەت دۇنياسىدىكى جانلىق ۋە جانسىز نەرسىلەرنىڭ تەسۋىرىي سۈرەتلىرى، مەسىلەن، ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ سۈرەتلىرى تۈرلۈك نەقىش نۇسخىلىرى بىلەن جىپسىلاشتۇرۇلۇپ سىزىلغان ۋە ئىشلىتىلگەن. كۇچا «مىڭئۆي» تام سۈرەتلىرى ۋە تام نەقىشلىرى بۈنىڭغا مىسال بولالايدۇ.

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىنكى 10 ـ ، 11 ـ ئەسىرلەرگە كەلگەندە، قەشقەرنىڭ ئۇيغۇر بىناكارلىق ـ نەققاشلىق سەنئىتىدە يېڭىلىنىش بولغان. بۇرۇن بۈددا دىنىي ئەھكاملىرىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان، لېكىن ئىسلام دىنىي ئەھكاملىرىغا ئۇيغۇن كەلمەيدىغان جانلىقلارنىڭ سۈرەتلىرىنى نەقىشلەر بىلەن جىپسىلاشتۇرۇپ ئىشلەتىش ئۇسۇلى ئۆزگەرتىلىپ، جانلىقلارنىڭ سۈرەتلىرى نەقىش نۇسخىلىرى ئىچىدىن چىقىرىپ تاشلانغان. نەقىش نۇسخىلىرى ئىسلام دىنىي

ئەھكاملىرىغا ماس كەلتۈرۈلۈپ، يېڭىچە تەرەققىيات يولىغا قەدەم قويغان، نەقىش نۇسخىلىرى ۋە شەكىللىرى تېخىمۇ يېڭىلانغان، سەنئەت تۈسى قويۇقلاشقان، ئىشلىتىلىش دائىرىسى كېڭەيگەن. ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، مەسچىتلەرنى كاتتا ياساشنى ئاللاغا بولغان ئېتىقادىنىڭ كۈچلۈكلۈكىنىڭ بەلگىسى دەپ قارىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇيغۇر نەقىش نۇسخىلىرىنى كاتتا مەسچىتلەرنىڭ مۇنار، گۈمبەز، مېھراب، تەكچە، تورۇس، تۈرۈكلىرىگە ئوخشىمىغان ئۇسۇل بىلەن ئىشلىتىپ، ئۇيغۇر نەققاشلىق ھۈنەر ـ سەنئىتىنىڭ ئاجايىپ كارامىتىنى نامايان قىلغان. ئەينى ۋاقىتلاردا قەشقەردىكى داڭلىق نەققاشلار ئۆز-لىرىنىڭ كارامەت ھۈنەرلىرىنى ئىشقا سېلىپ، ئاپپاق خوجا مازىرى، ھېيتگاھ جامائەسى، خانلىق مەدرىسە قاتارلىق كاتتا ئىمارەتلەرنى سېلىپ چىققان. ئۇلارنىڭ كامالەتكە يەتكەن ماھارىتى ھازىرمۇ كۆز ئالدىمىزدا نا-مايان بولىدۇ. قەشقەر ئۇيغۇر نەققاشلىق سەنئىتىنىڭ ئەڭ تەرەققىي قىلغان مەزگىلى 15 ـ ئەسىردىن كېيىن بولغان. قەشقەردە سېلىنغان ۋە ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرى، 200 يىللىق قەدىمىي ئىمارەتلەر، قەدىمىي مەسچىت ۋە قەشقەر شەھەر ئىچى-دىكى بايلارنىڭ قەدىمىي ئۆيـ ئىمارەتلىرىگە ئەينى ۋاقىتتا ئىشلەنگەن كۆركەم نەقىش نۇسخىلىرىدىن قەشقەر ئۇيغۇر نەققاشلىق سەنئىتىنىڭ ھەقىقەتەن تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار تەبىئەتنى، گۈزەللىكنى سۆيىدىغان مىللەت بولغاچقا، تە-بىئەت گۈزەللىكىگە سىمۋول قىلىنغان ھەر خىل نەقىشلەرنى ئاجايىپ قىزغىن سۆيۈپ ۋە كەڭ تۈردە قوللىنىپ كەلگەن. ئۇيغۇر نەققاشلىق سەنئىتى كەڭ قوللىنىشچانلىقتا ئىگە بولۇپ، مەيلى ئۆتمۈشتە ياكى ھا-زىر بولسۇن ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىنىڭ ھەممە بۆلۈكـ پۇچقاقلىرىغىچە سىڭىپ كەتكەن. ئۇيغۇر نەقىشلىرى ئۇيغۇر بىناكارلىقـ نەققاشلىق سەنئىتى بويىچە ئۇيغۇر مەسچىتلىرى، ئۆيلىرى، ئىمارەتلىرىگە ئىشلە-تىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى توقۇمىچىلىق مەھسۇلات-لىرى بولغان سەگىزلەر، ئەتلەسلەر، گىلەملەرگە، ئۇيغۇر كىيىم ـ

كېچەكلىرى، دوپپىلىرى، زىبۇ زىننەتلىرى، تۆمۈرچىلىكىگە، ئۇيغۇر كۆلالچىلىقىغا، ئۇيغۇر چالغۇلىرىغا، ئۆي ـ جاھازلىرىغا، ئۇيغۇر مەپە-لىرى، ئات ـ ئۇلاغ ئېگەر ـ جابدۇقلىرىغىچە، ئۇيغۇر پالاسلىرى، كە-گىزلىرى، جايناماز‌لىرى، تەڭلىماتلىرى، شىرداقلىرى، ئاياق ـ ھېجىر تاۋاقلىرى، ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى، مىستىن ياسالغان قازان ـ قو-مۇش، چەينەك ـ چۆگۈن، ئاپتۇ ـ چىلاپچىغىچە ھەتتا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىج-تىمائىي تۇرمۇشىدا ئىشلىتىلىۋاتقان بارلىق نەرسىلەرگىچە ئىشلىتىل-گەن ۋە مۇجەسسەملەشتۈرۈلگەن. مەيلى ئۆتمۈشتە، مەيلى ھازىر بولسۇن، ئىشلەپچىقارغان قول ھۈنەر ـ سەنئەت بۇيۇملىرى ۋە مەھسۇلاتلىرىغا پە-قەت نەپىس نەقىش نۇسخىلىرى چۈشۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈنلا، ئىشلەپچە-قىرىلغان مەھسۇلات سەنئەت بۇيۇملىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، قىممىتى ئۇزلۇكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن. ئۇيغۇر نەقىشلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشنىڭ ھەممە ھالقىلىرىدا كەڭ قوللىنىلىشى، ئۇيغۇر قول ھۈنەر ـ سەنئىتىنى يېڭى ھالقىشقا ۋە كەڭ تەرەققىيات ئىستىقبالىغا ئىگە قىلغان.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان 55 يىلدىن بۇيان، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ۋە ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ توغرا رەھبەرلىكىدە، قەشقەرنىڭ ئۇيغۇر بىناكارلىق ـ نەققاشلىق سەنئىتى كەڭ تەرەققىيات ئىستىقبالىغا ئىگە قىلىندى. قەشقەرنىڭ ئۇيغۇر بىناكارلىق ـ نەققاشلىق سەنئىتى شىنجاڭنىڭ ۋە مەملىكەتنىڭ ھەر-قايسى جايلىرىغا تارقالدى. قەشقەرنىڭ ئاتاقلىق نەققاشچىسى ئابدۇللا ئابدۇرېھىم 1958 ـ يىلى بېيجىڭ خەلق سارىيى يېڭىدىن سېلىنغاندا تەكلىپ بىلەن بېيجىڭغا بېرىپ، شاگىرتلىرى بىلەن بېيجىڭدا بىر يېرىم يىل تۇرۇپ، بېيجىڭ خەلق سارىيىنىڭ نەققاشچىلىقىنى كاپالەت بىلەن ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ، تەلەپكە لايىق پۈتتۈرۈپ، مەركەز رەھبەرلە-رىنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشكەن بولسا، ئابدۇللا ئابدۇرېھىمنىڭ ئوغلى، ئاتا كەسىپ ۋارىسى — داڭلىق نەققاش ئابلىز ئابدۇللا 1993 ـ يىلى ئاپ-تونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەكلىپى بىلەن بېيجىڭ خەلق

سارىيى شىنجاڭ زالىنى ياساشقا قاتنىشىپ، ئۆزىنىڭ كامالەتكە يەتكەن ئويما نەققاشلىق يۇقىرى ماھارىتىنى نامايان قىلىپ، ئاپتونوم رايون ۋە مەركەز رەھبەرلىرىنىڭ يۇقىرى باھاسىغا ئېرىشكەن .

ئازادلىقتىن كېيىن، قەشقەرگە ۋە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا سېلىنغان كاتتا ئىمارەتلەرنىڭ كۆپىنچىسىگە ئۇيغۇر نەققاشلىق ھۇنەر ـ سەنئىتى قوللىنىلغان. مەسىلەن، قەشقەر ئوتتۇرا ـ غەربىي ئاسىيا بازىرى، ھېيتگاھ كاتتا بازىرى، يېڭىدىن ياسالغان يۇسۇپ خاس ھاجىپ مەقبەرىسى ۋە ئېگىز قەۋەتلىك ھەر خىل بىنالارغا ئۇيغۇر نەققاشلىق ھۇنەر ـ سەنئىتى قوللىنىلىپ، ناھايىتى يۇقىرى ئىجتىمائىي ئۈنۈم ھاسىل قىلىندى. بىز بۇنىڭدىن ئۇيغۇر بىناكارلىق ـ نەققاشلىق ھۇنەر ـ سەنئىتىنى يەنمۇ راۋاجلاندۇرۇشنىڭ مۇھىملىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

II قەشقەر ئۇيغۇر نەقىشلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى، تۈرى ۋە ئىشلەش ئۇسۇللىرى

ئۇيغۇر نەققاشلىق سەنئىتى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ، جۈملىدىن ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئۇ ئۆزىگە خاس بەدىئىي سەنئەت ئالاھىدىلىكىگە، دەۋر ئالاھىدىلىكىگە، شەكىل ئالاھىدىلىكىگە، رەڭ ئالاھىدىلىكىگە ۋە كۆچلۈك سىمۋوللۇق ئىپادىلەش ئارتۇقچىلىقىغا ئىگە. ئۇ شەيئىلەرنىڭ قىياپىتىنى يۇقىرى ماھارەت بىلەن مۇبالىغىلەشتۇرۇش، كۆپتۈرۈش ۋە شەكىللەندۈرۈش ئۇسۇلى بىلەن جانلىق ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇر بىناكارلىق نەقىشلىرى كۆركەم، نەپىس، ئۆزگىرىشچان ، كۆپ مەنىلىك بولۇپ، ئۇ تەبىئەت دۇنياسىدىكى شەيئىلەرنىڭ تۈرلۈك شەكىل قىياپىتىنى، رەڭگارەڭ تەبىئەت مۇھىتىنى، سان ـ ساناقسىز گۈل ـ گىياھلارنى، غۇنچە ـ چېچەكلەرنى، تۈرمۇش قوراللىرىنى ئۆزىگە ئېلىپمېنت قىلىپ ۋە ئۆزگەرتىپ، بەدىئىي شەكىل ئارقىلىق نەقىش شەكلىگە كەلتۈرگەن ھەمدە ئۇلارنىڭ ئەينى ھالىتى ۋە ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قېلىش ئاساسىدا، بىر ـ بىرىگە ماسلاشقان شەكىللەر بىلەن تۈرلەندۈرۈش ئارقىلىق تەكرار كۆپەيتىپ، بېزەيدىغان ئورۇن ۋە تەلىپىگە

ئاساسەن، قارىمۇقارشى ئىككى تەرەپكە ياكى تۆت تەرەپكە داۋاملىشالايدىغان، مۇستەقىل پۈتۈنلۈكتىمۇ تۇرالايدىغان نەقىش قۇرۇلمىلىرىنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇ نەقىشلەر بىر ـ بىرى بىلەن تەبىئىي باغلانغان، ماسلاشقان، تەبىئىي كېسىشكەن، سىممېترىك ۋە سىممېترىك بولمىغان ئۇسۇلدا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئوخشىمىغان ھۈنەر ـ سەنئەت قوللىنىلغانلىقتىن، ئۇيغۇر بىناكارلىق نەقىشلىرىدە مىللىي پۇراق، يەرلىك ئالاھىدىلىك گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

ئۇيغۇر بىناكارلىقىدا زىننەتلەشنىڭ تۈرلىرى كۆپ خىل بولۇپ، ئۇ بىنالارنىڭ تۈرى، ئالاھىدىلىكى، بىنا ئورۇنلاشقان جاي، بىنالارنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى، ئەتراپتىكى مۇھىت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرىگە قاراپ بەلگىلىنىدۇ. بىنالارنىڭ ئىچى ۋە سىرتىغا ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىياللارمۇ پەرقلىنىدۇ. بىنالار ئادەتتە گەج ئويما نەقىشلىرى، سىر بىلەن سىزىلغان رەڭلىك نەقىشلەر، خىش توقۇلما نەقىشلىرى، كاھىش نەقىشلىرى ... قاتارلىق تۈرلەر بويىچە بېزىلىدۇ.

1. گەج ئويما نەقىشلىرى : ئۇيغۇر بىناكارلىق نەقىش سەنئىتىدە گەج ئويما نەققاشلىقى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. گەجنىڭ سۇ بىلەن ئارىلاشتۇرغاندا دەرھال قېتىشتەك خۇسۇسىيىتىدىن پايدىلىنىپ، گەج ئويما بېزەكچىلىكى، تام قوپۇرۇش، سىلىق سۇۋاق (گەجخار) قاتارلىقلاردا قوللىنىلىدۇ. گەج نەقىشلىرى ئادەتتە ئۆي ئىچى ۋە سىرتىنى، مەسچىت، مازار، گۈمبەز، مۇنار ... قاتارلىق ئورۇنلارنى زىننەتلەش ئېھتىياجىنى قاندۇرىدۇ. تۇرالغۇ ئۆيلەرنىڭ ئىچى قىسمىنى، يەنى مۇرا، تەكچە ، ئىشىك ۋە دېرىزە ئەتراپلىرى، تام، مېھراب، كىرگۈللىرى گەجدىن نەقىش ئويۇپ زىننەتلىنىدۇ. گەج نەقىشلىرىنىڭ كۆرۈنەرلىك بەدىئىي ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ نەقىش تەكتىدىن سىرتىغا قارىتا كۆپتۈرمە ھالەتتە تۇرىدۇ. گەج نەقىشلەرنىڭ يۈزى ئوخشىمىغان ئۇسۇلدا ئويۇلىدىغانلىقى ئۈچۈن، رەڭ ئۇنۇمى ھاسىل قىلىپ، كىشىلەرگە ئالبىئوملۇق تۇيغۇ بېرىدۇ.

2. سىر بىلەن سىزىلىدىغان رەڭلىك نەقىشلەر: بۇ بىنالار ۋە ئولتۇراق ئۆي ـ جاي قۇرۇلۇشىدا ھەر خىل سىرلار بىلەن سىزىپ

چىقىرىلىدىغان نەقىش بېزەكچىلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئادەتتە مەسچىت، ئۆي ـ ئىمارەتلەرنىڭ پېشايۋان، تۈۋرۈكلىرى، تورۇس، خار، جەگە، هاراق، سەرپ قىسمىدىكى بېزەك ـ نەقىشلەر مۇشۇ سىر سىزمىچىلىق ئۇسۇلى بىلەن ئىشلىنىدۇ. ئۇنىڭ بەدىئىي ئالاهىدىلىكى: رەڭلىرى ئىنتايىن كۆركەم، بىر ـ بىرىگە ماسلاشقان هەم قارىمۇقارشى قويۇلغان كۆپ خىل رەڭلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. نەقىش شەكىللىرى ۋە ئېلېمېنتلارنىڭ ئوبرازى ئېنىق، مەزمۇنى مول بولىدۇ. بۇلار سىزما نەقىشلەرنىڭ بەدىئىلىكىنى كۆچەيتىپ بېرىدۇ. سىزما نەقىش ئارىسىغا هەر خىل مەنزىرە كۆرۈنۈشلىرى، يەرلىك مېۋە ـ چېۋە، رەڭمۇرەك گۈلدەستىلەرنىڭ قوشۇلۇپ كېلىشى بېزەك كۆرۈنۈشلىرىنىڭ مەزمۇنىنى تېخىمۇ مولالاشتۇرىدۇ. بۇگۈنكى كۈندە سىر سىزمىچىلىقى بىناكارلىق سەنئىتى دائىرىسىدە چەكلىنىپلا قالماستىن، ئۆي بىساتلىرى، ياغاچ جاهازلارغىچە كېڭىيىپ، قويۇق مىللىي ئالاهىدىلىككە ئىگە شەكىل قۇرۇلمىسى ۋە يۈزىرى تەسۋىرىي سەنئەت قىممىتى بىلەن ئەتىۋارلانماقتا.

3. ياغاچ ئويما نەقىشلىرى: بۇ بىناكارلىق هۇنەر خاراكتېرىنى ئالغان، هۇنەر ـ سەنئەت جەريانىنىڭ ئاخىرقى پەرداز ياكى زىننەت باسقۇچىدىكى ئىنچىكە ۋە نازۇك ئىش تەرتىپى هېسابلىنىدۇ. ياغاچ ئويمىچىلىق ئۇيغۇر بىناكارلىق قۇرۇلمىسىنىڭ هەر قانداق بۆلەكلىرىدە قوللىنىلىدۇ، ئەنئەنىۋى ئولتۇراق ئۆيلەر ۋە چوڭ مەسچىتلەرنىڭ تورۇسلىرىدىكى خار، جەگە، هاراق، كەۋزە، پېشايۋان تۈۋرۈكلىرى، ئىشىك قاناتلىرى، ئىشىك كىشەكلىرىدە ئومۇمىيۈزلۈك ئۇچراپ تۇرىدۇ. پېشايۋان تۈۋرۈكلىرىنىڭ باش قىسمىمۇ ياغاچ ئويما ۋە بۆلەكلەرنى قۇراشتۇرۇش ئۇسۇلى بىرلەشتۈرۈلگەن هالەتتە ياسىلىدۇ. ئادەتتىكى ئۆي نەقىشلىرىنى ئويۇش شەكلى قاپارتما ۋە ئىچكى ئويما دەپ ئىككى خىل بولىدۇ.

4. پەنجىرە، ياغاچ توقۇلما نەقىشلىرى: بۇ ئۇيغۇر بىناكارلىقىدا ئەنئەنىۋى مىللىي ئالاهىدىلىكى گەۋدىلىك بولغان ياغاچچىلىق هۇنەر ـ سەنئىتىنىڭ نازۇك بىر قىسمى بولۇپ، ئەستايىدىللىقنى تەلەپ قىلىدۇ. پەنجىرە، ياغاچ توقۇلما نەقىشلىرىدە ئۆلچەمگە ئاساسەن، ياغاچلارنى

ھەربىرىدە، بىر ـ بىرى بىلەن بەدىئىي چېتىشتۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئىنتايىن كۆركەم، بەدىئىيلىكى كۈچلۈك بولغان خىلمۇخىل گېئومېترىيلىك شەكىللەر، تۆت تەرەپكە داۋاملىشىدىغان نەقىشلەر، چەمبەر، رومبا، كۋادرات، ئۈچ بۇلۇڭ، تۆت بۇلۇڭ، ئالتە بۇلۇڭ، سەككىز بۇلۇڭ شەكلىدىكى نەقىشلەرگە كەلتۈرۈپ، ئىشلەك بېشى، دېرىزە، تۈۋرۈك، پەنجىرە قاتارلىقلار زىننەتلىنىدۇ.

5. خىش توقۇلما نەقىشلىرى: ئۇيغۇر بىناكارلىق ھۈنەر ـ سەنئىتىدە سۈۋاق زىننەت ئېھتىياجى بولمىغان، زىننەت ئېھتىياجى خىش بىلەنلا تاماملىنىدىغان قۇرۇلمىلارغا قوللىنىلىدۇ. خىش تىزما نەقىشلەر بىلەن تام يۈزىنى زىننەتلەش يەنە بىر ئالاھىدە زىننەت ئۇسۇلىدۇر. بۇنداق ئۇسۇل تامنى قوپۇرۇش جەريانىدا بىرلىكتە ئورۇندىلىدۇ. زىننەت ئۈچۈن تاللىۋېلىنغان نەقىش ئۇلگىسى بويىچە خىشنى شۇ خىل قۇرۇلما ئۆلچىمى بىلەن ئالاھىدە ياساپ تەييار قىلغاندىن كېيىن، تامنىڭ سىرتقى يۈزىنى ئاساس قىلىپ بىر ـ بىرىگە بىرلەشتۈرۈپ گەج بىلەن چاپلاپ چىقىلىدۇ. بۇنىڭدىكى نەقىش شەكىللىرى يەنىلا ئاددىي گېئومېترىك تۈز سىزىق ئاساسىدىكى «خونچە»، «چېچەك ـ خونچە»، «كەكلىك قېشى»، «ساندۇقچە»، «شوئار خونچە»، «بورا»، «توقۇناق»، «قەنت خىش»، « پەتنۇسچە » شەكىللىرى ئارقىلىق سىپتا ۋە مۇرەككەپ نەقىش قۇرۇلمىسى سىلىشتۇرمىسىدا بىر خىل قارىمۇقارشىلىق ھاسىل قىلىنىپ، بىر پۈتۈن بەدىئىي زىننەت تۈسى شەكىللەندۈرىدۇ. خىش تىزما نەقىشلەر ئاساسەن تەكشى بولۇپ، ئۇ ھەر خىل شەكىلدە ياسالغان خىش تىزما نەقىش شەكىل بۆلەكلىرىنىڭ بىرلەشتۈرۈلۈشىدىن تەركىب تاپىدۇ. بەزىدە تام بېتىدىن مەلۇم دەرىجىدە ئالدىغا كۆپتۈرۈپ چىقىرىلىپ ئابىيۇم ھاسىل قىلغان بولسا، بەزى ھاللاردا ئىچكىرى ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. بۇنىڭ بەدىئىي كۆرۈنۈشى تەكشى بەتلىك خىش تىزما نەقىشلىرىگە قارىغاندا تېخىمۇ جانلىق كۆرۈنىدۇ.

نەقىش قىلىنىدىغان خىشلار نەقىش شەكلى بويىچە ئويۇلۇپ، خۇمداندا پىشۇرۇش ئارقىلىق تەييارلىنىدۇ. بۇ خىش نەقىشلىرى ھەر

قايسى قۇرۇلۇشلارنىڭ بېزەك ئېھتىياجىغا قاراپ ھەر خىل ھالەتتە تەـ زىش ئارقىلىق گەج ئويما نەقىشلەرنىڭ ئۇنۇمى ھاسىل قىلىنىدۇ. بۇ گەج ئويمىغا قارىغاندا پۇختا بولىدۇ.

6. كاھىش نەقىشلىرى: كاھىش ئۇيغۇر بىناكارلىقىدا ئىشلىتىلىدىغان مۇھىم بېزەك ماتېرىيالى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسلىق خام ئەشياسى سېغىز. رەڭ تەلىپى ساپال بۇيۇملارنى ئىشلەش قائىدىسى بىلەن ئوخشاش. ئۇ ساپالچىلىق ھۇنەر ـ سەنئىتىگە مەنسۇپ. ساپال بۇيۇملار ئۇچۇن تەيـ يارلانغان سېغىز لاي نەقىش ئۇرنەكلىرىنىڭ ئايرىم قېسىملىرى ئۇچۇن بەلگىلەنگەن ئۆلچەم بويىچە تەييار قىلىنىپ قۇرۇتۇلغاندىن كېيىن، تەـ لەپ بويىچە بەلگىلەنگەن رەڭلەر، نەقىش شەكىللىرى بويىچە بىرمۇ بىر سىزىپ چىقىلىدۇ، ئاندىن خۇمداندا پىشۇرۇلىدۇ. ئۇنىڭ رەڭگى ئۆڭمەيـ دىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، رەڭگى يېشىل، بىنەپشە رەڭ، ھال رەڭ، ئاق قاتارلىق رەڭلەردە بولىدۇ. كاھىش ئىلگىرى مازار، گۇمبەز، مۇنارلارنىڭ سىرتقى قىسمىنى زىننەتلەش ئۇچۇن لازىم قىلىنغان بولسا، ھازىر چوڭ ـ چوڭ قۇرۇلۇشلارنىڭ سىرتقى تاملىرىغا، شەخسلەرنىڭ ئۆي تاملىرىغا، ئاشخانىلارغا چاپلىنىدىغان بولدى، كاھىش قۇياش نۇرىدا چاقـ ناپ مۇھىت بىلەن كۇچلۇك سېلىشتۇرما ھاسىل قىلىپ، ئۇيغۇر بىناـ كارلىق سەنئىتىنىڭ گۇزەللىكىنى نامايان قىلىدۇ.

III قەشقەردىكى ئۇيغۇر بىناكارلىق ـ نەققاشلىق سەنئىتى بىلەن شۇـ غۇللانغۇچىلارنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، قەشقەر ئۇيغۇر بىناكارلىق ـ نەققاشلىق سەنئىتىنىڭ تارىخى ئۇزۇن، قولغا كەلتۇرگەن نەتىجىلىرى كۆپ بولسىمۇ، تەكشۇرگەن ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئاتاقلىق، داڭلىق ئۇسـ تىلار ئاساسەن ئالەمدىن ئۆتكەن، ئۇنىڭ ئىزىنى بېسىپ كېلىۋاتقان ئاتا كەسىپ ۋارىسلىرى سانىقلىقلا قالغان.

ھازىر قارايدىغان بولساق، قەشقەردە يەتتە ئەۋلاد 350 يىلدىن ئارتۇق ئۇيغۇر نەققاشلىقى بىلەن شۇغۇللىنىپ داڭ چىقارغان نەققاش مەرھۇم

نامانخان ئۇستامنىڭ ئاتا كەسىپ ۋارىسلىرى — پەرزەنتلىرى، ئالتە ئەۋلاد 300 يىلدىن ئارتۇق گەج ئويما، خىش ئويما نەققاشلىقى بىلەن شۇغۇللـ-ىنىپ داڭ چىقارغان، بېيجىڭ خەلق سارىيىنىڭ نەققاشچىلىقىنى قىلغان مەرھۇم ئابدۇللا ئابدۇرېھىمنىڭ پەرزەنتلىرىدىن باشقا، ئۇيغۇر نەققاشلىقى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاتاقلىق ئۇستىلار ئاساسەن قالمىغان. قارىماققا گەجخارلىق، ئويمىگەرلىك بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلار خېلى كۆپ بول-سىمۇ، نەققاشلىق ھۈنىرىنى تاكامۇل ئىگىلىگەن، ئۆزى ئىجادىي لاي-ھىلەپ، ئىجادىي ئىشلەپ نەققاشلىق ھۈنەر ـ سەنئىتىنىڭ ئەنئەنىسى ۋە تەلىپى بويىچە چوڭ تىپتىكى قۇرۇلۇشلارنىڭ ھۆددىسىدىن بىۋاسىتە چىقالايدىغانلار بەك ئاز. قەدىمىي داڭلىق ئۇستىلارنىڭ ئىزىنى بېسىۋاتقان شاگىرتلار تېخى تولۇق ئەمەس. نەققاشلىق ھۈنەر ـ سەنئىتىنىڭ ۋارىس-لىرىدا ئۆزۈلۈپ قېلىش ھالىتى كۆرۈلمەكتە.

ئىگىلىگەن ئەھۋالدىن قارىغاندا، قەشقەر شەھىرىگە قاراشلىق تۆت يېزا، تۆت كوچا باشقارما تەۋەسىدە گەج ئويما، خىش ئويما نەققاشلىقى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 60 نەپەر ئەتراپىدا بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە داڭلىق ئۇستىلار 15 نەپەر، شاگىرتلىرى 45 نەپەر ئەتراپىدا ئىكەن. ياغاچ ئويما نەققاشلىقى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلار 50 نەپەر ئەتراپىدا بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە داڭلىق ئۇستىلىرى 10 نەپەر، شاگىرتلىرى 40 نەپەر ئەتـ-راپىدا ئىكەن. سىر نەققاشلىقى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلار 30 نەپەر ئەتـ-راپىدا بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە داڭلىق ئۇستىلىرى 5 نەپەر، شاگىرتلىرى 25 نەپەر ئەتراپىدا ئىكەن. يۇقىرىقىلاردىن داڭلىق ئۇستىلارنىڭ يېتىشمەي-ۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە نەققاشلىق ھۈنەر ـ سەنئىتىدە جىڭ ئىش قىلىدىغانلار ئاز، باشقىلارنىڭكىنى كۆچۈرۈپ قـ-ىلىدىغانلار كۆپ، جىڭ ئويما نەقىشىلەر ئاز، قېلىپتا قۇيۇپ، نەقىشىنى تەييار مەھسۇلاتقا ئايلاندۇرۇپ چاپلاپ ئىشلەيدىغانلار كۆپ. داڭلىق نەق-قاشلار چاپلىما نەققاشچىلىقىنى ساختا ئىش دەپ ياراتمايدىكەن. چۈنكى نەقىشىلەر ھەر خىل نۇسخىلار بويىچە قېلىپتا قۇيۇپ تەييارلىۋېلىنىپ، نەققاش ئويماقچى بولغان ئورۇنغا يىلمىلاپ چاپلاپ ئىشلىتىلگەچكە،

بۇنداق نەقىشلەر ئۇزۇن مۇددەت چىدىمايدىكەن، بىر نەچچە يىلدىن كېيىن سۈپىتى ئۆزگىرىپ كېتىدىكەن. ھازىر قەشقەردە نەققاشچىلىق قىلىۋاتقانلارنىڭ كۆپىنچىسى چاپلىما ئىش قىلىدىغان بولۇپ كەتكەن.

Ⅳ قەشقەر ئۇيغۇر بىناكارلىق ـ نەققاشلىق سەنئىتىنى راۋاجلاندۇرۇش توغرىسىدىكى تەسەۋۋۇرىمىز

غەيرىي ماددىي مىللىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش قۇرۇلۇشى خىزمەت گۇرۇپپىسى بۇ قېتىم قەشقەر شەھىرىنىڭ ئۇيغۇر بىناكارلىق ـ نەققاشلىق سەنئىتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى دەسلەپكى قەدەمدە تەكشۈرۈش ئارقىلىق، قەشقەرنىڭ ئۇيغۇر بىناكارلىق ـ نەققاشلىق سەنئىتىنىڭ تارىخىنىڭ ئۇزۇن، دۇنياغا داڭلىق ئىكەنلىكىنى، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا داۋاملىشىپ بۈگۈنگىچە يېتىپ كېلىپ، قەشقەرنىڭ مىللىي مەدەنىيەت مىراسى بولۇپ قالغانلىقىنى، بۇ مىراسنى قوغداپ ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا داۋاملاشتۇرۇپ، ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشنىڭ لازىملىقىنى ھېس قىلدى. شۇڭا تۆۋەندىكى تەسەۋۋۇر ـ پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويدى:

1. قەشقەرنىڭ ئۇيغۇر بىناكارلىق ـ نەققاشلىق سەنئىتىنى غەيرىي ماددىي مىللىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش تۇرىگە كىرگۈزۈپ، شەھەر، ۋىلايەت، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك قوغداش تۇرى قىلىپ تۇرغۇزۇپ، قاتلاممۇ قاتلام يوللاپ تەستىقلىتىش كېرەك. كۈچلۈك تەدبىر قوللىنىپ، مىللىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش تەلىپىگە ئاساسەن، قوغداش تەدبىرلىرىنى ئەمەلىيلەشتۇرۇش لازىم.

2. قەشقەر شەھىرىدە ئۇيغۇر بىناكارلىق ـ نەققاشچىلىق سەنئىتى ئىلمىي جەمئىيىتىنى قۇرۇپ چىقىپ، ئۇيغۇر نەققاشچىلىق سەنئىتىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىش، ئۇيغۇر نەققاشچىلىق سەنئىتىنى دۇنياغا تونۇتۇش لازىم.

3. ئۇيغۇر بىناكارلىق ـ نەققاشچىلىق سەنئىتى بويىچە تەربىيىلەش

مەركىزى قۇرۇپ، نۇقتىلىق ئۇستىلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش، داڭلىق ئۇستىلارنى مەيدانغا كەلتۈرۈش، داڭلىق ئۇستىلارنىڭ ئۇزۇلۇپ قېلىش ئەھۋالىنى ھەل قىلىش لازىم.

4. قەشقەر ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتى نەقىش نۇسخىلىرى ھەققىدە كىتاب تۈزۈپ، نەشر قىلدۇرۇپ، ئۆزىمىزنىڭ نەقىش نۇسخىلىرىمىزنى ئۆزىمىز قوغداش، نەقىش نۇسخىلىرىمىزنىڭ دۆلەت سىرتىغا ئېقىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش لازىم.

5. قەشقەرنىڭ ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر نەققاشلىق سەنئىتىنى يەنمۇ راۋاجلاندۇرۇش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن، ھەر ئىككى يىلدا بىر قېتىم ياغاچ ئويما، گەچ ئويما نەققاشچىلىق ھۈنەر ـ سەنئىتى بويىچە ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتلار كۆرگەزمىسى ئۆتكۈزۈپ، داڭلىق مەھسۇلاتلارنى تونۇشتۇرۇپ، داڭلىق ئۇستىلارغا نام بېرىپ، قەشقەرنىڭ نەققاشچىلىق ھۈنەر ـ سەنئىتىنى مەملىكەت ئىچىگە ۋە دۇنياغا نامايان قىلىش كېرەك.

6. قەشقەر ئۇيغۇر نەققاشچىلىقىنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى يالغۇز بىناكارلىق ساھەسى بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. نەقىش يۇقىرى سەنئەت قىممەتكە ئىگە نەرسە بولغاچقا، ئۇنى بىناكارلىقتىن باشقا تۇرلەرگىمۇ كەڭ قوللىنىپ، قەشقەرنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكىنى يەنمۇ گەۋدىلەندۇرۇش، قەشقەردە ئىشلەپچىقىرىلىدىغان ھەر خىل مەھسۇلاتلارنى يەنمۇ سەنئەت تۇسىگە، يۇقىرى بەدىئىي قىممەتكە ۋە ئىقتىسادىي قىممەتكە ئىگە قىلىپ، نەققاشچىلىقنى قەشقەرنىڭ ئىقتىسادىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ئاكتىپ خىزمەت قىلدۇرۇش لازىم.

قوشۇمچە II : قەشقەر شەھىرىنىڭ ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى ۋە ئۇنى ياساش قول ھۈنەر ـ سەنئىتى ئاساسىي ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش دوكلاتى

قەشقەر شەھەرلىك غەيرىي ماددىي مىللىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى

قوغداش قۇرۇلۇشى خىزمەت گۇرۇپپىسى شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئىلكىدىكى ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، ئۇيغۇر مىللىي چالغۇ ئەسۋابلىرى ۋە ئۇنى ياساش ھۇنەر ـ سەنئىتىنى غەيرىي ماددىي مىللىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش تۇرىگە كىرگۈزۈش مەقسىتىدە، 2004 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىدىن 2005 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىگىچە قەشقەر شەھىرىنىڭ ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى ۋە ئۇنى ياساش قول ھۇنەر ـ سەنئىتىنىڭ تارىخى ۋە تەرەققىياتى توغرىسىدا ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. تەكشۈرۈش جەريانىدا قەشقەردە نەچچە ئەۋلاد ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياساش قول ھۇنەر ـ سەنئىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ ئالەمدىن ئۆتكەن داڭلىق ئۇستىلارنىڭ ئەۋلادلىرى، شاگىرتلىرى، ئۇيغۇر چالغۇلىرىنى تەتقىق قىلىۋاتقان بىر قىسىم مۇتەخەسسىس، سەنئەتكارلار بىلەن قايتا ـ قايتا ئۇچرىشىپ ئەھۋال ئىگىلىدى. قەشقەر ۋىلايەتلىك ناخشا ـ ئۇسسۇل ئۆمىكى، ۋىلايەتلىك كىتابخانا، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، قەشقەر شەھەرلىك نەپىس سەنئەت شىركىتى، قەشقەر شەھەرلىك كۇتۇپخانا قاتارلىق ئورۇنلارغا بېرىپ، ئۇيغۇر مىللىي چالغۇلىرى ۋە ئۇنى ياساش قول ھۇنەر ـ سەنئىتىنىڭ تارىخى ۋە تەرەققىياتىغا ئائىت بىر قىسىم ماتېرىياللارنى ۋە ئىلگىرى نەشر قىلىنغان بىر قىسىم كىتابلارنى ئىزدەپ تېپىپ پايدىلاندى. ئەتراپلىق تەكشۈرۈپ ـ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، قەشقەرنىڭ ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى ۋە ئۇنى ياساش قول ھۇنەر ـ سەنئىتىنىڭ تارىخى ۋە تەرەققىياتى ھەققىدە دەسلەپكى چۈشەنچىگە ئىگە بولدى.

I ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى ۋە ئۇنى ياساش ھۇنەر ـ سەنئىتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى توغرىسىدا

دۇنيادا ئاڭ ـ تېپەككۇر ۋە تىلنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ، تەدرىجىي ئىپتىدائىي سەنئەت شەكىللىنىشكە باشلىغان. ئۇيغۇر خەلقى خېلى بۇرۇنلا چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغاندىن بۇيان، ھايۋانات تېرىسىدىن ۋە ياغاچلاردىن كۆپلىگەن

ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ۋە تۇرمۇش ئەسۋابلىرىنى ياساشقا كىرىشكەن. يەنە ھايۋانات تېرىلىرىدىن پايدىلىنىپ كىيىم كىيىشتىن باشقا، نەرسە ـ كېرەك سالىدىغان تۇلۇملارنى ياسىغان. ھەر خىل ياغاچلاردىن پايدىلىنىپ بېلىق تۇتۇشقا ئىشلىتىلىدىغان قولۇاقلارنى، سۇ توشۇيدىغان سوغا ـ تۇڭلارنى، كاسا، تاۋاق، چۆچەك، چوڭ ـ كىچىك ياغاچ قوشۇق قاتارلىق نەرسىلەرنى ياساپ چىققان. بۇلاردىن بەزىلىرى ھازىرمۇ ساقلانماقتا ۋە تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە.

مەنبەسىز بۇلاق، يىلتىزسىز دەرەخ بولمىغىنىدەك، دۇنيادىكى بارلىق يېڭىلىقلار تەقلىد قىلىنىش ۋە قايتا ـ قايتا ئىسلاھ قىلىنىش ئاساسىدا مەيدانغا چىققان. جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى، ئالڭ ـ تەپەككۇرنىڭ كېڭىيىشى ۋە چوڭقۇرلىشىشى ھەم بىر خىل ئىپتىدائىي سەنئەت تۈيغۇسىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئەگىشىپ، ئىنسانلار ئاددىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش قوراللىرىغا تەقلىد قىلىپ، مۇرەككەپرەك بولغان بەزى ئىپتىدائىي چالغۇ ئەسۋابلارنى كەشىپ قىلىپ چىققان.

مەسىلەن، قەدىمكى ئۇيغۇرلار يوغان ياغاچ قوشۇقنىڭ يۈزىگە ھايۋان تېرىسىنى كېرىپ، ئۈنىڭغا قۇلاق بېكىتىپ، ئۈچەيدىن تار ئېشىپ بېكىتىپ چالغاندا بىر خىل يېقىملىق سادا چىقىدىغانلىقىنى تاپتى. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ خىل «سادا چىقارغۇچ» قا قارىتا كىشىلەرنىڭ تونۇشى بارغانسېرى چوڭقۇرلىشىشقا باشلىدى. بۇ خىل «سادا چىقارغۇچ» نىڭ تېخى تەلەپكە يەتمىگەنلىكىنى سېزىپ، داۋاملىق تەھلىل ـ تەتقىق قىلىش ۋە ئۆزگەرتىش ئارقىلىق قوشۇقنىڭ بېشىنى چوڭقۇرلاتتى ۋە چوڭايتتى، قۇلاق بېكىتىدىغان جايىنى تۆۋەنگە ئېگىپ ياسىدى. ھايۋانلارنىڭ مۇڭگۈزىگە ئوخشىتىپ مۇڭگۈز بېكىتتى. دەسلەپتە بىر تار سالغان بولسا، كېيىنچە ئۈنىڭغا يانداش يەنە بىر تار قوشتى. بۇ خىل ئۆزگىرىش ۋە قايتىلىنىش ئۇزۇن بىر دەۋرنى باشتىن ئۆتكۈزدى. مانا بۇنى راۋابنىڭ دەسلەپكى شەكىللىنىش جەريانى دەپ تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن. ھازىر خوتەندىكى چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئاددىي ۋە قالاق ھالەتتىكى قويچى راۋابنىڭ يۈزىگە كەرگەن تېرىنى ئېلىۋەتسەك چوڭ

ياغاچ قوشۇققا ئوخشاپ قالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن يۇقىرىقى تەسۋىرلەنگەن ئاساسەن، ئىپتىدائىي راۋاب قەدىمىي چوڭ ياغاچ قوشۇقتىن كېلىپ چىققان، دەپ پەرەز قىلالايمىز.

ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى ئەمگەكچى خەلق ئەقىل ـ پاراسىتىنىڭ مەھسۇلى. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي چالغۇ ئەسۋابلىرىدىن بولغان ساتار،قاـ لۇن، غىجەك، تەمبۇر، دۇتار، نەي، داپ، دۇمباق قاتارلىقلارمۇ خۇددى راۋاـ نىڭ كەشپ قىلىنىش، قايتا ـ قايتا ئۆزگەرتىلىشىدەك تارىخىي جەرـ يانىنى باشتىن كەچۈرۈپ، تەدرىجىي تەرەققىي قىلىش جەريانىدا ھازىرقى ھالەتكە كەلگەن. بىز راۋابنىڭ شەكىللىنىشىنى قەدىمىي چوڭ ياغاچ قوشۇقنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن باغلاپ تەھلىل قىلغىنىمىزدا، ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ مىلادىيىدىن بۇرۇنلا، يەنى بۇنىڭدىن 2000 يىل بۇرۇنلا كەشپ قىلىنغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرەلەيمىز. تارىخنىڭ ئىلـ گىرىلىشىگە، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىقتىسادىي مەدەنىيىتى، شۇنداقلا قول ھۇنەرۋەنچىلىكىنىڭ پەيدىنپەي تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىمۇ كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ مەدەنىي تۇرمۇش ئېھتىـ ياجىغا ئۇيغۇنلىشىپ، داۋاملىق ئىسلاھ قىلىنىپ، ئۆزگەرتىلىپ ۋە مۇـ كەممەللىشىپ بارغان. ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە، قوپاللىقتىن كۆركەملىككە، يىرىكلىكتىن نەپىسلىككە، تۇتۇقلۇقتىن جاراڭلىقلىققا قاراپ تەرەققىي قىلغان. ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردىن بۇيان ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ قايغۇسى ۋە خۇشاللىقىغا ھەمدەم بولۇپ، مەنىۋى تۇرمۇشىنى جانلاندۇرۇشتا مۇھىم رول ئويناپ كەلگەن.

ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى ئۆزىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا كۆپ قېتىم يېڭىلىنىش، كۆپ قېتىم ئۆزگەرتىلىش جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، مۇكەممەل بولغان بىر پۈتۈن مۇزىكا سىستېمىسىنى مەيدانغا كەلتۈرگەن.

شىنجاڭنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل ۋە چالغۇ ئەسۋابلىرى بۇنىڭدىن 2000 يىللار ئىلگىرى ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە كىرگەن ۋە زور تەسىر پەيدا قىلـ غان. شىنجاڭنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل، مۇزىكىلىرى ھەققىدە ئېلىمىز ـ

نىڭ سالنامە ۋە تارىخىي كىتابلىرىدا خېلى كەڭ ئۇچۇرلار ساقلانغان. بۇ كىتابلاردا ئۇيغۇر مۇزىكا ـ كۆيشۇناسلىق ئاساسلىرى بىر قەدەر چوڭقۇر تەرىپلەنگەن. «جۇ قائىدە ـ يوسۇنلىرى» دېگەن كىتابتا، جۇملىدىن «چى قەبرىگاھىنىڭ يىلنامە خاتىرىسى» دېگەن كىتابتا، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 21 ـ ئەسىردىلا ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن تۆت تەرەپ قەبىلىلەرنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇللىرى ئۆزئارا تەسىر قىلغانلىقى ۋە «تى لو» نامىلىق كىشىنىڭ تۆت تەرەپ قەبىلىلەر مۇزىكىسىنى ئىگىلىگەن ئاساسلىق سەنئەتكار ئىكەنلىكى رىۋايەت قىلىنغان.

«كونا تاڭنامە. مۇزىكا تەزكىرىسى» دە، شىمالىي دىغار تۇركىي تىللىق خەلقلەر مۇزىكىلىرى ئۇستىدە توختىلىپ ئۆتۈلگەن، ئۇنىڭدا ئات ئۇستىدە چېلىنىدىغان دۇمباق ۋە كانايىنىڭ ئالدى بىلەن شىمالىي دىغار تۈركىي تىللىق خەلقلەردىن كىرگەنلىكى ۋە خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھەربىي ئوركېستىرغا قوبۇل قىلىنغانلىقى تىلغا ئېلىنغان.

«جىننامە. مۇزىكا تەزكىرىسى» بىلەن سۇي باۋ يازغان «شەرھى تاڭ رىخنامە» نامىلىق كىتابلاردا: «جاڭ چيەن شىنجاڭدىن نەينى، بۇرغىنى ۋە ئۇنى چېلىش ئۇسۇلىنى ئىچكىرىگە تونۇشتۇرغان. ئۇ يەنە مۇقدۇر نەغمىسى دېگەن كۆينى چاڭئەنگە ئېلىپ بارغان» دەپ خاتىرىلەنگەن ۋە «ئىككى خەن دەۋرىدە غېجەك (بەرباب ـ پىپا)، راباب (بەش تارلىق پىپا)، بالىمان (بىلى)، غوڭقا (گۇاڭخۇا) قاتارلىق غەربىي دىيار چالغۇلىرى ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ئەنئەنىۋى چالغۇ ئەسۋابلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئېلىمىز مۇزىكا تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن» دەپ خاتىرىلەنگەن.

«سۇينامە. مۇزىكا تەزكىرىسى»، «كونا تاڭنامە. مۇزىكا تەزكىرىسى»، «يېڭى تاڭنامە. ھۆرمەت مۇزىكا تەزكىرىسى»، «تاڭ سۇلالىسى 6 قامۇسى» لاردا كۆرسىتىلىشىچە، ئىچكىرىدىكى غەربىي دىيار مۇزىكا ئوركېستىرلىرى مۇنداق تەرتىپتە تەشكىللەنگەن:

قەشقەر سازەندىلىرى: تەك غوڭقا، بەرباب، راباب، نەي، بالىمان، شياۋ، دالا ناغرىسى، يان دۇمبىقى، جەللە دېپى قاتارلىق 10 كىشىلىك چالغۇ ئوركېستىرىدا بىر قانچە ئۇسۇلچى بولغان.

كۈسەن سازەندىلىرى: 4 ئۈسسۈلچى، 16 سازەندە بىر ئوركېستىر جەمئىي 20 كىشى. تىك غوڭقا، بەرباب، راباب، نەي ، ھەم نەي (سىك)، شياۋ، بالىمان، يان دۇمبىقى، دالا ناغرىسى، ئىككى يۈزلۈك بەل دۇمبىقى، داپ، جەللە دېپى قاتارلىقلار ئاساسىي چالغۇ قىلىنغان.

تۇرپان سازەندىلىرى: غوڭقا، بەرباب، راباب، بالىمان، يالغۇزەك (نەي)، شياۋ، داپ، جىلو دېپى، بەل دۇمبىقى، دالا ناغرىسى قاتارلىق 15 كىشىلىك چالغۇلار ۋە بىر قانچە ئۈسسۈلچىدىن تەركىب تاپقان، دەپ خاتىرىلەنگەن.

يۇقىرىقىلاردىن ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش جەريانىدا ئىچكى ئۆلكىلەرگە كىرىپ، خەنزۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى مۇزىكىلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ناھايىتى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

تاڭ دەۋرىدە يېزىلغان خاتىرىلەردە ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى ۋە ئۇيغۇر ئۈسسۈللىرى ھەققىدە يېزىلغان نۇرغۇن نەپىس شېئىرلار ساقلانغان. مەسىلەن، شۇەنزۇڭ پادىشاھ داپ ھەققىدە توختىلىپ، ئۇنى «سەككىز ئاھاڭنىڭ باشچىسى، باشقا چالغۇلار ئۇنىڭغا تەڭلىشەلمەيدۇ» دېگەن.

ياڭ خۇ «فىن قىزى چالغاندا داپ » دېگەن شېئىرىدا:

يېڭىدىن تېرە داپقا ئۆگەتتى فىنلىق قىزنى،
داپمۇ دەسلەپ قىلدى ئىزھار بار كارامەت ئۆزىنى.
چېقتى بىر ئالەمچە نەغمە ئىككى تاق ـ تاق ئىچىدىن،
«دۇم» قىلىپ، «جىڭ ـ جىڭ» قىلىپ ئېيتقاندا قەلب سۆزىنى.

دەپ يېزىپ داپنى ئادەملەشتۇرگەن.

«بەشتار» ناملىق شېئىرىدا راۋاب ھەققىدە تۆۋەندىكىدەك مىسرالارنى يازغان :

بىر چېلىپ، بىر ناخشا ئېيتسا، ئۇچ قېتىم ھەيران دېدىم،
شۇنچە تەمكىن، خالىي راھەت نەغمىنى ئاڭلاپ تامام.
دىل ئېرىپ ئاققان چېغىدا قارىسام كەيپىم يېنىپ،
ئىختىيارسىز زوق بىلەن ئالماقتىكەن قەلبىم ئارام.

لى بەي «باھار تۇنى لوياڭدا نەي ئاڭلاش» دېگەن شېئىرىدا نەي ھەققىدە تۆۋەندىكى مىسرالارنى يازغان :

قايسى ئۆيكىن قاشتېشى نەينەك ساداسى ياڭرىغان،
تولدى لوياڭ شەھىرىمۇ، مۇڭلۇق ھاۋاغا شۇ ھامان.
نەغمىدىن «سۇنغان سۆگەتتال» كۈيىنى ئاڭلاپ بۇ كېچە،
يوق كىشى يۇرتىنەك سېغىنچى قەلبىنى تولدۇرمىغان.

دۇفۇ «تۇندە بالىمان تىڭشاش» دېگەن شېئىرىدا بالىمان ھەققىدە تۆۋەندىكى مىسرالارنى يازغان :

«شياڭجياڭ» دەريا لېۋىدە تۇندە ئاڭلاپ بالىمان،
قېرىغان قولاقلىرىم سۆيگۈگە تولدى شۇ ھامان.
دىلىنى شۇنچە ئەزدى يان قېيىقتىن كەلگەن كۈي ،
قورۇل كۈيى ياڭرىدى قاق كېچە مۇڭ ئەيلەبان.

جەنۇب تاغ قومۇشىدا ياسىلىدۇ بالىمان ،
بۇ مۇزىكا ئەسلىدە كۈسەن شەھىرىدىن چىققان.
غارايىپ بوپ ئۆزگەردى خەن يېرىدە كۈيلىرى،
ئۇنى لياڭجۇ ئۇيغۇرى چالىدۇ بىزگە بۇگۈن.

ياندا تۇرۇپ ئاڭلىغان كىشىلەر پەريات چەكسە،
يۇرت سېغىنغان مۇساپىر كۆزلىرىدە ياش راۋان.

تارىخنامىلەردە ئۇيغۇر مۇزىكىلىرى، ئۇيغۇر ئۇسسۇللىرى ھەققىدە يېزىلغان خاتىرىلەر ئىنتايىن كۆپ. يۇقىرىقى داپ، نەي، راۋاب، بالىمان قاتارلىق چالغۇلار ھەققىدە يېزىلغان شېئىر ـ نەزمىلەردىن، ئىچكى ئۆلكىلەردە ئەينى زاماندا قۇرۇلغان مۇزىكا ئوركېستىرى توغرىسىدىكى خاتىرىلەردىن قارايدىغان بولساق، ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ ئەينى زامانا ئىچكىرى ئۆلكىلەر بىلەن شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرەلەيمىز.

ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ كەڭ تۈردە تارقىلىشى، ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكىلىك رول ئوينىغان. چالغۇ ئەسۋابلىرى قايتا ـ قايتا ئىسلاھ قىلىنىپ، ئۆلچەملىرى بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ، ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ ئورۇنداش تەلىپىگە تەدرىجىي ئۇيغۇنلاشتۇرۇلغان.

ئۇيغۇر مۇقاملىرى 15 ـ ئەسىردىن 18 ـ ئەسىرگىچە بولغان مەزگىلدە ئەينى ۋاقىتتىكى داڭلىق مۇزىكا ئۇستازلىرى تەرىپىدىن تەرتىپكە سېلىنغان ۋە رەتلەنگەن، دەسلەپكى قەدەمدە قېلىپلاشتۇرۇلغان.

مۇللا ئىسمەتۇللا ببننى مۇللا نىمەتۇللا مۇجىزى يازغان «تەۋارىخى مۇسىقىييۇن» دېگەن كىتابتا، 15 ـ ئەسىردىن 18 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ئۇتكەن داڭلىق مۇزىكا ئالىملىرى ۋە مۇزىكا پىر ـ ئۇستازلىرىدىن 17 كىشىنىڭ ئىسمى خاتىرىلەنگەن. بۇ 17 ئالىم ۋە پىر ـ ئۇستازلار مۇللا نىمەتۇللا مۇجىزى، فىساغوروس، ئەبۇ نەسىر فارابى، مەۋلانە ئەلى ھەزرەت، ئابدۇللا مەرۋايىت، غوجا شاھابىدىن، مەۋلانە نۇرىدىن ئابدۇرەھمان جامى، ئەمىر نىزامىدىن ئەلىشىر نەۋائى، مۇھەممەد خارەزمى، مەۋلانە نامان سەرقەندى، مەۋلانە ساھىپ بەلخى، شەيخ سافايى سەمەرقەندى، قىدىرخان يەركەندى، ھەزرىتى پەھلىۋان مۇھەممەد كۇچتىنگىر، ھەزرىتى مەۋلانە لۇتفى، ھەزرىتى يۈسۈپ سەككاكى، خانىش ئاماننىسا خېنىملاردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلار ئۆز زامانىسىدا ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى رەتلەش، تەرەققىي قىلدۇرۇشتا، جۈملىدىن ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان. مەسىلەن، «تەۋارىخى مۇسىقىييۇن» دا:

بىرىنچى، ئەبۇ نەسىر فارابى مەققەدە توختىلىپ: «بۇ ئەزىز ھەزرەتىم شەرىئەت ئىلمى، تەرىقەت ئىلمى، تەپسىر، ھەدىس، تېۋىپلىق، پەلسەپە، ئىدىئولوگىيە، ئەدەبىيات، ھەتتا شاھمات، نەرت ئويۇنلىرىغىچە بىلمەيدىغىنى يوق ئىدى، جۇملىدىن مۇزىكا ئىلمىدىمۇ ناھايىتى يېتىلگەنىدى. قالۇننى ئۆز قولى بىلەن ياساپ، سىم تارتىپ چالغان ۋە سازەندە شاگىرتلىرىغا ئۆگەتكەنىدى. راك، ئوششاق مۇقاملىرىنى ۋە ئوششاقئاڭ مەرغۇللىرىنى ئىجاد قىلىپ ئالەمگە يايغان ھەم شاگىرتلىرىغا ئۆگەتكەنىدى. ھازىرمۇ ھەممە سازەندىلەرگە مەلۇم بولغان ‹ئۆزھال، مۇقامىنى ۋە ئۇنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى مەرغۇللىرىنى كەشىپ قىلغانىدى. ‹رىسالەئىي مۇغەننىيۇن› (سازەندىلەر رىسالىسى) دېگەن كىتابىدا: مۇزىكىنىڭ تىلسىز مۇڭلىرى ئىنسانىنىڭ روھىغا مەنۇى ئوتىنى تۇتاشتۇرغۇچى ئامىلدۇر، ئەگەر ئۇنىڭغا شېئىر (تېكىست) قوشۇلسا، ئۇ چاغدا مۇڭلۇق نېمە ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ، دەپ ئېيتقان ۋە يەنە ‹يۇز يىل ئىبادەت قىلىپ ئالالمىغان پەيزنى مېنىڭ قالۇنۇمنىڭ سىملىرىدىن ئالغايسىزلەر› دېگەن» دەپ خاتىرىلەنگەن.

ئىككىنچى، مەۋلانە ئەلى ھەزرەت ھەققىدە توختىلىپ:«مەۋلانە ئەلى ھەزرەت نەغمىچىلەر ئىچىدە مەشھۇر بولۇپ كېلىۋاتقان ‹چۆل ئىراق› مۇقامىنى ھەج سەپىرىدە ئىراق چۆلىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ ئىجاد قىلىپ، شۇ نام بىلەن ئاتىغان. دۇتارنىمۇ شۇ كىشى كەشىپ قىلغان . ئۇ شېئىر يېزىش، مۇزىكا ئۆگىنىشتىمۇ ئۆز زامانىسىنىڭ تەڭداشسىزى ئىدى. ئۇ باشقا ئىلىملەر بويىچىمۇ ناھايىتى چوڭقۇر مەنىلىك ياخشى كىتابلارنى يازغان» دەپ خاتىرىلەنگەن.

ئۈچىنچى، ھەزرىتى مەۋلانە نۇرىدىن ئابدۇرەھمان جامى ھەققىدە توختىلىپ: «بۇ ھەزرەت ھەممە ئىلىمدە ھەزرىتى فارابىدەك ماھىر ئىدى. ئۇنىڭ شائىر ھەم ئالىم بولغىنىدىن مەپتۇنلۇقى تېخىمۇ كۈچلۈك ئىدى. تەمبۇر، ساتار، قالۇن قاتارلىق بارلىق سازنى ئۆز قولى بىلەن چالاتتى. ‹ئەجەم› دېگەن بىر مۇقامنى ھەم ئۇنىڭ ئىككى مەرغۇلىنى ئىجاد قىلدى. نۇرغۇن شاگىرتلارنى مۇزىكا ئىلمىدە مۇكەممەل قىلىپ چىقاردى» دەپ

خاتىرىلەنگەن.

تۆتىنچى، ھەزرىتى ئەمىر نىزامىدىن ئەلىشىر نەۋائى ھەققىدە توخ-تىلىپ :« بۇ ئەزىزنىڭ ھەممە پەزىل ـ شاراپەتلىرى ئۆزى يازغان شېئىر كىتابلىرىدىن ئايان بولىدۇ. ئۇ ئىلگىرى ـ كېيىن 63 پارچە كىتاب يازـ غان. ئۇ ئۆزىنىڭ پىر ـ ئۇستازى بولغان ھەزرىتى جامىدىن مۇزىكا ئىلـ مىنى ياخشى ئۆگەنگەن. ھەر كېچىسى ساتار ياكى تەمبۇر چېلىپ، ئۆزى يازغان غەزەللەر بىلەن ھەمدە ئېيتىپ بىھوش بولۇپ كېتەتتى. «ناۋا» دېگەن بىر مۇقامنى ئىجاد قىلىپ ئالەمگە تارقاتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن.

بەشىنچى، مۇھەممەد خارەزمى ھەققىدە توختىلىپ: «ئۇ مۇزىكا ئىلمى بويىچە كۆپ تىرىشچانلىق ۋە ماھارەتلەرنى كۆرسەتتى. 200 دىن كۆپرەك شاگىرتنى يېتىلگەن ئۇستازلاردىن قىلىپ چىقاردى. بۇ پەننىڭ چوڭقۇر سىرلىرى ھەققىدە رىسالە يازدى، مىلادىيە 1448 ـ يىلى ۋاپات بولدى.» دەپ خاتىرىلەنگەن.

ئالتىنچى، قىدىرخان يەركەندى ھەققىدە توختىلىپ: «بۇ پەندە بۇ ئەزىزدەك ماھارەت كۆرسەتكەن ئۇستاز ئاز. بۇ ئەزىز كۆپرەك ئەلىشىر نەـ ۋائى ھەزرەتلىرىنىڭ غەزەللىرىنى ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتاتتى. ئالەم ئۆتۈپ ئۇنىڭدەك خۇش ئاۋاز ئادەم بولمىغان دېيىشكە بولىدۇ. راۋابنى ۋە ھەشتار (سەككىز تارلىق بىر خىل چالغۇ) نى بۇ ئەزىز كەشىپ قىلدى. ئۇ يەنە شائىر ئىدى. «دىۋان قىدىرى» (قىدىرخان شېئىرلىرى توپلىمى) نى يازغان. ئۇ ئۆزىنىڭ مۇزىكا ئىلمى ھەققىدىكى رىسالىلىرىدە چوڭقۇر مەنىلىك پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى.» دەپ خاتىرىلەنگەن.

يەتتىنچى، ھەزرىتى پەھلىۋان كۆچىتىنگىر ھەققىدە توختىلىپ: «ئۇ ھەم شائىر، ھەم نەغمىچى، ھەم زور باي ئىدى. ئۇ مۇزىكا ئىلمى ھەققىدە ئەسەرلەرنى يازدى. تۇرلۇك ـ تۇرلۇك ناخشا، سۆز، ئاھاڭلارنى ئىجاد قىلـ دى. ئۇ ئىشلىگەن مۇقام كۇيلىرىنىڭ بىرى «چاھار زەرب» بولۇپ، ھەممە ئۇستازلارنىڭ كۇيلىرىدىن ياخشى ھەم يېقىملىق بولغان ۋە تېزلا داڭ چىقارغانىدى. مەشھۇر ئىجادىي مۇقاملىرىنىڭ بىرى «چاھار زەرب»، يەنە بىرى «چاھارگاھ، مۇقامى ئىدى» دەپ خاتىرىلەنگەن.

سەككىزىنچى، مەۋلانە لۇتفى ھەققىدە توختىلىپ: « بۇ ئەزىزنىڭ بىلمەيدىغان ئىلمى يوق ئىدى. زامانىنىڭ ئەڭ كاتتا ئالىمى ئىدى . ئۇنىڭ قولىدا 200 چە كىشى مۇزىكا ئىلمىدە كامالەت تېپىپ ماھارەت كۆرسەتتى. ئۇ ئۆمرىدە 20 دىن ئارتۇق كىتاب يازدى» دەپ خاتىرىلەنگەن.

توققۇزىنچى، ھەزرىتى يۈسۈپ سەككاكى ھەققىدە توختىلىپ: «بۇ ئەزىز ھەممە ئىلىمدە ھەزرىتى فارابى ۋە ھەزرىتى لۇتفىدەك ئىدى. مىڭ-لىغان تالىپلار ئۇنىڭ قولىدا تۇرلۇك ـ تۇرلۇك ئىلىملەرنى ئۆگىنەتتى. ئۇ مۇزىكا ئىلمى بويىچە رىسالە يازدى. ھازىرغىچە نەغمىچىلەر ئارىسىدا مەشھۇر بولۇپ كېلىۋاتقان ‹بايات، ناملىق مۇقامنى شۇ ئەزىز ئىجاد قىلىپ شاگىرتلىرىغا ئۆگەتكەنىدى» دەپ خاتىرىلەنگەن.

ئوننىچى، خانىش ئاماننىسا خېنىم ھەققىدە توختىلىپ: «بۇ خېنىم سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ خانىشى ئىدى. ئۇ دەۋرىنىڭ يېگانە شائىرەسى بولۇپ، ‹دىۋان نەفىسى، (نەفىسى شېئىرلار توپلىمى) دېگەن كىتابنى يازغانىدى. ئۇ مۇزىكا ئىلمىدىمۇ شۇنداق كامالەت ئىگىسى ئىدىكى، سۇلـ-تان ئۇنىڭغا تاقەتسىز ئاشىق ۋە ئىختىيارسىز شەيدا بولغانىدى. شائىر-لىق، نەغمىچىلىك ۋە خەتتاتلىقتا كامالەتكە يەتكەنىدى. ‹ئىشرەت ئەنگىز، دېگەن بىر مۇقامنى بۇ خانىش ئىجاد قىلغانىدى» دەپ خاتىرىلەنگەن.

«تەۋارىخى مۇسىقىيىۋن» دېگەن كىتابتا يەنە مۇزىكا پىر ـ ئۇس-تازلىرىدىن 17 نەپەر كىشىنىڭ تارىخىي ئەھۋالى ئۇستىدە توختىلىپ بولغاندىن كېيىن، «يۇقىرىقىلاردىن كېيىن مۇقام، غەزەل ئىجاد قىلغۇ-دەك بىر ئۇستازنىڭ ئالەمگە كەلگەنلىكى مەلۇم ئەمەس» دەپ خاتىرىلە-گەن.

15 ـ ئەسىردىن 18 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئۇزاق بىر مەزگىل جەريانىدا، ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ ئاتاقلىق پىر ـ ئۇستازلار تە-رىپىدىن كۆپ قېتىم ئۆزگەرتىش، ئىجاد قىلىش، تەتقىق قىلىش، ئەمە-لىيەتتىن ئۆتكۈزۈش ئاساسىدا رەتلەنگەنلىكى، بولۇپمۇ قىدىرخان ۋە شا-ئىرە ئاماننىساخېنىم دەۋرىگە كەلگەندە، پادىشاھ ئابدۇرەشىدخاننىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشى ئاستىدا ئومۇميۈزلۈك رەتلىنىپ بىرلىككە

كەلگەنلىكىنى، ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىمۇ ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ تە-رەققىيات تەلىپىگە ماسلىشىپ، يېڭىلىنىپ، ئۆلچەملىشىپ، بىر پۈتۈن ئۇيغۇر چالغۇلىرى سىستېمىسىنى تەشكىل قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

II ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ تۈرى، ئالاھىدىلىكى، خۇسۇسىيىتى ۋە ئۆلچىمى توغرىسىدا

تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈش جەريانىدا ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى ھەققىدە ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. تەكشۈرۈش داۋامىدا ئاتاقلىق مۇزىكا ئۇستازلىرى، چالغۇ ئەسۋابلىرى ياساش ئۇستىلىرى بىلەن ئەستايىدىل، تەپسىلىي سۆزلىشىپ، ئۇيغۇر چالغۇلىرىنىڭ تۈرى، ئالاھىدىلىكى، خۇسۇسىيىتى، ئۆلچىمى قاتارلىقلارنى تەپسىلىي ئېگىلىدى.

ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى تۈزۈلۈش ۋە چېلىش خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن، يەككە چالغۇلار، قىللىق چالغۇلار، چەكمە چالغۇلار، سوقما چالغۇلاردىن ئىبارەت تۆت چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. تۆۋەندە بىز بۇ چالغۇلار ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

1. يەككە چالغۇلار

يەككە چالغۇلار چالغۇنىڭ ئاۋاز كۈچى، ئۇلارنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكى قاتارلىقلار خەرەكتىن چىقىۋاتقان ھاۋا ئېقىمى ۋە ئېغىز شەكلى ئارقىلىق كونترول قىلىنىدىغان، ئېغىز بىلەن پۈۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ ئەسۋابلار تۈرىگە كىرىدۇ.

1) نەي: ئەڭ قەدىمكى چالغۇلارنىڭ بىرى. نەينىڭ ئۇزۇنلۇقى ھەر خىل بولۇپ، سۆڭەكتىن ياسالغانلىرى 20 سانتىمېتىر، قومۇشتىن ياسالغانلىرى 40—50 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئۇ يانتۇ تۇتۇپ پۈۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ. ئۇنىڭ ئۈستىدە ئاۋاز تۆشۈكلىرى بولىدۇ. تۆشۈكلەرنى بارماقلار بىلەن تولۇق ۋە يېرىم ئېتىش ئارقىلىق خىلمۇخىل پۈتۈن ۋە يېرىم ئاۋازلارنى چىقارغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ ئاۋازى يۇقىرى، ئاۋاز دائىرىسى

كەڭ، ئاۋاز تۇسى مۇڭلۇق بولۇپ، كۆپىنچە يالغۇز ئورۇندىلىدۇ. ئوركېس-تىرنىڭ شوخ، تېتىك، يۇقىرى ئاۋاز قىسمىدا ئالاھىدە رول ئوينايدۇ. نەي-نىڭ سەككىز تۆشۈكى بولىدۇ.

2) بالىمان: تۇز تۇتۇپ پۇڭلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ. ئۇنىڭ پۇڭلەي-دىغان ئۇچى ياپىلاق، توغرىسىغا ياغاچ قىستۇرۇلغان، ئۇستىدە سەككىز تۆشۈكى بولۇپ، بارماقلار بىلەن بېسىپ چېلىنىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 20 سان-تىمېتىر ئۆچۈرۈسىدە بولىدۇ. ئۇنىڭ ئاۋازى ئوتتۇرا ئاۋازغا مايىلراق.

3) بۇرغا: ئەڭ قەدىمىي چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ بىرى. پۇڭلەپ چېلى-نىدىغان چالغۇلار ئىچىدە ئۇنىڭ ئاۋاز كۇچى ئەڭ زور، ئەڭ ياڭراق. بۇر-غىنىڭ شەكلى ئەگمە بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 20—30 سانتىمېتىر ئۆچۈرى-سىدە، ئۇچىدا بىر دانە پۇڭلەش تۆشۈكچىسى بار. يوغان ئۇچى كاناي شەك-لىدە ئىچى ئويۇپ ياسالغان. بارماق تۆشۈكلىرى يوق. پەقەت ئېغىز بوش-لۇقى ۋە ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا بېسىمىنى كونترول قىلىش ئارقىلىق ئۇزۇنغا سوزۇلغان تېيىلما خاراكتېردىكى «نەرە» ئاۋازىنى چىقىرىشقا بو-لىدۇ.

4) سۇناي: سۇناي چىلان ياغىچىدىن ياسىلىدىغان بولۇپ، كىچىك ئۇچىدا قومۇشتىن ياسالغان ئاۋاز چىقىرىش پىپكى بولىدۇ (ئۇنى خالە-غانچە ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ). سۇنايىنىڭ ئىچ بوشلۇقى چوڭ ئېغىز تەرەپكە قاراپ بارغانسېرى كېڭىيىپ بارىدۇ. ئۇ نەيگە ئوخشاش بارماق بىلەن بېسىپ پۇڭلەش ئارقىلىق چېلىنىدۇ. سۇناي ئاۋازى ياڭراق چالغۇ بولۇپ، قەدىمكى دەۋرلەردە ناغرا ـ دۇمباقلار بىلەن قوشۇلۇپ ھەر-بىي ئىشلاردىمۇ ئىشلىتىلگەن. ھازىرغىچە تەنتەنىلىك مۇراسىملار ۋە توي ـ تۆكۈنلەردە قوللىنىلىپ كەلمەكتە. سۇنايىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 43 سان-تىمېتىر، كانايسىمان ئاغزىنىڭ دىئامېترى 8 سانتىمېتىر ئۆچۈرى-سىدە. سۇنايدا ئۇستۇنكى تەرىپىدە يەتتە، ئاستىنقى تەرىپىدە بىر جەمئىي سەككىز ئاۋاز تۆشۈكى بولىدۇ. ئاستىنقى تۆشۈكى ئۇستۇنكى بىرىنچى تۆشۈكىنىڭ ئاستىغىراق توغرا كېلىدۇ. ماھارىتى ئۇستۇن چالغۇچىلار ئۇنىڭدا تۇرلۇك تېيىلما ئاھاڭلار ۋە باشقا كۆپلىگەن زىننەت ئاھاڭلارنى

ناھايىتى كېلىشتۇرۇپ چالالايدۇ.

5) كاناي: بۇ بۇرغا ۋە سۇنايلارغا ئاساسەن ئۆزگەرتىپ ياسالغان چالغۇ. ئۇ ئاۋازىنىڭ بوملىقى، ھەيۋەتلىكلىكى سەۋەبىدىن «نەرە» دەپمۇ ئاتالغان. ئىلگىرى تۇرلۇك مۇراسىملار ۋە دىنىي خاراكتېرلىك ئاممىۋى پائالىيەتلەردە كەڭ قوللىنىلغان.

كاناينىڭ شەكلى سۇنايغا ئوخشاپراق كېتىدۇ، ئەمما ئۇنىڭدىن خېلا ئۇزۇن، ھەجمىمۇ يوغان.ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىر يېرىم مېتىردىن ئىككى مېتىرغىچە بولۇپ، دەسلەپتە ياغاچتىن، كېيىن مىستىن ياسالغان. كاناي بۇرغىغا ئوخشاش پۈۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ بولۇپ، پەقەت بىر نەچچە تەبىئىي ئاۋازنى چېلىشقىلا بولىدۇ. كاناي ئاۋازىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكى ياكى بوم ـ ئىنچىكە بولۇشى ئۇنىڭ ئۇزۇن ـ قىسقىلىقىغا مۇناسىۋەتلىك. ئۇ ئاساسەن قاياق، ھېسسىياتلىق سۇرۇنلاردا داقا ـ دۇمباقلارغا تەڭكەش قىلىنىپ، ئۇزۇنغا سوزۇلغان ھۇۋلاش (نەرە تارتىش) لار ئارقىلىق كەيپىياتنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە ئىشلىتىلگەن. كېيىنچە ھەجمىنىڭ كېلەڭسىزلىكى ھەمدە مېلودىيە ئورۇنداشقا بولماسلىقتەك كەمچىلىكى تۈپەيلىدىن كلاسسىك چالغۇلار ئارىسىدىن تەدرىجىي يوقىلىشقا باشلىغان. ھازىر پەقەت قىزغىن كەيپىياتنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە سەھنە قورالى قىلىپ ئىشلىتىلمەكتە.

2. قىللىق چالغۇلار

قىللىق چالغۇلار ئات قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ قۇيرۇق قىللىرىدىن ياسالغان، كامانچە بىلەن تارغا سۈركەش ئارقىلىق ئاۋاز چىقىرىدىغان چالغۇلار تۈرىدۇر.

1) ساتار: ساتار (بۇرۇنقى ئىسمى سەرتار، يەنى باشلامچى چالغۇ دېگەن مەنىدە) قەدىمكى قىللىق چالغۇلارنىڭ بىرى بولۇپ، قەدىمكى دولان راۋابى ئاساسىدا تەرەققىي قىلدۇرۇلغان. پېشقەدەم مۇزىكا ئۇستىسى تۇردىئاخۇن ئاكىنىڭ ئېيتىشلىرىغا قارىغاندا، ئەينى زامانلاردا مۇقام ئورۇندىغاندا ساتار قول بىلەن چېكىپ چېلىنىدىكەن. مۇشۇلارغا ئاساسلانغاندىمۇ ئۇنىڭ را-ۋاب، تەمبۇر ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن، ھەم قىللىق ھەم چەكمىدىن

ئىبارەت قوش ماكانلىق چالغۇ ئىكەنلىكىنى، كېيىنچە مەخسۇس كامانچە بىلەن ئورۇندىلىدىغان شەكىلگە كەلتۈرۈلگەنلىكىنى قەيت قىلىشقا بولىدۇ.

ساتارنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 140 سانتىمېتىر ئۆچۈرىسىدە بولىدۇ. ئۇ كۆپىنچە ئۇجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. بىر دانە ئاساسلىق چېلىندىغان پولات سىمى ۋە سەككىزدىن ئون ئىككىگىچە سادا قايتۇرغۇچى سىملىرى بولىدۇ. سېپىغا كېرىچتىن پەدە باغلىنىپ (ھازىر ئاساسەن سۈلياۋ قويۇلىدىغان بولدى)، سول قولدا پەدە بېسىپ، ئوڭ قول بىلەن كامانچە سىيرىش ئارقىلىق چېلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئاۋازى سىلىق، مۇلايىم، مۇڭلۇق بولۇپ، مۇقام ئورۇنداشتا ئاساسلىق چالغۇ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ كۆپىنچە مۇقاملارنىڭ مۇقەددىمىسى ۋە بەزى مۇزىكىلارنىڭ چاچما (ئىختىيارىي) ئۇدارلىق جايلىرىدا باشلامچىلىق رول ئوينايدۇ.

2) غىجەك: غىجەكنىڭ سېپى سۆگەت ياغىچىدىن، بېشى ئۇجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. سول قولدا تار بېسىپ، ئوڭ قولدا كامانچە سىيرىپ چېلىنىدۇ. باش قىسمىنىڭ ئىچى كاۋاك بولىدۇ. ئىلگىرى غىجەكنىڭ يۈزىگە ئات ياكى ئېشەك تېرىسى كېرىلەتتى، ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، ئىككى ياكى تۆت تار بېكىتىلەتتى. 1955 ـ يىلدىن بۇيان غىجەك تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇلۇپ، بېشىنىڭ ئىچكى قىسمىغا يىلان تېرىسى كېرىلىدىغان، تۆت تار بېكىتىلىدىغان شەكىلگە كەلتۈرۈلدى. يۇقىرى ئاۋازلىق غىجەكلەرنىڭ ھەجمى چاققان بولىدۇ، تىزغا قويۇپ چېلىنىدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى يەرگە قويۇپ چېلىنىدىغان تۆۋەن ئاۋازلىق غىجەكلەرمۇ مەيدانغا كەلدى. بۇنداق غىجەكلەر يۇقىرى ئاۋازلىق غىجەكلەرگە قارىغاندا خېلىلا يوغان بولىدۇ.

3) خۇشتار: 1957 ـ يىلى لوپ ۋە خوتەن رايونلىرىدا ئوخشىمىغان نۇسخىدىكى ئىككى خىل خۇشتار تېپىلغان. بۇ خىل چالغۇ قەدىمكى غىجەك ئاساسىدا تەرەققىي قىلدۇرۇلغان بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، تاكى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەنەكەن. ئۇنىڭ يوقىلىپ كەتكىنىگە ئەمدىلا بىر ئەسىرچە ۋاقىت بولغان.

هازىر بۇ خىل چالغۇ قايتا تەتقىق قىلىنىپ ياساپ چىقىلدى. ئۇنىڭ دەستە بېشىغا كىچىك قۇشنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەچكە، «قۇشتار» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئاساسىي گەۋدىسى ياغاچ تاراشلىرىدىن چاپلىما شەكلىدە ياسالـغاچقا، نەملىك ۋە ئىسسىق ـ سوغۇققا چىداملىق، ئېگىزلىكى تەخمىنەن 50 سانتىمېتىر ئۆپچۆرىسىدە، تۆت تارلىق، دەستىسىدىكى تار تاختىسى ۋە تارلىرىنىڭ ئورۇنلىشىشى ئاساسەن هازىرقى زامان غېجىكىگە ئوخشـشىدۇ. خۇشتار ئۆزىنىڭ كۆركەم شەكلى ۋە يېقىملىق ئاۋازى بىلەن مىللىي مۇزىكا ئوركېستىرىدىن ئورۇن ئېلىپ، جۇڭگو ۋە چەت ئەل تاـماشىبىنلىرىنى جەلپ قىلماقتا. خۇشتارنىڭ ئاۋازى جارانلىق ۋە سۈزۈك بولۇپ، ئىسكىرىپكىنىڭ ئاۋاز تۇسىگە يېقىنلىشىدۇ. ساز قىلىنىشى غېجەك بىلەن ئوخشاش.

3. چەكمە چالغۇلار

ناخۇن، زەخمەك ياكى بارماقلار بىلەن تارنى چېكىش ئارقىلىق ئاۋاز چىقىرىدىغان چالغۇلار چەكمە چالغۇلار دېيىلىدۇ.

1) بەرباب: بەربابنىڭ يەنە بىر ئىسمى باربىت، خەنزۇچە «پىپا» دەپ ئاتىلىدۇ. «جۇڭگو مۇزىكا تارىخى» دېگەن كىتابنىڭ تۆتىنچى بابىدا قەيت قىلىنىشىچە، 10 ـ ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر ئالىم، مۇزىكىشۇناس فارابىنىڭ كىتابىدا، بەرباپنىڭ دەسلەپكى شەكلىنىڭ «ئۇد» دەپ ئاتالغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. بەش تارلىق كۇچا بەربابى مىلادىيىنىڭ دەسلەپكى يىلـلىرىدىلا ئومۇملاشقان بولۇپ، تارىم ئويمانلىقىدىن پۈتكۈل ئاسىيا ۋە هىندىستانغا تارقىلىشقا باشلىغان. شەرقتە دېگىز بويلىرىغىچە، غەربتە يېپەك يولىنىڭ جەنۇبىي لىنىيىسىنى بويلاپ ئىران ۋە ئەرەب ئەللىرىـگىچە يېتىپ بارغان. هازىر ئىچكىرى ئۆلكىلەردە ساقلىنىپ قالغىنى تۆت تارلىق، ياپىلاق، ياغاچ يۈزلۈك ، بېشى سوزۇنچاق كەلگەن نۇسخىسى. ئۇنىڭ ئاۋازى جارانلىق ۋە مۇڭلۇق، بويى 70ـــ80 سانتىمېتىر ئۆپچۆرىـسىدە. بەرباب تەخمىنەن ئون ئىككى تۈرلۈك ساز قىلىنىدۇ. هازىر ئىشـلىتىلىۋاتقانلىرىنىڭ بىرىنچى تارى a ، ئىككىنچى تارى e ، ئۈچىنچى تارى d، تۆتىنچى تارى A ئاھاڭغا سازلىنىدۇ. بەرباب تۈرلۈك مۇڭدا بو-

لۇپ، پەدە سانى ئوخشاش ئەمەس.

2) راۋاب: راۋاب ئۇيغۇر چالغۇلىرى ئىچىدە كەڭ ئومۇملاشقان چالغۇدۇر. راۋاب قۇلاق ئورنى، دەستىسى ۋە راۋاب بېشىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسمىدىن تەركىب تاپىدۇ. بېشىنىڭ ئۈستىدىكى ئىككى تەرىپىگە يەرلىك ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلىپ تۇرغان بىر جۈپ قوچقار مۈڭگۈزى شەكلى ئورنىتىلغان. راۋابنىڭ خەلق ئارىسىدا قەشقەر راۋابى، دولان راۋابى ۋە ئەڭ قەدىمىي بولغان قويچى راۋابى قاتارلىق خىلمۇخىل نۇسخىلىرى بار. ئۇنىڭدىن باشقا يېڭىدىن ئىسلاھ قىلىنغان چاپلىما (تالالىق) راۋاب ۋە تۆۋەن ئاۋازلىق باس راۋاب قاتارلىقلارمۇ بار.

(1) قەشقەر راۋابى—ئويما راۋاب دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بېشى ياغاچتىن ئويۇلۇپ، يۇزىگە تېرە كېرىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. دەستىسىگە كېرىچتىن پەدە باغلىنىدۇ، ئۇزۇنلۇقى ئادەتتە 90 سانتىمېتىر ئۆپچۆرىسىدە بولىدۇ. قەشقەر راۋابى ئادەتتە 6— 7 سىملىق بولۇپ، بىرلا سىم ئاساسىي مېلودىيە ئۇچۇن، قالغانلىرى قوشۇمچە ياكى سادا قايتۇرۇش ئۇچۇن ئىشلىتىلىدۇ. ھازىرقى زامان قەشقەر راۋابى يەتتە سىملىق بولۇپ ، ئاۋازى ياڭراق، زىل كېلىدۇ.

(2) دولان راۋابى—دولان راۋابىنىڭ دەستىسىگە ئادەتتە پەدە باغلانمايدۇ. شۇڭا ئۇ سىيرىپ چېلىشقا ناھايىتى ئەپچىل، ئۇنىڭ بىلەن بەزىبىر ئالاھىدە مىللىي پۇراقلارنى ياخشى گەۋدىلەندۈرگىلى بولىدۇ. دولان راۋابىنىڭ ئۈچ تال ئاساسىي سىمى ۋە كۆپلىگەن سادا قايتۇرغۇچ سىملىرى بولىدۇ. راۋابنىڭ باش قىسمىدىن سەل يۇقىرىراق ئورنىغا ئالاھىدە نەقىش ئويۇلغان قىسقا ئىككى مۈڭگۈز ئورنىتىلىدۇ.

(3) چاپلىما راۋاب—تالالىق راۋاب دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ راۋاب ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر راۋابىنىڭ تۈزۈلۈشى ئاساسىدا ئىسلاھ قىلىنىپ ياسالغان بولۇپ، بېشى دۈتارنىڭكىگە ئوخشاش ياغاچ تالالىرىدىن چاپلاپ ياسىلىدۇ. دەستىسىگە مېتال ياكى سۈلياۋ پەردىلەر قويۇلىدۇ. چاپلىما راۋابنىڭ جەمئىي بەش سىمى بولۇپ، ئاۋازى جارانگلىق، مۇڭلۇق، شەكلى قەشقەر راۋابىدىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ.

3) تەمبۇر: تەمبۇر ئۇزۇن دەستىلىك چالغۇ بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 140 سانتىمېتىر، بېشى ئۇزۇنچاقراق، يۇزلۇكى ئادەتتە ئۇجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. تەمبۇرگە سىم سېلىنىدۇ ۋە ناخۇن بىلەن چېكىپ چېلىنىدۇ. ئۇ ئىلى ، قەشقەر ۋە ئاقسۇ رايونلىرىدا كۆپرەك تارقالغان. تەمبۇر بەش سىملىق بولۇپ، بىرىنچى ، ئىككىنچى سىملىرى ئاساسلىق مېلودىيە ئورۇندايدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان تەتقىقاتچىلىرىمىز تەمبۇر ئۈستىدە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، دەستىسى قىسقا، ئاۋازى ياڭراق بولغان يۇقىرى ئاۋازلىق تەمبۇرلەرنى ياساپ چىقتى. ئۇنىڭ پەدىسى راۋابقا ئوخشاش، يەنى ئون ئىككى تەكشى ئاھاڭ رېتى بويىچە تىزىلغان بولۇپ، هاىزىرقى زامان مۇزىكىلىرىنى ئورۇنداشقا قولايلىق.

4) دۇتار: دۇتار—پارسچە قوشتار (جۈپتار) دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئۇيغۇر چالغۇلىرى ئىچىدە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىن تا هازىرغىچە ئۆز شەكلىنى ئۆزگەرتمەي كېلىۋاتقان بىردىنبىر چالغۇ. دۇتار ئۇزۇن دەستىلىك، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 125 سانتىمېتىر ئۆپچۆرىسىدە ، بېشى يوغانراق بولۇپ، ئۇجمە ياغىچىنىڭ تالالىرىدىن چاپلىنىپ ياسىلىدۇ. دەستىسىگە كېرىچتىن پەدە باغلىنىدۇ. ئىككى تال ئۇچەي ياكى يىپەكتىن ئىشلەنگەن (بىرى زىل ، بىرى بوم) تار سېلىنىپ، قول بارماقلىرى بىلەن سوقۇپ چېلىنىدۇ. ئاۋازى مۇڭلۇق. چالغۇچى ئۆزى چېلىپ، ئۆزى ئېيتىشقا قولايلىق. شۇڭلاشقا كۆپىنچە تەمبۇر قاتارلىق چالغۇلار بىلەن بىللە ياكى يالغۇز ئورۇندىلىدۇ.

5) قالۇن: قالۇنمۇ قەدىمكى چالغۇلارنىڭ بىرى. ئۇ ئادەتتە ئۇجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. ئاۋاز ساندۇقى پەلەمپەي شەكلىدە بولۇپ، ئالدى تار، كەينى كەڭرەك، سول تەرىپى ئەگمە ، ئوڭ تەرىپى تۈز بولىدۇ. ئۇ ئاساسەن تۈز ياتقۇزۇلۇپ، ئوڭ قولنىڭ باش ، كۆرسەتكۈچ ۋە ئوتتۇرانچى بارماقلىرى بىلەن سىمنى ئىلىش، سول قولدا پەدە باسقۇچ ئارقىلىق سىمنى بېسىش ۋە سىيرىش ئۈسۈلى بىلەن چېلىنىدۇ. ئاۋازى يېقىملىق ۋە تېيىلما ئاھاڭلارغا باي بولۇپ، پەۋقۇلئاددە تەۋرىنىش خۈسۈسىيىتىگە ئىگە. ئۇنىڭ ئون ئالتە ياكى ئون سەككىز جۈپ سىمى بولىدۇ. هەر بىر جۈپ سىمى بىر

ئاھاڭغا تەڭشىلىدۇ.

6) چاك: چاك ــ قالۇن ئاساسىدا تەرەققىي قىلدۇرۇلغان قەدىمىي چالغۇ. ئۇنىڭ ئاۋاز ساندۇقى قالۇنغا ئوخشاش كەڭ، ياپىلاق بولۇپ، ئالدى تار، كەينى كەڭرەك ياسىلىدۇ. ئۇنىڭ قوش فازىلىق (چوڭراق)، يالغۇز فازىلىق (كىچىكرەك) ئىككى خىل نۇسخىسى بار. ئادەتتە ئۇچ ياكى تۆت تال پولات سىم بىر گۇرۇپپا بولۇپ، بىر ئاھاڭغا تەڭشىلىدۇ. بۇرۇن 8ــ10 گۇرۇپپا ئاۋازلىق شەكىللىرى بولغان. كېيىنچە تېخىمۇ مۇكەممەللىشىپ 13ــ18 گۇرۇپپا ئاۋازلىق شەكىللىرى مەيدانغا كەلدى. چاك ئۇيغۇر ئوركېستىرىدىكى ئاساسلىق چالغۇ.

چاك ئىككى يېرىم گۇرۇپپا ئاۋاز دائىرىسىگە ئىگە. ئۇنىڭ سازلىنىشى يەتتە ئاۋازلىق باسقۇچلار تەرتىپى بويىچە ئۇچ قۇر تىزىلغان. چاك بامبۇكتىن ياسالغان بىر جۇپ چوكا بىلەن سىملارغا ئۇرۇپ چېلىنىدۇ. چوكىنىڭ ئۇچىغا رېزىنكە ياكى كىگىز قويۇلغان بولىدۇ. ئاۋازى جاراڭلىق كېلىدۇ.

4. سوقما چالغۇلار

سوقما چالغۇلار دېگىنىمىز، قول ياكى چوكا تاياقلار بىلەن ئۇرۇپ چېلىنىدىغان تارسىز چالغۇدۇر. بۇنداق چالغۇلار مۇزىكىنىڭ رىتىمىنى بەلگىلەيدۇ، ئاھاڭغا تەسىرلىك ۋە جانلىق كەيپىيات قوشىدۇ.

1) تەبلىۋاز: بۇ دۇمباق تىپىدىكى ئەڭ قەدىمىي چالغۇ. دۇمباق بولسا خىلمۇخىل چالغۇ ئەسۋابلارنىڭ ئاساسىدۇر. بەزىبىر مەلۇماتلارغا سېلىشتۇرغاندا، دۇمباقنىڭ ئىككى مىڭ يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم بولغان. كىشىلەر ئەڭ دەسلەپ سىلىندىرسىمان ئويما ياغاچلارغا تېرە كېرىپ، قول بىلەن ئۇرۇش ئارقىلىق گۈلدۇرلىگەن ئاۋازلارنى چىقىرىشنى بىلگەن. كېيىنچە دۇمباقنىڭ چوڭ ــ كىچىك، ئۇزۇن ــ قىسقىلىقىنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق خىلمۇخىل شارائىتلارغا ماسلاشقان نەغمە تەبلىۋازى، جەڭ تەبلىۋازى قاتارلىقلارنى كەشىپ قىلغان. گەرچە تەبلىۋاز ياسىلىش جەھەتتە دۇمباقنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ سىلىندىرىنى ئۇزۇن، ئۇستىنى كەڭ،

ئاستىنى تار ياساشتەك ئۇسۇللار بىلەن ئاۋازنىڭ يۇقىرىلىقى ۋە ياڭراق-لىقى ئاشۇرۇلغان.

2) ناغرا: بۇمۇ دۇمباق تىپىدىكى قەدىمىي سوقما چالغۇلارنىڭ بىرى. ناغرا قەدىمكى زامانلاردا ھەشەمەتلىك مۇراسىملار ۋە جەڭلەردە داغدۇغا پەيدا قىلىش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن. ھازىر ھېيىت ـ بايرام ۋە توي ـ تۆكۈنلەردە ئىشلىتىلمەكتە. ناغرا دۇمباق، تەبلىۋاز قاتارلىقلاردىن كېيىنرەك قېپىـ-نى مىس ۋە چويۇندىن ياساش ئارقىلىق تەدرىجىي تەرەققىي قىلدۇرۇلغان. ئۇ ئۇستى كەڭ، ئاستى تار قىلىپ مېتالدىن ياسالغان سىلىندىر قاپنىڭ يۈزىگە ئېشەك ياكى موزاي تېرىسى كېرىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ ھەمدە چوڭ ، ئوتتۇرا ، كىچىك ناغرا دەپ ئۈچ خىل بولىدۇ. چوڭ ـ كىچىك ناغرىلارنىڭ ئېگىزلىكى 19—35 سانتىمېتىر، يۈزىنىڭ دىئامېتىرى 25 — 38 سانتىمېتىر بولىدۇ.

3) داپ: داپ — دۇمباق تىپىدىكى تەرەققىي قىلغان سوقما چالغۇ-لارنىڭ بىرى بولۇپ، ئاۋازى جۇشقۇن، ئۆزى يەڭگىل، ئىشلىتىشكە ئەپـ-چىل بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئۇ قول بارماقلىرى بىلەن ئۇرۇپ چېلىنىدىغان، ئۇيغۇر مۇزىكىسىدا كەم بولسا بولمايدىغان چالغۇ ھېسابـ-لىنىدۇ. بەزى كلاسسىك ئۇسۇل ۋە مەشرەپلەر يالغۇز داپ بىلەنلا ئو-رۇندىلىدۇ.

داپنىڭ گەردىشى ئاساسەن ئۇجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. يۈزلىكىگە ئات، ئۆچكە تېرىلىرى كېرىلىدۇ. گەردىشى ئىچىگە نۇرغۇنلىغان ئۇششاق تۆمۇر ھالقىلار ئېسىلىدۇ. ئۇلار داپ چېلىنغاندا دىلدىرلىغان قوشۇمچە ئاۋازلارنى چىقىرىپ بېرىدۇ. داپنىڭ تۇرلىرى چوڭ ـ كىچىك ھەر خىل بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىش ئورنىمۇ ئوخشاشمايدۇ، بەزى ناخشا ـ ئۇسۇللاردا ئىشلىتىلىدىغان كىچىك داپنىڭ گەردىشىگە تۆمۇر ھالقا ئەمەس، كىچىك قوڭغۇراقلار بېكىتىلىدۇ. مۇزىكا ئورۇنداشتا ئىشلىتـ-لىدىغان چوڭ داپنىڭ دىئامېتىرى 40 سانتىمېتىر، گەردىشىنىڭ كەڭلىكى بەش يېرىم سانتىمېتىر ئۆپچۈرىسىدە بولىدۇ.

4) ساپايى: ساپايى دەسلەپتە ياۋا ئۆچكىنىڭ مۇڭگۈزىدىن

ياسالغانكەن. ئادەتتە ئۇ ئىككى تال دۇگلەك قىسقا ياغاچ كالتەكنى بىر ـ بىرىگە جۈپلەپ، ئۈستىگىرەك ئورۇنغا ئىككى تال چوڭ تۆمۈر هالقا بىر-كىتىلىپ ياسىلىدۇ. هەربىر تۆمۈر هالقىغا ئۈششاق تۆمۈر هالقىلار ئۆتۈكۈزۈلىدۇ. ئۈششاق تۆمۈر هالقىلارنىڭ ياغاچ ساپقا تېگىشىدىغان ئورنىغا ئاۋازنى جارانگلىق چىقىرىش ئۈچۈن قەلەي بېكىتىلىدۇ. ساپايى دەستىسىنىڭ ئۈزۈنلۈقى 46 سانتىمېتىر، چوڭ تۆمۈر هالقىنىڭ دىئامېترى توققۇز سانتىمېتىر ئۆپچۆرىسىدە بولىدۇ.

5) قوشۇق: قوشۇقمۇ ئۇيغۇر مەشرەپى ۋە مۇزىكىلىرىدا كەڭ قوللىنىلىدىغان سوقما چالغۇلارنىڭ بىرى. ئۇ بۇرۇنقى دەۋرلەردە قوشۇققا ئانچە ئوخشىمىغان شەكىلدە ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان بىر خىل چالغۇ ئىكەن . كېيىنچە كىشىلەر ئارىسىدا بۇنداق سايمان بولمىغاچقا، ئادەتتە تاماق يېيىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان قوشۇق ئۇرنىغا دەسسىتىلگەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ چالغۇ « قوشۇق » دەپ ئاتالغان. هازىر ئىشلىتىلۈاتقان قوشۇقلارمۇ شەكىل جەهەتتىن تاماق قوشۇقلىرىغا ئوخشىتىلىپ ياغاچتىن ئويۇپ ياسىلىدۇ. ئۇنىڭ هەجمى سەل يوغان بولۇپ، ئۈستىگە خىلمۇ خىل نەقىشلەر چۈشۈرۈلىدۇ. قوشۇق چېلىشتا، ئوڭ قولدا بىر جۈپ قوشۇقنىڭ سېپىنى چىڭ تۇتۇپ، قوشۇقلارنىڭ دۈمبىسىنى بىر ـ بىرىگە توغرىلايدۇ ۋە سول ئالقىنى بىلەن بەدىنىمىزنىڭ هەر قايسى ئورۇنلىرى (مۇرە، تىز ۋە باشقا جايلار) غا، يەر ۋە باشقا جىسىملارغا سوقۇشتۇرۇپ، مۇزىكا رىتىمىغا ماس كېلىدىغان ئاۋازلارنى پەيدا قىلىدۇ.

6) تاش: تاش ـــچاقچۇق دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ ئىككى جۈپ ياپىلاق ئېلىپسىمان تاشتىن ئىبارەت. بۇ خىل تاش هەربىر قولدا بىر جۈپتىن تۇتۇلىدۇ ۋە بارماقلارنىڭ ياردىمى بىلەن بىر ـ بىرىگە سوقۇپ چېلىنىدۇ. ئۇيغۇر مۇزىكىسىدا تاش ئىشلىتىشمۇ خېلى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە.

ئېلىپسىمان تاشنىڭ قېلىنلىقى تەخمىنەن بىر يېرىم سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى ئون سانتىمېتىر، كەڭلىكى ئالته سانتىمېتىر ئۆپچۆرىسىدە بولىدۇ.

III قەشقەر ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى ۋە ئۇنى ياساش قول هۇنەر ـ سەنئىتىنىڭ هازىرقى ئەهۋالى توغرىسىدا

يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى ۋە ئۇنى ياساش قول هۇنەرۋەنچىلىكىنىڭ تارىخى ئۇزۇن، ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ خىلى كۆپ. ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى ئۆزىنىڭ كۆپ خىلىقى، ئاۋازىنىڭ يېقىملىقلىقى ۋە جاراڭلىقى، ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىكى ۋە خاسلىقى، ياسىلىشىنىڭ ئۆلچەملىك، كۆركەم، سىپتىلىقى بىلەن دۇنياغا داڭلىق. ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى بىلەن دۇنيادىكى هەر قانداق بىر مىللەتنىڭ قىيىن دەپ قارالغان هەر قانداق بىر كۈيىنى بىمالال چالغىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى ئىلغار قول هۇنەر ـ سەنئەت ئۇسۇلىۋى قوللىنىلىپ، كۆركەم ئۇيغۇر نەقىش نۇسخىلىرى ئىشلىتىلىپ، ئىلمىي ۋە ئۆلچەملىك قىلىپ ياسالغان بولغاچقا، دۇنياغا داڭلىق ۋە دۇنيادا ئورتاق قوللىنىلىۋاتقان مۇزىكا ئاھاڭ ئۆلچەملىرىگە پۈتۈنلەي ئۇيغۇن كېلىدۇ.

جۇڭخۇا خەلق جۇمهۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇيان، پارتىيە مىللىي سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرى ئاستىدا قەشقەرنىڭ قول هۇنەر ـ سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياساش كەسىپىدىمۇ ناهايىتى زور تەرەققىياتلار بولدى. ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى ئۆتمۈشتىكىگە قارىغاندا ناهايىتى كۆركەم، چىرايلىق، نەپىس ياسىلىپ، هەربىر خىل مۇزىكا بىر خىل ئېسىل سەنئەت بۇيۇمىغا ئايلىنىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى جانلاندۇرۇشتا مۇهىم رول ئويناندى. قەشقەرنىڭ چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياساش كەسپى كەڭ تۇرده بازارغا يۈزلىنىپ، ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان سایاهەتچىلىك كەسپى ئۇچۇن پائال خىزمەت قىلىش يۈنىلىشىنى مەهكەم ئىگىلەپ، «ئېلان» تېپىدىكى ۋە خاتىرە بۇيۇم تېپىدىكى چوڭ ـ كىچىك چالغۇلارنى ياساپ سېتىپ، ئۇيغۇر چالغۇلىرىنىڭ هەر خىل شەكىللىرىنى پۈتۈن دۇنياغا تونۇتتى.

نەتىجىلەر ئاساسىي ئورۇندا تۇرسىمۇ، گەۋدىلىك ئىككى مەسىلە

ساقلانماقتا: بۇنىڭ بىرى، ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياسايدىغان داڭلىق ۋارىسلار يېتىشىپ ماڭالماسلىق، يەنە بىرى، ئۇيغۇرلارنىڭ خاس چالغۇ-لىرىنى چالىدىغان ۋارىسلار يېتىشىپ ماڭالماسلىقتىن ئىبارەت.

بىرىنچى، يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياساش كەسپىنىڭ تارىخى ئۇزۇن، قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرى كۆپ بولسىمۇ، داڭلىق ئۇستازلارنىڭ قېرىپ ئالەمدىن ئۆتۈشى بىلەن ئۇيغۇر چالغۇلىرىنى ياسايدىغان ۋارىسلار تولۇق يېتىشىپ ماڭالمىدى.

ئىگىلىگەن ئەھۋالدىن قارىغاندا، قەشقەردە ئالتە ئەۋلاد 280 يىلدىن ئارتۇق ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياساش قول ھۈنەر ـ سەنئىتى بىلەن شۇغۇللانغان مەرھۇم ئەيساخان ئۇستامنىڭ بالىلىرى ، نەۋرىلىرى، شاگىرتلىرى بىلەن ئالتە ئەۋلاد 250 يىلدىن ئارتۇق ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياساش قول ھۈنەر ـ سەنئىتى بىلەن شۇغۇللانغان مەرھۇم سەلىياخۇن ئۇستامنىڭ بالىلىرى، نەۋرىلىرى، شاگىرتلىرىدىن باشقا، چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياسايدىغان ھۈنەرۋەنلەر ئاساسىي جەھەتتىن قالمىغان.

ئىگىلىگەن تەپسىلىي ئەھۋالدىن قارىغاندا، مەرھۇم ئەيساخان ئۇستام بىلەن مەرھۇم سەلىياخۇن ئۇستامدىن چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياساش ھۈنىرىنى تاكامۇل ئۆگەنگەن ئۇستىلاردىن پەقەت 15 ئادەم، ھۈنەر قىلىۋاتقان شاگىرتلاردىن 38 ئادەم، جەمئىي 53 ئادەم قالغان. يۇقىرىقى ئۇستىلاردىن بەزىلىرى بىر خىللا چالغۇنى ياسايدىكەن. ھەممە خىل چالغۇنى ياسايدىغانلار ساناقلىقلا ئىكەن. يۇقىرىقى ئۇستىلار ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياساش كەسپىنىڭ ئېھتىياجىنى تولۇق قاندۇرۇپ كېتەلمەيۋاتىدۇ.

ئىككىنچى، ئۇيغۇرلارنىڭ خاس چالغۇلىرىنى چالىدىغان ۋارىسلار يېتىشىپ ماڭالماسلىق مەسىلىسى ئېغىر دەرىجىدە ساقلانماقتا. مەسىلەن، ساتار چالىدىغان، راۋاب چالىدىغان، قالۇن چالىدىغان، بالىمان چالىدىغان ۋارىسلار ئاساسىي جەھەتتىن يوق. يۇقىرىقى تۆت خىل مۇزىكىنى چېلىشنى بىلىدىغانلارنى پەقەت ھەر دەرىجىلىك ناخشا ـ ئۇسۇل ئۆ-

مەكلىرىدىنلا ئاندا ـ ساندا تاپقىلى بولىدۇ، شەھەر، يېزىلاردىكى ئاۋام خەلق ئارىسىدىن تاپقىلى بولمايدۇ. ساتار، راۋاب، قالۇن، بالىمان قاتارلىق چالغۇلار بىزنىڭ ئەنئەنىۋى ئېسىل چالغۇلىرىمىز بولسىمۇ، يۇقىرى ئىقتىسادىي بېسىم تۈپەيلى، ئېلېكترونلۇق چالغۇلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە ئۇن ـ سىن بازارلىرىنىڭ كەڭ كۆلەمدە تەرەققىي قىلىشى تۈپەيلى، ئۇنى ئۆگىنىدىغانلار ئاساسەن قالمىدى.

تەكشۈرۈپ ئىگىلىگەن ئەھۋالدىن قارىغاندا، قەشقەر شەھىرىگە قاراشلىق تۆت يېزا، كوچا باشقارما تەۋەسىدىكى دېھقان ـ چارۋىچىلار ۋە شەھەر ئىچىدىكى تىجارەتچى، هۇنەرۋەن ـ كاسىپلار ئىچىدە قالۇن ۋە ساتار چالىدىغانلار ئاساسىي جەھەتتىن قالمىغان. بالىمان چالىدىغانلارمۇ ئاساسىي جەھەتتىن قالمىغان. راۋاب چالىدىغانلار ئاران توققۇز نەپەر ئىكەن. شۇڭا كۆچلۈك تەدبىر قوللىنىپ، ئۇيغۇر چالغۇلىرىنى ياساش كەسىپىدىكى داڭلىق ئۇستىلار ۋە ۋارىسلار كەم بولۇش، ئۈزۈلۈپ قېلىش مەسىلىسىنى ۋە ئاۋام خەلق ئارىسىدىكى ئۇيغۇرغا خاس چالغۇلارنى چالىدىغان ۋارىسلار كەم بولۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش لازىم.

IV ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى ۋە ئۇنى ياساش قول هۇنەر ـ سەنئىتىنى راۋاجلاندۇرۇش توغرىسىدىكى تەسەۋۋۇر

غەيرىي ماددىي مىللىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش قۇرۇلۇشى خىزمەت گۇرۇپپىسى بۇ قېتىم قەشقەر شەھىرىنىڭ ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى ۋە ئۇنى ياساش كەسىپىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى دەسلەپكى قەدەمدە تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ دۇنياغا داڭلىق ئىكەنلىكى، بولۇپمۇ قەشقەر ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ پۈتۈن مەملىكەت ئىچى ـ سىرتىغا داڭلىق ئىكەنلىكىنى، بۇ چالغۇلار ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا داۋاملىشىپ، بوگۇنگىچە يېتىپ كېلىپ، قەشقەرنىڭ ئېسىل مەدەنىيەت مىراسى بولۇپ قالغانلىقىنى، بۇ مىراسنى قوغداپ ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا داۋاملاشتۇرۇش لازىملىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى. شۇڭا تۆۋەندىكى تەسەۋۋۇر ـ پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويدى:

1. قەشقەر شەھىرىنىڭ ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياساش قول ھۈنەر ـ سەنئىتىنى ۋە ساتار، قالۇن، راۋاب، بالىمان قاتارلىق تۆت خاس چالغۇنى غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش تۈرىگە كىرگۈزۈپ، شەھەر، ۋىلايەت، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك قوغداش تۈرى قىلىپ تۇرغۇزۇپ، قاتلاملۇ قاتلام يوللاپ تەستىقلىتىش كېرەك، كۆچلۈك تەدبىر قوللىنىپ، مىللىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش تەلىپىگە ئاساسەن، قوغداش، تەرەققىي قىلدۇرۇش لازىم.

2. كۆچلۈك تەدبىر قوللىنىپ، ئۇيغۇر مىللىي چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياساش كەسپىدىكى داڭلىق ئۇستىلار يېتىشمەسلىك، ۋارىسلار يېتىشىمەسلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىش، قەشقەر شەھەرلىك نەپىس سەنئەت شىركىتىنىڭ رولىنى ھەقىقىي جارى قىلدۇرۇپ، مۇھىم بىر تۈر سۈپىتىدە چىڭ تۇتۇپ، ۋارىسلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش لازىم.

3. ۋىلايەتلىك سەنئەت مەكتىپى، ۋىلايەتلىك سەنئەت ساربىيى، شەھەرلىك مەدەنىيەت يۇرتلىرىنىڭ رولىنى ھەقىقىي تۈردە جارى قىلدۇرۇپ، قالۇن، ساتار، راۋاب، بالىمان ئۆگىنىش كۈرسلىرىنى ئېچىپ، ئاۋام خەلق ئارىسىدىكى نەپىس چالغۇلارنى چالىدىغان خادىملارنى تەربىيىلەپ كۆپەيتىش لازىم. ئالدى بىلەن خەلق ئىچىدىكى چالغۇچىلارنى تەربىيىلەپ كۆپەيتىش ئارقىلىق «12 مۇقام» ۋارىسلىرىنى تەربىيىلەش مەقسىتىگە يېتىش لازىم .

4. ھەر دەرىجىلىك مەكتەپلەر مۇزىكا دەرسى ئۆتكەندە مىللىي چالغۇلارنى ئىشلىتىشى لازىم. مەكتەپلەر مىللىي چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ئۆگىنىش كۈرۈژۈكلىرىنى تەشكىللەش ئارقىلىق، ئۆسمۈرلەرنىڭ كىچىكىدىن باشلاپ ئۆزلىرىنىڭ مىللىي چالغۇلىرىنى چالالايدىغان ئىقتىدارىنى يېتىلدۇرۇش لازىم .

قوشۇمچە III : قەشقەر شەھىرى چاسا كوچا باشقارما گۇرۇپپىسى رايون كوزىچى مەھەللىسىدىكى قەدىمىي كۆلالچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئائىلە ۋە داڭلىق ئۇستىلارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش دوكلاتى

I ئاساسىي ئەھۋال

قەشقەر شەھەرلىك غەيرىي ماددىي مىللىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش قۇرۇلۇشى خىزمەت گۇرۇپپىسى شەھەرگە قاراشلىق چاسا كوچا باشقارما گۇرۇپپىسى رايونى مەسئۇللىرىنىڭ يېقىندىن قوللىشى ۋە ياردەم بېرىشى ئارقىسىدا 2004 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنىدىن 16 ـ كۈنىگىچە ئۇچ كۈن چاسا كوچا باشقارما گۇرۇپپىسى رايونى تەۋەسىدىكى كوزىچى مەھەللىسىگە بېرىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي ئەنئەنىۋى كۆلالچىلىقى ۋە بۇ كەسىپ بىلەن نەچچە ئەۋلاد شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان كەسىپى ئائىلە، داڭلىق ئۇستىلارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى بىلەن تونۇشتى ھەمدە قەدىمىي ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر كۆلالچىلىقىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى ئۇستىدە ئەھۋال ئىگىلىدى.

ئۇيغۇر كۆلالچىلىقى ئۇيغۇر قول ھۇنەر ـ سەنئىتىنىڭ مۇھىم بىر تۈرى، قەشقەر ئۇيغۇر كۆلالچىلىقى ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا مىراس بولۇپ دائىملىشىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر قول ھۇنەر ـ سەنئىتى بولۇپ، 2000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە. ئىنسانلار يېمەك ـ ئىچمەكنى خام يېيىشىتىن پىشۇرۇپ يېيىشكە قەدەم قويغاندىن باشلاپ، ياغاچ ۋە ساپالدىن يالغان ئائىلە تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ئىشلىتىشكە قەدەم قويغان. ئۇيغۇر كۆلالچىلىقىمۇ شۇنىڭدىن باشلاپ تەدرىجىي شەكىللىنىشكە باشلىغان. قېزىۋېلىنغان قەدىمىي ساپال بۇيۇملارنىڭ تارىخىدىن قارىغاندا، ئۇلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى، تۇرمۇش ئادىتى، پىسخىك ئالاھىدىلىكىگە ماس ھالدا يېڭىلىنىش بولغان. قىسقىسى، قەشقەرنىڭ

قەدىمىي ئۇيغۇر كۆلالچىلىقى ھەققىدە ئەينەن، توغرا، تەپسىلىي تارىخىي يازما ماتېرىيال بولمىسىمۇ، لېكىن قەشقەرنىڭ كۆلالچىلىق ھۈنەر ـ سەنئىتى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا داۋاملىـ شىپ، ئاتىسى ئالەمدىن ئۆتسە، بالىسى ئەجداد كەسپىنى، ئاتا كەسپىنى داۋاملاشتۇرۇشنى راۋا ۋە ساۋاب بىلىپ داۋاملاشتۇرۇپ بۈگۈنگىچە يېتىپ كەلدى ھەم ھۈنەر ـ سەنئىتى تېخىمۇ يېڭىلاندى، سىلىقلاندى، كۆركەمـ لەشتى.

بۇ ھۈنەر ـ سەنئەت بىلەن شۇغۇللانغان ئائىلە ۋە مىراسخورلار ئەجداد كەسپىنى، ئاتا كەسپىنى داۋاملاشتۇرۇش بەدىلىگە زىيان تارتىپ، نامراتـ لىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، بۇ كەسىپتىن ۋاز كەچمىگەن. ئەجداد كەسپـ نى، ئاتا كەسپىنى داۋاملاشتۇرۇشنى ئەجدادىنى ۋە ئاتىسىنى قەدىرلىگەنـ لىك، سۆيگەنلىك دەپ بىلىپ داۋاملاشتۇرغان.

چاسا كوچا باشقارما گۈزەر ئىجتىمائىي رايونىغا قاراشلىق كوزىچى يار بېشى مەھەللىسى تارىخى ئۇزۇن قەدىمىي مەھەللە. تارىخنامىلەردىمۇ ئېنىق خاتىرىلەنگەن. بۇ مەھەللىنىڭ «كوزىچى يار بېشى» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىشى ئۇنىڭ كۆلالچىلىق ھۈنەر ـ سەنئىتى بىلەن شۇغۇللـ نىدىغان جاي ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە كوزىچى يار بېشىنىڭ تۈپرىقى سېغىز تۈپراق بولۇپ، كۆلالچىلىقتا مۇھىم خام ئەشيا بولغاچقا ، ئەينى ۋاقىتتا كوزىچى يار بېشىغا نۇرغۇن داڭلىق كۆـ لالچىلىق ئائىلىلىرى توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. يەكەن، يېڭىسار قاتارـ لىق جايلاردىكى كۆلالچىلارمۇ كۆچۈپ كېلىپ، كوزىچى يار بېشىغا ئولـ تۇراقلىشىپ، نەچچە ئەۋلاد ھۈنەر بىلەن شۇغۇللانغان. بۈنىڭدىن 200 ـ 300 يىل ئىلگىرى قەشقەرنىڭ كوزىچى يار بېشى مەھەللىسىگە توپلـ شىپ كۆلالچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئائىلىلەر 100 دىن 120 گىچە بولغان. ئازادلىقتىن بۇرۇن 40 ـ 50 ئائىلىگە چۈشۈپ قالغان. ھازىر بولسا كوزىچى يار بېشى مەھەللىسىدە ئەۋلاد ۋارىس، ئاتا ۋارىس كۆلالچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئائىلىدىن 11 سى، ھۈنەر ـ كەسىپ قىلىۋاتقان ئەۋلادلار 17 نەپەرگە چۈشۈپ قالغان.

ئۇيغۇر كۆلالچىلىقىنىڭ تەرەققىي قىلالمايا يوقىلىش گىرداۋىغا بېرىپ قېلىشىدىكى ئاساسىي سەۋەب، ئىقتىسادنىڭ زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلىشى، جەمئىيەتنىڭ ئالغا بېسىشى، سانائەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇيغۇر كۆلالچىلىقى قەدىمىي هۈنەر ـ سەنئەت ئۈسكۈنىلىرى، قەدىمىي هۈنەر ـ سەنئەت ئۈسۇلىنى ساقلاپ قالغاچقا، ئانچە تەرەققىي قىلالمىغان. مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۆز ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ بۈگۈنگە قەدەر داۋاملىشىپ كەلگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ يېقىنقى 55 يىللىق تەرەققىياتىنى هېسابقا ئالمىغاندا، نەچچە ئەسىر ئۇيغۇر كۆلالچىلىرى ياسىغان نەرسىلەرنى سۆيۈپ قەدىرلەپ ئىشلىتىپ كەلدى. بۇرۇن ئۇيغۇر تاماق داستىخانلىرىدا پۈتۈنلەي دېگۈدەك كۆلالچىلار ياسىغان ساپال تاۋاق، ساپال پىيالە، ساپال چەينەك، ساپال لىگەن، ساپال تەخسە، ساپال ئاپتۇ ـ چىلاپچا، ساپال ئۈرۈق قاتارلىق نەرسىلەر ئىشلىتىلگەن. ئۇيغۇر كۆلالچىلىقىنىڭ سودىسىمۇ ناهايىتى ياخشى بولغان. قەشقەر ئۇيغۇر كۆلالچىلىرى ئۆزىنىڭ كارامەت هۈنەرلىرىنى ئىشقا سېلىپ، تەبىئىي سېغىز توپىغا هېچقانداق نەرسە قوشماي، سۇ بىلەن مەلهەم لاي ئېتىپ، چوڭ ـ كىچىك كۈپ، كوزا، ئاپتۇۋا، چىلاپچا، تەشتەك، ئۈرۈق، خۇمرا، ياغلىققاچا، ئاپقۇرا، تەخسە، پىيالە، لىگەن، تاۋاق، لوڭقا، شامدان، چىراغ، تۈكۈرۈكدان قاتارلىق 70 خىلدىن ئارتۇق هەر خىل تۈرمۇش بۇيۇملىرىنى قولى بىلەن ياساپ، سىلىق ـ سىپتا ئىشلەپ، هەر خىل شەكىلده رەڭ، هەل بېرىپ، ئاجايىپ كۆركەم سەنئەت بۇيۇمى ۋە ئىشلىتىشچانلىقىغا ئىگە ئۆزگىچە تۈرمۇش بۇيۇمى قىلىپ ياساپ چىققان.

تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈش جەريانىدا كوزىچى يار بېشى مەھەللىسىدە ئەۋلادتىن ـ ئەۋلاد مۇشۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان 11 كۆلالچىلىق كەسپىي ئائىلىسىنىڭ هۈنەر ـ سەنئەت بىلەن شۇغۇللىنىش ئەهۋالىنى تەكشۈرۈش جەريانىدا، گەرچە ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى قالاق، هۈنەر ـ سەنئەت ئۇسۇلى كونا بولسىمۇ، ئىشلەپچىقارغان ساپال بۇيۇملارنىڭ سۈپىتىنىڭ يۇقىرى

كۆتۈرۈلۈۋاتقانلىقىنى، شەكلىنىڭ زامانغا لايىق هالدا يېڭىلىنىۋاتقانلىقىنى، قەشقەرنىڭ سايادەتچىلىك ئىشلىرىنى جانلاندۇرۇشتا بۇ كۈلالچىلىق ئائىلىلىرىنىڭ رولىنىڭ خېلى ياخشى بولۇۋاتقانلىقىنى هېس قىلدى. لېكىن بۇ ئەنئەنىۋى كەسىپ ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ كۈچلۈك بېسىمى تۈپەيلى تازا راۋاجلانمىغان. كۆپىنچە ۋارىسلار قېرىپ كەتكەن. ۋارىسلار مۇشۇ بىر خىل هۈنەرگە تايىنىپ جان باقىدىغان بولغاچقا، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى يەنىلا قىيىنچىلىق ئىچىدە ئۆتۈۋېتىپتۇ. ئىشلەپچىقارغان ساپال بۇيۇملىرىنىڭ سېتىلىشى دېگەندەك ياخشى ئەمەس. سايادەتچىلىكنىڭ يۇقىرى دولقۇنى يېتىپ كەلگەندە تىجارىتى خېلى ياخشى بولغان بولسىمۇ ، كۆپ هاللاردا تىجارىتى راۋان يۈرۈشمىگەن. شۇڭا ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتكە ۋارىسلىق قىلىش، دائىملاشتۇرۇش ۋە داۋاملاشتۇرۇش نۇقتىسىدىن قارىغاندا، قەشقەرنىڭ كۈلالچىلىق هۈنەر ـ سەنئىتى كەسىپىنى رەهبەرلىك جەهەتتە قوللاپ، ئىقتىسادىي جەهەتتە يۆلەپ، ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا يېڭىلىق يارىتىپ، قەدىمكىنى بۈگۈن ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش ئاساسىدا يەنىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇش، ۋارىسلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش ۋە تەدرىجىي كۆپەيتىش لازىم.

II گۈزەر ئىجتىمائىي رايون كوزىچى يار بېشى مەھەللىسىدىكى كۈلالچىلىق كەسىپىي ئائىلىلىرىنىڭ ئاساسىي ئەهۋالى

تەكشۈرۈش گۈرۈپپىسى ئۈچ كۈن تەكشۈرۈش جەريانىدا كوزىچى يار بېشى مەھەللىسىدىكى 11 كۈلالچىلىق كەسىپىي ئائىلىسىنىڭ ئەهۋالىنى بىر ـ بىرلەپ ئىگىلىدى. ئىگىلىگەن ئەهۋالدىن قارىغاندا، بۇ كۈلالچىلىق كەسىپىي ئائىلىلىرىدە كۈلالچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلار 17 نەپەر بولۇپ، بۇلارنىڭ ئوتتۇرىچە يېشى 54 ياش، ئەڭ چوڭىنىڭ يېشى 92 ياش، ئەڭ كىچىكىنىڭ يېشى 25 ياش بولۇپ، ۋارىسلارنىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىش هالىتى كۆرۈلگەن. ئومۇمىي ئادەم سانى ئىچىدە يېشى 60 ياشتىن ئاشقانلار 6 نەپەر.

كۈلالچىلىق كەسىپىي ئائىلىلىرىنىڭ ئاساسىي تارىخىي ئەهۋالى

تۆۋەندىكىچە:

1. تۆت ئەۋلاد كۆلالچىلىق ئائىلىسى —ئېزىز مەمەتئېلىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

ئېزىز مەمەتئېلى ئۆزى، ئېزىز مەمەتئېلىنىڭ دادىسى، دادىسىنىڭ دادىسى ۋە ئۆزىنىڭ ئوغلى قوشۇلۇپ تۆت ئەۋلاد كۆلالچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

1 ـ ئەۋلاد: چوڭاخۇن، 1835 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1920 ـ يىلى 85 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. بىر ئۆمۈر كۆلالچىلىق هۇنەر ـ سەنئىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ داڭ چىقارغان.

2 ـ ئەۋلاد : مەمەتئېلى چوڭام، 1887 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1936 ـ يىلى 49 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن، كەسىپ ژارىسى ئوغلى مەمەتئېلى كىچىك بولغاچقا، ئۆزىنىڭ ئاتا كەسىپ هۇنىرىنى ئوغلىغا ئۆگىتەلمەي ئالەمدىن ئۆتكەن.

3 ـ ئەۋلاد : ئېزىز مەمەتئېلى، 1927 ـ يىلى تۇغۇلغان، هازىر 77 ياشقا كىرگەن، دادىسىدىن 9 يېشىدا يېتىم قالغاچقا، كۆلالچىلىق هۇنىرىنى كوزىچى يار بېشىدىكى نىزانىكام دېگەن ئۇستامدىن ئۆگەنگەن.

4 ـ ئەۋلاد : هەسەنجان ئېزىز ، 1956 ـ يىلى تۇغۇلغان، كۆلالچىلىق هۇنىرىنى دادىسى ئېزىز مەمەتئېلىدىن ئۆگەنگەن، هازىر ئەجدادلىرىنىڭ بۇ هۇنىرىنى ئاساسلىق داۋاملاشتۇرغۇچى بولۇپ قالغان، كۆلالچىلىق هۇنىرىنى بىرقەدەر پىششىق ئۆگەنگەن ۋە ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇشقا تىرىشقان. ئىگىلىگەن ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇ ئائىلىنىڭ كۆلالچىلىق تارىخى 170 يىلغا يېتىدىكەن.

2. تۆت ئەۋلاد كۆلالچىلىق ئائىلىسى—تۇرسۇن رۇستەمنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

تۇرسۇن رۇستەم ئۆزى، دادىسى، چوڭ دادىسى، ژارىس ئوغلى قوشۇلۇپ تۆت ئەۋلاد كۆلالچىلىق هۇنەر ـ سەنئىتى بىلەن شۇغۇللانغان.

1 ـ ئەۋلاد: ئىسلام ئاخۇن، 1815 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1920 ـ يىلى 105 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن، كۆلالچىلىقنى 60 يىلدىن ئارتۇق قىلغان.

2 ـ ئەۋلاد : ئابدۇرۇسۇل ئىسلام، 1867 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1957 ـ يىلى 90 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن، كۆلالچىلىق ھۈنىرىنى دادىسى ئىسلام ئا-خۇندىن ئۆگەنگەن. كۆلالچىلىق ھۈنىرىنى 60 يىلدىن ئارتۇق داۋاملاش-تۇرۇپ ئالەمدىن ئۆتكەن.

3 ـ ئەۋلاد : تۇرسۇن رۇستەم (رۇستەمنىڭ تاغىسى)، 1950 ـ يىلى تۇغۇلغان، دادىسىدىن 7 يېشىدا يېتىم قالغان بولغاچقا، كۆلالچىلىق ھۈ-نىرىنى دادىسىنىڭ ئىنىسى رۇستەم ئىسلامدىن ئۆگەنگەن ھەمدە « رۇس-تەم » فامىلىسىنى قوللانغان. تۇرسۇن رۇستەم كۆلالچىلىق ھۈنىرىنى پۇختا، سىلىق ئۆگەنگەن ۋە ئەۋلادلىرىنىڭ بۇ ھۈنەرنى يەنمۇ مۇكەم-مەللەشتۈرۈشى ئۈستىدە كۆپ ئىزدەنگەن. بولۇپمۇ ئۆزى ياساپ چىققان ساپال بۇيۇملارغا قانداق رەڭلەرنى بېرىش، مىللىي ئالاھىدىلىكنى قانداق ساقلاپ قېلىش جەھەتلەردە كۆپ باش قاتۇرغان.

4 ـ ئەۋلاد : كىچىك ئوغلى مەكتەپتە ئوقۇۋاتقاچقا، تېخى ھۈنەر ئۆ-گەنمىگەن. ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن ھۈنەرنى ئۆگەتمەكچى بولغان. لېكىن بۇ كىچىك ئوغلىنىڭ كۆلالچىلىق ھۈنىرىنى ئۆگەنگىسى يوق ئىكەن.

3. تۆت ئەۋلاد كۆلالچىلىق ئائىلىسى—سۇلتان مامۇت ئەپەندىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

سۇلتان مامۇت ئەمەت ئۆزى، دادىسى، ئانىسىنىڭ چوڭ دادىلىرى قوشۇلۇپ تۆت ئەۋلاد كۆلالچىلىق ھۈنەر ـ سەنئىتى بىلەن شۇغۇللانغان.

1 ـ ئەۋلاد: ئەمەت چوڭام (سۇلتان مامۇت ئەمەتنىڭ بوۋىسى)، 1802 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1885 ـ يىلى 83 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن، 50 يىلدىن ئارتۇق كۆلالچىلىق ھۈنەر ـ سەنئىتى بىلەن شۇغۇللانغان.

2 ـ ئەۋلاد : ئىمىن ئەمەت (چوڭ دادىسى)، 1868 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1948 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

3 ـ ئەۋلاد: ئەمەت ئىمىن (دادىسى).

4 ـ ئەۋلاد : سۇلتان مامۇت ئەمەت، 1951 ـ يىلى تۇغۇلغان، ھازىر ئاتا كەسىپ ۋارىسى بولۇپ بۇ ھۈنەرنى داۋاملاشتۇرماقتا، ھېچقانداق شاگىرت

تەربىيىلىمىگەن.

4. بەش ئەۋلاد كۆلالچىلىق ئائىلىسى—ئابلىز سوپىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

ئابلىز سوپى ئۆزى، تاغىسى، تاغىسىنىڭ دادىسى، تاغىسىنىڭ دادىسىنىڭ دادىسى، تاغىسىنىڭ بوۋىسى بولۇپ بەش ئەۋلاد كۆلالچىلىق هۇنەر ـ سەنئىتى بىلەن شۇغۇللانغان.

1 ـ ئەۋلاد : يۈسۈپ موللا، داڭلىق كۆلالچىلىق ئۇستىسى بولۇپ، 1790 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1868 ـ يىلى 78 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن، ئەينى ۋاقىتتا كۆلالچىلىق هۇنەر ـ سەنئىتىنى كامالەتكە يەتكۈزۈپ قىلغاچقا، تىجارىتى روناق تاپقان.

2 ـ ئەۋلاد : تۇردى يۈسۈپ، 1855 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1930 ـ يىلى 75 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. كۆلالچىلىق هۇنىرىنى دادىسى يۈسۈپ موللىدىن ئۆگەنگەن. ئۆمرىدە 50 يىل ئەتراپىدا كۆلالچىلىق هۇنەر ـ سەنئىتى بىلەن شۇغۇللانغان.

3 ـ ئەۋلاد: پالتۇ تۇردى، 1883 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1958 ـ يىلى 75 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. كۆلالچىلىق هۇنىرىنى دادىسى تۇردى يۈسۈپتىن ئۆگەنگەن.

4 ـ ئەۋلاد: مەمەت پالتۇ، 1920 ـ يىلى تۇغۇلغان، هازىر 84 ياشقا كىرگەن. قېرىپ كەتكەچكە كۆلالچىلىق هۇنىرى بىلەن شۇغۇللىنالمىغان، هۇنەرنى دادىسى پالتۇ تۇردىدىن ئۆگەنگەن.

5 ـ ئەۋلاد : ئابلىز سوپى، 1953 ـ يىلى تۇغۇلغان، هازىر 70 ياشتا، كۆلالچىلىق هۇنىرىنى ئانىسىنىڭ ئىنىسى مەمەت پالتۇدىن ئۆگەنگەن. هازىر ئاساسلىق ۋارىس بولۇپ كۆلالچىلىق هۇنىرىنى داۋاملاشتۇرۇۋاتىدۇ. ئۇرۇمچى ساياھەت ئىدارىسى ئابلىز سوپىنى كۆلالچىلىق هۇنەر ـ سەنئىتى بويىچە 2002 ـ يىلدىن 2004 ـ يىلىغىچە يۇقىرى ئىش هەققى بىلەن تەكلىپ قىلىپ ئىشلەتكەن.

5. بەش ئەۋلاد كۆلالچىلىق ئائىلىسى—تۇردى هامۇتنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

تۇردى ھامۇت ئابلىز سوپى بىلەن نەۋرە ئاكا ـ ئۇكا بولۇپ، تۇردى ھامۇت ئابلىز سوپىغا ئوخشاش بەش ئەۋلاد كۆلالچىلىق ئائىلىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئالدىنقى تۆت ئەۋلاد تارىخى ئابلىز سوپىنىڭكى بىلەن ئوخشاش .

تۇردى ھامۇت، 1948 ـ يىلى تۇغۇلغان، كۆلالچىلىق ھۈنىرىنى مەمەت پالتۇدىن ئۆگەنگەن. ھۈنەرنى مۇكەممەل ئۆگەنگەچكە ئەھۋالىمۇ خېلى ياخشى ئىكەن.

6. تۆت ئەۋلاد كۆلالچىلىق ئائىلىسى—مەمەتئىمىن ئوبۇلنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

مەمەتئىمىن ئوبۇل ئۆزى، دادىسى، دادىسىنىڭ دادىسى ۋە ئۆزىنىڭ ئوغلى قوشۇلۇپ تۆت ئەۋلاد كۆلالچىلىق ھۈنەر ـ سەنئىتى بىلەن شۇغۇللانغان.

1 ـ ئەۋلاد: چوڭاخۇن، 1835 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1920 ـ يىلى 85 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

2 ـ ئەۋلاد: مەمەتئىلى چوڭام، 1887 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1936 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

3 ـ ئەۋلاد : ئىزىز مەمەتئىلى، 1927 ـ يىلى تۇغۇلغان. ھازىر 77 ياشقا كىرگەن.

4 ـ ئەۋلاد: مەمەتئىمىن ئوبۇل، 1950 ـ يىلى تۇغۇلغان، كۆلالچىلىق ھۈنىرىنى ئاساسلىق داۋاملاشتۇرۇپ كەلگۈچى ۋارىس بولۇپ قالغان.

7. تۆت ئەۋلاد كۆلالچىلىق ئائىلىسى—مۇھەممەت تۇردىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

مۇھەممەد تۇردى 15 يېشىدىن تارتىپ دادىسى تۇردى موللامدىن كۆلالچىلىق ھۈنىرىنى ئۆگىنىپ، 60 يىلدىن ئارتۇق ھۈنەر بىلەن شۇغۇللانغان.

1 ـ ئەۋلاد: موللا قاسىم باي، 1806 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1886 ـ يىلى 80 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۆمۈر بويى كۆلالچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

2 ـ ئەۋلاد : تۇردى موللا، 1874 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1944 ـ يىلى 70

يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. هۇنەرنى دادىسى موللا قاسىمدىن ئۆگەنگەن، ئۆمۈر بويى كۇلالچىلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللانغان.

3 ـ ئەۋلاد: مۇھەممەد تۇردى، 1912 ـ يىلى تۇغۇلغان، هازىر 92 ياشقا كىرگەن، بىر ئۆمۈر كۇلالچىلىق هۇنىرىنى قىلىپ قېرىپ كەتكەچكە دەم ئالغان.

4 ـ ئەۋلاد: مەمەتتۇرسۇن مۇھەممەد 1961 ـ يىلى تۇغۇلغان، 43 ياش، دادىسى مۇھەممەد تۇردىدىن 15 يىل كۇلالچىلىق هۇنىرىنى ئۆگەنگەن. هازىر ئاتا كەسپىگە ئاساسلىق ۋاراسلىق قىلغۇچى بولۇپ قالغان، شاگىرت يېتىشتۇرمەكتە.

8. بەش ئەۋلاد كۇلالچىلىق ئائىلىسى — مەخسەت قادىرنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

ئۆزى، دادىسى، دادىسىنىڭ دادىسى، بوۋىسى، ئۆزىنىڭ ئوغلى بولۇپ بەش ئەۋلاد كۇلالچىلىق هۇنەر ـ سەنئىتى بىلەن شۇغۇللانغان.

1 ـ ئەۋلاد: توقسۇن هاشىم، ئەسلى يېڭىسار ناهىيىسىنىڭ بازار ئىچىدىن بولۇپ، 1810 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1885 ـ يىلى 75 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۆمۈر بويى كۇلالچىلىق هۇنەر ـ سەنئىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ ئۆز زامانىسىدا داڭ چىقارغان.

2 ـ ئەۋلاد: ناسىر توقسۇن، يېڭىسار ناهىيىسىنىڭ يېڭى باغ دېگەن يېرىدىن بولۇپ، 1855 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1925 ـ يىلى 75 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن، كۇلالچىلىق هۇنىرىنى دادىسى توقسۇن هاشىمدىن ئۆگىنىپ ئاتا كەسپىگە ۋاراسلىق قىلىپ، ئۆمۈر بويى كۇلالچىلىق هۇنەر ـ سەنئىتى بىلەن شۇغۇللانغان.

3 ـ ئەۋلاد : قادىر ناسىر، 1895 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1987 ـ يىلى 92 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن، كۇلالچىلىق هۇنىرىنى دادىسى ناسىر توقسۇندىن ئۆگىنىپ، ئاتا كەسپىگە ۋاراسلىق قىلىپ ،كۇلالچىلىق هۇنىرىنى ئۆمۈر بويى داۋاملاشتۇرغان. 1947 ـ يىلى يېڭىسارنىڭ يېڭى باغ دېگەن يېرىدىن قەشقەرنىڭ كوزىچى يار بېشىغا كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ، كۇلالچىلىق هۇنەر كەسپىنى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە

داۋاملاشتۇرغان.

4 ـ ئەۋلاد : مەخمەت قادىر، 1937 ـ يىلى تۇغۇلغان، ھازىر 68 ياشقا كىرگەن، كۆلالچىلىق ھۈنىرىنى دادىسى قادىر ناسىردىن ئۆگەنگەن، كۆلالچىلىق ھۈنەر ـ سەنئىتىنى پىششىق ئىگىلىگەن، ئاتا كەسپىگە ئىزچىل ۋارىسلىق قىلىپ كەلمەكتە.

5 ـ ئەۋلاد: ئۆمەرجان مەخمەت، مەخمەت قادىرنىڭ ئوغلى، 1979 ـ يىلى تۇغۇلغان. ھازىر 25 ياشقا كىرگەن. ھازىر دادىسىدىن كۆلالچىلىق ھۈنەر ـ سەنئىتىنى ئۆگىنىۋاتىدۇ.

9. بەش ئەۋلاد كۆلالچىلىق ئائىلىسى ـــزۇنۇن ھاشىمنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

زۇنۇن ھاشىم بەش ئەۋلاد كۆلالچىلىقنىڭ ۋارىسى بولۇپ، ھۈنەرنى دادىسى ھاشىم تېيىپتىن ئۆگەنگەن.

1 ـ ئەۋلاد : زۇنۇن ئاخۇن، 1820 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1890 ـ يىلى 70 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن، داڭلىق كۆلالچىلىق ئۇستىسى بولۇپ، ئەينى زامانداشلىرى ئۇ ياسىغان نەرسىلەرنىڭ بازىرى ئىتتىك ئىكەن .

2 ـ ئەۋلاد : تېيىپ زۇنۇن، 1846 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1926 ـ يىلى 80 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن، كۆلالچىلىق ھۈنىرىنى دادىسى زۇنۇن ئاخۇندىن ئۆگىنىپ، ئۆمۈر بويى ئاتا كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ ئالەمدىن ئۆتكەن.

3 ـ ئەۋلاد : ھاشىم تېيىپ، 1896 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1971 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى 75 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن، كۆلالچىلىق ھۈنىرىنى دادىسى تېيىپ زۇنۇندىن ئۆگەنگەن. ئۆمۈر بويى كۆلالچىلىق ھۈنەر ـ سەنئىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ داڭلىق ئۇستا بولۇپ تونۇلغان.

4 ـ ئەۋلاد: زۇنۇن ھاشىم، 1935 ـ يىلى 8 ـ ئايدا تۇغۇلغان، ھازىر 69 ياشتا، كۆلالچىلىق ھۈنىرىنى دادىسى ھاشىم تېيىپتىن ئۆگەنگەن، دادىسىنىڭ ئاتا كەسپىگە ئىزچىل ۋارىسلىق قىلىپ كەلمەكتە. ئۇ ھۈنەرنى سىلىق ۋە پۇختا قىلغاچقا، ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلىرىنىڭ سۈپىتى يۇقىرى، بازىرى ئىتتىك ئىكەن.

5 ـ ئەۋلاد: تۇرسۇنجان زۇنۇن، 1958 ـ يىلى 8 ـ ئايدا تۇغۇلغان،

كۆلالچىلىق هۇنىرىنى دادىسى زۇنۇن هاشىمدىن پىششىق ئۆگەنگەن، ئاتا كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئاتىسى بىلەن بىرگە كۆلالچىلىق هۇنەر ـ سەنئىتىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن تىرىشماقتا.

10. ئۈچ ئەۋلاد كۆلالچىلىق ئائىلىسى—ئۆمەر ئېلىنىڭ ئاساسىي ئەهۋالى

ئۆمەر ئېلى ئۆزى، دادىسى، چوڭ دادىسى بولۇپ، ئۈچ ئەۋلاد كۆلالچىلىق هۇنەر ـ سەنئىتى بىلەن شۇغۇللانغان.

1 ـ ئەۋلاد: رېھىم ئاخۇن، 1878 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1948 ـ يىلى 70 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

2 ـ ئەۋلاد : ئېلى رېھىم ، 1935 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1995 ـ يىلى 2 ـ ئايدا 60 يېشىدا ۋاپات بولغان، دادىسىدىن كىچىك قالغاچقا، كۆلالچىلىق هۇنىرىنى بىر تۇغقانلىرىدىن ئۆگەنگەن.

3 ـ ئەۋلاد : ئۆمەر ئېلى، ئىككىنچى ئوغلى، 1972 ـ يىلى 3 ـ ئايدا تۇغۇلغان، هازىر 32 ياشتا، بىرىنچى ئوغلى ئەنۋەر ئېلى 1970 ـ يىلى تۇغۇلغان، هازىر 34 ياشتا، ئەنۋەر ئېلى بىلەن ئۆمەر ئېلى ئاكا ـ ئۇكا ئاتا كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ كۆلالچىلىق هۇنەر ـ سەنئىتىنى داۋاملاشتۇرماقتا.

11. تۆت ئەۋلاد كۆلالچىلىق ئائىلىسى—مۇهەممەت تۇرغۇن ئەبەسنىڭ ئاساسىي ئەهۋالى

1 ـ ئەۋلاد: تۇردى ئاخۇن ئاكا (چوڭ دادىسى)

2 ـ ئەۋلاد: مۇهەممەد تۇردى، 1912 ـ يىلى تۇغۇلغان، هازىر 92 ياشقا كىرگەن. بىر ئۆمۈر كۆلالچىلىق هۇنەر ـ سەنئىتى بىلەن شۇغۇللانغان. قېرىپ كەتكەچكە هۇنەرنى داۋاملاشتۇرالمىغان.

3 ـ ئەۋلاد: ئەبەس پالتۇ، 1931 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 2003 ـ يىلى 11 ـ ئايدا 72 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن، ئۆمۈر بويى كۆلالچىلىق هۇنەر ـ سەنئىتى بىلەن شۇغۇللانغان.

4 ـ ئەۋلاد: مۇهەممەتتۇرغۇن ئەبەس، 1965 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى تۇغۇلغان. كۆلالچىلىق هۇنىرىنى دادىسى ئەبەس پالتۇدىن ئۆگەنگەن.

تۆت ئەۋلاد كۆلالچىلىقنىڭ ۋارىسى بولۇپ ئاتا كەسپىنى داۋاملاشتۇرماقتا.

تەكشۈرگەن ئەھۋالدىن قارىغاندا، كوزىچى يار بېشىدا كۆلالچىلىق ھۈنەر ـ سەنئىتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلار 17 نەپەر بولۇپ، بۇلار تۆۋەندىكىچە:

(1) ئىزىز مەمەتئىلى، 77 ياش (2) ھەسەنجان ئىزىز، 48 ياش
(3) تۇرسۇن رۇستەم، 54 ياش (4) سۇلتان مامۇت ئەمەت، 53 ياش
(5) مەمەت پالتۇ، 84 ياش (6) ئابلىز سوپى، 69 ياش
(7) تۇردى ھامۇت، 56 ياش (8) مەمەتئىمىن ئوبۇل، 54 ياش
(9) مۇھەممەد تۇردى، 92 ياش (10) مەمەتتۇرسۇن مۇھەممەد، 43 ياش
(11) مەخمەت قادىر، 68 ياش (12) ئۆمەرجان مەخمەت، 25 ياش
(13) زۇنۇن ھاشىم، 69 ياش (14) تۇرسۇنجان زۇنۇن، 46 ياش
(15) ئۆمەر ئىلى، 32 ياش (16) ئەنۋەر ئىلى، 34 ياش
(17) مۇھەممەتتۇرغۇن ئەبەس، 39 ياش

بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ چوڭىنىڭ يېشى 92 ياش، ئەڭ كىچىكىنىڭ يېشى 25 ياش.

III قەشقەرنىڭ قەدىمىي كۆلالچىلىق ھۈنەر ـ سەنئىتىنى راۋاجلاندۇرۇش توغرىسىدىكى تەسەۋۋۇر

قەشقەرنىڭ مىللىي قول ھۈنەر ـ سەنئىتى دۇنياغا داڭلىق، قەشقەرنىڭ كۆلالچىلىق سەنئىتى قەشقەر قول ھۈنەر ـ سەنئىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان ھەم زورىيىۋاتقان سایاھەت كەسپىنىڭ ئېھتىياجىدىن قارىغاندا، قەشقەرنىڭ كۆلالچىلىق قول ھۈنەر ـ سەنئىتىنى قۇتقۇزۇش، راۋاجلاندۇرۇش مەيلى ھازىر ياكى كەلگۈسىدە بولمىسۇن، ناھايىتى مۇھىم. قەشقەر كۆلالچىلىق سەنئىتىنىڭ ۋارىسلىرى يىلدىن ـ يىلغا ئازىيىپ كېتىپ، يوقىلىش گىردابىغا بېرىپ قالغان مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، قەشقەرنىڭ كۆلالچىلىق ھۈنەر ـ سەنئىتىنى كۆچلۈك تەدبىر قوللىنىپ قۇتقۇزۇش، راۋاجلاندۇرۇش كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن تۆۋەندىكى تەدبىرلەرنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش زۆرۈر

دەپ قارايمىز:

1. قەشقەرنىڭ كۆلالچىلىق هۇنەر ـ سەنئىتىنى شەھەر، ۋىلايەت، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مىللىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش تۈرى قىلىپ تۇرغۇزۇپ، قاتلاممۇقاتلام يوللاپ، تەستىقلىتىپ، قوغداش تەدبىرلىرىنى ئەملىيلەشتۈرۈپ قوغداش كېرەك.

2. دۆلەت مۇۋاپىق دەرىجىدە يەر ۋە مەبلەغ ئاجرىتىپ، قەشقەردە قەدىمىي كۆلالچىلىق هۇنەر ـ سەنئەت ياساش مەركىزى قۇرۇش، مەركەز قارمىقىدا ئىشلەپچىقىرىش سېخى، كۆرگەزمىخانا، خۇمدان قاتارلىقلارنى سېلىپ، ئەنئەنىۋى هۇنەر ـ سەنئەت ئۇسۇلىنى ئاساس قىلىپ، يېڭى هۇنەر ـ سەنئەتنى قوللىنىپ، تېخنىكا پۈختا، تېخنىكا كۆركەم، تېخنىكا نەپىس ساپال بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىپ، ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان قەشقەرنىڭ سایاھەتچىلىكى ئۈچۈن ئاكتىپ خىزمەت قىلىدۇرۇش لازىم.

3. كۆلالچىلىق هۇنەر ـ سەنئىتىنى راۋاجلاندۇرۇش ئارقىلىق ۋاريىسلارنىڭ ئۆزۈلۈپ قېلىش ئەھۋالىنى ئۆزگەرتىش لازىم.

قوشۇمچە Ⅳ: يېڭىسار پىچىقى هەققىدىكى تەكشۈرۈش دوكلاتى

جۇڭگو ۋە چەت ئەلگە داڭلىق يېڭىسار پىچىقى ئۇيغۇر پىچاقلىرىنىڭ بىر قىسمى بولۇش سۈپىتى بىلەن 1000 يىلدىن كۆپرەك تارىخقا ئىگە. يېڭىسار پىچىقى توغرىسىدا مۇنداق رىۋايەت تارقالغان: ئۇزۇن يىللار ئىلگىرى، يېڭىسار بازىرىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى قارىباش دېگەن مەھەللىدە مەمەت تۆمۈرچى دېگەن بىر كىشى بولۇپ، ئۇنىڭ تۆمۈرچىلىك هۇنىرى يىراق ـ يېقىندا داڭ چىقارغان. ئۇ زېھنى ئۆتكۈر، قولى چېۋەر، ئىشچان ئادەم بولۇپ، تىرىشچانلىقى ۋە كۈچلۈك ئەقىدىسى بىلەن ياساپ چىققان پىچاقلارنى يىراق ـ يېقىندىكى كىشىلەر بەس ـ بەستە سېتىۋېلىپ ئىشلەتكەن. ئىشلىگەن پىچاقلار خىلمۇخىل، رەڭگارەڭ بولۇپ، تۇز پىچاق، چاسا پىچاق، ئەگرى پىچاق، چىشلىق پىچاق، خەنجەر پىچاق قا-

تارلىق تۇرلىرى بىلەن يېڭىسار ۋە قوشنا جايلاردىكى كىشىلەرنىڭ ياخشى كۆرۈپ بەلۋېغىغا ئېسىۋالىدىغان كۆركەم، نەپىس بۇيۇمىغا ئايلانغان.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، مەمەت تۆمۈرچىنىڭ شاگىرتلىرى ۋە كېيىنكى ئەۋلادلىرىنىڭ ۋارىسلىق قىلىشى، راۋاجلاندۇرۇشى نەتىجىسىدە، يېڭىسار پىچىقى بارغانسېرى تېخىمۇ سۈپەتلىك، تېخىمۇ كۆركەم ياسىلىپ، پىچاقلار دۇنياسىنىڭ تۆردىن ئورۇن ئېلىپ، ئۆزىنىڭ قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىكى، ئۆزگىچە ھۇنەر ـ سەنئىتى، تۇجۇپىلەپ ئىشلەنگەن نەقىشلىرى بىلەن پىچاق بازارلىرىدا كۆزنى چاقنىتىپ، يېڭىسار خەلقى، شۇنىڭدەك جۇڭگو ۋە چەت ئەللىك سودىگەرلەر، سەنئەتكارلار، ساقلىغۇچىلارنىڭ ئەتىۋارلىق بۇيۇمىغا ئايلاندى.

يېڭىسار پىچىقىنى ئاددىي ھالدا پىچاق دەپ ئاتىغاندىن كۆرە، ئېسىل ئىشلەنگەن گۈزەل ـ سەنئەت بۇيۇمى دەپ ئاتىغان تۈزۈك. چۈنكى، 40 نەچچە تۈرگە كۆپەيگەن يېڭىسار پىچىقى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم قول ھۈنەر ـ سەنئەت مەھسۇلاتى بولۇش بىلەن بىرگە، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ۋە مەدەنىيىتى ئوخشاش بولمىغان قازاق، موڭغۇل، زاڭزۇ، خەنزۇ قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ تۈرمۇشىغا سىڭىپ كىرىپ، ئۆزىنىڭ ئاممىبابلىقىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، ۋايىغا يەتكەن ئالاھىدە مىللىي بۇيۇم بولۇپ قالدى.

يېڭىسارنىڭ ھەر خىل پىچاقلىرىغا كۈمۈش، مىس ، داتلاشماس پولات، ھايۋانات مۈڭگۈزى، ھايۋانات سۆڭىكى، ياغاچ ۋە ھەر خىل رەڭدىكى ئورگانىك ئەينەكلەردىن تۈتقۇچ ـ دەستە ياسىلىدۇ. پىچاق دەستىسىگە كۈمۈش، قىزىل مىس، ياقۇت، قۇلۇلە قېپى قاتارلىقلاردىن نەقىش ئىشلىنىدۇ. كىشىنى تېخىمۇ جەلپ قىلىدىغىنى، پىچاقلارغا ئۆزىگە يارىشا ھەر خىل ئېسىل غىلاپلار سېپلىنىدۇ. پىچاق غىلاپلىرىغا كالا خۇرۇمى، قوي خۇرۇمى قاتارلىق يۇقىرى سۈپەتلىك خۇرۇملار ماتېرىيال قىلىنىدۇ. بەزى غىلاپلار كۈمۈش، مىس، ئالىيۇمىن ۋە داتلاشماس پولاتلاردىن ياسىلىپ، ئۈستىگە ھەرخىل مىللىي تۈسكە ئىگە نەقىشلەر چېقىرىلىدۇ. شۇڭا، ئۇ ھەم چوڭ سۈپەت، ھەم قىممەتلىك بولۇپ، ئىشلىتىش، ساقلاش ۋە دوست ـ بۇرادەرلەرگە سوۋغا سۈپىتىدە تەقدىم قىلىشتىكى قىممەتلىك بۇيۇم ھېسابلىنىدۇ.

يېڭىسار پىچىقىغا ئەلا سۈپەتلىك، ئېلاستىكلىق پولات تاختا خام ماتېرىيال قىلىنىدۇ. پىچاق ياسايدىغان ھۈنەرۋەنلەر ماتېرىياللارنى ئوتتا تاۋلاپ، بولقا بىلەن سوقۇپ تىغ ھالەتكە كەلتۈرۈپ، سۈغا چىلاپ سۇغۇرۇپ تەييارلايدۇ. ئۇنىڭ بىسى ناھايىتى ئىتتىك، پىچاقلارنىڭ شەكلى ھەر خىل، تۈرى كۆپ بولۇپ، ئەنئەنىۋى تۈرلىرىدىن ئەگرى پىچاق، تۈز پىچاق، شەمشەر، قۇش تۇمشۇقى شەكلىدىكى پىچاق، قىڭراق، قەلەمتىراچ قاتار-لىقلار بار. يېڭىسار پىچاقلىرىنىڭ بىسى ياكى ساپلىرىغا ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، ئىنگلىزچە يېزىقلاردا « يېڭىسار » قاتارلىق ماركا ناملىرى چېكىلىدۇ. بۇ ئاساسەن ماركىنىڭ رولىنى ئويناشتىن سىرت، ساختا پىچاقلاردىن پەرقلەندۈرۈش رولىنىمۇ ئويناىدۇ.

يېڭىسار پىچاقلىرى كىشىلەرنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىشىدىمۇ ئۆزىنىڭ تېگىشلىك رولىنى ئويناىدۇ. يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇش، چارۋا ماللارنى بوغۇزلاش، ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش، گۆشلۈك غىزالارنى، مېۋە-لەرنى ئىستېمال قىلىشتا ياردەمچى بولۇش قاتارلىق روللارنىمۇ ئويناىدۇ.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، يېڭىسار ناھىيىلىك پارتكوم، خەلق ھۆ-كۈمىتى پىچاقچىلىق ئىگىلىكىدىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغان ھۈنەرۋەن ـ كاسىپ ۋە دېھقانلارنى بېيىش يولىغا يېتەكلە-دى، شۇنداقلا بۇ ئەنئەنىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىك كەسپىنى يەنىمۇ راۋاج-لاندۇرۇش ئۈچۈن، ناھىيە، يېزا، كەنتلەردە پىچاقچىلىق بىرلەشمىلىرىنى قۇرۇپ، پىچاقچىلىققا يېتەكچىلىك قىلىش ۋە مەدەت بېرىشنى نۇقتىلىق قانات يايدۇردى. ۋاستىچىلار قوشۇنىنى ئۇزلۇكسىز زورايتىپ، ئىشلەپ-چىقىرىشنىڭ ھەرقايسى مەزگىللىرىدىكى يۇرۇشلۇك مۇلازىمەتنى كۆ-پەيتتى. ناھىيىلىك پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى ۋە ھەر قايسى يېزا (بازار) لاردىكى رەھبەرلەر پىچاقچىلىققا كېتەرلىك مەبلەغ ، تېخنىكا، ئىشلەپ-چىقىرىش ئورنى، ئۇچۇر بىلەن تەمىنلەش قاتارلىق جەھەتلەرگە يېتەرلىك ئېتىبار بەردى. بولۇپمۇ، دېھقانلارنىڭ پىچاق ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشىغا كەڭ يول ئېچىپ، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە سېتىش

جەھەتلەردە يولۇققان كونكرېت قىينىچىلىقلىرىنى ئۆز ۋاقتىدا ھەل قىلدى. ھازىر يېڭىسار ناھىيە بازىرى ئىچىدىلا پىچاقچىلىق كارخانىسى ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان، كۆلىمى بىرقەدەر زور بولغان پىچاقچىلىق كوچىسى بارلىققا كەلتۈرۈلۈپ، زاكازغا ئاساسەن پىچاق ئىشلەپچىقىرىش يولغا قويۇلۇپ، پىچاق ئىشلەپچىقىرىش، سېتىش قېلىپلاشتۇرۇلۇپ ۋە ئىلمىيلاشتۇرۇلۇپ، پىچاقچىلىقنىڭ يەنمۇ راۋاجلىنىشىغا كۈچلۈك ئاساس سېلىندى.

يېڭىساردا ئىشلەپچىقىرىلغان ھەر خىل پىچاقلار ئالاھىدە نەپىس بۇيۇم سۈپىتىدە مەملىكەت بويىچە ئېچىلغان 12 ـ نۆۋەتلىك سايا‌ھەت نە‌پىس ھۈنەر ـ سەنئەت خاتىرە بۇيۇملىرى سودا يىغىنىدا 1 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ۋە «تۇلپار» خاتىرە مۇكاپاتىغا، شىنجاڭ مىللىي ئالاھىدە بۇ‌يۇملىرى بويىچە ئەلا سۈپەتلىك بۇيۇم مۇكاپاتىغا، خەلقئارا سانائەت بۇ‌يۇملىرى كۆرگەزمە يىغىنىدا ئالتۇن مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

نۆۋەتتە، يېڭىسار پىچىقىنىڭ يىللىق ئىشلەپچىقىرىلىش مىقدارى 1 مىليون دانىغا يەتتى، پىچاق ئىشلەپچىقىرىش ۋە سېتىش بىلەن شۇغۇلـلىنىدىغان كارخانا ۋە يەككە تىجارەتچى ئائىلىسى 20 دىن ئارتۇق بولۇپ، مەخسۇس ئىشلەپچىقىرىش ۋە ھۈنەرگە ئىش قوشۇش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كەسپىي تېخنىكا خادىمى 400 دىن ئاشىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە پىچاق ئىشلەپچىقىرىش بىلەن مۇكەممەل شۇغۇللىنىدىغان ۋە خېلى زور سالماقنى ئىگىلەيدىغان دېھقانلارمۇ بار.

يېڭىسار ناھىيىسىدە ئىشلەپچىقىرىلىدىغان پىچاقلارنىڭ ماركىلىرى ھەر خىل بولۇپ، «بادامگۈلى»، «ئانار گۈلى»، «شەمشەر»، «مىسران»، «يېڭىسار» قاتارلىق تاۋار ماركىلىرىنى رويخەتكە ئالدۇردى. پىچاق ئىشلەپچىقىرىش ۋە سېتىش زامانىمىزدىكى يېڭىسار قول ھۈنەرۋەنلىرى ۋە دېھقانلىرىنىڭ بېيىش قەدىمىنى تېزلىتىپ، ھاللىق سەۋىيىگە قاراپ يۈرۈش قىلىشتىكى مۇھىم كىرىم مەنبەسىگە ئايلاندى. ①

---

① تۇرسۇن پازىل تەييارلىغان «يېڭىساردىكى ‹ئۇچ گۈھەر›» ناملىق تەكشۈرۈش دوكلاتىدىن ئېلىندى. «قەشقەر» ژۇرنىلى 2005 ـ يىلى 3 ـ سان.

2. سودا ـ تىجارەت ۋە ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىشلەر

شىنجاڭ قەدىمكى «يىپەك يولى» مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تۇغۇنى ۋە مەركىزىي بېكىتى بولۇشتەك ئۆزەللىكى بىلەن ، بۇ رايونىنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى سودا ئىشلىرى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. «يىپەك يولى» ماھىيەتتە سودا ئالاقە ئىشلىرىنىڭ سىمۋوللۇق نامى بولۇپ، بۇ خەلقئارا سودا يولى ئەڭ دەسلەپ يىپەك سودىسىنى ئاساس قىلغانلىقى مەلۇم. « Seres » (يىپەك) ۋە «يىپەك ئېلى» دېگەن بۇ نامنى ئەڭ بۇرۇن، يەنى مىلادىيىدىن تۆت ئەسىر بۇرۇن گرېتسىيىلىك جۇغراپىئون Ctesaes (斯夏泰克) تىلغا ئالغان. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 58 ـ يىلىدىن مىلادىيە 21 ـ يىلىغىچە ياشىغان گرېك ئالىمى سترابون (Strabon) ئۆزىنىڭ «جۇغراپىيە» ناملىق كىتابىدا بۇ ھەقتە بىر قەدەر ئەتراپلىق مەلۇمات بەرگەن.

قەدىمكى زامان دۇنيا مەدەنىيىتىدە قىزىق نۇقتىغا ئايلانغان « Seres» دېگەن بۇ نام مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5 ـ ئەسىردىن مىلادىيە 15 ـ ئەسىرگىچە 90 دىن ئارتۇق غەرب ئاپتورلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە داۋاملىق تىلغا ئېلىنىپ تۇردى. شۇنچە كۆپ ئاپتورلارنىڭ دەللىلىشىدىن قارىغاندا، «Seres» ئېلىنىڭ ئەتراپىدىكى يەر شەكىللىرى ۋە تاغ تىزمىلىرىنىڭ سخېمىلىرى قەدىمكى سۇلى (قەشقەر) نىڭ غەربىدىكى تەكلىماكانغا ئوخشايدىكەن. پامىر ۋە قارا قۇرۇم تاغ تىزمىلىرى ئوراپ تۇرغان تارىم ئويمانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ①

دېمەك، شىنجاڭنىڭ قەدىمكى يىپەك يولى سودا ئەنئەنىسى دەۋر دولقۇنلىرىغا ماس ھالدا گاھ ئۆرلەپ، گاھ پەسىيىپ ، ئۆزىگە خاس مۇ-ئەييەن بىر ئاڭ كاتېگورىيىسىنى شەكىللەندۈرگەن. 20 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ئۇيغۇر سودىسى بۇرۇنقى تارقاق ـ يەككە ھالەتتىن گۇرۇھلىشىشقا، نوقۇل ئىچكى سودىدىن تاشقى سودىغا، ئۇنىۋېرسالىلىققا تۇرلەشكەن ۋە تورلاشقان سودىغا قاراپ تەرەققىي قىلدى. بۇنىڭ بىلەن مىللىي كاپىتال

---

① چېن بوچۈەن:«سېرىس ھەققىدە»، «غەربىي رايون تارىخى مەجمۇئەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى نەشرى.

مۇئەييەن كۆلەم ھاسىل قىلدى. شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى شەھەر، بازار-لىرىدا سودا ـ سېتىقنى مەركەز قىلغان مۇقىم سودا سارايلىرى كۆپلەپ بارلىققا كەلدى. مەسىلەن، قەشقەرنى مىسالغا ئالساق، مەخسۇس چەت ئەل سودىگەرلىرى ئىجارىگە ئېلىپ قۇرغان خام بازىرىدىكى «ھىندى سارىيى» (ھىندىستانلىق سودىگەرلەر قۇرغان)، «تۆگە سارىيى» («دورغا بەگ سارى-يى، دەپمۇ ئاتالغان، بۇنى پاكىستان، ئافغانىستانلىق سودىگەرلەر قۇرغان)، « پەرەڭ سارىيى » (ھازىرقى چىنىباغ مېھمانخانىسىنىڭ ئورنىدا) قاتار-لىق چەت ئەللىكلەرنىڭ چوڭ سودا سارايلىرىدىن باشقا، قەشقەر سودا-گەرلىرى تەرىپىدىن قۇرۇلغان موللا ھاجىم سارىيى (بۇگۇنكى ئوردا ئى-شىكى يولى بىلەن تۆرە يار باغ كوچىسى ئۇچراشقان نۇقتىنىڭ شەرقى شىمالىي تەرىپىگە توغرا كېلىدۇ)، ئاخون ھاجىم سارىيى (بۇگۇنكى ئوردا ئىشىكى يولىنىڭ جەنۇبى، بەشئېرىق كوچىسىنىڭ شەرقىگە توغرا كې-لىدۇ)، پىچاق سارىيى (بۇگۇنكى تۇماق بازىرى كوچىسىنىڭ غەرب تەرە-پىگە توغرا كېلىدۇ)، ئابدۇۋەلى ھاجىم سارىيى (بۇگۇنكى ئوردا ئىشكى يولىنىڭ جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ)، توخسۇن ھاجىم سارىيى (بۇگۇنكى نو بېشى يولىنىڭ شىمالىدا) ، ياڭاق سارىيى (بۇگۇنكى ئۆستەڭ بويى يو-لىنىڭ جەنۇبىدا)، مامۇت ئاخۇنباي سارىيى (بۇگۇنكى گوداڭ كوچىسى-دا)، ماشاۋۇبي سارىيى (بۇگۇنكى خەلق غەربىي يولىنىڭ شىمالىدا)، لى شاۋۇبي سارىيى (بۇگۇنكى ۋىلايەتلىك قۇرۇلۇش باشقارمىسىنىڭ ئورنىدا)، مۇھەممەتجان سوپۇنچى سارىيى (بۇگۇنكى ۋىلايەتلىك بانكا ئورنىدا)، قۇلاپ سارىيى (بۇگۇنكى قۇم دەرۋازا يولىنىڭ شەرقىدە)، مۇھەممەت ئاخۇنباي سارىيى (بۇگۇنكى قەشقەر شەھەرلىك ھۆكۈمەت قورۇسى)، قاسىم ئاخۇن ئۇستام سارىيى (بۇگۇنكى قارقى دەرۋازا يولىنىڭ شەرقىگە توغرا كېلە-دۇ)، ئابدۇسايىتبەگ سارىيى (بۇگۇنكى قارقى دەرۋازا يولىنىڭ غەربىگە توغرا كېلىدۇ)، مۇسا موللام سارىيى (بۇگۇنكى تۇمەن يولىنىڭ شەرقىگە توغرا كېلىدۇ)، ئابدۇراخمان ئۇچەيچى سارىيى (بۇگۇنكى تۇمەن كۆۋرۈ-كىنىڭ غەربىگە توغرا كېلىدۇ)، توختى موللام تەۋەككۈل سارىيى (كونا پاخال بازىرىغا، يەنى ياۋاغ يولىنىڭ شىمالىغا توغرا كېلىدۇ)،

مۇھەممەتجان ھاجىم ساربىيى (بۇگۇنكى سەمەن يولىنىڭ جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ)، تىللا ساربىيى (ھېيتگاھ جامائەسى ئالدى مەيدانىنىڭ شىمالىي بۇرجىكىگە توغرا كېلىدۇ) قاتارلىق 50 تىن ئارتۇق سودا سارايلىرى قۇرۇلغان.

شەھەر ئىچىدە قۇرۇلغان يۇقىرىقى سودا سارايلىرىدىن باشقا، قەشقەرنىڭ توققۇز ناھىيە، 26 چوڭ يېزىسىدا 140 تەك جايدا سودا بازىرى بولۇپ، بۇ بازارلاردا يەرلىك خام ئەشيا، پىششىقلانغان قول سانائەت مالـلىرى ۋە چەت ئەل تاۋارلىرىنى توپ ۋە پارچە سىيتىش سودىسى ئېلىپ بېرىلغان. 20 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قەغەز پۇلىنىڭ قىممىتى مۇقىم بولمىغاچقا، ئۇيغۇرلارنىڭ سودا مۇئامىلىسىدە تەڭگە، ئالتۇن، كۈمۈش بىرلىك قىلىنغان. چەت يېزا ـ قىشلاقلاردا يەنىلا بۇرۇنقى ئەنئەنە بويىچە چاربازارچىلىق ئاساس قىلىنغان. ئۇيغۇرلارنىڭ سودا ـ سىيتىق مەدەنىيىتى ئۇستىدە توختالغاندا، ئەلۋەتتە شىنجاڭنىڭ سودا ئوبوروتىدا بىرلىك قىلىنغان پۇللار ھەققىدە قىسقىچە ئىزاھات بېرىش زۆرۈر.

20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە، يەنى شىنخەي ئىنقىلابىغىچە شىنجاڭدا ئىشلىتىلگەن پۇللارنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، قىممىتى ئىنتايىن تۇراقسىز بولۇپ كەلگەن. شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن شىنجاڭدا دەسلەپكى قەدەمدىكى پۇل ئىسلاھاتى باشلىنىپ، شىنجاڭنىڭ پۇل تۈزۈمىنى باشقا ئۆلكە، رايونلارنىڭكى بىلەن بىرلىككە كەلتۈرۈش، پۇل قىممىتىنى تەڭشەش ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى. 1913 ـ يىلى مىلىتارىست ياڭ زىڭشىن شىنجاڭنى ئىداره قىلغان مەزگىلىدە ھەر خىل قىممەتتىكى كۈمۈش تەڭگە، تومپۇر (مىس داچەن) ۋە كونا ئەجدىھا سۈرەتلىك ياغ تىزا (قەغەز پۇل) لار شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ئوبوروت قىلىنغاندىن باشقا، يەنە «شىنجاڭ خەزىنە باشقۇرۇشىدىكى ھۆكۈمەت پۇلى» (چوڭ ئەجدىھا سۈرەتلىك پۇل) دەپ ئاتىلىدىغان ھەر ۋاقىتقى 400 داچەنلىك قەغەز پۇل بېسىپ تارقىتىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ھەر ۋاقىتقى 100 داچەنلىك «كۈچۈك» (گوۋازى) ناملىق پۇل، شىنجاڭ مالىيە نازارىتى خەزىنىسى تەرىپىدىن بېسىپ تارقىتىلغان كىچىك ۋە چوڭ ئۆلكە پۇللىرى، ھەر

بىرى 40 داچەنلىك ياغ تىزا، قەشقەر بىلەن خوتەن تەۋەسىدە ئۆتمىدىغانلىقى ئەسكەرتىلگەن قەشقەر تىزلىرى بېسىپ تارقىتىلغان، بۇ مەزگىلدە رۇس ئاسىيا بانكىسىنىڭ ئىلى، قەشقەر، تارباغاتايدىكى شۆبىلىرى ئالتۇن تىزا (پۇل، مىسقال، سەرلەرنى بىرلىك قىلغان ۋە بانكىدا ئايرىۋاشلىغىلى بو-لمىدىغان قەغەز پۇل) تارقاتقان. يۇقىرىدىكى ئۇچ شۆبە بانكا 1913 ـ يىلىدىن باشلاپ ئالتۇن تىزا تارقىتىپ، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن تىجارەت-تىنى توختاتقان.

1933 ـ يىلىدىكى «12 ـ ئاپرېل» سىياسىي ئۆزگىرىشىدىن كېيىن، شېڭ شىسەي شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە 50 سەرلىك ئۆلكە پۇلى تارقىتىلدى. 1938 ـ يىلى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيە-سىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەزاسى يولداش ماۋ زېمىن (يەنە بىر ئىسمى جۇبىن) شىنجاڭ ئۆلكىلىك مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى بولغاندىن كېيىن، شىن-جاڭنىڭ پۇل مۇئامىلىسىنى پائال تەرتىپكە سېلىپ، 1930 ـ يىلى ئۇ-رۇمچىدە تەسىس قىلىنغان شىنجاڭ ئۆلكىلىك بانكىنى شىنجاڭ تىجا-رەت بانكىسى قىلىپ ئۆزگەرتىپ تەشكىللىدى ۋە 1939 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى پۇل تۈزۈمى ئىسلاھاتىنى يولغا قويۇپ، ئۇزاقتىن بۇيان داۋام-لىشىپ كەلگەن سەرنى پۇل بىرلىكى قىلىش تۈزۈمىنى يۈەن (元) نى بىرلىك قىلىشقا ئۆزگەرتتى ھەمدە 1، 5، 10 يۈەنلىك، 1، 2، 5 مولۇق، 1، 3، 5 پۈڭلۇق بىرلىككە كەلگەن يېڭى پۇل تارقاتتى. شۇنىڭ بىلەن بۇرۇنقى سەر قىممىتىدىكى كونا پۇللار ئىشلىتىلىشتىن توختىدى. لېكىن مۇشۇ مەزگىللەردە يەرلىك مىلىتارىستلاردىن ماجۇڭيىڭ، ماشاۋۇ، ماخۇسەن قاتارلىقلار تۇرپان، گۇچۇڭ، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلاردا ئۆز ئالدىغا قەغەز پۇل بېسىپ تارقاتقاندىن باشقا، يەنە قەشقەردە قۇرۇلغان (1933 ـ يىلى) ئاتالمىش قورچاق «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» ۋە ئۇ يوقىتىلغاندىن كېيىن قۇرۇلغان قورچاق «ئىسلام جۇمھۇرىيىتى خوتەن ھۆكۈمىتى» دېگەنلەرمۇ ئۆز ئالدىغا قەغەز پۇل تارقاتقان. 1944 ـ يىلى شېڭ شىسەي تەختتىن چۈشكەندىن كېيىن، گومىنداڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى 100 يۈەنلىك، 200 يۈەنلىك، 500 يۈەنلىك، بىر

تۇمەن يۈەنلىك، 10 تۇمەن يۈەنلىك، 1 مىليون يۈەنلىك، 100 مىليون يۈەنلىك ۋە سوممىسى ئەڭ يۇقىرى بولغان 6 مىليارد يۈەنلىك قەغەز پۇل تارقىتىپ، پۇل پاخاللىقى شامىلىنى ئەۋجىگە كۆتۈردى.

ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1945 ـ يىلىنىڭ بېشىدا 100، 300، 500 ۋە 1000 يۈەنلىك تۆت خىل چەك تارقىتىلغان، 1947 ـ 1948 ـ يىللىرى «شىنجاڭ تىجارەت بانكىسىنىڭ ئىلى تارماق بانكىسى چېكى» نامىدا 100، 300، 500، 1000، 2000، 2500، 3000 يۈەنلىك چەكلەر بېسىپ تارقىتىلغان.

1949 ـ يىلى يازدا، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت «پۇل تۈزۈمى ئىسلاھاتى» نى يولغا قويۇپ، كۈموش يۈەننى ئاساسىي پۇل بىرلىكى قىلىپ بېكىتىپ، كۈموش تەڭگە ۋە كۈموش يۈەن قىممىتىدىكى يۈەن تىزىسى (قەغەز پۇل) نى بېسىپ تارقاتتى. بۇ كۈموش يۈەن تاكى 1951 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت پۈتۈن شىنجاڭغا ئۇيغۇرچە خەت چۈشۈرۈلگەن خەلق پۇلى (人民币)نى تارقاتقىچە ئىشلىتىلدى. 1955 ـ يىلى پۈتۈن مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن يېڭى خەلق پۇلى تارقىتىلغاندا كونا خەلق پۇلى يىغىۋېلىندى.

دېمەك، ئازادلىقتىن كېيىن تارىختىن بۇيان ئۇزلۇكسىز پۇل پاخاللىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ھەر خىل قىممەتتىكى يەرلىك پۇللارغا خاتىمە بېرىلىپ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى مەركىزىي بانكىسىدىن بىر تۇتاش تارقىتىلىدىغان خەلق پۇلى ئۆزىنىڭ مۇقىم قىممىتى بىلەن دۆلەت سودا ئوبوروتىدا مۇتلەق ئىناۋەتكە ئىگە بولدى.

پارسلار تەرىپىدىن ئەڭ بۇرۇن «سارت» (سودىگەر) لەقىمى بىلەن سۈپەتلەنگەن ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ئەۋزەل جۇغراپىيىلىك شارائىتىغا ماس ھالدا سودا ئېڭىنىڭ بىرقەدەر بۇرۇن پىشىپ يېتىلگەنلىكى بىلەن نام چىقارغان. بۇ ئەنئەنە ئازادلىقتىن كېيىن تېخىمۇ رونىق تېپىپ، نۇرغۇن ئەگرى ـ توقايلىقلار ئىچىدە بوشاشماستىن يېڭىچە يول بىلەن ئىلگىرىلىدى. ئېلىمىزدە ئىسلاھات ۋە بازار ئىگىلىكى يولغا قويۇلغىچە بولغان ئارىلىقتا سول سىياسەتنىڭ قىستاڭچىلىقى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ

سودا ـ سېتىق ئىشلىرى تارقاق ۋە يوشۇرۇن هالەتتە نوقۇل قولدىن قولغا ئۆتكۈزۈپ سېتىشنى ئاساس قىلىپ، بىۋاستە ئىشلەپچىقىرىشنى قوشۇمچە قىلىش ئۈسۈلىغا تايانغان. بۇنداق تەۋەككۇلچىلىك سودا ئېڭى ئۇيغۇر سودا مەدەنىيىتىدە شەخسىي پايدا ئۈچۈن ئار ـ نومۇسنى سېتىشتەك يامان سۈپەتلىك ئۆسمە پەيدا قىلغانىدى. لېكىن غەيرىي تىجارەت يولى بىلەن هارام پۇلغا ئېرىشكەن بۇنداق «ئامەتلىك» سودا «خوجايىن» لىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئۇزاققا بارماي ۋەيران بولدى.

ئىسلاهات ۋە بازار ئىگىلىكى ئېلىمىزنىڭ پۈتكۈل ئىقتىسادىي سالاهەلىرىگە ئوخشاش، ئۇيغۇر سودا ئېڭىنىڭ تېخىمۇ مۇكەممەللىشىشى ۋە سىستېمىلىشىشىغا پايدىلىق پۈرسەتلەر ئېلىپ كەلدى. بۇرۇنقى خۇپىيانە تارقاق ئېلىم ـ سېتىم بارغانسېرى تاريىپ، ئاشكارا رىقابەتلىشەلەيدىغان، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن سېتىش بىر گەۋدىلەشكەن مىللىي سودا شىركەتلىرى ۋە سودا گۇرۇهلىرى بارلىققا كەلدى. پىلانلىق ئىگىلىك دەۋرىدىكى بىر خىللاشقان پارتىزانلىق شەكلىدىكى تارقاق سودا ئېڭىغا خاتىمە بېرىلىپ، پەن ـ تېخنىكا كۈچى ئارقىلىق ئادىل رىقابەت تورى ئىچىدە يول ئېچىپ ئىلگىرىلىيەلەيدىغان يېڭىچە ۋەزىيەت شەكىللەندى، بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر مىللىي سودا ئىگىلىكى شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي خەلق ئىگىلىكىدە مەلۇم نىسبەتنى ئىگىلەپ، تارىخنىڭ بوران ـ چاپقۇنلىرىغا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان يېڭى ئىستىقبالغا ئېرىشتى.

دەرۋەقە، بىر نەچچە يۈز يۇەنلىك ئازغىنا دەسمايە بىلەن سودىغا كىرىشىپ، قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا ئۆزىنىڭ تىرىشچانلىقى ۋە ئەقىل ـ پاراسىتىگە تايىنىپ نەچچە ئون مىليونلۇق، هەتتا نەچچە يۈز مىليونلۇق مۇقىم ئىقتىسادىي مۇلۈككە ئىگە بولغان ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئەتراپىمىزدا كۆپلەپ تېپىلىدۇ. بۇ بىر تاسادىپىيلىق ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ سودا پسىخىكىسىدىكى ئۆزىگە خاس ئالاهىدىلىكلەرنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلار ۋۇجۇدىدىكى كۆكلەپ ياشنىشىدىن، زامان بەرگەن پايدىلىق پۈرسەتلەرنىڭ خاسىيىتىدىن ئىبارەت، خالاس. ئۇنداق بولسا ئۇيغۇرلارنىڭ سودا ئېڭىدا ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىلەر نېمىلەردىن

ئىبارەت؟

1. «ئەتە ئۆلىدىغاندەك ئىبادەت قىل، مەڭگۈ ئۆلمەيدىغاندەك تىجارەت قىل». مانا بۇ ئۇيغۇر تىجارەتچىلىرىنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى. بۇ يەردە تەكىتلىنىۋاتقان « ئىبادەت» ـــ ھەققە سېغىنىش، ئىسلام دىنىدا كۆر-سىتىلگەن مۇسۇلمانلىق شەرتلىرىنى ئۆزىگە تەتبىقلاش، ئادىللىق، ئە-مانلىق بولۇشنى كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇر تىجارەتچىلىرى قانداق تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىشىدىن قەتئىينەزەر، ئىمان ۋە ئېتىقاد بىلەن ئۆزىنى چەكلەپ، شۇ دائىرە ئىچىدە سودىدا روناق تېپىشنىڭ ئامالىنى ئىزدەشكە ماھىر. بولۇپمۇ ئۆلچەملىك تىجارەت (جىڭ ۋە مېتىرغا تايىنىدىغان تى-جارەت) تە كەم ئۆلچەپ خېرىدارنى ئالداشنى ئەڭ چوڭ گۇناھ ھېسابلايدۇ؛ ئىماني كاملىققىنى سودىنىڭ ئالدىنقى شەرتى دەپ قاراشقا ئادەتلەنگەن ئۇيغۇر تىجارەتچىلىرى ئۆزئارا ئېلىم ـ بېرىم ۋە قەرز مۇناسىۋىتىدە جازانە ۋە ئۆسۈمنى «ھارام» دەپ قاراپ، مۇشۇ ئەقىدە ـ ئادەت بويىچە قەرز پۇلغا نىسبەتەن پەقەت دىرىنى قايتۇرۇشنى شەرت قىلغان.

2. سودا پسىخىكىسىدىكى ماھىرلىق. ئۇيغۇر تىجارەتچىلىرى خې-رىدار چاقىرىشتا تىلىنىڭ شېرىن، جەلپكارلىقىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. قەدىمكى رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، «ئۇيغۇرلار يېگى تۇغۇلغان بالىسىنى ئېغىزلاندۇرغاندا، شېرىن تىللىق بولسۇن دەپ ئاغزىغا شې-كەر ـ شەربەت تېمىتىدىكەن»، «قولىغا كىرگەن پۇل چىقىپ كەتمىسۇن دەپ ئالقىنىغا ھەسەل سۈرتۈپ قويىدىكەن». مانا بۇ تەمسىل ئۇيغۇرلار-نىڭ تىجارەت ئېڭىدا شېرىن ـ سۇخەنلىك بىلەن خېرىدارلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. مۇشۇ ئەقىدە بويىچە ئۇيغۇر تىجارەتچىلىرى خېرىدارلارنىڭ پسىخىكىسىغا ئۇنۇملۇك تەسىر كۆرسىتىشكە ماھىر. خېرىدارلارغا قوپاللىق قىلمىد-غان، چىراي تۇرىدىغان قىلمىشلارنى ئۇيغۇر تىجارەتچىلىرى بىردەك ئە-يىبلەيدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇنداق خىسلەتنى « قۇتادغۇبىلىك » داستانىدا مۇنداق ئىپادىلىگەن:

4435. *ئاڑۇندا ئاتىڭنى يادايمەن تەسە،*
ئۇمەگ ئەدگۈ تۇتقىل قاتىغلان ئوسا.

تىلەسەڭ ئېتىڭنى جاھانغا يېيىش،
خېرىدارنى ياخشى كۈتۈشكە تىرىش.

دەرۋەقە، قەشقەر بازارلىرىدىكى ھەر قانداق تىجارەتچىنىڭ ئالدىدىن ئۆتسىڭىز ، ئاجايىپ شېرىن تەكەللۇپلىرى بىلەن سىزنى ئىختىيارسىز ئۆزىگە جەلپ قىلىۋالغانلىقىنى، نەرسە ئېلىش ھاجىتىڭىز بولمىسىمۇ، شۇ تىجارەتچىنىڭ جەلپكار تىلىغا قايىل بولۇپ، خاتىرە سۈپىتىدە بىرەر بۇيۇم ئېلىپ قايتىشقا مەجبۇر بولغانلىقىڭىزنى ھېس قىلىسىز. ئۇيغۇرلارنىڭ سودا ـ سېتىقتىكى بۇنداق ماھىرلىقىنى باشقا خەلقلەردە ئۇچرىتىش قىيىن. ھەقىقەتەن «مېنىڭ قېتىم سورىسىڭىزمۇ زېرىكمەيمىز، ئالمىسىڭىزمۇ تېرىكمەيمىز» دېگەن سودا شوئارى ئۇيغۇر تىجارەت ئېڭىدا تولۇق ئەمەلىيلەشكەن.

3. ئېھتىياتچانلىق بىلەن تەۋەككۇلچىلىك ئېڭى. ئۇيغۇر تىجارەتچىلىرى سودا ئىشلىرىدا ئېھتىياتچانلىق بىلەن تەۋەككۇلچىلىكنى ماس قەدەمدە بىرلەشتۈرگەن. «يوتقانغا قاراپ پۇت سۇنۇش»، «مېنىڭ ھۇنەر ھۇنەر ئەمەس، ئەسلىي ھۇنەر چويلىچىلىق» (يەنى تىجارەتنى ئاددىي، كىچىك ئىشلاردىن باشلاش) ئېڭى ئۇلاردىكى ئېھتىياتچانلىقنىڭ بەلگىسى. «يا بايدىن چىقار، يا سايرامدىن » دەيدىغان ئاڭ ئۇلارنىڭ سودا قانۇنىيىتى بويىچە «كۆمىسەم پىشارمۇ، ياپسام پىشارمۇ» دەپ تىترەپ ئولتۇرماي، سودا تەۋەككۇلچىلىك قىلىش پسىخىكىسىنىڭ بەلگىسى.

4. ئۇيغۇرلار يېمەك ـ ئىچمەك تىجارىتىنى ھەممىدىن مۇھىم بىلىدۇ، شۇڭا ئۇلاردا يېمەك ـ ئىچمەك تىجارىتى قەدىمدىن باشلاپ ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان. يېمەك ـ ئىچمەك تىجارىتى ئۇيغۇر مىللىي سودا ئىگىلىكىدە يۇقىرى نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ. ئۇلار مەيلى يېڭى سودا بازارلىرىنى ئېچىشتا بولسۇن، ياكى مەملىكەت ئىچى ۋە خەلقئارا بازارلارغا يۈزلىنىشتە بولسۇن بىرىنچى قەدەمنى يېمەك ـ ئىچمەك تىجارىتىدىن

باشلايدۇ. ئۇلارنىڭ ئېڭىدا يېمەك ـ ئىچمەك تىجارىتى ھەم بەرىكەتلىك ھەم ساخاۋەتلىك ھەم ساۋابلىق ئىش دەپ قارىلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك تىجارىتىدە مۇنداق ئىككى ئالاھىدىلىك ئۆزئارا زىچ بىرلەشتۇرۇلگەن: بىرى، مۇھىت ئالاھىدىلىكى، يەنى ئۇيغۇرلار قەدىمدىن باشلاپ باغۋاران، بوستانلىق رايونلار بىلەن تاغ ـ ئورمان، باياۋان ـ چۆللۈك رايونلىرىنى ئانا ماكان قىلغان. بۇنداق ئۆزگىرىشچان تەبىئەت بىسىمى ئۇلارنىڭ ئېڭىدا ھاياتلىقنىڭ بىرىنچى ئامىلى بولغان يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىدە ئۆزلۈكسىز ئىزدىنىش روھىنى يېتىلدۈرگەن ۋە ئاشۇ مۇھىتقا خاس كۆپ خىل يېمەك ـ ئىچمەك تۈرلىرىنى كەشىپ قىلىشقا ئۇندىگەن. دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان يايلاق مەدەنىيىتى دەۋرىنىڭ ئالاھىدىلىكى بىلەن كېيىنكى ئېكىنچىلىكنى ئاساس قىلغان بوستانلىق مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى ئۆز ئارا گىرەلىشىپ، يېمەك ـ ئىچمەك جەھەتتە بىر خىل جەلپكار خاسلىق شەكىللەندۈرگەن؛ يەنە بىرى، ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك ئادەتلىرى ئۇلارنىڭ فىزىئولوگىيىلىك ساغلاملىق ئېڭى بىلەن زىچ ماسلاشقان. ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان تېرىم ھاياتىغا كۆچكىچە بولغان ئۇزاق تارىخىي مەزگىللەر ئىچىدە ئالتاي ۋادىلىرى ۋە تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ شىمالىدىكى جۇڭغار ئىسسىق ئىقلىم شارائىتىدا كۆك ئاسمانىنى يېپىنچا، قارا تۇپراقنى سېلىنچا قىلىپ ياشىغان. بۇنداق ئەۋزەل شارائىت ئۇلارنىڭ تەبىئەتتىكى ئىنسان ئورگانىزمىغا پايدىلىق ئېلېمېنتلار بىلەن كۆپلەپ ئۇچرىشىپ، سىناقتىن ئۆتكۈزۈشىگە ۋە شىپاگەرلىك ھەققىدە مول بىلىملەرنى توپلىشىغا قۇلايلىق يارىتىپ بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن مىلادىيىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىلا خېلى مۇكەممەل، ئەملىي تەجرىبىگە باي ئۇيغۇر مىللىي تېبابىتى شەكىللەنگەن. بۇ ئەنئەنىۋى تېبابەت ئۆزىدىن كېيىنكى غەرب تېبابىتىدىن پەرقلىق ھالدا ساپ ئورگانىك ماددىلارغا تويۇنغان يېمەك ـ ئىچمەكنى ئاساس قىلغان. مۇنداقچە ئېيتقاندا، تېخى بىئو ـ خىمىيىلىك دورىلار كەشىپ قىلىنىشتىن بۇرۇنقى ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي

مەزگىللەردە ئۇيغۇر تېبابىتى يېمەك ـ ئىچمەكنى يادرو قىلغان. بۇ ھال ئۇيغۇر يېمەك ـ ئىچمەكلىرىنى ھەم ھاياتلىق ئېھتىياجى ھەم ساغلاملىق ئېھتىياجىدىن ئىبارەت ئىككى خىل ئىقتىدارغا ئىگە قىلغان. بۇ ئەنئە-نىۋى ئادەت ئۇزلۇكسىز كېڭىيىپ ۋە مۇكەممەللىشىپ، يېمەك ـ ئىچمەك تۈرلىرىنىڭ كۆپ خىللىقىنى، خۇرۇچلىرىنىڭ ساغلاملىق تەلىپىگە ئۇيغۇن بولۇشىنى، پىشىقلاپ ئىشلەش ماھارىتىنىڭ ئالاھىدە يۇقىرى بولۇشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلغان. دەرۋەقە، بۇگۈنكى كۈندە خەلقئارا بازاردا قىزغىش پەيدا قىلىۋاتقان ئۇيغۇر نانلىرى، ھەر خىل كاۋاپلىرى، پولۇ ۋە سامسىلىرى، لەڭمەن ۋە قىيمىلىق ئۈگرىلىرى، نېرىن چۆپ ۋە خولۇپ-ئاشلىرى... قاتارلىق نەچچە ئونلىغان خاس مىللىي تائاملىرى ھەم ئو-زۇقلۇق ھەم شىپالىق ئىقتىدارى بىلەن ئۇيغۇر يېمەك ـ ئىچمەك تىجا-رىتىنىڭ گۈللىنىش مەنزىرىسىنى ئەكس ئەتتۈرمەكتە. بۇ ئەنئەنىۋى ۋە خاسلىق ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن «ئارمان»، «ئامىنە»، «ئىخلاس»، «سا-لامەت»، «ئالامەت»، «دەرمان»، «مىراج»، «ئىزچىلار»، «مىسران»، «مىرەن» قاتارلىق ئونلىغان ئۇيغۇر يېمەك ـ ئىچمەك گۈرۈھلىرى ئەنئەنە بىلەن زامانىۋىلىقنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۇيغۇر يېمەك ـ ئىچمەك تىجارىتىنىڭ كەلگۈسى تەرەققىياتىغا يېڭى يول ئاچتى.

5. ئۇيغۇرلار سودا ـ تىجارەتتە قان ـ قېرىنداشلىق ۋە تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. سودا ھەمكارلىقى ۋە تىجارەت بىرلىكى ئاشۇ قان ـ قېرىنداشلارنى ئۆزەك قىلىدۇ. بۇ قان ـ قېرىنداشلار سودا ئىشلىرىدا «سېنىڭ»، «مېنىڭ» دەيدىغان ئۆزلۈك ئېڭىدىن مۇس-تەسنا مەنىۋى بىرلىك ھاسىل قىلغان بولۇپ، بىر تىللىق، بىر دىللىق بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرغان. بۇ ئۇلارنىڭ ئىپتىدائىي ئۇرۇقچىلىق دەۋرىدە شەكىللىنىپ، كېيىنكى ئىسلام ئېتىقادى بىلەن يۇغۇرۇلغان مۇستەھكەم ئائىلە ـ جەمەتچىلىك ئېڭى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. دەرۋەقە، 20 ـ ئەسىر ئىچىدە ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە بارلىققا كەلگەن ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايوفلارنىڭ سودا گۈرۈھىغا ئوخشاش كۆلىمى چوڭ سودا شىركەت-لىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئاشۇنداق قان ـ قېرىنداشلار بىرلىكى ئۇستىگە

قۇرۇلغان. بۇ خىل سودا ئېڭى بۇگۈنكى بازار رىقابىتى دەۋرىدە بۇرۇنقىغا قارىغاندا مەلۇم دەرىجىدە سۈسلاشقان بولسىمۇ ، لېكىن ئۆزىنىڭ ئەنئە-نىۋى تەسىرىنى پۈتۈنلەي يوقاتقىنى يوق.

6. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى سودا ـ سېتىق ۋە ئېلىم ـ بېرىم مۇنا-سىۋەتلىرىدە ئىمانىي كاملىققا بەلگىسى سۈپىتىدە لەۋز قىلىش (ئاغزاكى كېلىشىم) نى ۋە گۇۋاھلىقنى ھەممىدىن چوڭ بىلىدۇ. ئۇيغۇر پىسخىك ئېڭىدا لەۋز ئىمان ۋە ئېتىقادنىڭ بەلگىسى سۈپىتىدە مۇقەددەس قانۇن ئورنىدا قارىلىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇر تىجارەتچىلىرى ئېلىم ـ سېتىم ۋە قەرز مۇناسىۋىتىدە يازما كېلىشىم ۋە گۇۋاھلىق رەسمىيەتلىرىنى ئۆ-تەشكە ئاساسەن ئادەتلەنمىگەن. (ئەلۋەتتە، كىشىلىك مۇناسىۋەت كۈنسې-رى مۇرەككەپلىشىۋاتقان بۈگۈنكى بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا بۇ خىل ئادەتنىڭ پاسسىپ رولى بايقالماقتا.)

7. ئۇيغۇرلار سودا ئىشلىرىدا بازارنى بەك چوڭ بىلىدۇ. بازارلا بولە-مىكەن ھېچكىم ئاچ قالمايدۇ، بازار تىجارەتچىنىڭ ئېكىنزارلىقى ھەم بەيگە مەيدانى، دەپ قارايدۇ. مۇشۇ ئەقىدە بويىچە ئۆزلىرى بىلمىگەن ۋە كۆرمىگەن ناتونۇش رايونلاردىن تەۋەككۇلچىلىك بىلەن يېڭى بازارلارنى ئېچىشقا ماھىر. بۇنداق ماسلىشىشچانلىق ئالاھىدىلىكى ۋە چىقىشقاقلىق خۇسۇسىيىتى ئۇلارنى سودىدا لازىم بولىدىغان باشقا مىللەتلەرنىڭ تىلىنى تېزلا ئىگىلىۋېلىشتەك ئۆزگىچە ماھارەتنى يېتىلدۈرگەن. مەدەنىيەت ۋە تىل سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەنلىكىگە قارىماي غەيرىي تىللىق ئۆلكە ـ شە-ھەرلەر ھەتتا چەت ئەللەردە ئايلىنىپ يۈرۈپ سودا قىلىۋاتقان ۋە شۇ را-يونلاردىكى يەرلىك سودا گۇرۇھلىرى بىلەن زىچ ھەمكارلىشىۋاتقان ئۇيغۇر تىجارەتچىلىرى بۇنىڭ دەللىلى.

8. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى سودا ئادىتىدە سودىلاشقان ھەر ئىككى تەرەپنىڭ تولۇق رازىلىقى بولۇشنى مۇھىم بىلىپ، بىر ـ بىرىنىڭ رازى-لىقىنى ئېلىشىدۇ. ئۇنداق بولمىغاندا شۇ قېتىملىق سودىنىڭ ئاقىۋە-تىنى خەيرلىك بولمايدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. باھادا پۈتۈشكەندىن كېيىن ئالغۇچى تەرەپ ساتقۇچى تەرەپتىن «نېسىپ بولسۇنمۇ؟»، « قۇتاتسۇنمۇ ؟»

دەپ قايتا ـ قايتا سورايدۇ. ئەگەر قارشى تەرەپنىڭ كۆڭلىدە ئازراق ئىكـ كىلىنىش پوزىتسىيىسى سېزىلسە، يەنە بىر تەرەپ قانچىلىك پايدا ـ زىـ يان بولۇشتىن قەتئىينەزەر بۇنداق سودىدىن قول ئۈزىدۇ. ئەگەر ئىككى تەرەپ سودىدا ئوچۇق ـ يورۇق پۈتۈشۈپ قالسا، ھەر ئىككى تەرەپ قولىنى يەرگە سۈركەپ ئاندىن قول ئېلىشىدۇ. يەرنى (تۈپراقنى) گۇۋاھلىققا تارـ تىش ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى «تۆت زات» قارىشىدىكى تۈپراقنى مۇقەددەس بىلىش ئېتىقادىدىن كەلگەن ئادەت.

9. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى سودا پائالىيىتىدە ئىككى تەرەپنى كېـ لىشتۈرگۈچى «بېدىك» ياكى «دەللال» دەپ ئاتىلىدىغان ئۇچىنچى بىر شەخس بولۇپ، ئۇلار سودا ئىشلىرىنىڭ باش سودىيىسى ھېسابلىنىدۇ. بولۇپمۇ چارۋا مال سودا بازىرىدا «بېدىك» لەرنىڭ رولى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئۇلار ئۆزىنىڭ سودا تىلى جەھەتتىكى ماھىرلىقى، كېلىشتۈرۈش ئىقتىدارىنىڭ يۇقىرىلىقى، بازار باھاسىنى ئىگىلەشتىكى پۇختىلىقى بىلەن سودا بازارلىرىنى كونترول قىلالايدۇ. «بېدىك» لەر ئادەتتە ھېچـ قانداق سەرمايە سالماي، ساتقۇچى تەرەپنىڭ مېلىنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ، خېرىدار تاپقاندىن كېيىن ھەر ئامال بىلەن ئىككى تەرەپنى «يەڭ سودىسى» ئارقىلىق پۈتۈشتۈرىدۇ ۋە بۇنىڭ بەدىلىگە ھەر ئىككى تەرەپتىن مۇۋاپىق « تاپان ھەققى» ئالىدۇ.

10. ئۇيغۇر تىجارەتچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ سودا مەبلىغىنى مەخپي تۇتۇشقا، مال ـ دۇنياسىنى باشقىلارغا كۆز ـ كۆز قىلماسلىققا، «پۇلۇم بار» دەپ نالايىق ئىشلار بىلەن شۇغۇللانماسلىققا، «باردا پولدۇرۇڭ، يوقتا قاراپ ئولتۇرۇڭ» دېگەندەك بىھۇدە ئىسراپچىلىق قىلماسلىققا، ئىسلام شەرئىتى بويىچە ھەر يىلى رامزان ئېيىدا بىر يىللىق سودا خامچوتىنى ئېنىقلاپ، تاپاۋىتىنىڭ زاكىتىنى ئايرىپ، زاكات ئېلىشقا تېگىشلىك شەخس ۋە ئورۇنلارغا بېرىشكە ئادەتلەنگەن. « زاكاتقا خىيانەت قىلسا، ئىمانغا خىيانەت قىلغانلىق بولىدۇ» دېگەن ئەقىدىگە مۇتلەق ئىشەنگەن. بۇ ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ ئېتىقادىكى ئەنئەنىۋى ئىزچىللىق ھېسابلىنىدۇ. زاكات ئىسلام شەرئىتىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە تاپاۋەت يولىنىڭ

ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن پەرقلىق بولۇپ، سودا ـ تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇشىدىن ئېشىنغان بايلىقىنىڭ 40 تىن بىر قىسمىنى يەنى 2.5% نى زاكاتقا ئايرىيدۇ.

ئۇيغۇر تىجارەتچىلىرىنىڭ ئېچىدىكى يۇقىرىقىدەك ئەنئەنىۋى ئالاھىدىلىكلەردىن باشقا ، ھازىر كۇنسېرى كېڭىيىۋاتقان بازار ئىگىلىكىنىڭ تۇرتكىسى بىلەن بەزى ئۇيغۇر تىجارەتچىلىرى زامانىۋى پەن ـ تېخنىكىغا تايىنىپ سودا ئۇچۇرلىرىنى ئىگىلەش، ئېلان ـ سەنئەتكە مەبلەغ سېلىپ، تەشۋىقات ۋاستىسى ئارقىلىق سودا يوللىرىنى ئېچىش ۋە كېڭەيتىش، يېڭى مەھسۇلات ئارقىلىق كارخانا ئىناۋىتىنى تىكلەش يولىغا قاراپ ئىلگىرىلىمەكتە.

لېكىن، ئومۇملۇق جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ سودا ـ تىجارەت ئېڭى ئېلىمىزدە 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىن باشلانغان بازار ئىگىلىكىنىڭ تەلىپىگە تولۇق ماسلىشالماسلىق نەتىجىسىدە ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ جەھەتتىن كرىزىس ۋە قىينىچىلىقلارغا دۇچ كەلمەكتە.

ئوبيېكتىپ جەھەتتىن ئالغاندا، تارىختىن بۇيان ئۇيغۇر تىجارەتچىلىرىنىڭ سودا مەبلەغ ئاساسى تۆۋەن بولۇپ، ئۇنىڭ نەرسىسىنى ئېلىپ بۇنىڭغا سېتىشتەك ۋاستىلىك تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن. ئۆزلىرىنىڭ سانائەت ئاساسى بولمىغاچقا، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن سېتىشنى بىر گەۋدىلەشتۇرەلمىگەن. نەتىجىدە، ئېلىمىزدە پىلانلىق ئىگىلىك يولغا قويۇلغان مەزگىللەردە سانائەت مەركەزلەشكەن شائېخەي، گۇاڭجۇ قاتارلىق دېڭىز بويى رايونلىرى ۋە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا ۋاستىلىك سودا ئارقىلىق پۇل تاپقان ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن سېتىش بىر گەۋدىلەشكەن بازار رىقابىتى دەۋرىدە ئۆلارنىڭ قولدىن قولغا ئۆتكۈزۈپ سېتىشتەك ئەنئەنىۋى تىجارىتى ئاقماس بولۇپ قېلىپ، تەدرىجىي ۋەيران بولۇش يولىغا قاراپ يۈزلەندى. يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، دېڭىز ۋە ھاۋا يولىنىڭ ئېچىلىشى بىلەن خارابلىشىشقا يۈزلەنگەن قۇرۇقلۇق يېپەك يولىنىڭ تارىخىي تە-

سىرى ئۇيغۇرلار مەركەزلەشكەن بۇ چەت، بېكىنمە رايوندا تېخىمۇ كۆرۈنەرلىك ئىپادىلىنىپ، بۇ رايوندا يىرىك سودا بازارلىرىنى ئېچىشنىڭ مۇمكىنچىلىكى نۇرغۇن ئەمەلىي قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كەلدى. دەرۋەقە، يۇقىرىقىدەك ئوبيېكتىپ سەۋەبتىن باشقا، بۇگۈنكى كۈندە ئۇيغۇر تىجارەتچىلىكىنىڭ مۇئەييەن كىرىزىسى ۋە قىيىنچىلىققا دۇچ كېلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان تۆۋەندىكىدەك سۇبيېكتىپ سەۋەبلەرمۇ مەۋجۇت:

1) ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە تېخى سودا ـ تىجارەتكە بىر ئىلىم سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىش ئېڭى تىكلەنگىنى يوق. مۇتلەق كۆپ سانلىكى ئۇيغۇر تىجارەتچىلىرىنىڭ بىلىم قۇرۇلمىسى تۆۋەن بولۇپ، ئۇلار بىلىم ئىگىلىكىگە سەرمايە سېلىشنى خالىمايدۇ. شۇڭلاشقا ئۇلار ھازىرقى زامان ئىقتىساد ۋە باشقۇرۇش ئىلىملىرىدىن بىخەۋەر بولۇپ، ئىختىساسلىق لارنىڭ رولىغا سەل قارايدۇ. تىجارەتنى تەقدىرچىلىك ئىدىيىسىگە باغلاپ، پايدا ـ زىيانىنى تەقدىر ـ ئاللانىڭ ئىرادىسىدىن بولدى، دەپ قارايدۇ. مۇئەللىپىنىڭ ئىگىلىشىچە، ھازىر 10 مىليون يۇەندىن يۇقىرى مەبلەغى بار ئۇيغۇر تىجارەتچىلىرىنىڭ ئىچىدە باشلانغۇچ مەلۇماتقا ئىگە بولغانلار تەخمىنەن 65%نى، ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگە بولغانلار 25% — 35%نى، ئالىي مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگە بولغانلار 3% — 5% نى تەشكىل قىلىدىغانلىقى مەلۇم. ئەكسىچە، دۇنياۋى سودىدا روناق تاپقان يەھۇدىيلار، ياپونىيىلىكلەر، كورىيىلىكلەر ۋە باشقىلار ھەتتاكى بالا باققۇچى، ئائىلە خىزمەتچىلىرىگىمۇ ئۆز كەسپى بويىچە ئالىي مەلۇماتلىق بولۇشنى شەرت قىلىدۇ.

2) بۇرنىنىڭ ئۇچىنىلا كۆرۈش ئېڭى. ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ خىلى كۆپچىلىكى «ئەتىكى قۇيرۇقتىن بۈگۈنكى ئۆپكە ياخشى» دەپ قاراشقا ئادەتلەنگەچكە، مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن پايدىسى كۆرۈلىدىغان بىلىم ۋە تېخنىكا قاتارلىقلارغا مەبلەغ سېلىشنى خالىمايدۇ، «سۈنى كۆرمەي تۇغان سېلىش» قا تېخىمۇ قىزىقمايدۇ. يىراق مەنپەئەتكە يۈزلىنىشنى «تەۋەككۈلچىلىك»، «قارامىلىق» دەپ قاراپ، كەڭ سودا يوللىرىنى ئېچىش يوشۇرۇن كۈچىنى قېزىشقا ئەھمىيەت بەرمەيدۇ.

3) يەككىلىك ئېڭى. ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان ھۆكۈم سۈرگەن شەخسنى بىرلىك قىلغان تېرىقچىلىق ئىگىلىكى. كىشىنىڭ تەسىرى ئۇلارنىڭ سودا ئىگىلىكى ساھەسىدە تېخىمۇ كۈچلۈك ئىپادىلەنگەن بولۇپ، بۇ ھال ئۇلارنىڭ بۇگۈنكى دەۋر بازار رىقابىتىدە پۈت دەسسەپ تۇرالماسلىقتەك ئاجىزلىقىنى نامايان قىلدى. دەرۋەقە، ئۇيغۇر تىجارەتچىلىرىدە ئۆزئارا ئىشىنىش، قوللاش، ئىتتىپاقلىشىش، ھەمكارلىشىش ئېڭى سۈسراق بولغاچقا، مەبلەغ يېتىشمەسلىك تۈپەيلىدىن كۆلەملەشكەن سودا بازارلىرىنى ئېچىشقا قۇربىتى يەتمەسلىك مەسىلىسىگە دۇچ كەلمەكتە. ئىشەنچ ۋە ھۆرمەت ئىتتىپاقلىق ۋە ھەمكارلىقنىڭ ئالدىنقى شەرتى. تىجارەت ـ سودا ئىگىلىكىدە شەخس ھەرقانچە پۇلدار بولسىمۇ، پايچىك شەكىلدە ئۈيۈشقان سودا گۇرۇھى ئالدىدا ھېچنېمىگە ئەرزىمەيدۇ، بىزنىڭ مۇتلەق كۆپ تىجارەتچىلىرىمىزدە يەككە ھەرىكەت قىلىش پسىخىكىسى كۈچلۈك بولۇپ، سودىدىن ئىبارەت بۇ خەتەرلىك تار يولدا قىزغانچۇقلۇق بىلەن بىر ـ بىرىنى قىستاپ، «توپىلاڭدىن توقاچ ئوغرىلاش» قا ئادەتلىنىپ قالغان. بۈنداق يەككە ئېلىم ـ سېتىم تىجارىتى ھېچقانچە بايلىق يارىتالمىغاچقا، گويا كى يىلتىزى يوق دەرەخكە ئوخشاش تارىخنىڭ ھەر خىل بوران ـ چاپقۇنلىرىغا بەرداشلىق بېرەلمەي ئاخىرقى ھېسابتا ۋەيران بولۇش ئاقىۋىتىگە دۇچ كېلىدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ سىرتىدا چار بازارچىلىق سودىسى قىلىۋاتقان يەككە تىجارەتچىلەر سودا بازارلىرىنى ئېچىش ۋە مال زاكاز قىلىشتا گويا كى پارتىزانلاردەك يوشۇرۇن ھەرىكەت قىلىدۇ. ھەتتا ئاتا ـ بالىلار ئوتتۇرىسىدىمۇ سودا مەخپىيەتلىكى بولىدۇ، بىر ـ بىرىنىڭ شەپسىنى سېزىپ قالسا «پېشكەللىك» دەپ قارايدۇ. بىر زاۋۇت ـ كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتى ياخشى بولغان تىجارەتچىلەر ئۆزئارا بىر ـ بىرىدىن قىزغىنىشىپ، ئوخشىمىغان باھادا سېتىۋېلىشقا رازىكى، ئۇلار ئۆزئارا ھەمكارلىشىپ بىر قوللۇق، بىر تىللىق بولۇپ، توختاملاشماقچى بولغان زاۋۇت ـ كارخانا ئالدىدا ئىناۋەت تىكلەشكە رايى بارمايدۇ. نەتىجىدە «ئالتە قاغا پوق تالاشسا، ئوۋچىغا پايدا» بولغاندەك ئىش يۈز بېرىدۇ. بۈنداق ئاچچىق تەجرىبە ـ

ساۋاقلارنى ئۇيغۇر تىجارەتچىلىرى تېخى چوڭقۇر ھېس قىلغىنى يوق. ئالايلۇق، شەھىرىمىزدە «ئارمان» غا ئوخشاش مەلۇم دائىرىدە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن سېتىشنى بىر گەۋدىلەشتۈرگەن شەخسىي كارخانىلار خېلى كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەم ئوزۇقلۇق ھەم شېپالىق رولى بار يېشىل يېمەكلىكلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش بىلەن ھەرىكەت قىلغاچقا، كەرىپورغا ئوخشاش كۆلەمليشكەن سودا بازارلىرىنى ئېچىشقا قادىر بولالمىغان. بۇنداق بىر تېپىلىق سودا كارخانىلىرى پاي ھەسسىدارلىق ئاساسىدىكى چوڭ سودا گۇرۇھىغا ئايلىنالمىسا، ھازىرقى دۇنياۋى بازار رىقابىتىدە ماركىسى كۆپ خىل، مەزمۇنى بىر بولغان «قۇۋۋەت تالقانلىرى» يەنە قانچىلىك پۇت دەسسەپ تۇرالايدۇ؟ شۇنى تەكىتلەش كېرەككى، ئەگەر كارخانچىلار ئۆمۈرلۈك رونىق تېپىشنى نىشانلىسا، ئالدى بىلەن بىر ـ بىرىنىڭ قەلبىنى ئايرىپ تۇرىدىغان يەككىلىكتىن ئىبارەت بۇ قاشا تامنى ئۆرۈپ تاشلىشى كېرەك.

بۇ يەردە ئاپتور ئۆزىنىڭ 1999 ـ يىلى سېنتەبىر ئايلىرىدا ئالمۇتا شەھىرىدە زىيارەت قىلغان بىر ئۇلگىلىك تېپىنىڭ ئىش ئىزلىرىنى قىستۇرما قىلىدۇ. ئالمۇتا شەھىرىدە «ئۇيغۇرلارنىڭ پەخىرلىك ئوغلانى» دەپ تەرىپلىنىدىغان دىلمۇرات قوزىيېۋ ئاتالىق ئاتاقلىق بىر كارخانچى بار. ئۇ ھازىر خەلقئارالىق رىقابەت كۈچىگە ئىگە بولغان قازاقىستاندىكى داڭلىق كارخانا گۇرۇھى — «بېنت» («AQ«Beht») ئاكسىيە گۇرۇھىنىڭ باش لىدېرى. بۇ كارخانا ئەسلىدە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدە قۇرۇلغان دۆلەت ئىگىلىكىدىكى تۆمۈر ـ بېتون قۇرۇلمىلىرىنى ئىشلەش بازىلىرىدىن بىرى ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغاندىن كېيىن بۇ كارخانا بىر مەزگىل ئىشلەپچىقىرىشتىن توختاپ قېلىپ، زاۋۇت ئۈسكۈنىلىرى تالان ـ تاراجغا ئۇچراشقا باشلىغان. ئەرمەن، قازاق قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ توققۇز كارخانچىسىدىن تەركىب تاپقان ھەسسىدارلىق گۇرۇھى پاي قوشۇش يولى بىلەن بۇ چوڭ زاۋۇتنى سېتىۋېلىپ، قازاقىستان بويىچە خۇسۇسىيلار ئىگىلىكىدىكى ئەڭ چوڭ «بېنت» ئاكسىيە گۇرۇھى» بولۇپ ئۈيۈشقان. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار قازاقىستاندا بىرىنچى

بولۇپ، دۆلەتنىڭ چوڭ كارخانىلىرىنى خۇسۇسىيلاشتۇرۇشنىڭ مۇقەد-دىمىسىنى ئېچىپ بەرگەن. بۇ ئاكسىيە گۈرۈھى بىر يۈرۈش ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى يولغا قويۇپ، خەلقئارا بازار سىستېمىسىنىڭ ھازىرقى قىيىن شەرت ـ شارائىتلىرىغا قارىماستىن، گېرمانىيىنىڭ دۇنياغا داڭ-لىق «فوسلور» (Focolo) تۆمۈر ـ بېتون ئىشلەپچىقىرىش شىركىتى بىلەن تېخنىكىلىق جەھەتتىن ھەمكارلىشىپ، گېرمانىيە تېخنولوگ-يىسى بويىچە تۆمۈر ـ بېتون مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىرىشتا دۇنيانىڭ ئەڭ ئالدىنقى سەۋىيىسىگە يەتكەن ۋە ئۇلار ئىشلەپچىقارغان «TEG80» تۇرۇبىسى دۇنيانىڭ يېڭى مەھسۇلاتى سۈپىتىدە يۇقىرى ئۆلچەملىك خەلقئارا تۇرۇبا كاتالوگىغا كىرگۈزۈلگەن. مەزكۇر « BEHT — FOCOLO» ئاكسىيە گۈرۈھى دىئامېتىرى 800 مىللىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 5 مېتىر-لىق تۆمۈر ـ بېتون تۇرۇبىلىرىدىن يىلىغا 120 كىلومېتىر تۇرۇبا، 1000 كۇب مېتىر تۆمۈر ـ بېتونلۇق رېلىس بېكىتكۈچ ئىشلەپچىقىرىپ، 22 مىليون ئامېرىكا دوللىرىلىق تاۋار مەھسۇلات قىممىتى يارىتىدۇ. «بېنت» ئاكسىيە گۈرۈھىنىڭ تاۋارلىرى سۈپىتىنىڭ يۇقىرىلىقى، ئىشلىتىش قەرەلىنىڭ ئۇزۇنلۇقى، تەننەرخىنىڭ تۆۋەنلىكى، قۇراشتۇ-رۇشتىكى ئەمگەك سەرپىياتىنىڭ ئازلىقى قاتارلىق ئەۋزەللىكلىرى بىلەن خەلقئارا بازار رىقابىتىدە ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ كەلمەكتە. مەھسۇلاتلا-رىنىڭ كۆپچىلىكى چەت ئەللەرگە ئېكسپورت قىلىنماقتا. بۇ ئاكسىيە گۈرۈھىدا ئۇيغۇر يىگىتى دىلمۇرات قوزىيېۋنىڭ پاي نىسبىتى 60% نى ئىگىلەيدۇ.

«بېنت» ئاكسىيە گۈرۈھى قارمىقىدا يەنە «قازاق ـ ئىسرائىل بىر-لەشمە گۈرۈھى»ـــ«بېنتـــئانات» نامىلىق زامانىۋى توخۇ فېرمىسى قۇ-رۇلغان بولۇپ، ئۇ تېخنىكىلىق كۇچ ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمدارلىقى جەھەتتە دۇنيادىكى ئۇچ چوڭ قۇش فېرمىسىنىڭ بىرى سانىلىدىكەن. بۇ فېرما ئىسرائىلىيىنىڭ ئەڭ يېڭى تېخنىكىسىنى قوبۇل قىلغان بولۇپ، تۇخۇمدىن گۆش توخۇسىغا ئايلانغىچە بولغان ۋاقتىنى 42 كۈنگە قىس-قارتىپ، دۇنيانىڭ شۇ خىلدىكى مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش رېكورتى

بولغان 45 كۇنلۇك ئۆلچەمنى بۇزۇپ تاشلىغان. بۇ فېرما يىلىغا 3 مىڭ تونىنا توخۇ گۆشى، 4 مىليون دانە تاۋارلىق تۇخۇم، 3 مىليون دانە ئىنكوباتسىيىلىك تۇخۇم، 1 مىليون دانە چۈجە ئىشلەپچىقىرىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا، ياۋروپا بازارلىرىنى ئىگىلىگەن. بۇ فېرمىنىڭ پۈتكۈل خىزمەت ھالقىلىرى تولۇق ماشىنىلاشقان ۋە يۇرۇشلەشكەن بولۇپ، ئادەم كۈچى بىلەن ئىشلىنىدىغان خىزمەتنىڭ سالمىقى 10% كېمەيدۇ. «بېنت — ئانان » توخۇ فېرمىسى يەنە 4 مىڭ گېكتارغا يېقىن 38 بېلىق كۆلىنى باشقۇرۇپ، يىلىغا 300 تونىدىن ئارتۇق سورتلۇق بېلىق ئىشلەپچىقىرىدۇ. ئۇنىڭدىن تاشقىرى بۇ فېرما 10 مىڭ گېكتار تېرىلغۇ يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىپ، توخۇ يېمىدىن باشقا، يىلىغا ئىككى مىڭ تونىنا سىرىق پۇرچاق، ئۇچ مىڭ تونىنا كوممىقوناق، 500 تونىنا ئاپتاپېرەس مېيى ئىشلەپچىقىرىپ بازارنى تەمىنلەيدۇ. ئۇلار ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلارنىڭ ھەممىسى «يېشىل يېمەكلىك» بولۇپ ، دۇنيانىڭ تاۋار ئىگىلىكىدە يۇقىرى ئىناۋەت قازانغان. قازاقىستان جۇمھۇرىيىتى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئايرىلىپ چىققاندىن بۇيانقى 10 يىل ئىچىدە ھەر قايسى ساھەلەردە كۆرۈنەرلىك تۆھپە يارىتقان 10 مەشھۇر شەخسنى باھالاش پائالىيىتىدە دىلمۇرات قوزىيېۋ ئالدىنقى ئورۇننى ئىگىلەپ، دۆلەتلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن ھەمدە ئۇ باشقۇرغان «بېنت » ئاكسىيە گۇرۇھى قازاقىستاندىكى 1500 دىن ئارتۇق چوڭ تىپتىكى سانائەت كارخانىلىرى ئىچىدە 3 ـ ئورۇننى ئىگىلىگەن. ئەتراپتىكى دوستلىرى تەرىپىدىن «دىلمۇرات يېۋرەي» دەپ سۆيەتلىنىدىغان بۇ جاسارەتلىك، مەسئۇلىيەتچان باش لىدىر ئۆز ئەتراپىدىكى ھەر قايسى مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان مۇتەخەسسىس بۇرادەرلىرى ۋە 1000 دىن ئارتۇق ئىشچى دوستلىرى ئارىسىدا يۈكسەك ئىناۋەتكە ئىگە.

دىلمۇرات قوزىيېۋنىڭ ئىگىلىك تىكلەش مۇساپىسى شۇنداق بىر ھەقىقەتنى تونۇتتىكى، ئىقتىسادىي رىقابەتنى ئۆزەك قىلغان بۈگۈنكى دۇنياۋى ئىسلاھات كەسكىن بىر جەڭ مەيدانى بولۇپ، بۇ جەڭدە ئۆزلۈك ئېڭى رامكىسىدىن بۆسۈپ چىقىپ كوللېكتىپ ئاڭنىڭ قۇدرىتىگە تا-

يانغانلار، زىچ ھەمكارلىشىپ ئىچكى ۋە تاشقى ئىنېرتسىيىلىك كۈچ ھاسىل قىلالىغانلار غەلىبە قىلىدۇ؛ «ئاكاڭ قارىغاي بىرىنچى» دەپ دوند-كىخوتتەك يەككە جەڭگە ئاتلانغانلار، باشقىلارغا سەت كۆزى بىلەن قاراپ ئۆز نەپسىگە چوغ تارتقانلار ھالاك بولىدۇ. ئويلاپ باقايلى، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە دىلمۇراتچە ئىگىلىك تىكلەش ئېڭىغا ئىگە كارخانچىلىرىمىز دىن قانچىسى باردۇر؟

4) ناتوغرا (غەيرىي) رىقابەت ئېڭى. توغرا لىنىيىلىك بازار رىقابىتى ئىقتىسادىي ئىگىلىكىنى گۈللەندۈرۈشنىڭ تۈپ ئاساسلىرىدىن بىرى. رىقابەت ئېڭى ئىزدىنىش، يېڭىلىق يارىتىش، يول ئېچىش، ئىجادكارلىق ۋە دادىللىق بىلەن بوشلۇقنى تولدۇرۇش ئاڭلىقلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مۇشۇنداق توغرا رىقابەت ئېڭى ھەدەپ باشقىلارغا ئورا كولايدىغانلار، قۇرۇق ھەيۋە بىلەن تېرە تاراقشىتىپ باشقىلارنى بوزەك قىلىدىغانلار؛ باشقىلارنىڭ نەتىجىسىنى كۆرسە لازا يەۋالغاندەك ئىچى ئېچىشىدىغانلار؛ ئۆردەكنىڭ مېڭىشىنى دورايمەن دەپ چاتىرقى يىرىلىپ كەتكەن ئەخمەق كەكلىككە ئوخشاش «يوتقانغا قاراپ پۇت سۇن» مايدىغانلار، تېخىچە «ئاق تاغلىق»، «قارا تاغلىق» لارنىڭ ئاللىقاچان ئەبجىقى چىقىپ كەتكەن بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ روھىي بېكىنمىچىلىك پاتقىقىغا پاتقانلار، «پۇل بولسا جاڭگالدا شورپا» دەپ ، تەييارغا ھەييار بولۇش نىيىتىدە «ئېچىل داستىخىنىم » غا سەجدە قىلىپ غەپلەت ئۇيقۇسىدا ياتقانلار، ئۆزئارا تۆر تالىشىپ نىزا ئۇرۇقىنى چاچقانلار ... بىلەن ھەرگىز سىغىشالمايدۇ. بىزنىڭ ئۇيغۇر تىجارەتچىلىرىمىزدە ھەمكارلىق، ئورتاق بېيىش ئاساسىدىكى ئىلمىي رىقابەت ئېڭى سۇس، بىر كارخانچى روناق تاپسا، باشقىلار ئۇنىڭغا مەدەت بېرىپ قوللاش ئورنىغا ھەسەتخورلۇق بىلەن ئۇنىڭغا پىتنە ـ ئىغۋا، تۆھمەت تاشلىرىنى ياغدۇرىدۇ. ھەتتا ئۇنى تۇنجۇقتۇرۇۋېتىش ئۈچۈن قاچىسىغا زەھەر سېلىپ قويۇشتىن يانمايدۇ. شەھىرىمىزدىكى «گۈزەل ھايات» رېستورانى ھەققىدىكى پىتنە ـ ئىغۋا بىلەن «ئاۋال» تېز تاماقخانىسىدا يۈز بەرگەن زەھەرلىنىش پاجىئەسى بۇنىڭ دەلىلى. شەھىرىمىزدە يەنە بىر ـ بىرىگە ياندىشىپ، بىرىدىن بىرى ئېگىز

سودا بىنالىرىنىڭ بەس ـ بەستە قۇرۇلۇۋاتقانلىقىنى كۆرىسىز. ئۇنىڭ بەزىلىرى بىر ـ بىرىدىن ئۈستۈنلۈك تالىشىدىغان ئىچكى رىقابەت كۈچىدىن تۆرەلگەن بولۇپ، بىنا خوجايىنلىرىنىڭ ئېڭىدا پايدىدىن كۆرە بىر ـ بىرىنى زىيانغا ئۇچرىتىشنى ئويلاشتەك غەيرىي رىقابەت ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن. بىر ئۆي ـ يەر مۈلۈك تىجارەتچىسى شەھەرنىڭ مەركىزىي كوچىلىرىدىن بىرىگە جايلاشقان چېقىلىشقا تېگىشلىك بىر كونا قۇرۇلۇش ئورنىنىڭ سېتىلىدىغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇنى سېتىۋېلىش نىيىتىدە بۇ يەرنىڭ خوجايىنى بىلەن ئالاقىلىشىپ سېتىۋېلىش توختامى تۈزۈشمەكچى بولۇپتۇ. ئىككى تەرەپ كېلىشىم تۈزۈش مەزگىلىدە بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ قالغان يەنە بىر پۇلدار سودىگەر تۈيۇقسىز ئارىغا قىستۇرۇلۇپ، بۇ يەرنىڭ ئەسلىي پۇتۇشكەن باھاسىدىن 100 مىڭ يۇەن ئارتۇق بېرىش ھېسابىغا سېتىۋالماقچى بولۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ، بۇ بىر پارچە يەر ئىككى سودىگەرنىڭ تالىشىش ئوبيېكتى بولۇپ قېلىپ باھاسى ھەسسىلەپ ئۆرلەپ كېتىپتۇ. « قېنى قايسىمىز كۆچلۈك» دەپ بىر ـ بىرىگە قىلچە يول بەرمىگەن بۇ ئىككى رىقابەتچى ئاخىرقى ھېساباتا ئۆزلىرىنىمۇ ۋە يەر خوجايىنىنىمۇ ئېغىر زىيانغا ئۇچرىتىپتۇ. بۇنى قانداقمۇ توغرا رىقابەت دېگىلى بولىدۇ.

5) قانۇن ئېڭى. ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە سودا ـ تىجارەت قەدىمدىن تارتىپ قانۇنىي تەرتىپ بويىچە ئېلىپ بېرىلغان. بۇيۇك مۇتەپەككۇر يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇندىن مىڭ يىللار ئىلگىرى قانۇن دۆلەتنى تۇزۇش ۋە گۈللەندۈرۈشنىڭ تۈپ كاپالىتى ئىكەنلىكىنى، قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەمنىڭ باراۋەرلىكىنى قەيت قىلىپ ئۆتكەن. دەرۋەقە، بۈگۈنكى دۇنيادا ھەممە كىشى قانۇننىڭ تولىمۇ مۇھىملىقىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلماقتا. خۇددى تەڭشىگۈچ تاياقسىز ھەر قانداق دارۋاز ئېگىز دار ئۈستىدە ماڭالمىغاندەك ، قانۇنمۇ پۈتكۈل جەمئىيەت ئەزالىرى ئارىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى تەڭشەپ تۇرىدىغان تەڭشىگۈچ ھېسابلىنىدۇ. بۇ تەڭشىگۈچسىز ھەر قانداق كىشى ئۆزىنىڭ قەدىر ـ قىممىتىنى تاپالمايدۇ. دۆلەتتە تېخى مۇكەممەل قانۇن ـ تۈزۈم تۇرغۇزۇلمىغان ھەمدە

كىشىلەردىمۇ تولۇق قانۇن كۆزقارىشى تىكلەنمىگەن ئۆتمۈش دەۋرلەردە پۈتكۈل ساھەلەرگە ئوخشاش تىجارەتچىلەر تەبىقىسى ئارىسىدىمۇ ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن مىراس قالغان لەۋز قىلىش، گۇۋاھلىق بېرىش، ۋىجدانىي جاۋابكارلىق، ئېتىقاد، ئىمان ... دېگەنلەر ئەنئەنىۋى تۆرۈ (TORU—قانۇن ـ تۈزۈم) سۈپىتىدە قارىلىپ كەلگەن. ۋەھالەنكى، 20 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلانغان بۈگۈنكى بىلىم ئىگىلىكى دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن، مۇتلەق نوپۇزغا ئىگە قانۇن ـ تۈزۈم ئالدىدا بۇنداق ئەنئەنىۋى ۋاستىلەر كارغا كەلمەس بولۇپ قالدى. 50 ـ يىللارنىڭ بېشىدا پۈتۈن دۇنيادا زىلزىلە پەيدا قىلغان ھىندىستاننىڭ «سەرگەردان» فىلىمىدە «قانۇن ۋىجدانىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ» غانلىقى ئىپادىلەنگەنىدى. دەرۋەقە، بۈگۈنكى دۇنيانىڭ زامانىۋى مەدەنىيەت ئېڭى جەمئىيەتنىڭ پۈتكۈل ئىجتىمائىي فورماتسىيىسىدە زور ئۆزگىرىشلەرنى ھاسىل قىلدى. دۇنيانىڭ كۆپ قۇتۇپلىشىشى كىشىلەر ئارىسىدا رىقابەت ئېڭىنى كۈچەيتىپ، ئەنئەنىدىن ياتلىشىش كەيپىياتىنى پەيدا قىلدى. بۇنداق رەھىمسىز رىئاللىق ئالدىدا قانۇننىڭ كۈچ ـ قۇدرىتى ۋە زۆرۈرىيىتى كىشىلەر تەرىپىدىن تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلىندى. شۇڭا دۆلىتىمىزمۇ قانۇننىڭ ئىناۋىتىنى تىكلەش يولىدا ناھايىتى زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىۋاتىدۇ. لېكىن بىزدە ئومۇميۈزلۈك مەدەنىيەت ساپانىڭ تۆۋەنلىكى، ئەنئەنىۋىلىك قارىشىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، كوللېكتىپ ئاڭنىڭ سۇسلىقى، دۆلەت ھېسسىياتىنىڭ ئاجىزلىقى، قىممەت قاراشنىڭ تار ۋە كەمتۈكلۈكى ... تۈپەيلىدىن تېخى قانۇننىڭ نوپۇزى ۋە كۈچى كىشىلەرنىڭ ھەربىر مىزانىغا ئايلىنالمىغان. قانۇن ئېڭى دېگەن بۇ ئۇقۇم ھەممە كىشى دۆلەتنىڭ قانۇن ـ نىزاملىرىنى تولۇق بىلىشىنى ئالدىنقى شەرت قىلغان ھالدا، دۆلەت مېخانىزمىنى تەرتىپكە سېلىش، ھۆكۈمەت بىلەن پۇقرانى بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرۇش، پۇقرالارنىڭ ھوقۇق ـ مەجبۇرىيەتلىرىنى ھەقىقىي كاپالەتكە ئىگە قىلىش ، ئۆزىنى قوغداش ۋە چەكلەش ئاڭلىقلىقىنى يېتىلدۇرۇش، توغرا ۋە داغدام يول بىلەن گۈزەل كېلىچەك يارىتىش ... قىسقىسى، غايىۋى جەننەت تىمسالىدىكى مەدەنىيەتلىك جەمئىيەت بەرپا

قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا قانۇنغا يۈكسەك ئېتىبار بىلەن قاراش پۈتۈكۈل جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ مۇقەددەس بۇرچى. ئۇيغۇر تىجارەتچىلىرى ئارىسىدا قانۇن كۆزقارىشىنىڭ ئاجىزلىقى تۈپەيلىدىن يېقىنقى يىللار مابەينىدە كېلىپ چىققان پاجىئەلەر كىشىنى چۆچۈتىدۇ.

1 ـ سۈرەت:

جۇڭگو خەلق بانكىسىدىن باشقا، شەخسلەرنىڭ دوللارچىلىق (چەت ئەل پۇللىرىنى ئېلىپ ـ سېتىش) تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىشى قانۇن جەھەتتىن چەكلەنگەن، بۇ قانۇنسىز تىجارەتنى «كەسىپ» قىلىۋالغانلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئۇيغۇر تىجارەتچىلىرىدىن ئىبارەت. بۇ قانۇنسىز تىجارەت ئۇلارنى تېخىمۇ ئېچىنىشلىق ئاقىۋەتكە دۇچار قىلدى. قانۇن ئارقىلىق ئۆزىنى قوغداش ۋە چەكلەشنى بىلمىگەن ياكى بىلسىمۇ ئەمەل قىلمىغان بۇ «دوللارچىلار» دىن نەچچە ئون كىشى چېكىدىن ئاشقان ۋەھشىي بۇلاڭچى ئۇنسۇرلارنىڭ ئوقىغا يەم بولدى، نەچچە مىليونلۇق مال ـ دۇنياسىدىن ئايرىلدى...بۇ ئېچىنىشلىق تراگېدىيىدىن ئۇلار تېخى تولۇق تەجرىبە ـ ساۋاق ھاسىل قىلمىدى. پۈتۈن مەملىكەتنى زىلزىلىگە سالغان «ئۇرۇمچى چېگرا رايون مېھمانخانىسى» قورۇسىدا يۈز بەرگەن «بەي باۋشەننىڭ قوراللىق بۇلاڭچىلىق ۋەقەسى» ھېلىمۇ بىزنىڭ ئېسىمىزدە، بۇ دوللار بۇلاش پاجىئەسىدە بىگۇناھ پۇقرالاردىن بەش كىشى ئۆلۈپ، بىر قانچە كىشى ئېغىر يارىلانغان.

2 ـ سۈرەت:

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغاندىن كېيىن، بىر مەزگىل رۇسىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىدە ئىقتىسادىي تەرتىپ قالايمىقانلىشىپ كەتتى. مۇشۇ پۇرسەتلەردە «سوۋېت تىجارىتى» بىلەن شۇغۇللانغان ئۇيغۇر كۆپىيىپ، خېلى كۆپ نەپكە ئېرىشتى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى بۇ تۈيۇقسىز كەلگەن « ئامەت »تىن ئېسىنكىرەپ قانۇنغا پەرۋا قىلماي تورنى بارغانسېرى كەڭ يايدى. قانۇنىي رەسمىيەتلەرگە سەل قاراپ، قانۇن ئارقىلىق ئۆزىنى قوغداش يوللىرىنى ئاچمىغاچقا، خېلى كۆپ بېيىغان ئۇيغۇر تىجارەتچىلىرى چەت ئەل قويمىچىلىرىنىڭ ئالدىمىغا چۈشۈپ

قېلىپ، مال ـ دۇنياسىدىن ئايرىلىپ ۋەيران بولدى، قانۇننىڭ سىرتىدىكى بۇنداق تەۋەككۇلچىلىك «شاڭخەيچىلەر» دەپ ئاتالغان ئىچكىرى ئۆلكە ـ شەھەرلەردە تىجارەت قىلىۋاتقانلار ئارىسىدىمۇ كۆپلەپ يۈز بەردى. ھەتتا مۇشۇ خىل تىجارەت يولىدا جېنىدىن ئايرىلغانلارمۇ كۆپ.

3 ـ سۈرەت:

مەلۇم بىر شەھەردىكى بىر ئائىلىدە تۆت ئوغۇل قېرىنداش «سېـ نىڭ ـ مېنىڭ» دېيىشمەي، بىر تىللىق، بىر دىللىق بولۇپ ئورتاق تىـ جارەت قىلىشقان. ئۇلارنىڭ بىرسى چەت ئەلدە، بىرسى ئىچكىرىدە دائىم ـ لىق تۇرۇپ مال مەنبەلىرىنى قېزىش ۋە سېتىۋېلىشقا مەسئۇل بولغان . قالغان ئىككىسى ئۆز شەھىرىدە دۇكان ئېچىپ كەلگەن مالالارنى ئوبوروت قىلغان. ئۇلار بىرلىشىپ تاپقان تاپاۋەتنى ئانىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتـ كۈزگەن. بارلىق كىرىم ـ چىقىم ئانىسىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە بولـ غان. دېمەك، ئائىلە ھېسسىياتى ئۇلارنى بىر ـ بىرىگە مەھكەم باغلاپ، ئورتاق تىل ۋە ئورتاق نىشانغا ئىگە قىلغان. ئانىنىڭ ھىمايىسى ۋە بىر تۇغقانلىق رىشتى ئاستىدا ئۇلارنىڭ سودىسى روناق تېپىپ شۇ شەھەرنىڭ داڭلىق بايلىرىغا ئايلانغان. بىر قانچە يىللاردىن كېيىن بۇ قەسىرنىڭ تۇۋرۇكى بولغان ئانا ۋاپات بولغاندىن كېيىن، بىرىنچى چوڭ ئاكا بولغۇچى بۇ «خەزىنە» نىڭ باشقۇرغۇچىسى بولۇپ قالغان. ئۇلار بىر تۇغقانلىق مېھىر ـ مۇھەببەت ۋە ۋىجدان ـ ئىمانىنى ھەممىدىن ئۇلۇغ بىلىپ، قا ـ نۇنىي يول بىلەن ئورتاق خەزىنىنى تۆت بىر تۇغقانىنىڭ ئىگىلىك ھەققى بويىچە ئايرىپ قويۇشقا مۇۋاپىق دەپ قارىسىمۇ، لېكىن ھېچقايسىسى بۇ تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا جۇرئەت قىلالمىغان. چەت ئەلدە تۇرۇپ سودا قىلىۋاتقان تۆت ئوغۇلنىڭ بىرسى سودىدا كېلىشمەسلىككە ئۇچراپ، خېلى كۆپ زىيان تارتقانلىقى ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى يوشۇرۇن زىددىيەت ـ نىڭ پارتلىشىغا سەۋەب بولغان. ئۇلار شۇنىڭ بىلەن ئورتاق مىراسنى بۆلۈشمەكچى بولغان. بىر ـ بىرى بىلەن شۇنچىلىك ئىجىل ـ ئىناق ئۆـ تۈشكەن بۇ تۆت بىر تۇغقان بايلىق ـ پۇل ئالدىدا كۆزلىرى قىزىرىپ، «سېنىڭدىن مېنىڭ ئەجرىم كۆپ» دېيىشىپ، ئوت بىلەن سۇدەك

ئۆچلىشىپ قالغان. ئۇلارنى ئەل ـ جامائەتمۇ كېلىشتۇرەلمىگەن. ئاخىرىدا ئۇلار تاياق ـ توقماق كۆتۈرۈشۈپ، بىر ـ بىرىنى ئۆلتۈرۈۋەتمەكچى بو-لۇشقان. ھەتتا ئۇلارنى قانۇنمۇ قايىل قىلالمىغان، مۇشۇنداق ئىناق بىر تۇغقانلارنى شۇ ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويغان سەۋەب زادى نېمە؟ مېنىڭچە، ئىشىنىڭ بېشىدىلا ۋىجدانىنى قانۇن ئورنىغا قويغانلىقى، قانۇننىڭ ماھە-يەتلىك كۈچىگە ئېتىبارسىز مۇئامىلە قىلغانلىقى، ئىنسان ماھىيىتىنى قانۇن لوگىكىسى بويىچە چۈشەنمىگەنلىكى، قانۇندىن كۆرە ھېسسىياتنى چوڭ بىلگەنلىكى، ئەنئەنىۋى ئاڭنى زامانىۋى ئاڭنىڭ ئورنىغا دەسسەت-كەنلىكى قاتارلىقلار ئاساسىي سەۋەب بولسا كېرەك.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يەنە ئۇيغۇر تىجارەتچىلىرى تەبىقىسى ئارد-سىدا نۇرغۇن پاجىئەلىك سۈرەتلەر بار. بۇ سۈرەتلەر بىزگە ئۇيغۇر سودا ـ تىجارىتىنى تېخىمۇ گۈللەندۈرۈشتە قانۇن ۋاستىسىغا تايىنىشنىڭ مۇھىملىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

تەلقىن: ئۇيغۇرلار تارىختا سودا ـ تىجارەتتىكى ماھىرلىقى ۋە چې-ۋەرلىكى بىلەن شۆھرەت تاپقان بولۇپ، بۇ ئەنئەنە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتىدۇ. دەرۋەقە، سودا ـ تىجارەتنىڭ مىللىي ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇ-رۇشتىكى ئورنى ۋە رولى ناھايىتى چوڭ. بۈگۈنكى ئىسلاھات روھى، بازار ئىگىلىكى ھەممە كىشىنى ئىزدىنىپ يول ئېچىشقا، ئىقتىسادىي رىقابەت ئالدىدا تىك تۇرۇپ ئۆستۈنلۈك ئىگىلەشكە ئۈندەيدۇ. بۇ رىقابەت جەڭگاھىدا روھىي بېكىنمىچىلىك ئىچىدە باشقىلاردىن شەپقەت تىلەپ «ئېتىبار» نى كۈتۈپ ياتقانلار ھالاك بولىدۇ. دۇنيانىڭ ئەقىل قەدىمگە ماس ھالدا ئۆز-لۈكسىز ئىزدىنىپ ئەقىل بۇلىقىنى ئاچقانلار گۈللەپ ياشنايدۇ. ئادەتتە-كى بىر دېھقان، ئادەتتىكى بىر سودىگەر، ئادەتتىكى بىر ئىشچى بولۇش ئانچە قىيىن ئەمەس، ھەممىدىن قىيىنى ۋە ئەھمىيەتلىكى ھەقىقىي مە-نىدىكى ساپالىق دېھقان، ساپالىق سودىگەر، ساپالىق ئىشچى...بولۇش، چۈنكى ساپا بىر شەخسنىڭ ئەقلىي ۋە روھىي كامالىتىنىڭ كونكرېت ئىپادىسى، ئۇ مىللىي ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ قۇرىماس ئېنېرگىيە-سى، پۈتكۈل مەدەنىيەت كارىدورىنىڭ نۇرلۇق دەرۋازىسى بولغان ماڭارىپ

ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. شۇڭا مائارىپ ئارقىلىق ئۆزىنى قوراللاندۇ. رۇش، مائارىپنى قوللاش ۋە ھىمايە قىلىش ھەرقانداق غۇرۇرلۇق بىر ئىنسانىنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مۇقەددەس بۇرچى. مانا شۇ بۇرچ ھەر قانداق بىر كىشىنى تىنىمسىز ئىشلەشكە، ئۆزلۈكسىز ئىزدىنىشكە، ئۆز قىممىتىنى يارىتىشقا ئۇندەيدۇ.

ئۇچىنچى باب

يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىنىش، ئولتۇراقلىشىش مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىشلەر

§1. يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىشلەر

يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتى ئومۇمەن ئىنسانلارنىڭ ئۆزىدىكى تۇغما فىزىئولوگىيىلىك تەلىپىدىن ھاسىل بولىدىغان بىر خىل تەبىئىي ئېقتىدار ھېسابلىنىدۇ. ئىنسان ئالەمگە بىنا بولغاندىن تارتىپلا خۇددى باشقا جانلىقلارغا ئوخشاش ئوزۇقلىنىشقا موھتاج بولغان. ئەمما ھايۋانلارغا ئوخشاش نېمە تاپسا شۇنى يەيدىغان ئوزۇقلىنىش ئېڭى ۋە ئادىتى شەكىللەنمىگەن قەدىمكى ياۋايىلىق ـ ۋاراڭارلىق دەۋرلىردە يېمەك ـ ئىچمەك تېخى «مەدەنىيەت» كاتېگورىيىسىگە كىرمىگەن. ئىنسانغا خاس يېمەك ـ ئىچمەك ئادىتىنىڭ بىزنىڭ نەزەرىمىزدىكى قىممەت قاراش، غايە، يۆكسەك ئېستېتىكىلىق ۋە ئەخلاقىيلىق مەنسىدىكى مەدەنىيەت بولۇپ شەكىللىنىشى ئىنسانىيەت تارىخىي مۇساپىسىنىڭ كېيىنكى ناھايىتى ئاز ۋە چەكلىك بىر قىسمى بولغان «سىۋىلىزاتسىيىلىشىش»①ـــ مەدەنىيىلىك ھەزارەت (Civilization) دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. دېمەك، ئىنسانىيەت جەمئىيىتى سىۋىلىزاتسىيىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن ھەقىقىي مەنىدىكى يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتى بارلىققا كەلگەن. يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتى ئەنئەنىۋىلىككە، دەۋرىيلىككە، نىسپىي ئۆزگىرىشچانلىققا ۋە مىللىي خاسلىققا ئىگە بولىدۇ. تۇرمۇش

① ئىنگلىز تىلىدىكى «Civilization» ئاتالغۇسى خەنزۇچىدىكى « 文明 » غا تەڭ بولۇپ، ئىنسانلارنىڭ دۇنيانى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ماددىي ئىجادىيەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئەرەبچىدىكى «ھەزارەت» نىڭ مەنىسىگە تەڭ.

ئۇسۇلىنىڭ ئوخشىماسلىقى، جۇغراپىيىلىك ياشاش شارائىتى، دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىكى پەرق ۋە نىسپىي گېنىئالوگىيىلىك پەرق (بۇ ما-ھىيەتلىك ـــ ھادىسە ئەمەس) قاتارلىقلار يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىدىكى مىللىي خاسلىق (ئوخشىماسلىق) نى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان مۇ-ھىم ئامىللاردۇر.

بولۇپمۇ ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش ئۇسۇلىدىكى ئوخشىماسلىق بىلەن جۇغراپىيىلىك شارائىت جەھەتتىكى ئوخشىماسلىق ئاساسلىق ئامىل ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئىككى ئامىل ھەتتا بىر مىللەت، بىر دىن تەۋە-لىكىدىكى خەلقلەر ئارىسىدا يېمەك ـ ئىچمەك جەھەتتىكى ئوخشىماسلىق (يەرلىك ئالاھىدىلىك) نى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، مەسىلەن، ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرى موڭغۇل دالاسىنىڭ كەڭ كەتكەن قۇملۇق، يايلاق ۋە چۆللۈكلىرىدە ئاساسەن كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن مەشغۇل بولغان. تەبىئىيكى، ئۇلارنىڭ ئاشۇ «يايلاق مەدەنىيىتى» چەمبە-رى ئىچىدىكى يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەك، ئولتۇراق ئۇيۇ قاتار-لىق تۇرمۇش مەدەنىيىتى ئاشۇ چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىشى شەرت ئىدى. مۇشۇ مەزگىلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق يېمەك ـ ئىچمىكى گۆش، سۈت، قىمىز بولۇپ، كېيىن ئوتتۇرا تۇزلەڭ-لىك تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئانچە ـ مۇنچە گۈرۈچ، بۇغداي، تېرىق قاتارلىق دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى يېيىشنى قوشۇمچە قىلدى. بەزى تارىخىي خاتىرىلەردىكى ئۇچۇرلار بۇ پىكرىمىزنى دەلىللەيدۇ: «تاڭ مەكتۇپلىرى»، 699 ـ جىلد، «تەيخې مەلىكىگە چۈشۈ-رۈلگەن يارلىقلار» دا، «ئۇيغۇر قاغانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى دەۋرلەردە (مىلادىيە 744 ـ يىللىرىدىن كېيىن) ، ئۇيغۇرلار يەنىلا سۈت، قىمىز، گۆش بىلەن ئوزۇقلىنىشنى ئاساس قىلغان» ① دېيىلگەن. «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» دە: «ئەمما ئۇيغۇرلاردىن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىغا بارغانلىرى بولسا كۆپرەك گۈرۈچ ۋە بۇغدايدىن

① لىن گەن، گاۋزىخۇ:«قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىل ئۇيغۇرچە، 107 ـ بەت.

قىلىنغان يېمەكلىكلەر بىلەن ئوزۇقلانغان. مەسىلەن، تاڭ سۇلالىسى ئۆزىگە ياردەملىشىپ ئۆتكۈنچى سۆيگۈن توپىلىڭىنى باستۇرغان ئۇيغۇر ئاتلىق لەشكەرلىرىنى ھەر كۈنى 200 تۈياق قوي، 20 تۈياق كالا، يەنە 40 دەن گۈرۈچ بىلەن تەمىنلەپ تۇرغان» [1] دەپ يېزىلغان.

ئۇيغۇرلار شىمالىي قۇملۇقتا ياشىغان ئاشۇ دەۋرلەردە ھاراق ئىچىشمۇ خېلى كەڭ ئومۇملاشقان. ئەسلىدە بۇ رايونلاردا دانلىق زىرائەت تېرىلمىغاچقا، ھاراق چىقىرىلمايتتى، ئىچىملىك ئورنىدا ئات ۋە تۆگە سۈتىدىن ياسىلىدىغان قىمىز ۋە شۇبات ئىچىش ئاساس قىلىناتتى. كېيىنرەك ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرى بىلەن باردى ـ كەلدى مۇناسىۋىتىنىڭ قويۇقلىشىشىغا ئەگىشىپ دانلىق زىرائەتتىن ئېچىتىلغان ھاراق بۇ رايونلارغا سېتىپ كىردى.

بۇ خىل ئىچىملىكلەردىن تاشقىرى، ئۇيغۇرلار چاي ئىچىشكە ئامراق بولۇپ، دائىم تاڭ سۇلالىسىدىن ئانتا چاي ئالماشتۇراتتى.

ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىگە كەلگەندە، ئۇيغۇرلار ئاستا ـ ئاستا مانى [2] دىنىغا ئېتىقاد قىلدى، ئەمما شامان دىنىمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. مانى دىنى تاكى ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىنمۇ 100 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتقىچە تۇرپان ئىدىقۇت خانلىقى تەۋەسىدە بۇددا دىنى بىلەن بىللە ھۆكۈم سۈردى. بۇ دىنىنىڭ ئەقىدىسى پېرسىيىنىڭ زەردۇشت دىنىنى ئاساسىي مەنبە قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، يەنە ئۇنىڭدا بۇددا دىنى ۋە خرىستىئان دىنىنىڭ ئەقىدىلىرىمۇ مۇجەسسەملەنگەن بولغاچقا، ئۇ بىر خىل ئارىلاشما دىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مانى دىنىنىڭ ئاساسىي ئەقىدىسى ئىككى مەنبە (يورۇقلۇق،

---

① لىن گەن، گاۋزىخۇ:«قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى»، 107 ـ بەت.

② مانى دىنى مىلادىيە 3 ـ ئەسىردە پېرسىيىلىك مانى (تەخمىنەن مىلادىيە 216 ـــ 276 ـ يىللىرى ياشىغان) دېگەن كىشى تەرىپىدىن ئىجاد قىلىندى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سوغدىلار ئارىسىدا ۋاينغا يېتىپ، 4 ـ ئەسىردە سوغدى سودىگەرلىرى ئارقىلىق تاڭ سۇلالىسىغا تارقالغان. مىلادىيە 763 ـ يىلى بۆكۈخاقان مانى دىنىنى ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ دۆلەت دىنى دەپ جاكارلىغان.

قاراڭغۇلۇق تەلىماتى)، ئۇچ ئەقىدە ـ پرىنسىپ ① (بىرىنچى، ئادەم ئۆلۈم تۇرمەسلىك ھەم تىرىك جانىۋارلارنى قىينىماسلىق؛ ئىككىنچى، تىرىك جاندارلارنىڭ گۆشى بىلەن تاماقلانماسلىق؛ ئۈچىنچى، نىكاھلانماسلىق يەنى توي قىلماسلىق) قا مەركەزلەشكەن. مۇشۇ ئەقىدە بويىچە ماناخمىزملار گۆشسىز تاماق يېيىشنى ۋە ھايۋانلارنى ئۆلتۈرمەسلىكنى تەشەببۇس قىلغان. مانى تەرغىباتچىلىرى ئۇيغۇر قاغانلىقىغا كىرگەندىن كېيىن مانى ئەقىدىسى بويىچە «گۆشنىلا ئىستېمال قىلىشتەك غەيرىي ئادەتتى بارلارنىڭ يۇرتىنى كۆكتات، ئاشلىق يەيدىغانلارنىڭ ئېلىگە، مال ـ چارۋىلارنى بوغۇزلايدىغانلارنىڭ يۇرتىنى مېھرىبانلىققا ئۈندەيدىغانلارنىڭ ئېلىگە ئايلاندۇرغان.» ② بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلار ئارىسىغا مانى دىنى تارقالغاندىن كېيىن، يېمەك ـ ئىچمەك ئادىتىدە ئاز ـ تولا ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، بۇرۇنقى كۆچمەن چارۋىچىلىق دەۋرىدىكى نوقۇل گۆشنىلا ئىستېمال قىلىشتىن كۆكتات ۋە ئاشلىق ئىستېمال قىلىشقا ئۆزگەرگەنلىكى مەلۇم. لېكىن ئاۋام ئارىسىدا گۆش يېيىش پۈتۈنلەي چەكلەنگەن ئەمەس. گۆش يېيىش پەقەت تەقۋادار مانى ۋە بۇددا مونахلىرى دائىرىسىدە تەقىبلەنگەن.

ئۇيغۇرلار كۆچمەن چارۋىچىلىق ھاياتتىن ئولتۇراقلاشقان تېرىم ھاياتىغا كۆچكەندىن كېيىن، يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىدە بەلگىلىك ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. بۇ ئۆزگىرىشلەر يېمەك ـ ئىچمەك تۈرلىرىنىڭ كۆپ خىللاشقانلىقى، يېمەك ـ ئىچمەك ئادەتلىرىنىڭ بەلگىلىك دەرىجىدە قېلىپلاشقانلىقى ۋە ئىسلام ئەقىدىسىنىڭ سىڭىشىشى بىلەن يېمەك ـ لىكىلەردە «ھالال»، «ھارام» قارىشىنىڭ شەكىللەنگەنلىكى قاتارلىق جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ئەنئەنە ئىزچىل ھالدا ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

ئۇيغۇرلارنىڭ بىرقەدەر قەدىمىي ئەنئەنىۋى تاماقلىرى ھەققىدە

① ئۇچ ئەقىدە مانى تېكىستلىرىدا : (1) قول تامغىسى؛ (2) ئېغىز تامغىسى؛ (3) نىكاھ تامغىسى دېگەن نامىلار بىلەن ئاتالغان.

② لىن گېن، گاۋزىخۇ: «قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 ـ يىل ئۇيغۇرچە، 139 ـ بەت.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» نامىلىق نوپۇزلۇق ئەسىرىدە خېلى كۆپ مەلۇماتلار بار. مەسىلەن، «توقۇچ» («دىۋان» 1 ـ توم، 464 ـ بەت)، «چۆرەك» («دىۋان» 1 ـ توم، 504 ـ بەت) سۆزلىرىنى «توقاچ نان» دەپ ئىزاھلايدۇ. «كۆۋشەك — بولدۇرۇلغان نان» («دىۋان» 1 ـ توم، 628 ـ بەت)، «چوقەسىن — ھورنانىنىڭ بىر خىلى» («دىۋان» 1 ـ توم، 578 ـ بەت)، «كۆمەچ — كۈلگە كۆمۈپ پىشۇرۇلغان نان» («دىۋان» 1 ـ توم، 568 ـ بەت)، «سىنچو—گىردە بىلەن ھەمەك ئارىسىدا بولىدىغان بىر نان، خۈيلىما نان» («دىۋان» 1 ـ توم، 544 ـ بەت)، «پوسكەچ—قاتلىما نان» («دىۋان» 1 ـ توم، 590 ـ بەت)، «كاكچى—قاتلىما نانىنىڭ بىر تۈرى» («دىۋان» 1 ـ توم، 564 ـ بەت)، «قۇغا—ياغدا پىشۇرۇلىدىغان نېپىز نان» («دىۋان» 3 ـ توم، 34 ـ بەت) قاتارلىق نانىنىڭ ئون نەچچە تۈرىنى تىلغا ئالغان. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى ، نان — ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمىي ئەنئەنىۋى يېمەك ـ ئىچمەك تۈرلىرىدىن بىرى ھەمدە ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىنىڭ گۈلتاجىسى ۋە يادروسى. شۇڭلاشقا ئۇيغۇرلار مەيلى ئائىلىسىدە ياكى سەپەردە بولسۇن نانىنى ھامان ئۆزىگە ھەمراھ قىلىدۇ. سەپەرگە چىققان كىشىنىڭ بېشىدىن نان ئۆرۈپ ئاق يول تىلەيدۇ. «نان ئۇرسۇن» دېگەن پەرھىزلىك سۆزنى ئەڭ كۆچلۈك قەسەم ئورنىدا ئىشلىتىدۇ. قىسقىسى ، نانىنى ئۇلۇغلاش ۋە مۇقەددەس بىلىش ئۇيغۇرلارنىڭ پىسخىك ئېڭىدا ناھايىتى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا نانىدىن باشقا، يەنە تۆۋەندىكى ئەنئەنىۋى تاماق تۈرلىرى تونۇشتۇرۇلغان:

«تۈرمەك—تۈرمەل» («دىۋان» 1 ـ توم، 662 ـ بەت)، «ئۈگرە—سۈيۇقئاشنىڭ بىر تۈرى» («دىۋان» 1 ـ توم، 171 ـ بەت)، «سارماچۇق—قۇشقاچ تىلى ئاش، سۈيۇقئاشنىڭ بىر تۈرى» («دىۋان» 1 ـ توم، 683 ـ بەت)، «سوغوت —ھېسىپ، ئۇچەي ئىچىگە گۈرۈچ، گۆش ۋە دورا ـ دەرمەك سېلىپ قىلىنىدىغان يېمەكلىك» («دىۋان» 1 ـ توم، 462 ـ بەت)، «سۇقتۇ — ھېسىپنىڭ بىر خىلى، جىگەر بىلەن گۆشكە دورا ـ دەرمەك ئارىلاشتۇرۇپ ئۇچەيگە تىقىلىدۇ، ئاندىن پىشۇرۇپ يېيىلىدۇ» («دىۋان» 1 ـ توم، 543 ـ

بەت)، «تۇتماچ—چۆپ» («دىۋان» 1 ـ توم، 590 ـ بەت)، «قۇۋۇەت — قاغۇت دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تۇغۇتتا خۇنسىراپ كەتكەن ئاياللارغا بېرىلىدىغان تاماق، بۇ تاماق قورۇلغان تېرىق ئۇننى ياغ بىلەن شېكەرگە ئارىلاشتۇرۇپ بېرىلىدۇ» («دىۋان» 3 ـ توم، 233 ـ بەت)، «توپىق — قوينىڭ توپۇق سۆڭىكىدىن قىلىنىدىغان غىزا» («دىۋان» 1 ـ توم، 492 ـ بەت)، «كۆرشەك—سۆكنى سۇ ياكى سۈتتە قاينىتىپ، ئۈستىگە ياغ قۇيۇپ يېيىلىدىغان بىر خىل تاماق» («دىۋان» 1 ـ توم، 625 ـ بەت)، «بولدۇنى—ئىچىگە قۇرۇق ياكى ھۆل ئۇزۇم سېلىپ تەييارلىنىدىغان بىر خىل يېمەكلىك» («دىۋان» 1 ـ توم 625 ـ بەت)، «سۇرۇش—چۇرۇش، بۇغداي باشقىنى دېنى قېتىشتىن ئىلگىرى ئۇزۇۋېلىپ، ئوتتا پۇچۇلاپ يانجىپ يېيىلىدىغان يېمەكلىك» («دىۋان» 1 ـ توم، 477 ـ بەت)، «بۇلغاما—ياغسىز ۋە تەمسىز بۇلماق» («دىۋان» 1 ـ توم، 640 ـ بەت)، «قوغۇرماچ—قېتىق بىلەن سۈت ئارىلاشمىسى، قەۋزىيەت بولۇپ قالغان ئادەملەرنىڭ ئىچىنى سۇردۇرۇش ئۈچۈنمۇ ئىچكۇزۇلىدۇ» («دىۋان» 1 ـ توم، 137 ـ بەت)، «بوخسى—بىر خىل يېمەكلىكنىڭ ئىسمى، بۇ يېمەكلىك مۇنداق تەييارلىنىدۇ: قايناتىپ ئېلىنغان بۇغداينىڭ ئۈستىگە بادام مېغىزى سېلىنىدۇ، ئاندىن ھەسەل ۋە سۈت بىلەن قىلىنغان بۇلماقنى قۇيۇپ، شۇ پېتى ئىچىلىدۇ» («دىۋان» 1 ـ توم، 501 ـ بەت)، «يامانا—قۇيماق خېمىرىغا ئوخشاش سۇيۇق قىلىپ چېلىنىدىغان بىر خىل خېمىر. سېمىز توخۇنى ياكى سېمىز گۆشنى قورۇغاندا ياكى كاۋاپ قىلغاندا، يېغى ئېقىپ كەتمەسۇن دەپ ئۇنىڭغا شۇ خېمىر سۈرتۈلىدۇ» («دىۋان» 1 ـ توم، 580 ـ بەت)، «سىم سىراق—بىر خىل تاماق، قوينىڭ بېشى پىشۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇششاق توغرىلىپ، دورا ـ دەرمەك ئارىلاشتۇرۇپ، بىر قاچىغا سېلىنىدۇ ۋە ئۈستىگە ئاچچىق قېتىق قۇيۇلۇپ سىڭىشكەندىن كېيىن يېيىلىدۇ» («دىۋان» 3 ـ توم، 189 ـ بەت)، «يازوق — كۆزدە ھەر خىل دورا ـ دەرمەكلەر بىلەن قۇرۇتۇپ قويۇلۇپ، ئەتىيازدا يېيىلىدىغان قاق گۆش» («دىۋان» 3 ـ توم، 187 ـ بەت)، «ئىڭلىچ—سامساققا ئوخشايدىغان بىر خىل تاغ ئوتى، كاۋاپ بىلەن يېيىلىدۇ» («دىۋان» 1 ـ توم، 156 ـ بەت)، «تاقلىدى—گۆش

شىشقا (زىخقا) ئۆتكۈزۈلىدۇ» («دىۋان» 3 ـ توم، 180 ـ بەت)، «سۆگلۈنـ چۇ ـ كاۋاپ» («دىۋان» 3 ـ توم، 333 ـ بەت)، «كۆرپلەدى ـ كاۋاپ قىلدى» («دىۋان» 3 ـ توم، 602 ـ بەت) ۋە باشقىلار.

«دىۋان» دا خاتىرلەنگەن يۇقىرىقى تاماق تۈرلىرىدىن كۆرۈشكە بو-لىدۇكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى تاماق تۈرلىرى ئىچىدە قورۇمىسىز تەييارلانغان ئاشلىق ۋە گۆشلۈك تاماقلار ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەپ كەلگەن. بۇ ئەنئەنە قاراخانىيلار دەۋرىدىن كېيىنمۇ ئىزچىل داۋاملىشىپ، تاماق تۈرلىرى تېخىمۇ كۆپەيگەن ۋە قاراخانىيلارنىڭ ئىگىلىك شەكلىگە ماس هالدا ئۆزىگە خاس تاماق سىستېمىسى شەكىللەنگەن. بۇ هال ئالدى بىلەن قاراخانىيلار دەۋرىدىن باشلانغان يېڭىچە ئىسلام دىنى ئىدېئولوگـ يىسى تەسىرىدە يېمەك ـ ئىچمەك ئادەتلىرى ۋە يېمەك ـ ئىچمەك خام ئەشيالىرىنى تاللاشتا روشەن ئىپادىلەندى. ئالايلۇق، ئىسلام دىنىدا «تۇم تۇياقلىق ماللارنىڭ گۆشىنى يېمەسلىك»، «چوشقا گۆشىنى يېمەسلىك»، «ئۆزى ئۆلۈپ قالغان ماللارنىڭ گۆشىنى يېمەسلىك»، «بوغۇزلىغاندا قان چىقمىغان ماللارنىڭ گۆشىنى يېمەسلىك»، «ماللارنىڭ قېنىنى يېمەس-لىك»، «ئاياللار بوغۇزلىغان مالنىڭ گۆشىنى يېمەسلىك»، «مەكروھ دەپ قارالغان بەز، ئاچچىق ئۇچەي، كۆز قارىقى، تاشاق (ئەركەك مالنىڭ بەز خالتىسى ۋە جىنسىي ئەزاسى) قاتارلىقلارنى يېمەسلىك»، «هارام قىلىنـ غان هاراق قاتارلىق ئىسپىرتلىق ئىچىملىكلەرنى ئىچمەسلىك» ... قا-تارلىق بىر يۇرۇش يېمەك ـ ئىچمەك پەرهىزلىرى بەلگىلەنگەن هەمدە بۇ پەرهىزلەر مۇسۇلمانچىلىقنىڭ شەرتى بولۇپ قالغان. قاراخانىيلار دەۋرـ دىن باشلاپ ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەكلىرى ئاشۇ پەرهىزلەر ئاساسىدا قېلىپلاشقان ۋە ئۆزىگە خاس مىللىي يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن. قاراخانىيلارنىڭ ئاساسلىق ئىگىلىك شەكلى بولغان ئولتۇراقلاشقان دېهقانچىلىق ئىگىلىكى ۋە شەهەرلەشكەن قول هۈنەر ئىگىلىكىنىڭ تەلىپى ئاساسىدا يېمەك ـ ئىچمەك ئادەتلىرى ئاشۇ خىل تۈرمۇش مۇهىتىغا ماس هالدا تېخىمۇ سىستېمىلىشىپ، كىشىلەرنىڭ ئادەتتىكى ئائىلە تامىقى بىلەن مېهمانلارغا تەييارلايدىغان تاماق (مېهمان

تامىقى) ۋە ھېيىت ـ بايرام، مۇراسىم تاماقلىرى بىر ـ بىرىدىن پەرقلە-نىدىغان ھالەت شەكىللەنگەن. مەسىلەن، ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئادەتتىكى ئائىلە تۇرمۇشىدا ئەتىگەن، چۈش ۋە كەچتىن ئىبارەت ئۈچ ۋاخلىق يېمەك ـ ئىچمەك ئادىتى ئومۇملاشقان، ئەتىگەنلىك تاماق ئاساسەن بامدات نامىزىنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن ئائىلە ئەزالىرى جەم بولۇپ، نان بىلەن چاي ئىچىشنى ئاساس قىلغان (شارائىتى بار ئائىلىلەر يەنە ھەر خىل مېۋە مۇرابباللىرىنى قوشۇمچە قىلىدۇ)، چۈشلۈك تاماق دېھقانچىلىق ئەمگەكچىنىڭ ئېھتىياجى بويىچە ئېتىز ـ قىرلاردىكى تاماق بولۇپ، نان بىلەن چاي ياكى قېتىق بىلەن نان يېيىش ئادىتى ئومۇملاشقان (شەھەر ئائىلىلىرىدە چۈشتە ھەر خىل تاماق ئېتىش ئادەتلىرىمۇ بار)، كەچتە ئائىلە ئەزالىرى ئەمگەكتىن قايتىپ كېلىپ ئائىلە شارائىتىغا ئاساسەن تەييارلانغان تاماقنى يېيىش ئادىتى ئومۇملاشقان. ئۇيغۇرلارنىڭ تامىقى گۆشلۈك ياكى گۆشسىز بولسۇن ، تۇرى كۆپ خىل بولۇپ، ھەر كۈنى مۇمكىنقەدەر ئوخشىمىغان بىر خىل تاماق ئېتىلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ مېھمان تامىقى ۋە ھېيىت ـ بايرام، مۇراسىم يېمەك-لىرى ئادەتتىكى ئائىلە تامىقىدىن پەرقلىق ھالدا مەخسۇس تەييارلىنىدۇ. بولۇپمۇ مېھمانىنى ئىززەتلەش ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئېسىل ئەنئەنىلىرىنىڭ بىرى بولغاچقا، ھەر قانداق ۋاقىتتا ئۆيگە مېھمان كەلسە، مېھمانىنى ئۆزىنىڭ ئەڭ ياخشى يېمەكلىكلىرى بىلەن قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ. بۇ ھەقتە مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» نامىلىق ئەسىرىدە مۇنداق بىر كۆپلەت قوشاق ئۇچرايدۇ:

كۆركلۈگ تونۇغ ئوزۈڭگە،
تاتلىغ ئاشىغ ئوزىنقا.
تۈتغىل قونۇق ئاغىرلىغ،
يازسۇن چاۋىڭ بوزۇنقا.
(مەنىسى—كۆركەم، چىرايلىق تونۇڭنى ئۆزەڭگە كىي، تاتلىق

ئېشىكنى باشقىلارغا بەر، مېھماننى ئىززەتلە، شۆھرىتىكنى ھەممىگە يايسۇن)

يۇسۇپ خاس ھاجىپمۇ «قۇتادغۇبلىك» داستانىدا مېھماننى ياخشى كۈتۈش ھەققىدە مۇنداق دېگەن:

4464. قىچىرماق بولۇرسەن ئەگەر كىشىنى،
قىچىر، ياخشى قىلغىن كۈتۈش ئىشىنى.
4465. سېلىپ كۆرپە، داستىخان، قاچا تازا قىل،
يېمەك ـ ئىچمەكنى ئوبدان خىللىغىن.

دەرۋەقە، ئۇيغۇرلار «مېھمان كەلسە بەخت كېلىدۇ»، «مېھمان كەلسە ئۆيگە بەرىكەت ياغىدۇ»، دەپ قارايدۇ. شۇڭا ھەر قانداق ئائىلە مېھمان كەلسە كەم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر قىزغىن قارشى ئېلىپ، ئەڭ ئېسىل تاماق تەييارلاپ كۈتىدۇ. قىسقىسى، «تاپقىنى قوي ئۆلتۈرەر، تاپالمىغىنى چۈجە ـ خوراز» دېگەندەك، ھەربىر ئائىلە ئۆزىنىڭ ھالىغا قاراپ، مېھماندىن ھېچنەرسىنى ئايىماي ساخاۋەت بىلەن داستىخان سالىدۇ.

ئىسلام دىنىدا قوشنىدارچىلىق بىر خىل ئەقىدە سۈپىتىدە ئالاھىدە تەكىتلىنىدۇ ۋە قەدىرلىنىدۇ. شۇڭلاشقا قاراخانىيلار دەۋرى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى قوشنىدارچىلىقنى تېخىمۇ مۇستەھكەملىدى. نەتىجىدە قوشنىلار ئۆزئارا بىر ـ بىرىگە تاماق كىرگۈزۈش، يېڭى قوشنىلار كۆچۈپ كەلسە، كونا قوشنىلار ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئېلىپ ئۆيلىرىگە چاقىرىش، قوشنىلاردىن بىرەرسى كۆچۈپ كەتسە، باشقىلار ئۆيلىرىگە چاقىرىپ مېھمان قىلىپ ئۆزىتىپ قويۇش ئادەتلىرى ئومۇملاشقان. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئىسلام مەدەنىيىتى تەسىرىدە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يەكۈندىن روزا ھېيت ، قۇربان ھېيت قاتارلىق دىنىي بايراملار ھەم ئىسلام دىنى بىلەن باغلانغان بىر نەچچە خىل مۇراسىم پائالىيەتلىرى بارلىققا كەلدى. بۇ خىل ھېيت ـ بايرام ۋە مۇراسىملار يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىدىكى مىللىيلىكنى شەكىللەندۈردى. ئومۇمەن ئالغاندا، قاراخانىيلار

دەۋرىدىن باشلاپ ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتى ئىسلام دىنىي ئەقىدىلىرىگە ماس هالدا مەلۇم ئۆزگىرىشكە ئىگە بولغانلىقىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. ئەمما بۇ هەقتە كونكرېت ماتېرىياللار ناهايىتى ئاز. پەقەت مەهمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، سۆت ـ قايماق تۈرىدىكى يېمەك ـ ئىچمەك تۈرلىرىدىن 11 خىلى، گۆش تۈرىدىكى يېمەكلىكلەردىن 13 خىلى، خاس ئاشلىق بىلەن تەييارلىنىدىغان تاماق تۈرلىرىدىن 19 خىلى، نان تۈرىدىن 14 خىلى، قوشۇمچە يېمەكلىكلەر قاتارىدا مېۋە تۈرلىرىدىن 30 خىلى، ئىچىملىك ئورنىدىكى مېۋە شەربەتلىرىدىن 12 خىلى، سەي ـ كۆكتات تۈرلىرىدىن 13 خىلى تونۇشتۇرۇلغان. بۇ ئومۇملاشقان يېمەك ـ ئىچمەك تۈرلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىدىكى ئەڭ زور ئالاهىدىلىكىلەرنى تۆۋەندىكى بىر قانچە نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن:

1. ئاشلىق تۈرىدىكى يېمەكلىكلەرنىڭ ئاساسلىق ئورۇنغا ئۆتۈپ، گۆش، سەي ـ كۆكتات ۋە مېۋە ـ چېۋە تۈرىدىكى يېمەكلىكلەرنىڭ قوشۇمچە قىلىنغانلىقى.

2 . يېمەكلىك تۈرلىرىنىڭ كۆپ خىللاشقانلىقى ۋە يېمەكلىك سۈپىتىنىڭ كۆرۈنەرلىك ياخشىلانغانلىقى.

3. يېمەك ـ ئىچمەك ئادىتىنىڭ بەلگىلىك دەرىجىدە قېلىپلىشىپ، مۇئىيەن سىستېما هاسىل قىلىنغانلىقى، يەنى ئەتىگەن، چۈش ۋە كەچتىن ئىبارەت ئۈچ ۋاخلىق تاماق يېيىش ئادىتىنىڭ شەكىللەنگەنلىكى، ئادەتتىكى ئائىلە تامىقى، مېهمان تامىقى، هېيت ـ بايرام تاماقلىرىنىڭ بىر ـ بىرىدىن پەرقلىق هالەتكە ئۆتۈشى.

4. ئوزۇقلىنىش جەهەتتىكى ئۇزاق ئەسىرلىك تەجرىبە ـ ساۋاقلار ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بەزى تابۇ (پەرهىز) لارنىڭ ئىسلام ئەقىدىسى بىلەن سۇغۇرۇلۇپ، ئوزۇقلىنىش ئېكولوگىيىسىنىڭ قايتا تەرتىپكە

سېلىنغانلىقى.

5. ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى تېبابەتچىلىكى پايدىلىق ئامىللارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتى بىلەن بىر گەۋدىلىشىپ، يېمەكلىكلەرنىڭ ھەم ئوزۇقلۇق ھەم شىپالىق رولىغا تەڭ ئېتىبار بېرىلگەنلىكى، ئوزۇقلۇق ئارقىلىق كېسەل داۋالاش ئىقتىدارىنىڭ كۈچەيگەنلىكى، فولكلورلۇق تېبابەت ئېڭىنىڭ كەڭ دەرىجىدە ئومۇملاشقانلىقى.

6. مەست قىلغۇچى ئىسپىرتلىق ئىچىملىكلەرنى ئىچىش چەكلەنمەپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ھەر خىل مېۋە شەربەتلىرى ۋە يېشىل ئىچىملىكلەر (مەسىلەن، مەيزاپ، قىمىز، بوزا قاتارلىقلار) نىڭ ئىگىلىگەنلىكى.

7. ئۇيغۇر يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىدە مىللىي خاسلىق روشەن گەۋدىلىنىپ، نان، پولۇ، مانتا، لەڭمەن، كاۋاپ قاتارلىق ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان شاھ تائاملار گەۋدىسىنى چۆرىدىگەن ھالدا ئۇيغۇر تائاملىرى چەمبىرى ھاسىل بولدى، شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، ئۇيغۇرلارنىڭ ياشاش مۇھىتىدىكى پەرقى تۇپەيلىدىن بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدىغان يەرلىك تائاملار بارلىققا كېلىپ، ئۇيغۇر يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيەت گۈلزارىنى بېيىتتى ۋە رەڭدارلىققا ئىگە قىلدى.

8. تاماق تۈرلىرىنىڭ كۆپ خىللىشىشىغا ئەگىشىپ، يېمەك ـ ئىچمەككە ئائىت سايمانلارمۇ كۆپەيىشكە باشلىدى ۋە بۇ سايمانلار مىللىي خاسلىقنى گەۋدىلەندۈردى. مەسىلەن، تونۇر، ئوچاق، كۆسەي، لاخشىگىر، سۇپرا، ئاشتاختا، پۇزا، نوغۇچ، تۇكچە، رېپىدە، تەڭنە، قازان، داڭقان، تاۋا، ياغلۇغا (سەي قورۇيدىغان ساپلىق)، مانتا قازىنى (جىمبىل قازان)، داش قازان، چۆمۈچ، كەپكۇر، چويلا، قوشۇق، پىلتە لىگىنى، مىس لىگەن، قاچا ـ قۇچا، چۆگۈن، ئاپتۇۋا ـ چىلاپچا، چېلەك، كۇپ، ئىدىش، ياغ قاپىقى، تۇز قاچىسى، پىچاق، قىڭراق، كەكە، پالتا، ئەلگەك، داستىخان، كاۋاپدان، زىخ قاتارلىق نەچچە ئونلىغان تاماققا ئالاقىدار سايمانلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردە زور ئۆزگىرىشكە تولغان 20 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، ئۇيغۇر يېمەك ـ ئىچمەك

مەدەنىيىتى ئاساسەن ئۆزىنىڭ مىللىي ئەنئەنىسىنى ساقلاپ قالدى. لېكىن ئىچكى ـ تاشقى تەسىرلەر نەتىجىسىدە بەزى ئۆزگىرىشلەرمۇ يۈز بەردى. مەسىلەن، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ چەت ئەللەر بىلەن بولغان مەدەنىيەت ۋە سودا ئالاقىلىرىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۇيغۇر تائاملىرىنىڭ تەركىبىگە ھەر خىل پېچىنە ـ پىرەنىك، تورت، باقالى قاتارلىق تاتلىق ـ تۇرۇملار، قولداما، پەرمۇدە، بولكا قاتارلىق يېمەكلىكلەر رۇس، تاتار، ئۆزبېك قاتارلىق مىللەتلەردىن كىرىپ ئۆزلەشتى. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، يەنە بۇ ئەسىردە ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان باردى ـ كەلدى مۇناسىۋەت بۇرۇنقىغا قارىغاندا تېخىمۇ كۈچەيدى. بۇنداق دوستانە مۇناسىۋەت تەسىرىدە ئىچكىرىنىڭ ھەر خىل سەي ـ كۆكتات، قورۇمە ـ لىرى شەھەرلەردە ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ئادىتىگە سىڭىپ كىرىشكە باشلىدى. ئۇرۇمچىگە ئوخشاش مەركىزي شەھەرلەردە ئاددىي مەيخانا (شوپاڭخانا) لار قۇرۇلۇپ، يەرلىك ئۇسۇلدا ئاشلىقتىن ئېچىتىلغان ئىچىملىكلەر سودىسى بارلىققا كەلدى. لېكىن ئۇنىڭ دائىرىسى ناھايىتى تار ۋە يوشۇرۇن ھالەتتە بولۇپ، مەيخانىغا كىرىدىغان ئۇيغۇرلار سېزىلسە جەمئىيەت تەرىپىدىن قاتتىق ئەيىبلىنەتتى. ئاغزاكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا ، 30 ـــ 40 ـ يىللاردا ئۇرۇمچىدە توققۇز ئورۇندا، غۇلجا شەھىرىدە بەش ئورۇندا، قەشقەردە بەش (قەشقەر شەھەر ئىچىدە ئىككى، يېڭىشەھەردە ئۈچ) ئورۇندا، ئاقسۇدا ئۈچ ئورۇندا، خوتەندە تۆت ئورۇندا، تارباغاتايدا ئىككى ئورۇندا مەخسۇس مەيخانا قۇرۇلغان بولۇپ، خوجايىنلىرى ئاساسەن خەنزۇلاردىن ئىدى. شۇ يىللاردا يەرلىك ھاراقلاردىن باشقا ، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن ۋوتكا (Vodka) ۋە كونياك (يۇقىرى گرادۇسلۇق ئۇزۇم ھاراقلىرى) لارمۇ شىنجاڭغا كىرىشكە باشلىغان، ئۇنى بىر قىسىم زىيالىيلار ۋە يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر مەخپىي ھالدا ئىستېمال قىلغان. ئاشپۇزۇللاردا ئاشكارا ھاراق ئىچىشكە يول قويۇلمىغان.

20 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپ باشقا قېرىنداش

مىللەتلەرگە ئوخشاش، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا تۇپلۇك ئۆزگىرىش يۈز بەردى. بۇنداق ئۆزگىرىشلەر ئۇلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىدىمۇ روشەن ئەكس ئەتتى، ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك ھۈنەر كەسپى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى جارى قىلدۇرۇلۇپ، ئوزۇقلىنىش ئادەتلىرى تەرتىپكە سېلىندى ۋە ئىلمىيلىشىشكە قاراپ يۈزلەندى. بولۇپمۇ ئىسلاھات، ئىشىكنى ئېچىۋېتىش سىياسىتىنىڭ تۇرتكىسى ۋە ئىلھامى ئاستىدا يېمەك ـ ئىچمەك تۇرلىرى ئۆزلۈكسىز كۆپەيىپ، مۇئەييەن كۆلەم ھاسىل قىلدى، يېمەك ـ ئىچمەك كەسپىدە زور دەرىجىدە جانلىنىش ۋە گۈللىنىش مەنزىرىسى بارلىققا كېلىپ، جەمئىيەتنىڭ پۈتكۈل ئىقتىسادىي فورماتسىيىسىدە تۈۋرۈكلۈك كەسىپ-كە ئايلاندى. ئۇيغۇر يېمەك ـ ئىچمەكلىرى ئۆزىنىڭ ئوزۇقلۇق قىممىتى-نىڭ يۇقىرىلىقى، سان ۋە سۈپەت جەھەتتىكى رەڭدارلىقى، تەننەرخىنىڭ تۆۋەنلىكىدەك گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن كەڭ خېرىدارلارنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولۇپ، خەلقئارادا جەلپكار كۆزنەككە ئايلاندى.

كونكرېت ئېيتقاندا، 20 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى مۇنداق بىر قانچە نۇقتىغا مەركەزلەشتۈرۈش مۇمكىن:

1. ئۇيغۇر يېمەكلىكلىرى كۆلەملىشىپ تۇر جەھەتتىن كۆپەيدى. بۇ ھالەتنى تۆۋەندىكىدەك سخېمىلاش مۇمكىن:

ئۇيغۇر يېمەك ـ ئىچمەكلىرىنىڭ كۆلەملەشكەن تۈرلىرىنىڭ سخېمىسى

تەرتىپى	تىپى (گۇرۇپپىسى)	تۈر نامى	ئىزاھ
1	ئەكمەك (نان)	گىردە، توقاچ (ئۆي توقمچى، بازار توقمچى، سەپەر توقمچى)، كاكچا، ھەمەك (ئاراھەمەك، چوڭ ھەمەك)، شەربەت نان، گۆشنان، گۆشگىردە، شىرمان نان، خۇيلىما، كۆمەچ، جەۋەندە، زاغرا (قوناق نېنى)، قاتلىما، پوشكال، قۇيماق، ساڭرا	ماتېرىيالى — بۇغداي، قوناق، تېرىق ئۇنلىرى
2	سۈيۇق ـ سەلەك تائاملار	ئۇماچ، ئاتلا، ياما، شوۋنگورۇچ، ماشخوردا، ئاقئاش، سۈيۇقئاش (ئۇگرە، سارماچوق—«قۇشقاچ تىلى ئاش»، «مەنپەر ئاش، خولوپ ئاش، كەسمە، پوستلا ئاش، خۇيمەن)، كۆجە، ھۆمەلچاي	بۇغداي ئۇنى، قوناق ئۇنى، يارما، گۈرۈچ، گۆش، پىياز، چامغۇر، سەۋزە، شوخلا، لازا...
3	(1) قويۇق تائاملار(قورۇما تائاملار)	پولۇ، بەتتە، شويلا، گاڭپەن، ھېسىپ، سىڭدۇرمە	گۈرۈچ تەركىبلىك
3	(2) قويۇق تائاملار (قورۇما تائاملار)	لەڭمەن (سوزما لەڭمەن، كەسمە لەڭمەن، ياپىلاق لەڭمەن)، قولداما، چۆپ (كەسمە چۆپ، نېرىن چۆپ، يايما چۆپ، قورۇما چۆپ، ماش چۆپ، قايماق چۆپ)، بوسۇ، نان قورداق، ياپما، زالڭ، سىقماق، تالقان	ئۇن تەركىبلىك
4	گۆش (شورپا تىپىدىكى) تائاملار	ئاق شورپا، قورۇما شورپا، چەينەك شورپا، قىيما شورپا، قورداق، باش ـ شىراق، سۆڭەك شورپا، توخۇ شورپىسى، كەكلىك شورپىسى، ئۇلار شورپىسى، كەپتەر شورپىسى، ئۆردەك شورپىسى...	ئاساسلىق خۇراكى گۆش
5	قىيمىلىق تائاملار	مانتا (پېتىر مانتا، بولدۇرۇق مانتا، كاۋا مانتا، شېكەر مانتا، كۆك مانتا، رەڭلىك مانتا، بەسەي مانتا، جۇسەي مانتىسى)، چۆچۇرە، جۇۋاۋا، مۇندىلەك، سامسا، سامبۇسا (ياغ سامسا)، پەرمۇدە، خوشاڭ، تورمەل، پۆرە	

6	كاۋاپ تۈرىدىكى يېمەكلىكلەر	زىخ كاۋاپ، بەل كاۋاپ، قوۋۇرغا كاۋاپ، تاۋا كاۋاپ، قازان كاۋاپ، قىيما كاۋاپ، باراۋەت كاۋىپى، كۆمە كاۋاپ (قېرىن كاۋىپى)، دۆملىمە كاۋاپ، جىگەر كاۋىپى، بۆرەك كاۋىپى، بادام كاۋىپى، ئۈچەي كاۋىپى، پوستۇرما كاۋاپ، بېلىق كاۋىپى، باچكا كاۋىپى، قۇشقاچ كاۋىپى، توخۇ كاۋىپى، ئۆردەك كاۋىپى، دۆمبە ـ جىگەر، سۇرگۇچ، قېزا	
7	تاتلىق ـ تۇرۇلار ۋە مۇرابباالار	ھالۋا، قىيىقچە، تۇخۇم پوشكىلى، پېچىنە ـ پىرەنىك، باقالى، تورت، تۇش، بەلىش، ياڭاق ھالۋىسى، پەشمەت، ئەترەك، ئەنجۇر مۇرابباسى، بېھى مۇرابباسى، قارا ئۆرۈك مۇرابباسى، سەۋزە مۇرابباسى، قارىقات مۇرابباسى، چۇلە (ئۆرۈك قېقى مۇرابباسى)، شاپتۇل مۇرابباسى، ئەينۇلا مۇرابباسى، ئۇجمە مۇرابباسى، ئۈزۈم مۇرابباسى، چىلان مۇرابباسى، جىگدە مۇرابباسى	قوشۇمچە يېمەكلىكلەر
8	خام سەي ۋە قورۇما سەيلەر	ھازىرقى رېستوران مەدەنىيىتىدە بارلىققا كەلگەن كۆپ خىل مىللىي سەي تۈرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ	
9	چاي ۋە ئىچىملىكلەر	قارا چاي (كۆرەك چاي)، پەمىل چاي، قىزىل چاي، كۆك چاي، گۈل چاي، زەپە چاي، ئەتكەن چاي (سۈتلۈك چاي)، قايماق چاي، تۇخۇم چاي، دورا ـ دەرمەك چاي، مېۋە چاي، مۇسەللەس، مەيزاپ، بوزا، قىمىز، شەربەت، ئۈزۈم شارابلىرى	(1) ئۇيغۇرلار چايخورلار بولۇپ، چاينىڭ سۈپىتىگە ئالايىتى ئەھمىيەت بېرىدۇ. چاي بىلەن مىجەزنى تەڭشەيدۇ. (2) مىللىي ئىشىنۈى ئىچىملىكلىرى
10	بېلىق تېپىدىكى سۇ مەھسۇلاتلىرى	يەرلىك بېلىقلار	باشقا تېپتىكى سۇ مەھسۇلاتلىرىنى يېيىشكە ئادەتلەنمىگەن

2. ئۇيغۇر يېمەكلىكلىرى تاۋارلىشىپ، بازار ئىگىلىكىدە پۈت تىرەپ تۇرالايدىغان تۈۋرۈكلۈك كەسىپكە ئايلاندى. يېمەكلىك ساھەسىدە يېڭى تاۋار ماركىلىرى بارلىققا كېلىپ، خېلى يۇقىرى ئىقتىسادىي قىممەت ياراتتى. بولۇپمۇ 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىن كېيىن خەلقنىڭ ئىستېمال سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، ھەرقايسى شەھەرلەردە بىرقەدەر كۆلەملەشكەن مىللىي رېستورانلار ئارقا ـ ئارقىدىن كۆپلەپ قۇرۇلۇپ، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە زامانىۋى تۈستىكى يېرىك يېمەك ـ ئىچ-مەك سورۇنلىرى بولماسلىقتەك تارىخقا خاتىمە بېرىلدى. تولۇقسىز مە-لۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇيغۇر كارخانىچىلىرى ئىگىدارچىلىقىدىكى يۇرۇش-لەشكەن چوڭ تىپتىكى رېستورانلاردىن ئۇرۇمچى شەھىرىدە تەخمىنەن 50 تىن ئارتۇقى، قەشقەر شەھىرىدە باغ سەيلىگاھلىرىنى قوشقاندا 30 غا يېقىنى، غۇلجا شەھىرىدە 20 دىن ئارتۇقى بار. ھەتتا ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ناھىيە بازارلىرىدىمۇ 2 ـ 3 تىن رېستوران قۇرۇلغان. ئۇنىڭدىن تاشقىرى ئۇيغۇر يېمەكلىك بازارلىرى سىرتقا يۈزلىنىپ، بېيە-جىڭ، تيەنجىن، شاڭخەي، گۇاڭجۇ، شېنجېن، چېڭدۇ، كۇنمىڭ، نەنىڭ، لەنجۇ، شىئەن، دالىيەن، خاربىن ... قاتارلىق ئېلىمىزنىڭ چوڭ شەھەر-لىرىدە، ئىستانبۇل، موسكۋا، يېڭى سىبىرىيە، ئالمۇتا، تاشكەنت، بىشكەك، ئىسلامئاباد قاتارلىق چەت ئەل شەھەرلىرىدە نەچچە ئونلىغان ئۇيغۇر تاۋارلىرى رېستورانلىرى قۇرۇلغان. يېڭى قۇرۇلغان ۋە قۇرۇلۇۋاتقان ئىس ـ تۈتەكسىز تېز تاماقخانىلارنى ساناپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ. بەزى-لەرنىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ سودىسى يېمەك ـ ئىچمەككە مەركەزلەشكەن» دېگەن سۆزلىرى بىكار ئەمەس. دەرۋەقە، ئىسلاھات، ئىشكىنى ئېچىۋېتىش سىياسىتىنىڭ بەرىكىتى بىلەن ئۇيغۇر يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتى ھەممىدىن تېز بازارغا يۈزلىنىپ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي جەھەتتە قە-زىق نۇقتىغا ئايلاندى. رېستوران مەدەنىيىتىنى گەۋدە قىلغان بۇ يېڭى يۈزلىنىش جەمئىيەتنىڭ بىر پۈتۈن ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي فورما-سىيىسىدە ئۆزىنىڭ ئىككى ياقلىمىلىق رولىنى نامايان قىلدى.

1) بازارنى جانلاندۇرۇپ، سايادەت ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى

پايدىلىق شەرت ـ شارائىتلار بىلەن تەمىن ئەتتى.

2) دۆلەتنىڭ باج كىرىمىنى ئاشۇرۇپ، دۆلەت مالىيىسىنىڭ ئەمەلىي ئىقتىدارىنى كۈچەيتىشكە تېگىشلىك ھەسسە قوشتى.

3) ئىش كۈتۈپ تۇرغان ياشلارنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇپ، دۆلەتنىڭ يۈكىنى يەڭگىللەتتى.

4) تاماق تۇرلىرى كۆپەيىپ، يېمەك ـ ئىچمەك ھۈنەر ـ سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتىغا يېڭى يول ئېچىلدى.

5) يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتى جەھەتتە مىللىي ئورتاقلىقنى ئالغا سۈرۈپ، باشقا مىللەتلەرنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك ئادىتىدىكى پايدىلىق ئامىللارنى قوبۇل قىلىپ ئۆزىنى سەمرىتتى.

6) ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى بېزەكچىلىك سەنئىتىنى تېخىمۇ گۈللەندۈرۈش ۋە تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن پايدىلىق پۇرسەت يارىتىپ بەردى.

7) ئۇيغۇر رېستورانلىرىنىڭ كۆپچىلىكى مۇزىكىلاشقان بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ھەم ماددىي ھەم مەنىۋى ئېھتىياجىنى تەمىن ئېتىدىغان يېڭى ۋەزىيەت شەكىللەندى. رېستوران ئوركېستىر ئەترەتلىرى ئۇيغۇر ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولدى.

8) توي ـ تۆكۈن ۋە باشقا ئائىلىۋى مۇراسىم پائالىيەتلىرى، ئۆزئارا مېھماندارچىلىق چايلىرى رېستورانلارغا يۈزلىنىپ، ئائىلە «خوجايىنلىرى»نىڭ، بولۇپمۇ ئاياللارنىڭ ئائىلە ئەمگىكى يېنىكلەشتى، كىشىلەرنىڭ ئەمگەك ۋە ۋاقىت ئېڭى كۈچەيدى، قىممەت قارىشى جەھەتتە بەلگىلىك ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىندى.

يېڭى شەيئى سۈپىتىدە بارلىققا كەلگەن رېستوران مەدەنىيىتىنىڭ يۇقىرىقىدەك ئەۋزەللىكلىرىنى مۇقىملاشتۇرۇش بىلەن بىللە، يەنە ئۇ كەلتۈرۈپ چىقارغان بەزى پاسسىپ ئامىللارنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلماسلىق لازىم. ئالايلۇق:

1) رېستورانلىشىش ھەشەمەتچىلىك، ئىسراپچىلىق خاھىشلىرىنىڭ ئەدەپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولدى. ۋەھالەنكى، بۇ ئەسلىدە رېستورانىنىڭ

سەۋەنلىكى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ خېرىدارلىرىنىڭ ئالڭ ۋە ساپا جەھەتتىن مىللەتنىڭ ئەنئەنىۋى ئەخلاق نورمىلىرىدىن ياتلىشىۋاتقانلىقىنىڭ ئىپادىسىدۇر. مەلۇمكى، ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك فولكلور ئەنئەنىسىدە ھەشەمەتچىلىك ۋە ئىسراپچىلىق ئەڭ يامان ئادەتلەر قاتارىدا ئەيىبلىنىپ كەلگەن. خەلقىمىز ئارىسىدىكى «ھالىڭغا بېقىپ ھال تارت»، «يوتقانغا قاراپ پۇت سۇن»، «بىر تال دان ـــ بىر تامچە قان»، «بار دەپ تۆكمە، يوق دەپ كۆيمە»، «ئاش قەدرىنى بىلمىسەڭ، ئاچلىق بېرەر جا-جاڭنى»، «باردا پولدۇرۇڭ، يوقتا قاراپ ئولتۇرۇڭ» ... قاتارلىق ماقال ـ تەمسىللەر بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ. دەرۋەقە، ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز «نانىنىڭ ئۇۋىقىغا دەسسەپ سالسا يامان بولىدۇ» دەپ قاراپ، ئاش ـ نانىنىڭ بىر تال ئۇۋىقى چۈشۈپ كەتسە يەردىن تېرىپ ئېلىپ «بىسمىللا» دەپ ئاغزىغا سالىدۇ. يېمەك ـ ئىچمەك قالدۇقلىرىنى ھەرگىز خالىغان يەرگە تۆكمەيدۇ، ئالدىغا كەلگەن تاماقنى توخۇدەك چېچىپ يېيىشنى ئۇياتلىق ئىش، دەپ قارايدۇ. ئەمما بۈگۈنكى رېستوران مەدەنىيىتى دەۋرىدە بۇ ئېسىل ئەنئەنىلەر ئاستا ـ ئاستا ئۇنتۇلۇپ، ھەددىدىن ئاشقان ئىسراپچىلىق خاھىشلىرى باش كۆتۈردى. شەھىرىمىزدىكى مەلۇم بىر رېستورانىنى تەكشۈرۈش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ھەر كۈنلىكى ئىسراپ بولۇپ چوشقا، كالىلارغا «يەم» بولىدىغان ياكى ئەخلەتخانىغا تۆكۈۋېتىلىدىغان ئېسىل تاماللار ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كۈندە 200 ـــ 300 كىلوگرامدىن ئېشىپ كېتىدىكەن. شۇ بويىچە ھېسابلىغاندا، ئايدا 6000 كىلوگرام، يىلدا 72 مىڭ كىلوگرام يېمەك ـ ئىچمەك بىھۇدە ئىسراپ بولىدىكەن. بۈنداق رېستورانلاردىن بىزدە قانچىسى بار؟ بىزدە تېخى «قورساق توق، كىيىم پۈتۈن» بولۇش تولۇق ئەمەلگە ئاشمىغان شارائىتتا، بۈنداق ئىسراپچىلىقنى ھەتتا يەر ـ زېمىنمۇ كۆتۈرەلمەيدۇ. ئىسراپچىلىق بايلىقنىڭ ئىپادىسى ئەمەس. مال ـ دۇنياسى بىزدىن ئاللىقانداق ئۈستۈن تۇرىدىغان غەرب ئەللىرىدە سۈنئىي ئىشلەپچىقىرىلىدىغان بۇيۇملارنى ئىسراپ قىلىسا بولىدۇكى، يېمەك ـ ئىچمەك ئىسراپچىلىقىنى ھەممە كىشى بىردەك ئەيىبلەيدۇ. چۈنكى يېمەك ـ ئىچمەكنى سۈنئىي يول بىلەن زاۋۇتتا

ئىشلەپچىقارغىلى بولمايدۇ. ئۇ ئەمگەكچىنىڭ ھالال قان ـ تەرىنىڭ مېۋىسى، دۇنيانىڭ، پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ ئورتاق بايلىقى، شۇڭا يەر ـ زېمىننىڭ بۇ مۇقەددەس نېمىتىنى تار دائىرىدە بىر شەخس، بىر مىللەت، بىر ئەلگە تەۋە دەپ قاراپ، ئۇنى خالىغانچە بۇزۇپ ـ چېچىشقا قەتئىي يول قويۇلماسلىقى كېرەك. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنۇ مۇنداق دېگەن: «ئىسراپ قىلماي، چوڭچىلىق قىلماي يەڭلار، ئىچىڭلار ۋە سەدىقە قىلىڭلار». ①

چىەنلۇڭ زامانىسىدا خانىڭ بىر ۋاخلىق غىزاسى ئۇچۇن 300 خىل قورۇما تەييارلىنىدىكەن. مۇتلەق كۆپ قورۇمىلارغا خانىڭ چوكىسى تەگمەي ئىسراپ بولىدىكەن. بۇگۈنكى دەۋر ئۆتمۈشتىكى خان ـ بېگىملەردەك ئەمگەكچىنىڭ قېنىنى شوراش بەدىلىگە ئۆزىنى سەمرىتىدىغان دۇنيا ئەمەس. شۇڭا ھەر بىرىمىز رېستوران مەدەنىيىتىگە ماس كېلىدىغان يېڭىچە ئاڭ بولۇش زۆرۈرىيىتىنى چوڭقۇر تونۇپ يېتىشىمىز كېرەك.

2) رېستوران قىزغىنلىقى بىر قىسىم ياشلارنى ئۆزىگە رام قىلىۋېلىپ، مەدەنىيەت ئېڭى جەھەتتە ئەنئەنىۋى مىللىي ئەخلاق نورمىلىرىدىن ياتلىشىش كەيپىياتىنى جانلاندۇرۇپ قويدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى يېمەك ـ ئىچمەك ئادىتىدە بىر جوزىدا ئەر ـ ئاياللار ئارىلاش ئولتۇرۇپ، بىر ـ بىرىگە بېقىشىپ تاماق يەيدىغان، تاماققا جور قىلىپ ئەر ـ ئاياللار ھاراق رومكىسىنى سوقۇشتۇرۇپ ئىچىشىدىغان ، ھاراق ئەقلىنى كەسكەندە مۇزىكىلىق قۇچاقلاشما «جەڭ» قىلىدىغان شەھۋانىي قىلمىشلار مۇتلەق يوق ئىدى. ھالا بۇگۈنكى كۈندە رېستورانلارنىڭ ئالاھىدە بېزەكلەنگەن ئايرىمخانىلىرى ئۆچىرەت بىلەن تالىشىدىغان «قىزىق نۇقتا» غا ئايلىنىپ قالدى. مودىغا ئايلانغان بۇ ئايرىمخانىلار بەزىمىسى قىز ـ يىگىتلەر جەم بولمىسا بولمايدىغان، ئىچمىسە ـ چەكمىسە بولمايدىغان، بىر ـ بىرىگە بېقىشىپ تانسا ـ ئۇسسۇل ئوينىمىسا بولمايدىغان «ئۇچ

① « سەھىۋلىبۇخارى ۋە قەستەلانى شەرھى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1981 ـ يىل نەشرى، ئۇيغۇرچە، 279 ـ بەت.

بولماسلىق» نىڭ سېھىرلىك ماكانى بولۇپ قالدى. شارابنىڭ كۆچى بىلەن مەرد بولۇۋالغان يىگىتلەرنىڭ يانچۇقى قۇرۇقدىلىنىپ، ئەتىسىدىن باشلاپ «ناسۇال قاپاقتا نان بارمۇ» دېگەندەك «بىچارە» هالغا چۈشۈپ قېلىپ، هەممىگە ئايان بولغان «ئائىلە تراگېدىيىلىرى» نى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئۆزلۈك ئېڭى جەهەتتىكى ئالا كۆڭۈللۈك ئەخلاقىي بۇزۇلۇشقا سەۋەب بولدى. دەرۋەقە، كىشىنى ئەپسۇسلاندۇرىدىغان بۇ هادىسىلەر جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي يۆنىلىشىگە نىسبەتەن قىسمەنلىك هېسابلانسىمۇ، لېكىن بۇ يامان سۈپەتلىك ئۆسمىگە هەرگىز سەل قاراشقا بولمايدۇ. مىللىي ئەخلاقنىڭ بۇزۇلۇشى مىللەتنى زەبۇنلۇققا ئېلىپ بارىدۇ.

3) رېستوران مەدەنىيىتى كىشىلەرنىڭ نورمال ئوزۇقلىنىش تەرتىپىنى قالايمىقانلاشتۇرۇپ، سېمىزلىك كېسىلى، قان بېسىم، دىئابىت، مەزى بېزى يالليۇغى، قان قېتىشىش، ئۆت يالليۇغى ... قاتارلىق كۆنسېرى كۆپىيىۋاتقان كېسەللىكلەرنىڭ نىسبىتىنى ئاشۇرۇۋەتتى. ئەلۋەتتە بۇ كېسەللىكلەرنىڭ ئۆيغۇرلار ئارىسىدا ئەدەپ كېتىشىنىڭ سەۋەبىنى رېسىتورانغا ئارتىپ قويغىلى بولمىسىمۇ، لېكىن زىيادە يەپ ـ ئىچىشنىڭ سالامەتلىككە كەلتۈرىدىغان زىيانلىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلغىلى بولمايدۇ.

دېمەك، دەۋر تەرەققىياتىغا ماس هالدا يېڭىدىن ئۆزگىرىۋاتقان يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىگە نىسبەتەن ساپا جەهەتتە يېتەرلىك تەييارلىق بولۇشى كېرەك. ئالڭ، تەپەككۇر جەهەتتىكى نامراتلىق، مەدەنىيەت ساپانىڭ يەنىلا تۆۋەنلىكى يۇقىرىقىدەك غەيرىي هادىسىلەرنىڭ يۈز بېرىشىدىكى مۇهىم سەۋەب هېسابلىنىدۇ. مەدەنىيەت ئىنسانغا خاس ئۇقۇم بولۇپ، ئىنسانلارنىڭ دۇنيانى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان تىرىشچانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. دۇنيانى ئۆزگەرتىش ئالدى بىلەن ئۆزىنى ئۆزگەرتىشتىن باشلىنىدۇ. «كېيىك ئاچ قالماسلىق ئۈچۈن كۆكتات يەيدۇ، ئەمما بىر ـ بىرىنى ئۆلتۈرمەيدۇ. شىر ئاچ قالماسلىق ئۈچۈن كېيىكنى يەيدۇ، ئەمما بىر ـ بىرىنى ئۆلتۈرمەيدۇ. ئادەم كۆكتاتنىمۇ يەيدۇ، كېيىكنىمۇ يەيدۇ؛ كۆڭۈل خۇشلۇقى ئۈچۈن شىرنىمۇ ئۆلتۈرىدۇ،...

كېيىن ئۇرۇش قىلىپ بىر ـ بىرىنىڭ بېشىنى يەيدۇ.» ① بىز ئەنە شۇنداق بىر ـ بىرىمىزنىڭ بېشىنى يەيدىغان قىسمەتكە دۇچ كەلمەسلىكىمىز ئۈچۈن، ئاڭلىق هالدا دۇنيانىڭ بايلىقلىرىنى قوغدايدىغان مەدەنىيەت ساپاسىغا ئىگە بولۇشىمىز زۆرۈر. ئەجدادلىرىمىزدىن قالغان « بىر تال دان — بىر تامچە قان» دېگەن روھ بىز ئۈچۈن ئەسىرلەرنىڭ ساداسى، ئۇزاق ئۆتمۈش بىلەن هەمنەپەسلىك هېسسىنى ئويغاتقۇچى مەڭگۈلۈك چاقىرىق.

§2. كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىشلەر

كىيىم ـ كېچەك ئادەمنىڭ ئەڭ ئاساسلىق زىننىتى، شۇنداقلا گۈزەللىك روھىنىڭ ئەڭ تىپىك ئىپادىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن، مىللىي خاسلىقنىڭ ئەڭ يارقىن نامايەندىسىدۇر. بىر مىللەت تۇرمۇشىنىڭ كىيىم ـ كېچەكنى مەركەز قىلىپ هەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە شەكىللەندۈرگەن ماددىي ۋە مەنىۋى پائالىيەتلىرىنىڭ يىغىندىسى شۇ مىللەت تۇرمۇشىنىڭ ئۆزىگە خاس كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈرىدۇ. كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتى مەدەنىيەتنىڭ باشقا فورماتسىيىلىرىگە ئوخشاشلا بىر خىل ئىجتىمائىي ۋە تارىخىي هادىسە بولۇپ، ئۇ هەم ئىنسانلارنىڭ ئۆز ئەمگىكى ئارقىلىق سۈبيېكتىپ ئىدىيىسىنى ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەتكە ئايلاندۇرىدىغان تەبىئەتتىن هالقىش خاراكتېرىگە، هەم ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇش ئەمەلىيىتىدە دائىم گەۋدىلىنىدىغان ئورتاقلىق خاراكتېرىگە ئىگە كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتى، شۇنداقلا يەنە كۆپ مەدەنىيەلىك ئېتنىك ۋارىسچانلىققا، سىمۋول ـ بەلگە خاراكتېرىگە ۋە تارىخىي ئۆزگىرىشچانلىققا ئىگە بولغان بولىدۇ. بىر مىللەت كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىش ئەهۋالى ۋە هەرقايسى دەۋرلەردىكى

① ئۆتكۈر هاشىموف:« تەپەككۇر تامچىلىرى »، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1999 ـ يىلى 2 ـ ، 3 ـ سان.

كىيىم ـ كېچەكنى مەركەز قىلىپ شەكىللەندۈرگەن فولكلور هادىسـ
لىرى ئارقىلىق شۇ مىللەت تۈركۈمىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە
مەنىۋى جەھەتلەردىكى يۈكسىلىش ئەھۋالىنى چۈشەنگىلى بولىدۇ.
مىللىي كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتىنىڭ مەلۇم بىر دەۋردىكى ئۆزگـ
ىرىش ئەھۋالى هەققىده توختىلىشتىن بۇرۇن، ئۇنىڭ تارىخىي تەسۋىرى ۋە
ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان مەزمۇنلىرى توغرۇلۇق چۈشەنچە بېرىش تەتقىقات
تېمىسىنى تېخىمۇ كەڭلىككە ۋە چوڭقۇرلۇققا ئىگە قىلىدۇ. شۇ مەنـ
دىن، ئۇيغۇر كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتىنىڭ 20 ـ ئەسىردىكى ئۆزگـ
ىرىش ئەھۋالى ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان مەدەنىيەت مەز ـ
مۇنلىرى ۋە تارىخىي تەسۋىرى هەققىدىكى چۈشەنچىلەرسىز روشەنلىككە
ۋە ئېنىقلىققا ئىگە بولمايدۇ.

* * * * * * * * *

ئۇيغۇر كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتى ئۆزۈن تارىخقا ۋە مول مەزمۇنغا
ئىگە. ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتى، جەمئىيەتنىڭ ئۆزۈن
يىللىق تەرەققىيات مۇساپىسى داۋامىدا، ئېهتىياج ۋە ئىمكانىيەتكە ئاسا ـ
سەن ئۆزگىرىپ، يېڭىلىنىپ، مۇكەممەللىشىپ هەم رەڭدارلىشىپ،
كۈچلۈك مىللىي تۈسكە ئىگە بولغان، شۇنداقلا كىشىلەرنىڭ جىنس
ئايرىمىسى، ياش قۇرام پەرقى، تەبىئىي شارائىتى ۋە تۇرمۇش ئېهتىياجىغا
مۇناسىپ ئۆزگىچە ئىنئەنە شەكىللەندۈرگەن. ئۇيغۇر كىيىم ـ كېچەك
مەدەنىيىتى مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىۋى ئىزچىللىقنىڭ مۇهىم تار ـ
مىقى سۈپىتىده، ئۇنىڭ شەكىللىنىشىنى خاسلىققا ئىگە قىلغان مەده ـ
نىيەت ئامىللىرىنى تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تەرەپكە خۇلاسىلەشكە بولىدۇ:

بىرىنچى، تەبىئىي جۇغراپىيەۋى شارائىت: هەممىمىزگە مەلۇم ،
ئىنسانىنىڭ مەلۇم بىر خىل كىيىم ـ كېچەك ماتېرىيالىنى ۋە پاسونىنى
تاللىشى ئۇنىڭ ياشىغان جۇغراپىيەۋى شەرت ـ شارائىتى بىلەن بىۋاستە
مۇناسىۋەتلىك. ئىنسانىيەت كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتىدىكى بۇ خىل

ئورتاقلىق تەبىئي يوسۇندا يەنە ھەرقايسى مىللەت كىيىم ـ كېچەكلىرىنىڭ خام ماتېرىيالى ۋە پاسون ئالاھىدىلىكى جەھەتتىكى خاسلىقىنىڭ شەكىللىنىشىگە تۈرتكە بولىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختىن بېرى كىيىم ـ كېچەك قۇرۇلۇشىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشى ۋە شۇ يوسۇندا ئۆزگىچە مەدەنىيەت فورماتسىيىسىنى بارلىققا كەلتۈرۈشى مۇقەررەركى، ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ ياشىغان تەبىئي جۇغراپىيەۋى شارائىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. چۈنكى شىنجاڭ ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، دېڭىزدىن يىراق، ھاۋاسى قۇرغاق، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ، ھاۋا رايى تېمپېراتۇرىسىنىڭ ئۆزگىرىشى تېز، جۇدۇن، شامال، بوران كۆپ، قىش بىلەن يازنىڭ پەرقى چوڭ بولغاچقا، بۇ يەردىكى كىشىلەر قۇرغاقچىلىققا، چۆل ـ باياۋان ۋە ھەر خىل ئاپەتلەرگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن مۇكەممەل ۋە يۇرۇشلۇق كىيىم ـ كېچەك تۇرلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. ئەگەر تەڭرىتاغ تىزمىلىرىنى پاسىل قىلىپ، شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيەۋى شارائىتىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى يايلاق رايونى ۋە تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى بوستانلىق رايونىدىن ئىبارەت ئىككى تەبىئي ئېكولوگىيىلىك رايونغا بۆلۈنگەنلىكىنى ھېس قىلىمىز.

تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ياۋرو ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇق كۆۋرۈكىنىڭ يايلاق بۆلىكىگە توغرا كېلىدۇ. يەر شارائىتى تەكشى، سۇ ـ چۆپ مول بولۇپ، قەدىمدىن بېرى يايلاق مىللەتلىرىنىڭ سەلتەنەتىگە ھەمراھ بولۇپ كەلگەن ۋە شۇ ئاساستا خاسلىققا ئىگە يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس بولغان. يايلاق تۇرمۇشىدىكى تەبىئي جۇغراپىيەۋى شارائىت ۋە يايلاق مىللەتلىرىنىڭ ئۆزلۈكسىز كۆچۈشى بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ كىيىم ـ كېچەك ماتېرىيالى ۋە پاسونىنى تاللاشتا ئۇنىڭ سوغۇق ۋە نەملىكتىن ساقلىنىش، شامالدىن دالدىلىنىش، شۇنداقلا دالىدىكى تۇنەش، يىراق سەپەردىكى قۇلايلىقلىق ئالاھىدىلىكىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشىگە سەۋەب بولغان. يايلاق تۇرمۇشىدىكى ھەر خىل

ھايۋانات تېرىلىرىنى ئاساس قىلغان مول كىيىم ـ كېچەك خام ماتېرىيالى ئۇلارنىڭ ئالدى بىلەن ئويلىشىدىغان خام ماتېرىيال مەنبەسىگە ئايلانغان ھەمدە تارىخىي تەرەققىيات نەتىجىسىدە خام ماتېرىيال تەييارلاش، تىكىش پىششىقلاپ ئىشلەشكە بولغان سىستېمىلىق كىيىم ـ كېچەك تەييارلاش ھالقىلىرىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ ئاساستا يايلاق مىللەتلىرىنىڭ نىسبەتەن ئورتاق بولغان كىيىنىش ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈرگەن. يەنى ئۇچىسىغا ھايۋانات تېرىسىدىن ئىشلەنگەن ئۇزۇن تون ياكى چاپان ـ ئىشتان ، بېشىغا ئۇچلۇق ياكى يۇمىلاق شەكىللىك قالپاق ياكى تۇماق، پۇتىغا ھەر خىل ھايۋانات تېرىلىرىدىن تەييارلانغان ئاياغ كىيىملەرنى كىيىش يايلاق تۇرمۇشىدا ئاساسىي يۇزلىنىشنى ئىگىلىگەن. چۈنكى يايلاق تۇرمۇشى ئۇلارنىڭ كىيىم ـ كېچەك ماتېرىيالى ۋە پاسونىنى خالىغانچە ئۆزگەرتىشىگە يول قويمايتتى. ئەگەر بۇ يەردە تەييارلانغان كىيىم ـ كېچەكلەر يايلاق تۇرمۇشى تەلەپ قىلغان، ئەقەللىيسى سوغۇق، تىكىش مۇداپىئەلىنىش، تەننى ئىسسىق تۇتۇش رولىغا ئىگە بولمىسا، ھەر قانچە ئېسىل رەختلىك كىيىم ـ كېچەك نۇسخىلىرىمۇ يايلاق تۇرمۇشى تەرىپىدىن شاللىۋېتىلىدۇ. خەنزۇچە تارىخىي ۋەسىقىلەر ۋە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان تاش بالبالار بۇ سۆزلىرىمىزگە دەلىل ـ ئىسپات بولالايدۇ.

تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبى ۋە كوئېنلۇن تېغىنىڭ شىمالىدىكى بوستانلىق رايون مۇنبەت تۇپراق، كەڭ كەتكەن تۇزلەڭلىك، كۆز يەتكۈسىز قۇملۇق قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن يايلاق رايونىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. تارىم دەريالىسى ھامىي ئاساسىدا، غەربتىن شەرققە قاراپ بارلىققا كەلگەن قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچا، قارا شەھەر، كورلا بوستانلىقى، تۇرپان، قۇمۇل، خوتەن، چەرچەن ۋە كروران بوستانلىقى قاتارلىق تەبىئىي ئېكولوگىيىلىك رايونلاردا ياشىغۇچى كىشىلەرنىڭ كىيىم ـ كېچىكىدە قىشتا سوغۇقتىن مۇداپىئەلىنىش، يازدا سالقىن بولۇش ئالاھىدىلىكى ھازىرلانغاندىن باشقا، يەنە شامالدىن دالدىلىنىش، قۇمدىن مۇداپىئەلىنىش ئېھتىياجىمۇ تەڭ نىسبەتتە ئېتىبارغا ئېلىنغان. بۇ رايوندا ياشىغۇچى

كىشىلەر دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىدىن كىيىم ـ كېچەك خام ماتېرىيالى تەييارلاش ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش تېخنىكىسىنى پىششىق ئىگىلەپ، كىيىم ـ كېچەك پاسونى ۋە ماتېرىيالىدا ئىنچىكە. لىك ۋە نەپىسلىك، كۆركەملىك ۋە سىپتىلىق ئۆلچەملىرىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن. كىيىم ـ كېچەك مەھسۇلا. لىرىدىكى بۇ خىل يۇزلىنىش مەيلى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى (646ـ 840)، قوچۇ ئىدىقۇت خانلىقى (850 ـ 1250) ۋە ياكى قاراخانىيلار خانـ دانلىقى (9 ـ ئەسىردىن 13 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە)، يەكەن سەئىدىيلەر خانىدانلىقى دەۋرىدە بولسۇن، ئومۇمەن بىر خىل ئىزچىللىقنى ساقلاپ، ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى كىيىم ـ كېچەكلىرىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى شە. كىللەندۈرگەن.

ئىككىنچى، كۆپ مەنبەلىك ئېتنىك ئامىل: يىپەك يولى مەيدانىغا كەلگەندىن بېرى، نۇرغۇن مىللەتلەر بۇ زېمىندا ياشاپ، ئۆزىگە خاس مە. دەنىيەت ئىزلىرىنى قالدۇرۇپ كەلگەن. مەيلى بۇ زېمىندىكى سىياسىي كۈرەشلەر قانچىلىك ئۆتكۈر بولسۇن، ياكى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى قانچىلىك قويۇق ياكى سۇس بولسۇن، ئۇلار ھامان بىر خىل مەدەنىيەت بەلگىسى بىلەن ئۆز ئىزلىرىنى خاتىرىلەپ كەلگەن. ئىنسانىيەت كىيىم ـ كېچەك تەرەققىيات تارىخىدىن قارىغاندا، كىيىم ـ كېچەك ھەم تار مەنىدىكى مىللىيلىك خاراكتېرىگە، ھەم كەڭ مەنىدىكى ئومۇمىيلىق خاراكتېرىگە ئىگە بولىدۇ. ئۇ بىر خىل ئىستېمال بۇيۇمى سۈپىتىدە ئۆز مىللەت كىشىلىرى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپلا قالماس. تىن ، يەنە بىر خىل مودا فورماتسىيىسى سۈپىتىدە باشقا مىللەت كى. شىلىرى تەرىپىدىن تېزلىكتە ئېتىراپ قىلىنىدۇ. شۇڭا بىز ئۇيغۇر كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ مەنبەلىك ئېتنىك تەركىبلىرى ھەققىدە توختالغاندا، كىيىم ـ كېچەكنى باغلانما يىپ سۈپىتىدە قەدىمكى غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەرنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى بىلەن بىرلەشـ تۈرۈپ تەسەۋۋۇر قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ھەققىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ۋە يازما ماتېرىياللارغا قارىغاندا، ئۇيغۇر

كىيىم ـ كېچەكلىرىنىڭ بىر پۈتۈن تارىخىي قىياپىتى ئۇيغۇرلارنىڭ شەكىللىنىشىگە بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك قاتناشقان قەدىمكى غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەرنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپلا قالماستىن، يەنە تارىختا ئۇيغۇرلار بىلەن قويۇق مەدەنىيەت ئالاقىسىدە بولۇپ كەلگەن يىپەك يولىدىكى مىللەتلەرنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىگىمۇ مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. تارىخىي تەرەققىيات تەرتىپى بويىچە قارىغاندا، ئۇيغۇر كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولغان مىللەتلەردىن ئاساسلىقى تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. ئۇلار: ساكلار، چياڭلار، توخرىلار، تېلىلار، سوغدىلار، ھونلار، تۈركلەر، قوچۇ ئۇيغۇرلىرى، قاراخانىيلار ئۇيغۇرلىرى قاتارلىقلاردۇر. ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولغان غەربىي يۇرتتىكى بۇ قوۋملارنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى تارىختىن بېرى بىر خىل مەدەنىيەت ئىزچىللىقىنى ساقلاپ كەلگەن. بۇ خىل ئىزچىللىق مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا، ئۇيغۇر كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ مەنبەلىك ئالاھىدىلىكىنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرىدۇ. بۇ ئالاھىدىلىكلەرنى تۆۋەندىكىدەك خۇلاسىلەشكە بولىدۇ:

1) ئۆرە بۆككە بولغان ۋارىسچانلىق: ئۆرە بۆك قەدىمكى غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەرنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىدە ئىنتايىن مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇشى بىر خىل ئالاھىدە مەدەنىيەت فورماتسىيىسى سۈپىتىدە، يىپەك يولىدىكى قەدىمىي مىللەتلەرنى بىر ـ بىرىگە باغلاپ كەلگەن. مەيلى تارىختا قانچىلىك چوڭ سىياسىي ئۆزگىرىش بولسۇن ياكى مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشىدە قانچىلىك دەۋر بۆلگۈچ مۇساپىلەر بېسىلسۇن، غەربىي يۇرتتىكى قەدىمىي مىللەتلەر ئۆرە بۆككە بولغان قىزىقىشىنى ياكى تېخىمۇ كونكرېت ئېيتقاندا، ئۆرە بۆككە بولغان ئېتىقادىنى ئىزچىل ساقلاپ كەلگەن. غەربىي يۇرتتا بارلىققا كەلگەن ئۆرە بۆكلەرنىڭ شەكلىگە قارىغاندا، ئومۇمەن سىلىندىر شەكىللىك، ئىلمەك شەكىللىك، سوغا شەكىللىك ۋە تۆپىسى يۇمىلاق شەكىللىك ئۆرە بۆكلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. ئۆرە بۆك ھەققىدىكى مۇناسىۋەتلىك تەتقىقات

نەتىجىلىرىگە قارىغاندا، ئۆرە بۆكىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى يالغۇزلا ئۇنىڭ شەكلىدىكى غەيرىيلىك خاراكتېرىدىن ئەمەس، بەلكى تېخىمۇ مۇھىمى ئۆرە بۆك ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي ئېتىقاد ئىزنالىرىنىڭ تارىخىي خاتىرىسى ئىكەنلىكىدىن بولغان. بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار ئۆرە بۆكىنىڭ سىمۋوللۇق مەنىسىنى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ قۇياشقا ۋە ئوتقا بولغان ئېتىقاد قاتلىمىنىڭ ئىنكاسى سۈپىتىدە چۈشەنسە، يەنە بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار ئۆرە بۆكىنىڭ شەكلىدىكى غەيرىيلىكنى شامان ئېتىقادلىرى بىلەن، بولۇپمۇ «ھاياتلىق دەرىخى» ھەققىدىكى ئېتىقاد ئىزلىرى بىلەن بىۋاستە باغلايدۇ. قەشقەر رايونىدىكى يەكەن ۋە يېڭىسار ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان«ئۆرە تۇماق» ياكى «پاپاق» تىن ئىبارەت باش كىيىم شەكلىدىكى قەدىمكى غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەردە ئومۇملاشقان ئۆرە بۆك كىيىش ئادىتىنىڭ بىۋاستە ۋارىسى دېيىشكە بولىدۇ. بۇ ھەقتىكى دەلىل ـ ئىسپاتلارنى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ۋە خەنزۇچە يازما ۋەسىقىلەردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

2) تون، ئۆتۈك ۋە خەنجەر ئېسىشتىكى ئىزچىللىق: تون، ئۆتۈك ۋە خەنجەر ئېسىش ئىزچىللىقىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى مەلۇم بىر خىل ئېتىقادنىڭ ئىزناسى دېگەندىن كۆرە، تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا، ئوخشاش تەبىئىي شارائىتنىڭ ۋە ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنىڭ تاللىشىدىن بولغان دېيىشكە بولىدۇ. ئەمما دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان نۇقتا شۇكى، ئۇيغۇر كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتى بىلەن باغلىنىشلىققا ئىگە بولغان غەربىي يۇرتتىكى ساكلار، توخرىلار، تۈركىلەر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىدە، كىيىم ـ كېچەككە نەقىشلەنگەن ئورۇنلارنىڭ مەسىلەن، ياقا، پەش، يەڭ قاتارلىقلارنىڭ سىممېترىكلىكى ۋە بىرەكلىكى ئورتاق تەبىئىي شارائىت ئاساسىدا شەكىللەنگەن نىسبەتەن مۇقىم بولغان ئېستېتىك زوقلىنىشنىڭ ئىپادىسى دېيىشكە بولىدۇ. بىز بۇ نۇقتىنى ئۇيغۇر سەھنە كىيىملىرىدىكى سىممېترىكلىككە ۋە ئىزچىللىققا ئىگە بولغان كىيىم ـ كېچەك گۈل نۇسخىلىرىدىن تېخىمۇ ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز.

3) ئۆرۈمە چاچقا بولغان ئىشتىياق: غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەرنىڭ كىيىنىش ئادىتىدە ئۆرۈمە چاچ قويۇش بىر خىل مەدەنىيەت ئىزچىللىقى سۈپىتى بىلەن دىققىتىمىزنى تارتىدۇ. ئۆرۈمە چاچنىڭ شەكىللىرى ياكى ئىككى ئۆرۈمە، ئۈچ ئۆرۈمە، ۋە ياكى كۆپ ئۆرۈمە شەكىللىرى بىلەن نىسبەتەن مۇقىملىققا ئىگە. تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، ئىسلام دىنى شىنجاڭ رايونىغا تارقىلىشتىن بۇرۇن، غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەرنىڭ كىيىنىش ئادىتىدە ئوغۇل ـ قىز ئايرىلماستىن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئەنئەنىسىنىڭ بارلىقى مەلۇم. نۆۋەتتە، شىمالدىكى مىللەتلەرنىڭ ئىچىدە پەقەت ئۇيغۇر خوتۇن ـ قىزلىرىدىلا بۇ خىل ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئەنئەنىسى ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت مەنىسىدە دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلەلىگەن. ئۇيغۇر قىزلىرى ئارىسىدا، ئۆرۈمە چاچنىڭ سانى ۋە شەكىللىرى ئارقىلىق شۇ قىزنىڭ نىكاھلىق بولغان ياكى بولمىغانلىقىنى، پەرزەنتلىك بولغان يا-كى بولمىغانلىقىنى يوشۇرۇن سىمۋوللۇق مەنىدە ئىپادىلەيدىغان ئەنئە-نىنىڭ بولۇشىمۇ بۇ نۇقتىنى تېخىمۇ كۈچلۈك ئىسپاتلايدۇ.

ئۈچىنچى، كۆپ مەنبەلىك دىنىي ئېتىقاد ئامىلى: دىنىي ئېتىقاد بىر خىل جەمئىيەت ھادىسىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۇنىڭ كىيىم ـ كې-چەك مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرىنى سەل چاغلاشقا بولمايدۇ. دىنىي ئېتىقادنىڭ ئۆزگىرىشى مۇقەررەر يوسۇندا بىر مىللەتنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىنىش ئادىتىگە شەكىل جەھەتتە ئاز بولمىغان پاسسىپ ياكى ئاكتىپ تەسىرلەرنى ئېلىپ كېلىدۇ. ئۇيغۇر كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا ئېتىقاد قىلغان شامان دىنى، زاروئاستىر دىنى، مانى دىنى، نېستۇرىئان دىنى، بۇددا دىنى ۋە ئىسلام دىنى قاتارلىق دىنلارنىڭ تەسىرىدە، ئوخشى-مىغان تارىخىي دەۋرلەردىكى كىيىم ـ كېچەك سەنئىتى ۋە كىيىنىش ئادىتىدە ئوخشىمىغان دىنىي پەرقلەرنى شەكىللەندۈرگەن. مەسىلەن، شا-مان دىنىدىكى ئېتىقاد ئىزلىرىنىڭ كىيىم ـ كېچەك نەقىش نۇسخىلە-رىدا ئەكس ئېتىشى، مانى دىنىدىكى دىنىي فورما ـــ ئاق باش كىيىم ۋە ئاق پەرىجىنىڭ تەسىرى، بۇددا دىنى مۇخلىسلىرىدىكى چاچ چۈشۈرۈش

ئادىتى، ئىسلام دىنىدىكى ئايالالارنىڭ چۈمپەردىسى ۋە ئەرلەرنىڭ سەللىسى قاتارلىقلار كىيىم ـ كېچەكنىڭ دىنىي ئېتىقاد شەكلىدىكى مۇھىم رو-لىنى تەكتلەيدۇ. گەرچە ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغىلى 1000 يىلدىن ئاشقان ۋە بۇ جەريانداا ئىلگىرىكى ئېتىقاد ئىزلىرى سۇسلاپ، بىلگۈسىز دەرىجىدە يوقاپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما كىيىم ـ كېچەك سەنئىتى ئارقىلىق خاتىرىلەنگەن ئېتىقاد ئىزلىرى دەۋر سىناقلىرىدىن ئوڭۇشلۇق سىرغىپ ئۆتۈپ، زامانىمىزغىچە يېتىپ كېلىلىگەن ھەمدە ئىسلام دىنىي يېپىنچىسى، تۇرمۇش ئېھتىياجى ۋە ئېستېتىك ئۆلچەم شارائىتىدا ئۆزىنى ساقلاش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشىلىگەن. شۇ مەندىن، ئۇيغۇر كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتىدە ئەكس ئەتكەن ئېتىقاد ئىزلىرىنى ئېنىقلاش ۋە تەتقىق قىلىش يالغۇز مىللەتشۇناسلىق جەھەتتىلا ئەمەس، بەلكى يەنە دىنشۇناسلىق جەھەتتىمۇ زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

يۇقىرىقى تەھلىللىرىمىزدىن قارىغاندا، ئۇيغۇر كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان تەتقىقات تېمىلىرى يالغۇزلا ئۇنىڭ تارىخىي تەسۋىرى ھەققىدىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى يەنە كىيىم ـ كېچەك تۈرلىرى ، رەڭ قۇرۇلمىسى، تۈپ نەقىش ئېلېمېنتلىرىنىڭ مە-دەنىيەت مەنىسى، بەل ئاسقۇ، يان ئاسقۇ، بويۇن ئاسقۇ، زىبۇ زىننەت بۇ-يۇملىرى، مۇراسىم كىيىم ـ كېچەكلىرى، كىيىم ـ كېچەككە ئالاقىدار پەرھىزلەر، ئەپسانە، رىۋايەتلەر ۋە تىل ئادەتلىرى، كىيىم ـ كېچەك ئاتالـ غۇلىرى قاتارلىقلار ھەققىدىكى تەتقىقات مەزمۇنلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇنداقلا ئۇ يەنە ئەنئەنىۋى كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتىنىڭ ھازىرقى زامان كىيىم ـ كېچەكلىرىنىڭ تەسىرىدىكى ئۆزگىرىشى ۋە ساقلىنىش ھالىتىنىمۇ تەتقىق قىلىدۇ، ئەلۋەتتە.

* * *　　* * *　　* * *

ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى تارىخىدا ، 20 ـ ئەسىردەك بۇنداق كىشىنى ھاياجانغا سالىدىغان ۋە ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن ئەسىر بولمىسا كېرەك. بۇ ئەسىر ئىنسانىيەتكە يالغۇز

ئىككى قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشىنى «ئاتا» قىلىپلا قالماستىن، بەلكى تېخىمۇ مۇھىمى، ئۇ ئىنسانىيەتكە ئىلىم ـ پەننىڭ بۈيۈك قۇدرەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىلگىرىكى ھەر قانداق ۋاقىتتىكىدىن تېخىمۇ ئېنىق ئۇقتۇردى. 20 ـ ئەسىرنىڭ چوڭ سەھنىسى دۇنيادىكى مىللەتلەرنى ئىلغار ياكى قالاق دەپ ئايرىپ ئولتۇرماستىن ، بىر ئورتاق مەيدانىدا ئۇلارنىڭ ئۆزئارا دىئالوگ ئېلىپ بېرىشىغا ئىمكانىيەت ياراتتى. مەدەنىيەتلەر دىئالوگى ۋە مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى ئالدى بىلەن ئىستېمال فولكلورىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. شۇ مەنىدىن، كىيىم ـ كېچەك مۇقەررەر ھالدا مەدەنىيەتلەر دىئالوگىدا مىللىي مەدەنىيەتنىڭ «ۋاكالەتچىسى» لىك رولىنى ئۆتەيدۇ. مەدەنىيەتلەر دىئالوگىغا قاتناشقان مىللەتلەر كىيىم ـ كېچەك ئارقىلىق يالغۇزلا بىر ـ بىرىنىڭ مىللىي مەدەنىيەت ئۇچۇرلىرىنى ئىگىلەپلا قالماستىن، بەلكى يەنە كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتى ۋاستىسىدا قارشى تەرەپنىڭ باشقا مەدەنىيەت مەزمۇنلىرىنى قوبۇل قىلىش ياكى قىلماسلىقنى ئويلىشىدۇ. تۇپ مەنىدىن ئېيتقاندا، 20 ـ ئەسىردىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ كىيىم ـ كېچەك ۋاستىسى ئارقىلىق ئېلىپ بارغان مەدەنىيەت دىئالوگىنى ئەمەلىيەتتە تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا، يەنى غەرب كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتى بىلەن مىللىي كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى رەت قىلىش ۋە قوبۇل قىلىش، تەسىر كۆرسىتىش، تارقىلىش ۋە ئومۇملىشىش قاتارلىق نۇقتىلارغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ. غەرب كىيىم ـ كېچەكلىرىنىڭ ھازىرقى زامان تۇرمۇش رېتىمىگە نىسبەتەن ماسلىشىشچانلىقىنىڭ يۇقىرىلىقى، تۇرمۇشقا قولايلىقى ۋە خىزمەتتىكى يارىشىملىقى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۇنىڭ «كاستۇم ـ بۇرۇلكا» دېگەن ئومۇمىي نامدا مىللىي كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتىگە خىرىس ئېلىپ كېلىشى ۋە تەدرىجىي يوسۇندا مىللىي ئەنئەنىۋى كىيىم ـ كېچەكلەرنىڭ ئورنىنى ئىگىلىشى توسۇۋالغىلى بولمايدىغان خەلقئارالىق ئېقىمغا ئايلاندى. غەرب ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ ئىلغار تېخنىكىسى، زامانىۋى ئىقتىسادىي قۇرۇلما ۋە تەپەككۇر قېلىپى غەرب كىيىم ـ كېچەكلىرىنىڭ 20 ـ ئەسىرنىڭ

ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە يەر شارىلاشقان كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيەت ئۇلگىسى بولۇشىغا تۇرتكە بولدى. مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا، غەرب كىيىم ـ كېچەكلىرىنى كىيىش ياكى كىيىمەسلىك كىيىم كىيگۈچىنىڭ ھازىرقى زامان ئىدىيىسىگە ئىگە بولغان ياكى بولمىغانلىقى، تېخىمۇ كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇنىڭ زامانىۋى ئادەم بولغان ياكى بولمىغانلىقىنى ئۆلچەيدىغان بىرەسمىي ئۆلچەملەردىن بولۇپ قالدى.

ئۇيغۇر جەمئىيىتى ئوتتۇرا ئەسىرلەردىن باشلانغان 500 يىلغا يېقىن بېكىنمىچىلىك ۋە ئۆز ـ ئۆزىدىن مەستخۇش بولۇش مەزگىللىرىنى بېشىدىن كەچۈرگەندىن كېيىن، مەستخۇش ھالەتتە 20 ـ ئەسىرنىڭ ئىشىكىنى قاقتى. بۇ ئەسىردە ئۇيغۇر جەمئىيىتى ئۆزىنىڭ مىللىي كىيىم ـ كېچەكلىرى بىلەن غەرب كىيىم ـ كېچەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزۈنغا سوزۇلغان دىئالوگىنى باشلاپلا قالماستىن، بەلكى يەنە جۇڭگو دىكى باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرگە ئوخشاشلا ئەنئەنىۋى مىللىي كىيىم ـ كېچەكلەردىن ھازىرقى زامان كىيىملىرىگە ئۆزگىرىشتەك كىيىم ـ كېچەك ئىنقىلابىنى بېشىدىن كەچۈردى.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن سودا ۋە ئوقۇش مەقسىتى بىلەن چەت دۆلەتلەرگە چىققان بىر قىسىم ئالدىن ئويغانغان كىشىلەر غەرب مەدەنىيىتىنىڭ بىۋاستە ئىنكاسى بولغان غەرب كىيىم ـ كېچەكلىرىنى زامانىۋى ئاڭ نۇقتىسىدىن تۇرۇپ تېزلىكتە قوبۇل قىلدى. غەرب كىيىم ـ كېچەكلىرىدە ئىپادىلەنگەن فىزىئولوگىيىلىك گۈزەللىك ۋە ئالاھىدە گەۋدىلىنىدىغان فىگۇرا گۈزەللىكى يات ئەللەردە يۈرگەن ئۇيغۇر زىيالىي ۋە تىجارەتچىلىرى ئارىسىدا غەرب كىيىم ـ كېچەكلىرىنى كىيىش قىزغىنلىقىنى شەكىللەندۈردى ھەمدە بۇنى زامانىۋى مەدەنىيەت سۈپىتىدە، ئۆز يۇرتلىرىدىكى كىشىلەرگە ئۇقتۇرۇشقا تىرىشتى. ئۇلار ئوستىگە كاستۇم ـ بۇرۇلكا، غەربچە شىلەپە ۋە پارقىراپ تۇرغان شىبلىتلارنى كىيىپ ئۆز يۇرتلىرىغا قايتقىنىدا، ئەتراپتىكى كىشىلەرنىڭ ھەيرانلىق، ئەجەبلىنىش، ھەتتا ھاڭ ـ تاڭ قېلىش ۋە سۆيۈنۈش، ھېيىقىش، چەتكە قېقىش، سوغۇق مۇئامىلىسىگە

ئۇچراشتەك قىسمەتلەرگە دۇچ كەلدى. غەرب كىيىم ـ كېچەكلىرى بىلەن بولغان بۇ خىل مەدەنىيەت دىئالوگى 30 ـ يىللاردا شىنجاڭ رايونىدا ئەۋج ئالغان «جەدىتىزم» ھەرىكىتىدە تېخىمۇ ئەۋجىگە چىقتى. كونا ئىدىيىلەر ئاساراتىدىن قۇتۇلۇش، غەرب ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىدىن ئۆگىنىش ۋە مىللەتنى مەھكۇملۇق ئاساراتىدىن قۇتۇلدۇرۇشنى ئاساسىي مەقسەت قىلغان بۇ قېتىملىق مەدەنىيەت ئويغىنىش ھەرىكىتى ئالدى بىلەن غەرب كىيىم ـ كېچەكلىرى ئۇسلۇبىدا كىيىنىشنى تەشەببۇس قىلىش بىلەن باشلاندى. ھەتتا كېيىنكى تەرەققىيات نەتىجىسىدە غەرب كىيىم ـ كېچەكلىرى بىلەن كىيىنىش ياكى كىيىنمەسلىك زامانىۋىلىق ياكى قالاقلىقنى ئۆلچەيدىغان مۇھىم ئۆلچەملەردىن بىرى بولۇپ قالغانىدى. ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى غەرب كىيىم ـ كېچەكلىرىنى كىيىش مۇھىم بەلگە قىلىنغان بۇ قېتىملىق مەدەنىي ئويغىنىش تاكى ئازادلىقتىن كېيىنكى 60 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىغا قەدەر داۋاملاشتى. بۇ جەريانىدا زىيالىيلار قاتلىمى ئىلغار كۇچ سۈپىتىدە غەرب كىيىم ـ كېچەكلىرىنىڭ ئۇلگىسى ۋە تەشۋىقاتچىسى بولۇپ كەلدى، ھەتتا بۇ ۋەزىيەت جۇڭگو جەمئىيىتىنىڭ «قىزىل رەڭلىك ئوتلۇق دەۋرلىرى، شۇنداقلا كىشىلەرنىڭ ئاق، سېرىق ۋە كۆك رەڭدە بىر تۇتاش كىيىنىشى» مودا بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دەۋرىدىمۇ ئۆز ئىزچىللىقىنى ساقلاپ كەلدى. گەرچە بىر مەزگىل سىياسىي مۇھىت سەۋەبىدىن غەربچە كىيىنىش «كاپىتالىزمنىڭ بەلگىسى» سۈپىتىدە چەتكە قېقىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئىسلاھات ، ئىشىكنى ئېچىۋېتىشتىن كېيىن ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ۋە ئۇقۇمۇشلۇق كىشىلەر ئارىسىدا يەنىلا ئۆزىنىڭ مودا ئىزچىللىقىنى ساقلاپ كەلدى.

ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتىن بۇيان، ھازىرقى زامان ئۇچۇر ۋاستىسىنىڭ ئۇچقانداك تەرەققىي قىلىشى، ھازىرقى زامان سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ كۆپلەپ كىرىشى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئېڭىدا زور سىلكىنىش ۋە تەۋرىنىش پەيدا قىلدى. بولۇپمۇ 90 ـ يىللاردىن بېرى تېخىمۇ گەۋدىلەنگەن يەر شارىلىشىش ۋەزىيىتى ۋە ئىقتىسادنىڭ بىر گەۋدىلىشىشى ئۇيغۇرلارنىڭ، بولۇپمۇ شەھەر مۇھىتىدا ياشاۋاتقان مىللىي

تۈركۈمنىڭ سىرتقى مەدەنىيەت بىلەن ئۇچرىشىشى ۋە قوبۇل قىلىشىنى تارىختىكى ھەر قانداق ۋاقىتتىكىدىن تېخىمۇ تېزلەتتى ھەمدە بۇ خىل يۈزلىنىش ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى كىيىم ـ كېچەكلىرىنىڭ ھازىرقى زامانىدىكى ئۆزگىرىش ھالىتىنى رەسمىي يوسۇندا شەكىللەندۈردى. ئەنئەنىۋى كىيىم ـ كېچەكلەرنىڭ ئۆزگىرىش يۈزلىنىشىدىن قارىغاندا، شىمالىي شىنجاڭ رايونىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ۋە تەرەققىيات پۈرسىتى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىنىڭكىگە سېلىشتۇرغاندا كۆپ ئىلگىرى ۋە شۇ سەۋەبلىك ئەنئەنىۋى كىيىم ـ كېچەكلەرنىڭ ئۆزگىرىشىمۇ تەڭ نىسبەتتە جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىغا قارىغاندا كۆپ تېز بولدى. بۇنى شىمالىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىدىكى بۇ خىل تېز ئۆزگىرىشنىڭ رېئال سەۋەبىدىن تاشقىرى، يەنە ئەلۋەتتە ئۇنىڭ تارىخىي ئاساسى، بولۇپمۇ شىمالىي شىنجاڭ رايونىنىڭ 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپلا سىرتقى مەدەنىيەت بىلەن ئۇچرىشىشتىكى كۆزنەكلىك رولىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلار بىر پۈتۈن مىللەت ئاھالىسىنىڭ 80% نى ئىگىلىگەنلىكى ھەمدە ھازىرقى زامان ئالاقىلىشىش ۋاستىلىرى ۋە قاتناش ئەسلىھەلىرىنىڭ بىرقەدەر قالاق بولۇشى سەۋەبلىك، ئەنئەنىۋى كىيىم ـ كېچەكلەرنىڭ غەرب كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىشىمۇ شەھەردىكىلەرگە سېلىشتۇرغاندا نىسبەتەن ئاجىزراق بولدى ھەمدە ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا، بۇ رايوندىكى ئۇيغۇرلار نىسبەتەن ياخشى نىسبەتتە ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى كىيىم ـ كېچەكلىرىنىڭ ساقلىغۇچىسى ۋە داۋاملاشتۇرغۇچىسى بولۇپ كەلدى. ئەمما ئوبيېكتىپ جەھەتتىن كۆزەتكىنىمىزدە، ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى كىيىم ـ كېچەكلىرىنىڭ ھازىرقى زامان كىيىم ـ كېچەكلىرىگە ئورۇن بوشتىشى توسۇۋالغىلى بولمايدىغان ئېقىمغا ئايلاندى. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھەر خىل ئەنئەنىۋى باش كىيىملەرنى كىيىش قىسمەن جەھەتتىكى (ئوتتۇرا ياشلىقلار ۋە ياشانغانلار) ئومۇميلىقىنى ساقلاپ قالغاندىن تاشقىرى، باشقا ئەنئەنىۋى كىيىم ـ كېچەك تۈرلىرى، مەسىلەن، چاپان ـ ئىشتان، چاچ ئۆرۈش ئادىتى ۋە ئاياغ كىيىم تۈرلىرى

ئالاھىدە ئېھتىياج سەۋەبىدىنلا بولمىسا، ئاساسەن كىشىلەر تەرىپىدىن كىيىلمەيدىغان بولدى. كىشىلەر كۆپىنچە ئومۇمىيلىققا ئىگە تەييار كىيىم ـ كېچەكلەرنى سېتىۋېلىپ كىيىشكە يۈزلەندى.

ئۇيغۇر كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتىنىڭ ھازىرقى زامانىدىكى ئۆزگىرىشىنى ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا تۆۋەندىكىدەك بىر نەچچە نۇقتىغا يىغىنچاقلاپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

1) كىيىم ـ كېچەك ماتېرىيالى ۋە رەڭگىگە بولغان تاللاش دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشى، تەييار كىيىم مەھسۇلاتلىرى ۋە مودا كىيىملەرنىڭ كۆپىيىشى، شۇنداقلا كىيىم پاسونىنىڭ غەربلىشىشكە قاراپ يۈزلىنىشى. ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى جەمئىيىتىدە بىر يۈرۈش كىيىم ـ كېچەكنىڭ پۈتۈپ چىقىشى كۆپلىگەن ئىش تەرتىپى ۋە كەسىپ ئەھلىلىرىنىڭ (مەسىلەن، ئاياغ كىيىمى ئۇچۇن ئېيتقاندا، كۆنچى، بوياقچى، موزدۇز قاتارلىق كەسىپ ئەھلىلىرىنىڭ تەرتىپلىك ئىش جەريانى) ئورتاق تىرىشىشى ئاساسىدا ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. شۇ مەنىدىن، ئەنئەنىۋى كىيىم ـ كېچەك تۈرلىرىگە بولغان تەلەپنىڭ ئېشىپ بېرىشى بىلەن كىشىلەرنىڭ تاللاش دائىرىسىنىڭ چەكلىمىگە ئۇچرىشى مۇقەررەر يوسۇندىكى تەمىنلەش تەلىپىگە يېتىشىمسىلىك ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەنئەنىۋى كىيىم ـ كېچەك ئۇستىلىرىنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى ۋە ئۆز كەسپىنىڭ ئېتىبارىمۇ شۇ نىسبەتتە يۇقىرىلايدۇ. ئەمما ھازىرقى زامان تەييار ۋە ئەرزان كىيىم ـ كېچەك مەھسۇلاتلىرىنىڭ كۆپىيىشى بىلەن، كىشىلەرنىڭ تاللاش دائىرىسى تېخىمۇ كېڭىيىپ، بۇرۇنقىدەك كۆپ ۋاقىت ۋە زېھىن تەلەپ قىلىدىغان ئەنئەنىۋى كىيىم ـ كېچەك تۈرلىرىگە بولغان تەلەپمۇ تۆۋەنلەپ بارىدۇ، ئىقتىسادنىڭ بىر گەۋدىلىشىشى ۋە يەر شارىلىشىشى ئەنئەنىۋى كىيىم ـ كېچەكلەرنىڭ زامانىۋى كىيىم ـ كېچەكلەرگە ئورۇن بوشتىش سۈرئىتىنى تېخىمۇ تېزلىتىدۇ ۋە مۇقەررەر يوسۇندا ئەنئەنىۋى كىيىم ـ كېچەكلەرگە زامانىۋى كىيىم ـ كېچەك ئامىللىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈش تەلىپىنى قويىدۇ.

2) ئۇيغۇر كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي

قىسمى بولغان مۇراسىم كىيىملىرىنىڭ كىيىنىش ئادىتىدىكى ئۆزگىرىشى. دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەر تارىختىن بېرى ئۆزلىرىنىڭ مۇراسىم كىيىملىرىگە ئىنتايىن ئېتىبار بېرىپ كەلگەن. چۈنكى ئىنسان ۋە ئۇنىڭ ئۆمۈر مۇراسىملىرى قەدىمدىن بۇيان ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ يادرولۇق مەزمۇنلىرى سۈپىتىدە تەكتلىنىپ ، مۇراسىم كىيىملىرىنىڭ ئۆمۈر مۇراسىملىرىدىكى گەۋدىلىك رولىمۇ شۇ نىسبەتتە مۇھىم ئورۇنغا قويۇلۇپ كەلدى. مۇراسىم كىيىملىرىنىڭ مۇڭلۇق ئۆلچەمدە تىكىلىشى ۋە بىرلىككە كېلىشى ئۆمۈر مۇراسىملىرىنىڭ مۇراسىم تۈسىنى تېخىمۇ مۇقىملاشتۇرىدۇ، شۇنداقلا مۇراسىمغا قاتناشقۇچى كىشىنىڭ روھىي ھالىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىشتىكى ئەڭ ئۇنۇملۇك ۋاستىلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى مۇراسىم كىيىملىرى شەھەرلەردىن سىرت كەڭ يېزىلاردا تاكى 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىغىچە ئۆزگىرىشچان بىر قەدەر نىسپىي تۇراقلاشقان كىيىلىش ھالىتىنى ساقلاپ كەلدى، ئەمما 90 ـ يىللارنىڭ بېشىدىن، بولۇپمۇ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدىن باشلاپ زامانىۋى تەرەققىيات، غەربچە ئاڭ بىر خىل نىسپىي تۇراقلاشقان كىيىنىش ھالىتىنىڭ ئورنىغا ئاستا ـ ئاستا غەربچە كىيىنىش ئۇسلۇبىنى دەسسەتتى. توي ـ تۆكۈن مۇراسىملىرىدىكى قىز ـ يىگىتنىڭ مۇراسىم توي كىيىملىرى قىزنىڭ ئاق رەڭلىك توي كىيىمى، ئوغۇلنىڭ كاستۇم ـ بۇرۇلكا كىيىش شەكلىدە نىسپىي مۇقىملاشتى ۋە كەڭ دائىرىلىك ئومۇملىشىش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈردى. ئەمما بۇ خىل ئەھۋال ئۆلۈم ـ يېتىم، خەتنە توي ۋە بۆشۈك توي مۇراسىملىرىدىكى مۇراسىم ئىگىسىنىڭ كىيىنىش ئادەتلىرىدە يەنىلا نىسبەتەن مۇقىم ھالدا ئەنئەنىۋىلىك ئامىللىرىنى ئۆزىدە كۆپلەپ ساقلاپ كەلدى. مەسىلەن، قارىلىق باغلاش ئادەتلىرى، مېيىتنىڭ كىيىمىز ھالدا كېپەنلىككە ئورىلىشى، قارىلىق سۈندۈرۈش ئادەتلىرى، بۆشۈك توي ۋە خەتنە توي مۇراسىملىرىدىكى ئەنئەنىۋىلىككە ئىگە بالىنى كىيىندۈرۈش، چاچ قويۇش ئادەتلىرى ۋە باشقىلار ئەنئەنىۋى كىيىنىش ئادەتلىرىمىزنىڭ نىسپىي مۇقىم ئامىللىرى سۈپىتىدە ساقلىنىپ

كەلدى.

خۇلاسە :

بىز بۇرۇن ئەنئەنىۋى فولكلورشۇناسلىق نۇقتىسىدىن كىيىم مەدەنىيىتىنىڭ پەيدا بولۇشىنى بەدەننى مۇھاپىزەت قىلىشتىن ئىبارەت بىئولوگىيىلىك ئېھتىياج بىلەن ئۆزىنى زىننەتلەشتىن ئىبارەت ئىپتىدائىي ئېھتىياجغا باغلاپ چۈشەندۈرگەنىدۇق. بۇ كىيىم مەدەنىيىتىنىڭ بىرلەمچى فۇنكسىيىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا ھەم ماددىي ھەم مەنىۋى تەلەپ ئەكس ئەتكەن. بىز پەن ئەھلىلىرى ئاللىقاچان ئېتىراپ قىلغان بۇ ئىككى ئامىلنىڭ پوتېنسىئال (ئىچكى) كۈچىنى قايتا شەرھلەپ ئولتۇرمايمىز. پەقەت ساغلام روھىي مەدەنىيەت تەقەززاسىدىن تۇغۇلغان يېڭى ئىزدەنمە قاراش سۈپىتىدە كىيىم مەدەنىيىتىنىڭ ئىككىلەمچى فۇنكسىيىسى (ئىقتىدارى) ھەققىدە ئوقۇرمەنلەر بىلەن ئورتاقلاشماقچى.

1. كىيىم — ئەخلاق، ھايا سۈيى بىلەن سۇغىرىلغان مۇھەببەتلىك ۋە مۇرۇۋۋەتلىك نىكاھ ـ ئائىلە بىرلىكىنى ۋۇجۇدقا چىقارغان ئىككىلەمچى ۋاستىدۇر.

ئىنسانىيەت تارىخىدىن مەلۇمكى، ناھايىتى ئۇزاق مەزگىل داۋاملاشقان ئىپتىدائىي جامائە تۈزۈمىدىكى ياۋايىلىق ، ۋارۋارلىق باسقۇچىدا ئىنسانلارمۇ ھايۋانلاردەك كىيىمسىز ياشىغان؛ كېيىنرەك ئىنسانىي ئاڭنىڭ غىدىقلىشى بىلەن ئەۋرەتلىرىنىلا دەرەخ يوپۇرماقلىرى بىلەن يوشۇرىدىغان ھالەتكە كۆچكەن. لېكىن بۇمۇ ئەخلاقىي مىزاندىكى كىيىم ـ كېچەكنىڭ رولىنى ئويۇنمايتتى. بۇنداق بىئو تۇغمىلىق ئوتلاپ يۇرگەن بىر توپ ئارىلاش جىنس ھايۋانلارنىڭ بىر ـ بىرىگە پەرۋاسىز مۇئامىلە قىلغىنىدەك، ھايۋانىي شەھۋەتنى قوزغاپ، ئاتا ـ ئانا، بالا ـ چاقا، ئاچا ـ سىڭىل، ئاكا ـ ئۇكا... ئوتتۇرىسىدىمۇ ھېچقانداق شەرم ـ ھايا چەكلىمىسى قويۇلمايدىغان «توپ نىكاھلىنىش» قاتمىسىنى رويابقا چىقارغان. ئىنسانىنىڭ گۈزەكلىك باسقۇچىدىكى بۇنداق تراگېدىيىلىك كومېدىيىگە سەۋەب بولغان ئامىل يەنىلا ئىنسانىيەت ئالىمىنىڭ ئۇۋۇلىياتسىيىلىك تەرەققىياتى ئۈلارنىڭ ئەقلىي تەپەككۇرىنى

قاناتلاندۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىنسانلىق ماھىيىتىنى تېپىش يولىدا ئۇزـ لۇكسىز ئىزدىنىش ئىستىكىنى قوزغىدى. ئاخىرى ئىنسان ئويلىغانلىرـ ىغا ئېرىشىپ، كىيىنىشمۇ خۇددى يېمەك ـ ئىچمەككە ئوخشاش ئىنـ سانىنىڭ روھىيىتى ۋە جىسمانىيىتىنى قوۋۇۋەتلەيدىغان، هايۋانىي هېس ـ تۇيغۇدىن پەرقلەندۇرىدىغان زۆرۇر ۋاستە ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتى. بۇـ نىڭ بىلەن مەرىپەت دەۋرىنىڭ دەرۋازىسى ئېچىلىپ، پەردىشەپلىك تەن ۋۇجۇدقا كەلدى. كىيىم بىلەن قورشالغان بەدەن ئۆزىنىڭ پىنهان گۈزەلـ لىكىنى نامايان قىلىپ، يات جىنسلار ئوتتۇرىسىدا مۇھەببەتلىك هايات رىسالىسىنى تۇزدى. ئىنسانىي ئىستەك بىلەن يۇغۇرۇلغان بۇ رىسالىنىڭ مۇقەددىمىسى نىكاهتىن ئىبارەت ئائىلە مۇقەددەسلىكىگە ئۇلتاش بولدى. نىكاه مۇناسىۋىتىدىن تەشكىللەنگەن ئائىلە جەمئىيەتنىڭ ئەڭ كىچىك هۇجەيرىسى سۈپىتىدە، كىشىلەر ئارىسىدىكى مېهىر ـ مۇهەببەتنى كۈچەيتىپ، كىيىم مەدەنىيىتىمىزنى يۇقىرى قىممەتكە ئىگە قىلدى. شۇڭا دۇنيادىكى بارلىق چوڭ دىنلارنىڭ ئەهكاملىرىدا دىن مۇخلىسلىرى بەدەننىڭ هەممە يېرىنى، هەتتا بېشىدىن تاپىنىغىچە يېپىپ يۇرۇشنى ئىمان جۈملىسىدىن دەپ قارىدى. بولۇپمۇ ئىسلام ئەخلاقىدا كىيىنىشنىڭ قائىدىلىك ۋە مۇستەهكەم بولۇشى گۈزەل جەمئىيەت بەرپا قىلىشنىڭ مۇهىم شەرتلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكى تەكىتلىنىدۇ، نامەهرەملىك (بەدەننى ئوچۇق قويۇش قىلمىشى) نى ئىمانسىزلىق هېسابلايدۇ. بىزدىمۇ «ئاناڭنى داداڭغا پەردازسىز كۆرسەتمە» دەيدىغان نەقىل بار، بۇ سۆزنىڭ ئىچكى مەنتىقىسى كىيىم — ئىنسانىنىڭ زىننىتى، هايا — ئەدەپ ـ ئەخلاقنىڭ تارازىسى ئىكەنلىكىنى، قىسقىسى پىنهانلىق ئىچىدە گۈزەلـ لىك چاقناپ تۇرىدىغانلىقىنى تەكىتلەشتىن ئىبارەت.

دېمەكچىمىزكى، كىيىنىش مەدەنىيىتىنىڭ بارلىققا كېلىشى كەـ شىلەرنىڭ گۈزەل ئىستىكىدە يېڭى سىلكىنىش پەيدا قىلىپ، ئۇلارنى نىكاهتىن ئىبارەت بۇ ئۇزۇلمەس هاياتلىق رىشتىسىگە باغلىدى ۋە هەقىقىي مەنىدىكى ئىنسانلىق قىممىتىگە ئىگە قىلدى. كىيىم مەدەنىيىتىنىڭ بۇ ئىككىلەمچى فۇنكسىيىسى ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى

قۇدرىتىنى جارى قىلدۇرغان زامان ۋە ماكاندا كىشىلىك ئەخلاق ۋە جەمئىيەت ئەخلاقى نۇرلىنىپ، سىجىل تەرەققىياتنىڭ ئاساسى بولدى. ئۇنىڭ ئەكسىچە بولغان جايلاردا ئىجتىمائىي ئەخلاق بۇزۇلۇپ، ھاياتلىق قىممىتىمىز ۋە تەقدىر ـ قىسمىتىمىز كەسكىن رىقابەت ـ خىرىسقا دۇچ كەلدى. كىيىم مەدەنىيىتىمىزنىڭ تۆتەكلىشىدىن رويابقا چىققان ئازغۇن ئىدىيە، چىركىن قىممەت قاراشلىرى زامانىنىڭ مەپتۇنكار ئېقىمىغا ئايلىنىپ، ئېتىقادىمىزدا تېڭىرقاش تۇيغۇسىنى ھاسىل قىلدى.

قايسىبىر پەيلاسوپ «كىيىم زۆرۈرىيىتى ئەخلاقىي زۆرۈرىيەتنىڭ ماددىيلىشىشى» دېگەن. مەنمۇ بۇ قاراشقا مايىل. كىيىنىش — ئەخلاقنىڭ بىر مۇھىم مەزمۇنى سۈپىتىدە، پۈتكۈل مەدەنىيەت قۇرۇلمىسىدا يۈكسەك قىممەتكە ئىگە. دېمىسىمۇ تەننىڭ يالىڭاچ ياكى يېرىم يالىڭاچ ھالەتتە بولۇشى ياكى كىيىملىرىمىزنىڭ ھەددىدىن زىيادە تارىيىپ، ئۇ يەر ـ بۇ يەرنىڭ ئېچىلىپ قېلىشى، يات جىنسىلىقلار ئارىسىدا فىزىئولوگىيىلىك غىدىقلىنىش ـ ھاياجانلىنىشتەك بىنورمال شەھۋانىي ھېسسىياتنى قوزغايدۇ. تەن ئاينىسا، روھمۇ ئاينىيدۇ، روھ بۇلغانسا، تەنمۇ بۇلغىنىدۇ. مانا بۇ دىئالېكتىكىلىق قانۇنىيەت. كىيىملەر ئاساسەن دېگۈدەك ئېچىلغان، ئاتا ـ بالا ئېشەكتەك قىپيالىڭاچ بىر مۇنچىدا يۇرۇپ، ۋېرىدىغان، ھەتتا ئەكسىگە قايتىپ يالىڭاچ ياشاشنى تەشەببۇس قىلغان غەرب «ئىسيانكارلىرى» ئارىسىدا نىكاھ بوغۇچىنى بىكار قىلىش «شوئار» بىنىڭ ھىماتىدا ئىجتىمائىي ئەخلاق كرىزىسىنىڭ كۈچىيىپ كېتىشى، نىكاھسىز جىنسىي زوراۋانلىق ۋە ئەخلاقسىزلىق جىنايەتلىرىنىڭ تىك سىزىق بويىچە ئۆرلەپ كېتىشى مۇشۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرىدۇ. جەمئىيەتكە چوڭقۇر نەزەر سالساق، كىيىم مەدەنىيىتىمىزنىڭ خىرەلىشىشى بىلەن روھىمىز ۋە جىسمىمىزنىڭ كۈنسېرى زەئىپلەشكەنلىكىگە دائىر پاجىئەلەرنى ماڭدامدا بىر ئۇچرىتىمىز. مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى ۋە بەدەن ئانتروپولوگىيىسى نۇقتىسىدىن ئۇنىڭ مەنبەسى ۋە ئاقىۋىتىنى ئىزدىسەك بىر كىتابقا ئۇل بولىدۇ. شۇڭا بۇ ھەقتىكى يەشمىلەرنى كېيىنكى سەھىپىمىزگە ئامانەت قويىمىز.

دەرۋەقە، كىيىم ـ كېچەكنىڭ ئىجتىمائىي ئەخلاق تۈزۈلۈشىدىكى فۇنكسىيىلىك رولى بەھەيۋەتتۇر. بۇنىڭدىن شۇبھىلىنىش ھاجەتسىز. يەنە بىر تەرەپتىن قارىغاندا، ئىنسانلار ئارىسىدا يالىڭاچلىق تەكرارلىنىۋەرسە، ئىنسانىي مۇھەببەت، ھەۋەس سېزىمى قاشاڭلىشىپ، ھەممىگە پەرۋاسىز قارايدىغان ھايۋانىي مەخلۇققا ئايلىنىپ قالىدۇ ـ دە، ئەرلەردىكى جۇشقۇنلۇق، ئاياللاردىكى لاتاپەت، مېھىر، جەزبدارلىق خوراپ تۈگەيدۇ. ئەقەللىي ئادىمىيلىك ھېسسىياتى ئۆلگەن بۇنداق زېمىن تەندىن ئۇلۇغۋار غايە ـ ئەخلاقىي قىممەت كۆتكىلى بولمايدۇ. ئەخلاق يىرتىلغان، پەردىشەپ تۈگىگەن يەردە ئىززەت، قىممەت، يېڭىچە گۈزەل تۇيغۇلار قالمايدۇ. كىمىنىشكە بولغان دۇرۇس ئەقىدە سۇنمىغان جايدا مەدەنىيەت ئۆزىنىڭ مۇقەددەسلىكىنى نامايان قىلىپ، ئىككىلەمچى ئەخلاقىي قىممەت يارىتالايدۇ. ئەنئەنىدىن يۈز ئۆرۈگەن ئائىلە، جەمئىيەتلەردىن ئەخلاقىي بۇزۇق چىلىق ئەك كۆپ چىقىدۇ. شەھۋانىي ئوبيېكتلىرى يېپىلغان، يوشۇرۇلغان، غىدىقلىنىش سەزگۈلىرىگە دەخلى ـ تەرۇز قىلىنمىغان جەمئىيەت، مەدەنىيەتنىڭ مۇھىتى بىرقەدەر ساپ، جۇشقۇن، خاتىرجەم، مەنىۋى ھاۋاسى سۈزۈك، تېنى ھەر جەھەتتىن ساغلام بولىدۇ. روھىمىز تېنىمىزنى ئوراپ تۇرغان سىرتقى يېپىنچا بىلەن پاراللېل تۈز سىزىق بويىچە تەڭپۇڭ بولۇشى كېرەك. تەڭپۇڭلۇق بۇزۇلسا، روھ بىلەن تەن توقۇنۇشۇپ، ئەخلاقىي دۇنيا زىددىيەتلەر جەڭگاھىغا ئايلىنىپ قالىدۇ ـ دە، ئەنئەنىۋى كىيىم مەدەنىيىتىمىز غەرب پىكىر ئېقىمىنىڭ غەيرىي تېپىلىق بالىسىغا سېزىك بولۇپ قالىدۇ. بۇنىڭ ئاقىۋىتىنى مۆلچەرلەش تەس.

كىيىنىش ئەخلاقىي ئېستېتىكىدىكى ناھايىتى نازۇك تېما، ئۇنىڭ نازۇكلىقىنىڭ ئۆزىلا ئىنسانىنىڭ شەرم ـ ھايالىق بولۇشىنى بەلگىلىگەن، يېپىنچاقلانغان بەدەن ھەقىقەتەن گۈزەللىككە، سېھرىي كۈچكە ئىگە بولىدۇ. مانا بۇ كىيىم مەدەنىيىتىنىڭ ئىككىلەمچى فۇنكسىيىسىدىكى بىرىنچى نۇقتا.

2. كىيىم ـ كېچەك ـــ مىللەتلەرنىڭ سىمۋوللۇق نۇسخىسىدۇر. ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدە مىللىي گەۋدە شەكىللىنىشىدىن بۇيان

تەدرىجىي ھالدا كىيىم ـ كېچەكلەرمۇ مىللىيلىشىپ، شەكىل جەھەتـ تىن مىللەتلەرنى بىر ـ بىرىدىن پەرقلەندۈرۈشنىڭ روشەن بەلگىسىگە ئايلاندى. ئىقتىساد بىر قۇتۇپلىشىۋاتقان بۈگۈنكى ئىجتىمائىي دۇنيادا كىيىم مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ خىللىشىشى مىللىي مەۋجۇتلۇقنىڭ سىمۋولىك ئىپادىسى سۈپىتىدە مىللەتلەرنىڭ ئۆزلۈك ئېڭىدا تېخىمۇ جۇلالىنىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىنسانىيەت دۇنياسىدا مىللىي روھقا ماس ئەنئەنىۋى كىيىنىش نۇسخىسىغا ئىگە بولمىغان مىللەت، قوۋملارنى ئۇچراتقىلى بولمايدىغان ھالەت شەكىللەندى. گەرچە مىللەت ئۇقۇمى بىلەن كىيىم ـ كېچەك ئوتتۇرىسىغا تەڭلىك (=) بەلگىسى قويۇشقا بولمىسىمۇ، كىيىم ئۆزىنىڭ ئىككىلەمچى فۇنكسىيىسى ئارـ قىلىق مىللەتنىڭ سىمۋوللۇق نۇسخىسى بولۇپ قالدى. ئەنە قاراڭ، ھەممىزنى زېرىكتۈرمەي ئىكران ئالدىدا رام قىلىۋالغان كورىيىنىڭ «يەنە بىر كۆرسەم» (« 看了又看 ») نامىلىق كۆپ قىسىملىق تېلېۋىزىيە فىلىمىنى كۆرگەندە، ھەممىدىن قىزىقارلىق، ھايا جانلانىدۇرىدىغان ۋە سۆيۈندۈرىدىغان كۆرۈنۈشلەر كورىيىلىكلەرنىڭ ئەنئەنىۋى توي، بايرام، مۇراسىم پائالىيەتلىرىگە قاتناشقاندا كىيىنگەن مىللىي كىيىملىرىنىڭ ھەيۋەتلىك ۋە سۈلكەتلىك كۆرۈنۈشى بولسا كېرەك. كورىيىلىكلەرنىڭ مىللىي روھىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان ۋە ئىپتىخارلاندۇرىدىغان بۇ مىللىي ئەنئەنىۋى كىيىم ـ كېچەكلىرى ئارقىلىق بىز ئۆزىمىزدىن يىراق تۇرـ غان بۇ مىللەتنى خېلى چوڭقۇر چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتۇق. ھەقىقەتەن، ئۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي كىيىم ـ كېچەكلىرىنى مىللىي روھىنى قۇۋۋەتلىگۈچى ئەڭگۈشتەر سۈپىتىدە ئەتىۋارلايدىغانلىقى بىزنى كۈچلۈك ئىلھاملاندۇرىدۇ ۋە تەسىرلەندۈرىدۇ ھەمدە ئۆزىمىز ھەقـ قىدە چوڭقۇر ئويلىنىشقا مەجبۇر قىلىدۇ. قاراڭلار، ئاسىيا ـ تىنچ ئوكيان رايونىدىكى دۆلەت باشلىقلىرىنىڭ بىرەسمىي ئۇچرىشىش يىغىنى قايسى دۆلەتتە ئېچىلسا، ئۇنىڭغا ئىشتىراك قىلغان ھەرقايسى دۆلەت باشلىقلىـ رى ساھىبخان دۆلەتنىڭ مىللىي فورمىسىدا كىيىنىش ئارقىلىق، ئۆزـ لىرىنىڭ شۇ ئەلگە بولغان ئىززەت ـ ھۆرمىتى ۋە ئالىي ئېھتىرامىنى

ئىپادىلىگەن. بۇ يەردە ئاددىيغىنا بىر يۇرۇش مىللىي كىيىم دۆلەتلەرنىڭ باراۋەرلىكى ۋە دوستلۇقنىڭ سىمۋوللۇق بەلگىسى بولۇپ قالغانلىقى ھەممىزگە ئايان بولسا كېرەك. ئېلىمىزنىڭ سایاھەتچىلىكنى ئاساس قىلغان 3 ـ كەسپى ئەڭ رونىق تاپقان يۇننەن ئۆلكىسىدە 38 ئاز سانلىق مىللەت ياشايدۇ. بۇ مىللەتلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ نوپۇسى ھەتتا مىڭدىن ئاشمايدۇ. ئەمما بۇ تاغلىق ئۆلكىنىڭ قايسى كارىدورىغا كىرسىڭىز ئۆز-گىچە كىيىنىۋالغان خەلق توپىنى ئۇچرىتىسىز. ئۇلار بۇ ئىسسىق بەل-ۋاغنىڭ ئۇزاق داۋاملىشىدىغان 30 گرادۇستىن يۇقىرى تېمپېراتۇرىلىق مۇھىتى ئىچىدىمۇ مەرۋايىتسىمان مارجانلار بىلەن زىننەتلەنگەن گۈمبەز شەكلىدىكى كۆركەم باش كىيىمىدىن تارتىپ بېلى مەھكەم باغلانغان جۇلالىق مىللىي كىيىملىرىنى رەتلىك كىيىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي روھىنى گەۋدىلەندۈرۈشكە ئادەتلەنگەن. ئۇلارنىڭ كىيىم ئارقىلىق مىللىي ئەنئەنىسىنى قەدىرلەش ۋە قوغداش روھى ھەر قانداق كىشىنى ئىلھاملاندۇرىدۇ ۋە سۆيۈندۈرىدۇ. بۇ مىللەتلەرنىڭ مىللىي كىيىم ـ كېچەكلىرىگە بولغان بۇنداق ھېرىسمەنلىكى زامان بىلەن ھەمنەپەس بولۇپ ئورتاق گۈللىنىشىگە قىلچە توسالغۇ بولمىدى، بەلكى دۇنيانى جەلپ قىلىپ سایاھەتچىلىك ئىگىلىكىنىڭ جانلىنىشىغا تۈرتكە بولدى. دېمەك، ھەر قانداق مىللەت ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي كىيىنىش ئادىتى بىلەن قەدىرلىك ۋە سۆيۈملۈك. مىللىي روھقا ئىگە ھەر قانداق كىشى ئەجدادلىرىنىڭ تەۋەررۈكىگە ۋارىسلىق قىلالىغانلىقى بىلەن پەخىرلىنىشكە ۋە ئۇنىڭدىن ياتلىشىشنى «مۇناپىقلىق» دەپ ئەيىبلەشكە ھەقلىق.

ئۇنداقتا بىزنىڭمۇ باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش مىللەت نۇسخىسىدىكى ئەنئەنىۋى كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتىمىز بولغانمۇ؟ بۇ سوئالغا كەسكىن ھالدا «بولغان» دەپ ئېنىق جاۋاب بېرەلەيمىز. ئۇنداقتا ھازىر نېمىشقا بۇ ئەنئەنىۋى ئۇدۇمىمىزدىن ياتلىشىپ، غەربچە كىيىنىشكە مەپتۇنكار بولۇپ قالدۇق. بۇ ئىزتىراپلىق سوئال بىزنى چوڭقۇر ئويغا سالىدۇ. بالىلىرىمىزنىڭ بۆشۈك تويى، خەتنە تويى، نىكاھ تويلىرى، ھەتتا بوۋاي ـ مومايلارنىڭ «كۆموش تويى»، «ئالتۇن تويى» لىرى ھەشەمەتلىك

سارايلاردا داغدۇغىلىق مۇراسىم شەكلىدە ئۆتكۈزۈلۈۋاتىدۇ. مىللىي هېيىت ـ بايراملىرىمىز تېلېۋىزور ئېكرانلىرىدىن تارتىپ، يېزا ـ قىشلاق، شەهەرلەرگىچە ئومۇميۈزلۈك خاتىرلىنىۋاتىدۇ. هەتتا مىللىي ئادىتىمىزگە يات «مىلاد بايرىمى»، «ئاشىق ـ مەشۇقلار بايرىمى»... قاتارلىق بايراملارمۇ تۇرمۇشىمىزغا سىڭىپ كىردى. ئىش قىلىپ مىللىي تۇرمۇشىمىزدىكى ئاممىۋى خاتىرىلەش پائالىيەتلىرى كەلكۈندەك يامراپ كەتتى ـ يۇ، ئۇنىڭدا ئىپادىلىنىدىغان مىللىي روھىمىز قۇمۇغا سىڭگەندەك قۇرغاقلىشىشقا يۈزلەندى. مىللىي خاسلىق ئەڭ روشەن گەۋدىلىنىدىغان توي ـ تۆكۈن ۋە باشقا مىللىي مۇراسىملاردا كىيىدىغان كىيىملىرىمىز يۇنان ئېپسانىلىرىدىكى نازىنىنلار ئىلاهى ۋېناسىنىڭ يېرىم يالىڭاچ كىيىم فورمىسىدىن ئېشىپ كەتتى. تېخى ئۇيغۇر ئاننىڭ سۈتى ئاغزىدىن تېمىپ تۇرىدىغان ئوغۇل ئۆزىنىڭ خەتنە تويىدىلا غەرب شاهزادىلىرىنىڭ ئۇسلۇبىدا كىيىنىپ، چېركاۋ شامىنى كۆتۈرۈپ دوستلىرى بىلەن بىرلىكتە « 生日快乐 » (Happy Birthday) نى ئىنگلىزچە خور قىلىپ توۋلايدىغان بولدى، ئۇنى ئاز دەپ بالىنىڭ ئانىسى هۆسن تۇزەش «ساتىراشخانىسى» دا بىر كۈن ئۆچىرەت ساقلاپ چاچلىرىنى «هوللىۋود چولپانلىرى» دەك بۇدۇر قىلىپ، غەربنىڭ ئەڭ مودا كىيىملىرىدىن نەچچە قۇر ئالماشتۇرۇپ، مېهمانلارنىڭ كۆزىدىن «ئوت چاقنىتىۋېتىدىغان» بولدى (توۋا، خەتنە توي ئاننىغا مەنسۈپمۇ ياكى بالىغىمۇ؟). بۇنداق كۈنسېرى غەربچە مودىلىشىپ كېتىۋاتقان يېرىم يالىڭاچ خېنىم، غوجامىلار ئۇيغۇر جامائەتچىلىكىنىڭ بىر دەك ئەيىبلىشىگە ئۇچراپ، هەممىمىز كۆڭلىمىزدە «چېكىدىن ئېشىپ كەتتى» دەپ ئىچىمىزدە ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىساقمۇ، ئۇنى تۇزەشكە «داۋا» تاپالمايلا، ئاللادىن «ئىنساپ ـ تەۋپىق» تىلەۋاتىمىز. بەزى گېزىت ـ ژۇرناللاردا بۇنداق دورامچى «ئوراز-گوتان مايمۇن» لارغا نەشتەردەك سانجىلىدىغان ئۆتكۈر مۇلاهىزە ماقالىلىرىمۇ ئېلان قىلىندى، لېكىن كىشىنى تەسىرلەندۈرۈپ چوڭقۇر ئويغا سالىدىغان بۇ شىپالىق «دورا» نىڭ كۈچى ئۇلارنىڭ ماگنىتلىشىپ قالغان ۋۇجۇدىغا سىڭىپ كىرەلمىدى. مەن بۇنى يەنىلا قىسمەنلىك دەپ

قارايمەن. چۈنكى ئۇيغۇر جامائەتچىلىكى ئۆزلۈك ئېڭىنى قوغداش يولىدا دادىللىق بىلەن چۈقان سالغان «ماتا ساھىب» ① تەك ئەلسۈيەر ئوغلانلىرىنىڭ روھىنى ئۇنتۇپ قالغىنى يوق. تۈرمۈشنىڭ قانۇنىيىتى شۇكى، ئەل كۆڭلىگە ياقمىغان ئەخلەت ـ چاۋالار ھامان شاللىنىپ، دۇردانىلىرى تاللىنىدۇ. يېقىندا قۇمۇلدا ئېلىپ بارغان قىسقا مۇددەتلىك ئىلمىي تەكشۈرۈش جەريانىدا قۇمۇلنىڭ توي ـ تۆكۈنلىرى ئەسلىدىكى ئەنئەنە-سىگە قايتىپ، توي قىلغۇچى قىز ـ يىگىتلەر قۇمۇللۇقلارنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي كىيىملىرىنى كىيىپ، ماشىنا بىلەن توي كۆچۈرۈشكە خاتىمە بەرگەنلىكىدىن ھەمدە بۇ ئەكسىگە قايتىش «ئۆزگىرىشى» دىن ئاۋام خەلق چەكسىز رازى بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپتىم. بۇنداق روھىي ئۆزگىرىش باشقا رايونلاردىمۇ تەدرىجىي ئومۇملىشىۋاتقانلىقى مەلۇم. ئۇرۇمچىدە بىر ئۆمۈر كىيىم لايىھىلەش ۋە تىكىش بىلەن مەشغۇل بولغان ئاتاقلىق بىر تىككۈچى ئۇستامنىڭ ئوغلىنىڭ تويىدا توي ئىگىلىرى ئاتا ـ ئانىسىدىن مىراس قالغان نىلرەڭ بەقەسەم تونلىرىنى كىيىشىپ، تويغا كەلگەن مېھمانلارنى كۈتۈۋالدى. كۆزگە سىڭىشلىك بۇ مىللىي تون ھەقىقەتەن ھەممىمىزنى قىزىقتۇردى، مېھمانلار بىردەك «ئەجەبمۇ يارىشىپتۇ، كېچىنەك تون بىلەن دوپپا» دەپ توي ئىگىلىرىنى مۇبارەكلەشتى ھەمدە شۇنداق سالاپەتلىك تونلارنى تىكىدىغان ۋە ساتىدىغان ئورۇنلارنىڭ كۆپرەك بولۇشىنى تىلەشتى. دېمەك، مىللىي روھقا موھتاج بولغان خەلقىمىز بىر مەزگىللىك گاڭگىراشتىن كېيىن ھامان توغرا يولنى تاپالايدۇ. شۇڭا ئومۇملۇق ئىچىدىكى قىسمەنلىككە قاراپلا «روھى ئۆچتى» دەپ مىللەتنى ئەيىبلەشنىڭ ھېچقانداق ھاجىتى يوق. بەزىلىرىمىز بۇگۈنكى كىيىم ـ

① «ماتا ساھىب» (1906 — 1978) نىڭ ئەسلىي ئىسمى مولla مۇھەممەد ئوغۇز ھەمرايى بولۇپ، ئۇ قەشقەر كونا شەھەر تاشمىلىق يېزىسىدىن چىققان ئۇقۇمۇشلۇق ۋەتەنپەرۋەر زاتتۇر. ئۇ 1946 ـ يىلى ئۇرۇمچىدە 3000 دەك ئىلغار پىكىرلىك كىشىنى ئۈيۈشتۇرۇپ، ئەجنەبىيلەرنىڭ مىللىي ئىگىلىكىمىزنى ۋەيران قىلىشقا ئۇرۇنۇشى-نى ئەسلىمىسىمۇ باسمىچىلىقىغا قارشى نامايىش ئۆتكۈزگەن. بۇ نامايىشچىلار ئاق چەكمەن، ئاق چوتادا بىر خىل كاستۇم ـ بۇرۇلكا، يوللۇق سۇلىمىدا گالستۇك تاقاپ، بېشىغا بادام دوپپا كىيگەن. شۇندىن باشلاپ «ماتا ساھىب» دېگەن لەقەم ئۇنىڭ ئىسمىغا ئايلىنىپ قالغان.

كېچەك مەدەنىيىتىمىزنىڭ توساتتىنلا غەربلىشىپ كەتكەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى ئىسلاهات، ئېچىۋېتىش ئاساسىدا يولغا قويۇلغان بازار ئىگىلىكىنىڭ «سوۋغىسى» دەپ قارايمىز. دەرۋەقە، ئۇزاق مۇددەت بېكىنمىچىلىك ئىچىدە بۇرۇقتۇما بولغان خەلق روهىي جەهەتتىن هەممە نەرسىگە بىر خىل قىزىقىش بىلەن قارايدۇ ـ دە، پىسخىكىسىدا يات نەرسىلەرگە ئاسانلا «ئەسىر» بولۇپ قالىدىغان هالەت شەكىللىنىدۇ. لېكىن بۇنداق بىر دەملىك قىزىقىشنىڭ سەۋەبكارى بازار ئىگىلىكى ئەمەس، ئەقلىي تەپەككۇرى نورمال كىشىلەر هېچقاچان ئۇنداق دېمەس. شۇڭا ئۇنىڭ سەۋەبىنى يەنىلا مىللىي روهنىڭ ئىچكى قاتلىمىدىن ئىزدىگەن تۈزۈك. بەرهەقكى، شەيئىلەر ئۆزگىرىشىدە سەۋەب بىرلەمچى ئامىل هېسابلىنىدۇ. ئۇنداق بولسا بىز بازار ئىگىلىكىنىڭ نىشانى ۋە تەلىپى بويىچە كىيىم مەدەنىيىتىمىزنى قانداق تەرتىپكە سېلىشىمىز كېرەك؟ بۇ نۆۋەتتە بىزنى تەقەززا قىلىۋاتقان جىددىي مەسىلە بولۇپ، ئالىتور تۆۋەندىكى تەكلىپ ـ پىكىرلەرنى جامائەتچىلىك بىلەن ئورتاقلاشماقچى:

1) بىز ماددىي بايلىق جەهەتتە ئۆتمۈشكە سېلىشتۇرۇپ بولمايدىغان دەرىجىدە قەد كۆتۈردۇق. ئىلىم ـ پەن، بولۇپمۇ سانائەت پەنلىرى مۆجىزىلىك تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. بۇ ماددىي مۆجىزىلەر روهىي مەدەنىيەتنىڭ بىرلىككە كەلگەن ئەخلاقىي قىممەتلىرىنى پارچىلاپ تاشلىدى. بىزدە يېتەرلىك روهىي مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى ئاجىز بولغاچقا، ماددىي تەرەققىيات ئالدىدا ئېسەنكىرەپ، ئەنئەنىدىن ياتلىشىدىغان روهىي نامراتلىق كېسىلىگە گىرىپتار بولدۇق. روهىي قۇۋۋىتىدىن ئايرىلغان مەدەنىيەت خۇددى ئامېرىكىلىق مەشهۇر پەيلاسوپ جون دىيو ئېيتقاندەك: «ئۆزىنى ئۆزى ۋەيران قىلىپ تاشلايدىغان مەدەنىيەتتۇر» [1]. كەسكىن ئېيتالايمىزكى، بىزنىڭ مەدەنىيىتىمىز (كىيىنىش مەدەنىيىتىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئۆزىنىڭ روهىيىتىنى قايتۇرۇپ ئەكەلمىسە، ماددىي تەرەپتىن ئۆزۈن داۋاملىشالمايدۇ. مىللىي ئېڭىمىزدا بىزگە كەمچىل

① نۇرمۇهەممەت ئۆمەر ئۇچقۇن: «توپان باسقۇنى راستىنلا هاجەتمۇ؟» («شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 2005 ـ يىل 6 ـ سان).

بولۇۋاتقان نەرسە ئېسىل ئەنئەنىلەرگە ۋارىسلىق قىلىشتىكى كۆچلۈك ۋە توغرا ئەقىدىدۇر. ئەقىدە بولمىسا نجاسەتنىمۇ پەرقلەندۈرەلمەي مالتىلايدىغان چوشقىغا ئايلىنىپ قالمىز ـ دە، نەپسىمىز ئۈستىدىن غەلىبە قىلالمايمىز. بۇ نۇقتىدا بىز ئەقىل ـ هوشىمىزنى تاپقىدەك دەردـ جىدە سىلكىنىشكە موهتاج. روهىي جەهەتتىكى بۇنداق ئىنقىلاب سىرتقى شەكلىمىزنى ئوراپ تۇرغان كىيىم مەدەنىيىتىمىزنى قېلىپلاشتۇرىدۇ ۋە تەرتىپكە سالىدۇ. مانا بۇ كىيىم مەدەنىيىتىمىزنىڭ ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرۇشتىكى ئىچكى ئامىل. خۇددى ئىقتىدارلىق ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئېيتقاندەك، «ئىنسان جىسمانىي جەهەتتىن بىر ئات، مەنۇى جەهەتتىن ئاتقا مىنگۈچى، ئەگەر ئاتقا مىنگۈچى دانا بولسا، ئاتنى كامالەتكە باشلايدۇ، نادان بولسا، ئات ئۇنى ئوقۇرىغا باشلايدۇ». ①

2) مىللىي كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتىمىزنى قوغداش ۋە نۇرلاندۇرۇش جەهەتتە روهىمىزنى قۇۋۋەتلەشتىن باشقا، يەنە زامانىنىڭ تەلىپىگە ماس هالدا دادىل ئىزدىنىپ، ئەنئەنە بىلەن زامانىۋىلىقنى ماس قەدەمدە بىرلەشتۇرۇش ئاساسىدىكى ئىسلاهات قەدىمىنى تېزلىتىش لازىم. بۇ ئېيتىشقا ئاسان، ئەمما ئەمەلىيلەشتۇرۇش قىيىن بولغان بىر كونكرېت مەسىلە، بىز هازىر بىر قەدەر ئومۇملىشىپ قالغان كاستۇم ـ بۇرۇلكا بىلەن تار يوپكا ـ كوپتا ... لارنىڭ ئورنىغا «غەربىي ـ سەنەم» فىلىمىدىكى شاه ئاببباسخاندەك يوغان سەللە، رەڭدار بېزەكلىك شاهانە تونلارنى ياكى مىللىيلىكنى قوغلىشىپ ئاللىقاچان ئىستېمالدىن قالغان تارىخىي تېپىندىلار ئارىسىدىكى كۆلا ـ جەندىلەرنى كىيىپ يۈرۈشنى تەشەببۇس قىلمايمىز. ئۇنى زامانىۋى ئاڭ فورمىسىدىكى خەلقىمىزمۇ قوبۇل قىلالمايدۇ. شۇڭا ئەنئەنىۋى كىيىم مەدەنىيىتىمىز هەققىدە تەتقىقاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، خۇددى «كونا بوتۇلكىغا يېڭى مەي قاچىلاش» ئۇسۇلى بويىچە ئەخلاقىي زۆرۈرىيەتنى ئالدىنقى شەرت قىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئېستېتىك ئۆلچىمىدىكى مىللىي كىيىم فورمىسىنى تېپىپ

① نۇرمۇهەممەت ئۆمەر ئۇچقۇن: «توپان باسقۇنى راستىنلا هاجەتمۇ؟» («شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 2005 ـ يىل 6 ـ سان).

چىقىشىمىز كېرەك. بۇنداق مىللىي كىيىم فورمىسىدا ياش پەرقى، جىنس پەرقى، پەسىل پەرقى، مۇراسىملار پەرقى، ئۆي ئىچى كىيىملىرى بىلەن تالالىق كىيىملەر پەرقى... نىسپىي مۇقىملىق ئىچىدە گەۋدىلەندۇرۇلۇشى زۆرۈر. بىزدە بۇ مۇھىم ھالقىلىق مەسىلىنى ھەل قىلىش يولىدا ئۆزلۈكسىز ئىزدىنىۋاتقان «ئىلچى»، «خانىش» قاتارلىق ئوخشاش مىللىي كىيىم ـ كېچەك شىركەتلىرى بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ رىقابەت كۈچى تېخى كۆلەمشىمىدى، ئۆزلىرىگە خاس مىللىي ئۇسۇتكارلار گۇرۇھى بىلەن تارىخىي ئېستېتىكا جەھەتلەردىن دەللەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىلمىي تەتقىقات قوشۇنىغا ئىگە بولالمىدى، ياكى سەھنە كىيىملىرىنى لايىھىلەش بىلەنلا چەكلىنىپ قېلىپ، كەڭ ئاممىۋى ئىستېمال قىممىتىنى يارىتالمىدى. ئەمما، ئىقتىسادىي رىقابەت كۈنسېرى كۈچىيىۋاتقان بۈگۈنكى بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا ئۇلارنىڭ ۋاقىتلىق مەنپەئەتىنى قوغلاشماي، مىللىتىمىزنىڭ كىيىم ـ كېچەك جەھەتتىكى خاسلىقىنى گەۋدىلەندۈرۈش يولىدىكى ئىزدىنىش روھىنى قەدىرلەشكە ۋە قوللاشقا ئەرزىيدۇ. «يول بىراۋنىڭ قەدەم ئىزى» بولغىنىدەك، پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشى ۋە قوللىشى ئاستىدا بۇ «يول» ھامان كېڭىيىدۇ ۋە ئومۇملىشىدۇ. بىز بىر تەرەپتىن، مىللىي كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتىمىزنىڭ قەدىر ـ قىممىتى ھەققىدە ھەر خىل تەشۋىقات ۋاستىلىرى ئارقىلىق جامائەت پىكرىنى كۈچەيتىشىمىز، يەنە بىر تەرەپتىن، خەلق رايىغا ماس كېلىدىغان، ئەنئەنە بىلەن دەۋر روھى جىپسىلاشقان ئاددىي، ئەمما نەپىس، كۆركەم ۋە سىگنىشلىك، سىمۋول خاراكتېرى كۈچلۈك كىيىم ـ كېچەكلەرنى كۆپلەپ ئىشلەپچىقىرىشىمىز كېرەك. پەقەت روھىي ئىستېمال بىلەن ماددىي ئىستېمال ئېڭى بىر گەۋدىلەشكەندىلا، ھەممىمىزنىڭ ساندۇقىدا توي ـ تۆكۈن، ھېيت ـ بايرام ۋە باشقا مۇراسىم كىيىملىرىمىز ئەتىۋارلىق تەۋەررۈك سۈپىتىدە ساقلىنىدىغان ۋە زۆرۈر تېپىلغاندا ئۇچىمىزغا كىيىپ خاسلىقىمىزنى ۋە مەۋجۇتلىقىمىزنى ناماياں قىلىدىغان مەنزىرە بارلىققا كېلىدۇ.

دەرۋەقە، فىرىئودچە «ئەركىنلىكنىلا تەكىتلەيدىغان، چەكلىمە

توسقى بولمىغان ئىدىيە ـ قاراش ھەرگىزمۇ ساغلام ئەمەس. يۈگەنسىز تۈلپارنىڭ ياۋا ئاتتىن پەرقى يوق، ھەتتا جەننەتمۇ قىلىچنىڭ سايىسىدا». ① شۇڭا مىللىي ئەخلاق فورمىسىنى بۈزۈپ، كىيىنىشتە مىللەتنىڭ ئار ـ نومۇسىغا دەخلى ـ تەرۇز يەتكۈزىدىغان قىلىقلارغا كەڭ جامائەت پىكرى ئارقىلىق چەك قويۇش ئەجەبلەنگىدەك ئىش ئەمەس.

§3. ئولتۇراقلىشىش مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىشلەر

تۇرالغۇ جاي مەدەنىيىتى — يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىنىش ئادەتـ لىرىگە ئوخشاش، كىشىلىك ھايات تەلىپىدىن كېلىپ چىقىقان ماددىي ئىختىرا بولۇپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ياشاش ۋە تەرەققىي قىلىش يولىدا ئېلىپ بارغان بىرىنچى تارىخىي پائالىيىتىنىڭ ئەڭ چوڭ مۇۋەپپەقىيەتـ لىرىدىن بىرىدۇر. تەبىئىيكى، تەبىئەتتىكى جانلىق مەخلۇقاتلارنىڭ ھەممىسى ھاياتىغا خەۋپ يەتكۈزىدىغان ھەر خىل تەبىئىي ئاپەتلەرنىڭ ۋە رەقىبلىرىنىڭ ھۇجۇمىدىن پاناھلىنىش مەقسىتىدە تۇرالغۇ جايغا موھـ تاج بولىدۇ. بۇ موھتاجلىق ھەتتا چۈمۈلىلەرنىمۇ تىنىمسىز ھەرىكەتكە كەلتۈرۈپ پاناھلىنىش ئۇۋىلىرى (چۈمۈلە ئۆيى) نى قېزىشقا ئۇندىگەن. ئادەملەرمۇ دەسلەپكى ياۋايىلىق ـ ۋاراڭارلىق دەۋرلىرىدە تاغ ـ ئېدىرلاردىـ كى تەبىئىي ئۆڭكۈرلەرنى، چەكسىز ئورمانلاردىكى دەرەخ كاۋاكلىرىنى ۋە دەرەخلەرنىڭ ئاچا شاخلىرىدىن كىرىشتۇرۇلگەن ساتمىلارنى ... ئۆزلىـ رىنىڭ تۇرالغۇ جايى قىلغان. لېكىن بۇنداق پاناھلىنىش جايلىرى ئىنسان ئەقىل ـ پاراسىتى ۋە قول ئەمگىكىنىڭ ئىجادىي مېۋىسى بولمـ ىغاچقا، تېخى ئۇنىڭدا ئولتۇراقلىشىش مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزىگە خاس بىر

① نۇرمۇھەممەت ئۆمەر ئۇچقۇن: «توپان باسقۇنى راستىنلا ھاجەتمۇ؟» («شىنـ جاڭ مەدەنىيىتى»، 2005 ـ يىل 6 ـ سان).

يۇرۇش سەقافەتلىرى ① شەكىللەنمىگەن. ئىنسانلارنىڭ ھەقىقىي مەنـ
دىكى ئولتۇراق ئۆي مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشى ئىنسانىيەت جەمئـ
ىيىتىنىڭ سۈپىلىزاتسىيە (Civilization —مەدەنىيەت) دەۋرىگە قەدەم
قويغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەر، جۈم
لىدىن ئۇيغۇرلار ئىپتىدائىي شەكىلدىكى تۇراقسىز قاراڭغۇ ئۆڭكۈرلەرنى
ماكان قىلىپ ياشاشتىن بۇگۈنكى ئېلېكترلەشكەن تۇراقلىق زامانىۋى
تۇرالغۇ جايغا ئىگە بولغىچە نەچچە ئون مىڭ يىللىق تارىخىي مۇساپىنى
بېسىپ ئۆتكەنلىكى مەلۇم. لېكىن ئىنسانلارنىڭ تۇرالغۇ جاي مەدەنـ
ىيىتىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىنى مۇئەييەن يىلنامە بىلەن ئېنىق كۆر
سىتىپ بەرگىلى بولمىسىمۇ، تۇرالغۇ ئۆي تەرەققىياتىنىڭ ئۇچىنچى
باسقۇچىغا كەلگەندە ھەقىقىي مەنىدىكى ئىجتىمائىيلاشقان ئولتۇراقلـ
شىش ئادىتى شەكىللەندى. بۇ باسقۇچ ئۆزلۈك ئېڭى ئىلكىدىكى مەلۇم
گېئومېتىرىك شەكىلگە كىرگەن كۆچمە ئۆيلەر (كىگىز ئۆي ـ ئاق ئۆي)
ۋە تام ـ تورۇسلۇق بىرىكمە ئۆيلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن خاراك
تېرلىنىدۇ. بۇ باسقۇچتىكى ئولتۇراقلىشىش ئادىتىنىڭ ئىپادىلىرى تۆ
ۋەندىكى بىر قانچە تەرەپلەردە كۆرۈلىدۇ:

1) ئۇرۇق توپلىرى ئورتاق بەھرىمەن بولىدىغان ئىپتىدائىي كومۇنا
شەكلىدىكى تۇرالغۇ جايلار شەخسلىشىپ، ئۆزلۈك ئاڭنىڭ باشقۇرۇشىغا
ئۆتتى. شەخسىي مەنپەئەتدارلىق ئۇستىگە قۇرۇلغان ئۆي ـ ئىمارەتلەر
شەكىل جەھەتتىن كۆپ خىللىشىپ، سۈپەت جەھەتتىن كۆركەملىشىشكە
باشلىدى.

2) جىنس (ئەر ـ ئايال) ۋە تۇر (ئادەم ۋە ئۆي ھايۋانلىرى) پەرقى ئاي
رىلماي توپ ياتىدىغان ھالەت ئۆزگىرىپ، ئائىلە ئىچىدىكى ئەر جىنسلىق
ۋە ئايال جىنسلىقلارنىڭ ياتاق ئۆي ۋە ھايۋانلارنىڭ ئېغىل ـ قوتانلىرى
ئايرىلىشقا باشلىدى.

3) ئىنسانلارنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئېڭى ئۆزگىرىپ، ئىلگىرىكى

① ياڭ شېڭمىن :«قەدىمكى ئۇيغۇرلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 ـ يىل نەشرى، 245 ـ بەت.

پاناھلىنىشىنلا مەقسەت قىلىدىغان ھالەتتىن كۈنسېرى ئۆسۈۋاتقان ئېستېتىكىلىق تەلەپكە ماسلىشىش ئېڭى بىخ سۈردى. بۇ خىل ئويغارلىق ئولتۇراق ئۆي قۇرۇلۇشىدا مۇھىت ئالاھىدىلىكى ۋە تۇرمۇش ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرگەن مىللىي ئۇسلۇبنى شەكىللەندۈردى.

4) پەقەت ئۆز ـ ئۆزىنى قوغداشنىلا شەرت قىلىپ قۇرۇلغان تارقاق، پىنھان تۇرالغۇ ئادىتىگە خاتىمە بېرىلىپ، ئۇرۇق ـ جەمەتنى بىرلىك قىلغان ئاھالىلەر توپى ـــ مەھەللە ـ كويلار بارلىققا كەلدى. تۇرالغۇ جاي جەھەتتىكى بۇ يېڭى سەكرەش كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى قويۇقلاشتۇرۇپ، يېڭىچە قوشنىدارچىلىق فۇنكسىيىسىنى شەكىللەندۈردى.

5) ئىنسانلاردىكى مەنپەئەتدارلىق قارىشى ۋە گۈزەللىك تەلىپىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، تۇرالغۇ ئۆي قۇرۇلمىسىدا تاماق تەييارلاش، ئىسسىنىش، ھاۋا ئالماشتۇرۇش ۋە يورۇقلۇق ئەسلىھەلىرى بارلىققا كەلدى.

6) بۇ باسقۇچقا كەلگەندە، ئەمگەك ئىش تەقسىماتى ئىنچىكىلىشىپ، مەخسۇسلاشقان ئۆي قۇرۇلۇش ھۈنەر ـ تېخنىكىسى ۋە ئۇستىكارلار گۈرۇھى بارلىققا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن تامچىلىق، ياغاچچىلىق، بېزەكچىلىك ۋە نەققاشچىلىق ئىش تۈرلىرى بىر ـ بىرىدىن بۆلۈنۈپ چىقىشقا باشلىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە كىشىلەرنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئېڭى جەھەتتىكى ئۆزگىرىش ئولتۇراقلىشىش مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدىكى ھالقىلىق تۈپ ئامىل ھېسابلىنىدۇ.

قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرى تەمىنلىگەن دەلىل ـ ئىسپاتلارغا ئاساسلانغاندا، نىئولىت دەۋرى (يېڭى تاش قوراللار دەۋرى) دىن باشلاپ، ساپالچىلىق سەنئىتىگە ماس ھالدا گېئوگرافىيىلىك شەكىلدىكى كېسەك ۋە ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەر بارلىققا كەلگەن.

موڭغۇل دالاسىدا ھونلار مەزگىلىدىلا ئۇيغۇرلارنىڭ توپىدىن ياسالغان شەھەر ـ قەلئەلىرى ۋە ئاھالىلەرنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق ھاياتىغا ماسلاشقان تۇرالغۇ ئۆيلىرى بارلىققا كەلگەنىدى. ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە تۇرالغۇ جايلار قۇرۇلمىسى تەرەققىي قىلىپ

سىستېمىلىشىشقا يۈزلەندى. ھەقىقىي رەۋىشتىكى چوڭ كۆلەملىك شە-ھەر ـ قەلئەلەر قۇرۇلۇپ، قارارگاھ (ئوردا) نى مۇقىم ھالدا قەلئەنىڭ ئە-چىگە جايلاشتۇرۇش، سودا بازارلىرى، قول سانائەت ۋە ئاھالىلەر رايونلە-رىنى ئايرىپ قۇرۇش رويابقا چىقتى. ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ شەھەر ـ قەل-ئەلىرى ئىچىدە كۆلىمى ئەڭ زور، ئەڭ گۈللەنگەن، ئەڭ سەلتەنەتلىك بولغىنى ئورخۇن دەرياسى ساھىلىغا جايلاشقان پايتەخت شەھەر ـــ قارا-بالغاسۇن ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىك-كىنچى پايتەختى بولغان بايىن بۇق(«باڭىن بۇلاق» ياكى «ئوردا بۇلاق»)، قۇرۇلۇن دەريا سى ساھىلىدىكى خاتون قەلئەلىرى قاتارلىقلار كۆركەم ۋە داڭلىق ئىدى. ئاشۇ مەزگىلدە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختىگە بېرىپ سايا ھەتتە بولغان ئەرەب سەييا ھى تەمىي بىنىي بەھرال مۇتتاۋى مۇنداق ئۇچۇر بېرىدۇ: «مەن خاقانلىق قەلئەسىگە بەش پەرسەھ كېلىدىغان يەردە خاقانغا تەئەللۇق بىر چېدىرنى ئۇچراتتىم. ئۇ ئالتۇندىن ياسالغانىدى. بۇ چېدىر قارارگاھ (ئوردا) نىڭ ئۆگزىسىگە ياسالغان بولۇپ، 100 ئادەم بەھۇزۇر سىغاتتى. شەھەر قەلئەسىدە غايەت يوغان 12 تۆمۇر دەرۋازىسى بار، ئاھالىسى كۆپ، ئىنتايىن ئاۋات، ھەممە ئەتراپى بازار، سېتىلىدىغان نەر-سىلەر ھەر خىل، ئاھالىسى مانى دىنىغا چوقۇنىدۇ». ① بۇنداق شەھەر قەلئەلىرىدىن يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا 15 ى بار بولۇپ، بۇ قەلئە ـ شەھەرلەرنىڭ ھەممىسى تۆت چاسا شەكىلدە تاش ـ تۆپراقلاردىن قوپۇرۇلغان، تۆت تەرىپى سېپىل بىلەن قورشالغان. سېپىل سىرتىدا چوڭقۇر خەندەكلەر بار ئىدى. بۇ قەلئەلەرنىڭ قۇرۇلۇشىدا ئاساسلىقى سېغىز توپا ئىشلىتىلگەنىدى. قەلئە ئىچىدىكى قۇرۇلۇشلارنىڭ ھەممە-سى خام كېسەك بىلەن سېلىنغان ياكى سېغىز توپىنى چىڭداپ قوپۇ-رۇلغانىدى. ئۆينىڭ ئۆگزىسىگە خۇمداندا پىشۇرۇلغان كاھىشلار يېيە-تىلغانىدى. بۇ شەھەر ـ قەلئەلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، قۇرۇلۇش ما-تېرىياللىرى ۋە قۇرۇلۇش ئۇسلۇبى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك مەدەنىيىتى ۋە

① ياڭ شېڭمىن: «قەدىمكى ئۇيغۇرلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1998 ـ يىل نەشرى، 254 ـ بەت.

ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن سوغدى مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىدى. بۇنى تۈرك يېزىقىدا پۈتۈلگەن «بايانچۇر مەڭگۈ تېشى» دىكى «757 ـ يىلى مەن سوغدىلارغا ۋە تاڭ زېمىنىدىن كەلگەن ئادەملەرگە سىلىنگا دەرياسىنىڭ يېنىدا بايبالىق شەھىرى ياساشنى تاپىلىدىم» ① دېگەن بىر جۈملە خاتىرە ئىسپاتلايدۇ. ئەمما ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ شەھەر ـ قەلئەلىرىنىڭ توپا ـ ياغاچ، ياغاچ ـ تاش قۇرۇلمىلىق قۇرۇلۇشىدا ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى چېدىرسىمان بارگاھ شەكلىدىكى ئوردا قۇرۇش ئەنئەنىسىنى ساقلاپ قالغان. ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدا كۆپ تىلغا ئېلىنىدىغان «بالىق (baliq)» ئەينى دەۋردە سىپىللىق قەلئە ـ قورغانلارنىڭ نامى بولۇپ، ئۇنىڭ «شەھەر» دېگەن كېڭەيگەن مەنىسىمۇ بار.

تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇر رايونلىرىدا بولسا شەھەرلىشىش بۇرۇنراق ئەمەلگە ئاشقان بولۇپ، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا بۇ جايدا قۇرۇلغان 36 بەگلىكنىڭ بىرقەدەر مۇقىملاشقان شەھەر ـ قەلئەلىرى بولغان.

ئەينى دەۋردە شەرق بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان يېشىل لېنتا ـــ مەشھۇر «يىپەك يولى» دەل مۇشۇ جايلاردىن كېسىپ ئۆتۈپ، شەھەر ـ قەلئەلەرنى بىر ـ بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ تۇراتتى. شۇڭا بۇ رايون «قاتار كەتكەن شەھەرلەر» مەنىسىدە «قۇرىغار» ② دەپ ئاتالغان. دەرۋەقە، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا «قۇرىغار» رايونىدا يارغول قاتارلىق 18 كىچىك قەلئەدىن تەركىب تاپقان قوچۇ شەھىرى، ئاگىنى (قارا شەھەر)، كۇسەن (بۇگۇنكى كۇچا)، سۇلى (بۇگۇنكى قەشقەر)، ئۇدۇن (بۇگۇنكى خوتەن)، كرورەن (مىرەن) قاتارلىق ئۆزىگە خاس قۇرۇلۇش ئۇسلۇبىغا ئىگە ئاۋات شەھەرلەر بارلىققا كەلگەن.

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ شەخسىي تۇرالغۇ

---

① ياڭ شېڭمىن: «قەدىمكى ئۇيغۇرلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1998 ـ يىل نەشرى، 247 ـ بەت.

② «قۇرىغار» قەدىمكى تۈرك تىلى بولۇپ، «قۇر» سۆزى «قاتار، رەت ـ رەت» دېمەكتۇر. «غار» ساك تىلىدىكى «غارى» دىن كەلگەن بولۇپ، « رايون، ئەل ، شەھەر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئۆيلىرىگە كەلسەك، ئۇلار شۇغۇللانغان ئىگىلىك شەكلىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن پەرقلىق بولغان. ئوت ـ سۇ قوغلىشىپ كۆچمەن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان ئېدىر ـ قىرلاردا ياشايدىغان ئاساسلىق ئاھالىلەر ئەجدادلىرىنىڭ تۇرالغۇ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، يۆتكەشكە ئەپلىك بولغان ئاق ئۆي (كىگىز ئۆي) ۋە چېدىرلاردا ئولتۇراتتى. شەھەرلەر ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى تېرىقچىلىق ۋە قول ھۈنەر ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاھالىلەر ئولتۇراق ھاياتقا ماس ھالدا تام ئۆيلەردە ئولتۇرغان. بۈندىن ئۆيلەر ئورخۇن ـ يەنسەي يادىكارلىقلىرىدا «Avbark» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ توپا ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق تۇرالغۇلارنى كۆرسەتكەن. توپا ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەرنىڭ تاملىرى چوڭ خام كېسەكلەر بىلەن قوپۇرۇلۇپ، ئۆگزىسىگە قېلىن سامانلىق لاي سېلىنغان. باي تەبىقىدىكىلەر ئۆيلىرىنىڭ ئۆگزىسىنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن يۆتكەپ كېلىنگەن كاھىشلىق ساپال خىشلار بىلەن ياپقان. تۈرپان قاتارلىق كۈچلۈك ئىسسىق بولىدىغان رايونلاردا ئىسسىقتىن مۇداپىئەلىنىدىغان يەر ئاستى گەمە ئۆيلەر ياكى كېمىر ئۆيلەر بارلىققا كەلگەن. بۈندىن توپا ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق مۇقىملاشقان تۇرالغۇ ئۆيلەرنىڭ ئىشىك ـ پەنجىرىلىرى، ئوچاق، سۇپا، پەگالىرى ۋە ياتاق ئۆي، مېھمانخانىلىرى ھازىرقى ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى تۇرالغۇ ئۆيلىرىنىڭكىدىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ.

ئۇيغۇرلار مىلادىيە 840 ـ يىلدىن باشلاپ شىمالىي قۇمۇلدىن غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئېتىكى ۋە تارىم بوستانلىقىدا مۇقىم ئولتۇراقلاشقان قېرىنداشلىرى ئارىسىغا سىڭىپ، تۇرالغۇ ئۆي جەھەتتىمۇ تېرىقچىلىق ھاياتىغا زىچ ماسلاشتى. بۇ دەۋرده ئاھالىلەرنىڭ تۇرالغۇ ئۆيلىرى دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە باقمىچىلىق ئىگىلىكلىرىنىڭ بىر گەۋدىلىشىپ كېتىشتەك ئىشلەپچىقىرىش ـ تۇرمۇش ئادىتىگە ئاساسەن، قوشۇمچە ئىگىلىك مۇئەسسەسىلىرىگە ماس بولغان ھويلا ـ ئارامىلىق ئۆي قۇرۇلۇشى شەكلى ئاساس قىلىنغان. ھەرقانداق تۇرالغۇ جايىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ئوخشىمىغان دائىرىدىكى ھويلىسى بولغان. كىشىلەرنىڭ ئولتۇراق ئۆيى ئۈچ

ياكى ئۇنىڭدىن كۆپ ئېغىزلىق بولۇپ، ئاشخانا، ياتاق ئۆي ۋە مېھمانخانا بىر ـ بىرىدىن ئايرىلغان. ئۆيلەرنىڭ قۇرۇلمىسى ھەم گېئومېترىك كۈادرات شەكىلدە، ھەم گۈمبەزلىك چېدىر شەكلىدە (بۇ شەكىل كۆپرەك ئالاھىدە كىلىماتلىق قوچۇ رايونىنى ئاساس قىلغان) بولۇپ، تاملىرى خىش ـ كېسەكتىن ياكى سوقمىلىق (سېغىز توپىلىق يەرنى يۇمشاق ئاغدۇرۇپ، سۇ قۇيۇپ نەمخۇش ھالەتكە كەلگەندىن كېيىن، ئاندىن ئۇنى چاسا ـ چاسا قىلىپ كېسىپ ئېلىپ، ئۈستى ـ ئۈستىلەپ تىزىش ئارقىلىق تام قوپۇرۇش ئۈسۈلى) قوپۇرۇلغان. تەكلىماكان قۇمۇلۇقىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان خوتەن ۋە لوپنۇر رايونلىرىدا مۇشۇ جايلارنىڭ جۇغراپىيىلىك مۇھىتىغا ئاساسەن «قوشام» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل ئېپچىل ئۆي شەكلى ئىختىرا قىلىنغان. قوشاملىق ئۆيلەر قۇرۇلمىسىدىن قارىغاندا، تامنىڭ ئۇلىغا زەگۈندە (ياغاچ لىم) قويۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە تۇۋرۇك، تۇۋرۇك ئارىلىقىغا ئايرىش تۇۋرۇكى، ئايرىش تۇۋرۇكى ئارىلىقىغا چېتىق ۋە كەسمە چېتىق ئورنىتىلغان. چېتىق تۇۋرۇككە چېتىلغان بو-لۇپ، ئارىلىقىدىكى بوشلۇق قومۇش ۋە تال ـ چۇۋنقلار بىلەن باغلىنىپ چېتىقلانغان. تام شەكلىگە كىرگەن بۇ چېتىقلارنىڭ ئىككى تەرىپى كاكىل لاي بىلەن تەخمىنەن 10 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا سۇۋالغان. لىم بىلەن تۇۋرۇكلەر ئۆزئارا تۇرۇملانغان. ئۆگزىسىمۇ زەگۈندە لىم بىلەن پارالليل شەكىلدە گىرەلەشتۇرۇلۇپ خۇددى سەرەڭگە قېپىدەك ھالەت ھاسىل قىلىنغان. ئۈستۈنكى لىم ياغاچلار ۋاسا بىلەن يېپىلىپ، بورا سېلىنىپ، سامان ياكى تال ـ چۇۋنقلار بىلەن چۇمكەلگەندىن كېيىن نەم توپا ياكى لاي سېلىنىپ، بىر قەۋەت سامانلىق لاي بىلەن تەكشى سۇۋاش ئارقىلىق يېپىلغان. بۇنداق قوشام ئۆيلەر پۇختا بولۇپ، يەر تەۋرەش خە-تىرىگە بەرداشلىق بېرەلەيدۇ ھەمدە تەننەرخىمۇ ئەرزان توختايدۇ. ئومۇمەن، بۇ باسقۇچقا كەلگەندە، ئاھالىلەرنىڭ ئۆيلىرى مەركەزلىشىپ، مەھەل-لە ـ كويلارنى شەكىللەندۇردى، شەھەر ـ بازارلىشىش قەدىمى تېخىمۇ تېزلەشتى. ئۆي قۇرۇلمىسى ھەم نەپىسلىككە، ھەم پۇختىلىقىغا قاراپ يۇزلەندى. ئۆيلەرنىڭ ئاستىغا ئاسان بۇزۇلۇپ كېتىشتىن ۋە

نەملىشىش ـ شورلىشىشتىن ساقلىنىش مەقسىتىدە تاش، كېسەك، ياغاچ، چىگە، قومۇش ياكى يۇلغۇن قاتارلىق ئەشيالاردىن ئۇل قويۇش ئومۇملاشتى. ئۆينىڭ ئىچكى تاملىرىغا چوڭ ـ كىچىكلىكى ۋە شەكلى ھەر خىل بولغان ئويۇق ـ تەكچە ۋە لىمتاق چىقىرىپ ياسىلىدىغان بولدى. شۇنىڭدەك قىش كۈنلىرى ئىسسىنىش ۋە تاماق ئېتىش ئۈچۈن موريلىق ئوچاق، سەندەل قاتارلىق ئەسلىھەلەر ئۆي قۇرۇلمىسىنىڭ تەركىبىگە كىردى. ئۆيلەرگە ھاۋادان (تۆشۈك، پەنجىرە، روجەك ـ دېرىزە) ئېچىلدى. ئۆينىڭ ئىچى يۇمشاق ساماناتلىق لاي بىلەن زىل سۇۋاق قىلىنىدىغان ئادەت ئومۇملاشتى. شەھەرلەردىكى بىر قىسىم ھەشەمەتلىك ئۆيلەرنىڭ تاملىرى ھاك بىلەن ئاقلىناتتى ياكى سېغىز توپا، توزغاق بىرىكمىسىدىن ھازىر ـ لانغان لاي بىلەن سىلىق سۇۋىلاتتى. بۇنداق ئۆيلەرنىڭ كۆپچىلىكى ۋاسا جۇپلۇك يېپىلغان بولۇپ، لىم ـ تۆۋرۈكلىرى ئويما نەقىشلىنەتتى. بۇ باسقۇچتا يەنە ئۆيلەرنى پېشايۋانلىق قىلىپ سېلىش ئادىتى ئالدى بىلەن قەشقەر شەھىرى ئەتراپلىرىدا بارلىققا كەلگەنلىكى مەلۇم. ئۆينىڭ ئېگىزلىكى بىلەن باراۋەر ھالدا بىرقانچە تىك تۆۋرۈك بىلەن كۆتۈرمە شەكلىدە قۇرۇلغان بۇنداق پېشايۋانلار ئادەتتە ھويلىغا ياكى باغقا قارىتىلىپ، ئاستىغا سۇپا باغلانغان.

ئومۇمەن، بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر بىناكارلىقىدا تولۇق گېئومېتىرىك شەكىلدىكى ئۆي ـ ئىمارەتلەر، گۇمبەزلىك ۋە مۇنارلىق ئۆي ـ ئىمارەتلەر ئاساس قىلىنغان بولۇپ، بۇنداق ئىمارەتلەرنىڭ ئىشىك ـ دېرىزىلىرى ئەگمىلىك ئىدى، ئاممىۋى قۇرۇلۇشلار، يەنى بۇتخانا ۋە ئىبادەت ئورۇنلىرى، شەھەر قەلئەلىرى ئالاھىدە ياسالغان. بۇ مۇنارلار تۆت چاسا، يۇمىلاق ۋە كۆپ قىرلىق شەكىللەردە ياسالغان. ھەممە چوڭ ئىمارەتلەر ـ نىڭ بوغۇملۇق قۇببە شەكلىدىكى ئېگىز مۇنارلىرى بولغان. مۇنار ياساش ئىنتايىن كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، ئۇدۇن، كۈسەن شەھەرلىرىدە ھەتتا ئائىلىلەرگىچە ئومۇملاشقان.

ئاھالىلەر تۇرالغۇ ئۆيلىرىنىڭ تەسۋىرىنى فون. گابائىن خانىمنىڭ تۆۋەندىكى مەلۇماتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن: «قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ

ئۆي ـ ماكانلىرى تولىراق ئىككى قانات ئىشىكلىك بولۇپ، دەرۋازا ئۈستىدە مۇنارى بار ۋە تاملىرى يېرىم ئېگىزلىكتە قويۇرۇلغان توسما تام ئىچىدىكى ئۆيلەردە ئولتۇراتتى. بەزى ئۆيلەر يېرىم مېتىر ئېگىزلىكتىكى خىش ئۇلىنىڭ ئۈستىگە سېلىناتتى. ئالدى تېمىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا ئۆيگە كىرىش ئۈچۈن ياسالغان پەلەمپەيلىك ئىشىكى بولاتتى. ئۆيلەرنىڭ تولىسى بىر قەۋەت بولۇپ، تاملىرى مۇستەھكەم ئىدى. بايرام ـ مۇراسىم كۈنلىرىدە ئۆي سىرتىنىڭ تۆت بۇرجىكىگە يېشىل پەردە تارتىلىپ، تام-نىڭ بۇرجەك جايىدا تۈگۈچ تۈگۈپ قويۇلاتتى. بىر قىسىم كونۇس شەكىللىك ئۈستى كاھىشلىق ئۆيلەر خەنزۇلارنىڭكىگە ئوخشايتتى. ئۆگزىسى بېلىق سىرتى شەكىللىك بولۇپ، ئىككى ئۈچىغا قۇشنىڭ شەكلى (ئېھتىمال سۇمۇرغ بولسا كېرەك) ئورنىتىلاتتى. ئۆگزىنىڭ ئوتتۇرىسىغىمۇ چوڭ مونچاق (بوغۇملۇق قۇببە) قادىلاتتى. كاھىش ساپال ياتقۇزۇلغان ئۆگزىلەر كۆپىنچە قىزىل رەڭدە ھەشەمەتلىك سىرلىناتتى. بەزى ئۆيلەرنىڭ ئۈستىدە بالىخانا (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا قالىق ‹qaliq› دېيىلىدۇ) بولۇپ، ھازىرقى ئۇزۇم قۇرۇتىدىغان ‹چۈنچە› ئۆيگە ئوخشايتتى ... بەزى ئۆيلەرنىڭ ئاستى تاختايلىق بولۇپ، گىلەم سېلىناتتى. كىشىلەر ئېگىزلىكى 30 سانتىمېتىر كېلىدىغان ئورۇندۇق ياكى سۇپىدا ئولتۇراتتى.» ①

بۇ دەۋرلەردىكى بىناكارلىق ماتېرىياللىرى كېسەك، خىش، تاش، ياغاچ، كاھىش، گەچ، سىر، يىلىم قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىپ كىرىشكە باشلىغاندىن كېيىن، دىنىي ئېتىقادنىڭ يېتەكلىنىشى بىلەن بىللە ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدىمۇ، جۈملىدىن بىناكارلىق مەدەنىيىتىدىمۇ چوڭ ئۆزگىرىشلەر بولدى. بۇنىڭ ئەڭ روشەن بەلگىسى ئىسلام دىنىنى تەشۋىق قىلىش ۋە تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان مەسچىت، مەدرىسە، مازار ۋە تاۋاپخانىلارنىڭ قۇرۇلما شەكلىدە ئىپادىلەنگەن. ئاھالىلەرنىڭ تۇرالغۇ ئۆيلىرى ئۇسلۇبى قەدىمكى ئۇيغۇر

---

① فون. گابائىن: «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، ئۇيغۇرچە، 1980 ـ يىل 3 ـ سان.

بىناكارلىق ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرغان هالدا، ئۆيلەردىكى بۇددا مۇنار-لىرى ۋە بۇت تەكچىلىرىگە ئوخشاش ئىسلام ئېتىقادىغا ماس كەلمەيدىغان قۇرۇلمىلار ۋە نەقىش ـ بېزەكلىرى ئۆزگەرتىلىپ بەلگىلىك ئىسلاھ قىلىندى.

ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر بىناكارلىق مەدەنىيىتىنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكلىرىنى تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن:

بىرىنچى، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى جەھەتتە پىششىق خىش ئىشلىتىش ئومۇملىشىشقا باشلىدى. ئۇ قۇرۇلۇشنىڭ پۈختىلىقى ۋە كۆركەملىكىنى ياخشى شارائىت بىلەن تەمىنلىدى. ئەمما بۇ دەۋردە تېخى سېمونت بارلىققا كەلمىگەچكە، پىششىق خىش دائىم خام خىش، هاك بىلەن ئارىلاشتۇرۇلغان لاي بىلەن گىرەلەشتۇرۇلگەن.

ئىككىنچى، ئېگىز قوش قانات دەرۋازىلىق، گۈمبەز تورۇسلۇق هەم كەڭ، هەم ئېگىز قۇرۇلۇشلار بارلىققا كەلگەن. بولۇپمۇ مەسچىتلەر، مەدرىسە، ئوردا ـ سارايلار ۋە مەشھۇر شەخسلەرنىڭ مازارلىرى گۈمبەز شەكىللىك بولۇپ، بۇنداق گۈمبەزلەرنىڭ تۆت بۇرجىكىگە ئېگىز مۇنار (قۇببە) ئورۇنلاشتۇرۇلغان. گۈمبەز ۋە مۇنارلار خىش بىلەن ئەگمە قىلىنغان. هازىرغىچە ئاتۇش شەھىرىدىن ئۇچ كىلومېتىر يىراقلىقتىكى سۇنتاغ يېزىسى مەشھەت كەنتىدە قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ 4 ـ ئەۋلاد خاقانى، ئۇلۇغ ئۆلىما هەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ مەقبەرىسى شىنجاڭدا تۇنجى ياسالغان ئىسلام قۇرۇلۇشى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. شىنجاڭدا ئىسلام بىناكارلىق ئۇسلۇبىدا ياسالغان مۇشۇنداق هەشەمەتلىك گۈمبەز تورۇسلۇق مازارلاردىن تەخمىنەن 100 گە يېقىنى بولۇپ، بۇ مۇقەددەس جايلارنى كىشىلەر هازىرغىچە تاۋاپ قىلىپ كەلمەكتە.

ئۇچىنچى، هويلا ـ ئارامگاھ ئۆي ـ ئىمارەت شەكلى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتى ۋە ئومۇميۈزلۈك كېڭەيتىلدى. هويلا ـ ئارام خىش تام، سوقما تام ياكى قوشما تام (شاخ ـ شۇمبىلار بىلەن چىتلاش) بىلەن دائىرىگە ئېلىنغان بولۇپ، هەربىر هويلىغا دەرۋازا ئورنىتىلغان، ئۆيلەرنىڭ

ئىشىكى هويلىغا قارىتىلغان. هويلىنىڭ ئۆيگە ئۇدۇل قىسمى بىدىشلىك بولۇپ، بىدىشلار پېشايۋانغا تۇتاشتۇرۇلغان. بىدىش ئاستىغا تەك (ئۇزۇم تېلى) ياكى كاۋا ـ قاپاق تېرىلىپ، بىدىشكە ياماشتۇرۇلغان. هويلىنىڭ يان تەرىپىگە ئېغىل ـ قوتانلار ۋە هاجەتخانىلار ئورۇنلاشتۇرۇلغان. بىدىشنىڭ ئالدى قىسمىغا بىر مېتىر ئېگىزلىكتە كېسەكتىن كۈنگىرىلىك تام قويۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە تەشتەكلىك گۈل تىزىلغان. هويلىنىڭ ئەتراپى مېۋىلىك ياكى مېۋىسىز دەرەخلەر بىلەن قورشالغان. بەزى چوڭراق هويلىلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا سەي ـ كۆكتات ئۈستۇرىدىغان ياكى هەر خىل سورتلۇق مېۋىلىك دەرەخلىرى بار كىچىك باغچىسى بولغان. ئومۇمەن، ئۇيغۇرلاردا ئۆي سېلىشتىن ئىلگىرى ئۆي ئورنىنىڭ ئەتراپىغا دەل ـ دەرەخ تىكىپ كۆكەرتىش ئومۇميۈزلۈك ئادەتكە ئايلانغان.

تۆتىنچى، ئاهالىلەر تۇرالغۇلىرى ۋە ئاممىۋى چوڭ قۇرۇلۇشلار تەرىكىبىگە كۆل، ساپالدىن ياسالغان سۇ تۇرۇبىسى، پاسكىنا سۇلارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان ئەۋرەز ۋە يۇيۇنىدىغان هاممام (سەراپ — بۇگۇنكى دەۋردىكى ساڭنا) لار قوشۇلغان. بۇلارنىڭ هەممىسى ئىسلام دىنىنىڭ پاكىزلىقنى ياقلاش ئەقىدىسى بىلەن زىچ باغلانغان.

ئىسلام شەرىئىتىدە مۇسۇلمانلارنىڭ هەر قېتىملىق نامازدىن بۇرۇن تاهارەت ئېلىپ ئۆزىنى پاكلىشى، نامازغا ئوقۇلىدىغان جاينامىڭ پاكىز بولۇشى تەلەپ قىلىنغان. مۇهەممەد ئەلەيهىسسالام مۇنداق دېگەن: «ئاللا تائالا پاكتۇر، ئۇ پاكلىقنى ياقتۇرىدۇ، ئاللاتائالا پاكىزدۇر، پاكىزلىقنى سۆيىدۇ ...، هويلا ـ ئارامگاهلارنى پاكىز تۇتۇڭلار». ① ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرى مۇشۇ ئەقىدە بويىچە «ئاللانىڭ ئۆيى» دەپ تەرىپلىنىدىغان مەسچىتلەر، جۇملىدىن ئولتۇراق ئۆيلەرگە پاكىزلىك ئەسلىھەلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا ئالاهىدە ئەهمىيەت بەرگەن. شىنجاڭدىكى چوڭ جامائە ۋە تەلاۋەتخانىلارنىڭ هەممىسىدە ئاشۇنداق يۇرۇشلەشكەن تازلىق ئەسلىھەلىرى بولغان. قەشقەر شەهىرىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان مەشهۇر هېيتگاه

① «قۇرئان كەرىم، ۋە هەدىسلەردىن تاللانما»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1993 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 294 ـ بەت.

جامائەسى، قەشقەر شەھىرى قوغان يېزىسىنىڭ ھەزرەت كەنتىگە جايلاشقان ئاپپاق خوجا مازىرى، قەشقەر شەھىرىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى ئەسكىسار قەلئەسىگە جايلاشقان بۇيۇك مۇتەپەككۇر، شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرى، يەكەن كونا شەھىرىدىكى يەكەن جامائەسى، ئالتۇن مەسچىت (ئالتۇنلۇقۇم) قاتارلىق يۇزلىگەن مەسچىت ۋە ئىبادەتخانىلارنىڭ ھەممىسى مەسچىت، مەدرىسە، كۆل، ئېرىق، ئۆرەز، ھاممام قاتارلىق بۆلەكلەردىن تەركىب تاپقان.

بەشىنچى، تۇرالغۇ ئۆيلەرنىڭ تاشقى مۇھىتى ۋە ئىچكى قۇرۇلمىسى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتى ۋە كۆركەملەشتى. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە:

بولسا كىمىن ئالتۇن ـ كۈمۈش ئەۋلە ئەتەر،
ئاندا بولۇپ تەخرىگە رۇ تاغىن ئۆتەر.
(كىمنىڭ ئالتۇن ـ كۈمۈشى بولسا، ئۇي ـ جاي سالار، ئاندىن خاتىرجەم بولۇپ خۇداغا سېغىنار) ①

دېگەن تەمسىل ئۇچرايدۇ. دەرۋەقە، بۇ كىشىلەر ئارىسىدىكى «ئۇيغۇرلار تاپقان پۇلنى تامغا چاپلايدۇ» دېگەن تەمسىل بىلەن بىردەكلىككە ئىگە. بۇ ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن ئولتۇراق ئۇي مۇھىتىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدىغان ئەنئەنىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خاتىرىلەنگەندەك، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرالغۇ ئۆيلىرى بىر يۈرۈش ئىچكىرى ـ تاشقىرى قىلىپ ياسالغان ۋە ھويلا، باغ، كۆل، قوتان، بالىخانا، چايخانا، پېشايۋان ياكى شىپالىق، گۈللۈك قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان. تۇرالغۇ ئۆيلەرنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسى جەھەتتىن ئالغاندا، قاچا ـ قۇچا ۋە باشقا ئۇي جابدۇقلىرى قويۇلىدىغان تەكچە ـ تاختىبېشى («دىۋان» دا «seru» دېيىلگەن)، ئۇستىگە كىيىم ـ كېچەك ۋە يوتقان ـ كۆرپىلەرنى

① م. قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىل نەشرى، 3 ـ توم، 344 ـ ، 345 ـ بەتلەر.

تىزىپ قويىدىغان مېھراب ياكى لىمتاق («دۇئان» دا «yudruq» دېيىلگەن)، ئويۇق (oyuq)، سۇپا، تۆشۈك، ئوچاق، كات ياكى ساندۇق، زەدىۋال (تامغا تارتىلىدىغان گۈللۈك چارچاپ)، پەنجىرە (دېرىزە)، كىگىز، شىرداق، گىلەم، پالاس، تاق ياكى قوش قاناتلىق ئىشىك، قات ياكى قازناق، ئەۋرەز (كۆپىنچە قازناق ئۆيىنىڭ ئىچىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان) قاتارلىق بۆلەكلەردىن تەركىب تاپقان. ئۆيلەرنىڭ ئالدى كۆپىنچە كۈن پېتىش (جەنۇب) تەرەپكە قارىتىلغان. بۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇشنى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى «كۈن ئۇلۇغ، مۇقەددەس، كىشى ئورنىدىن تۇرۇپ ئىشىكتىن چىقىپلا مۇقەددەس كۈنگە دۇچ كەلسە ياكى كۈنگە قاراپ تۈكۈرسە، ئەخلەتلەرنى كۈن تەرەپكە سۈپۈرسە يامان بولىدۇ» دېگەن ئەقىدە بىلگىلىگەن بولۇشى مۇمكىن (ئەمما ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، قەبرىگە كۆمۈلگەن جەسەتلەرنىڭ بېشى شەرق — كۈن چىقىشقا، پۇتى غەربكە، يۈزى كۆككە قارىتىپ قويۇلغان. جۇملىدىن خان ـ پادىشاھلار توي ـ مۇراسىملاردا راۋاقتا شەرققە قاراپ ئولتۇرىدىغانلىقى مەلۇم).

ئالتىنچى، كاھىشچىلىق ۋە بېزەكچىلىك يېڭىچە ئىسلام ئۇسلۇبىدىكى ئۆي ـ ئىمارەت قۇرۇلۇشىدا كەڭ ئومۇملىشىپ، ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنى بېيىتتى ۋە شەھەر مۇھىتىنى ھەيۋەتلەشتۈردى. كاھىشچىلىق ۋە بېزەكچىلىك يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەندەك، بۇددىزم دەۋرىدىكى مۇنارچىلىق ۋە مىڭئۆي سەنئىتىدە خېلى كامالەت تاپقان. ئىسلامىيەتتىن كېيىن بۇ ئەنئەنە تېخىمۇ جانلىنىپ يېڭى تۈس ئالدى، بولۇپمۇ مەسچىت ـ مەدرىسە ۋە ئوردا ـ سارايلار قۇرۇلۇشىدا گۈمبەزلەرنىڭ ئۈستى چىداملىق يېشىل كاھىشلار بىلەن قاپلىنىپ، گۈمبەز مۇنارلىرىنىڭ ئۈستىگە ئالتۇن ھەللىك ھىلال ئاي شەكلىنى ئورنىتىش ئومۇملاشتى. گۈمبەزلەرنىڭ ئاستىنقى بۆلىكى ۋە ئىسلام مۇنارلىرى خىلمۇ خىل نۇسخىدا قىرىپ ئىشلەنگەن نەقىشلىك پىشىق خىش بىلەن گېئومېتىرىك شەكىلدە گىرەلەشتۈرۈپ، كىشىلەرگە بىر خىل ستېرېئولۇق تۇيغۇ بېرىدىغان ھالەتتە ياسالدى. ئوردا ـ سارايلار ۋە يۇقىرى

تەبىقىدىكىلەرنىڭ ئۆيلىرىدىمۇ بۇ ئۇسلۇب قوللىنىلدى. ئىمارەتلەرنىڭ ئىچكى ياكى تاشقى تاملىرىغا، جۈملىدىن نەقىشلىك ئىشلەنگەن ئۆي لىملىرى ۋە ئىشىك ـ پەنجىرىلەرگە «قۇرئان كەرىم»، ھەدىسلەردىن پار- چىلار تاللىنىپ، ئەرەبچە خۇشخەت شەكلىدە ئويۇپ نەقىشلەش بارلىققا كەلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۆي ـ ئىمارەتلەر تېخىمۇ ھەشەمەتلىك ۋە سىرلىق تۇسكە كىردى.

ئىسلام ئەقىدىسىدە جانلىقلارنىڭ رەسىمىنى سىزىش گۇناھ ھېسابلانغاچقا، ئۆي ـ ئىمارەت بېزەكچىلىكىدە ھەر خىل گۈل ـ گىياھ- لارنى سىزىش، خۇشخەت ئويۇش ئومۇملاشتى. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئەتنى سۆيۈشتەك گۈزەللىك ئېڭى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

تۇرالغۇ ئۆي قۇرۇلۇشىنىڭ شەكلى ۋە ئىچكى ـ تاشقى بېزەكلىرە- نىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىك ۋە كىشىلەرنىڭ گۈزەللىكتىن زوقلىنىش ئالاھىدىلىكى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. جۇغ- راپىيىلىك مۇھىت جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، شىنجاڭ زېمىنىنىڭ 90% تىن ئارتۇقراق قىسمى چۆل ـ قۇملۇقلاردىن ئىبارەت. 10% كە يەتمەيدىغان بوستانلىقلارنى ماكان قىلغان ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ تەبىئىتىدە گۈزەللىككە ھېرىسمەنلىك تۇيغۇسىنى يېتىلدۇرگەن. بۇنداق ھېرىس- مەنلىك ئۆي ـ ماكانلىرىنىڭ ئەتراپىنى يېشىللاشتۇرۇش، باغۇ بوستان- لاشتۇرۇش ئادىتى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. شۇڭا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «بېغى يوقنىڭ جېنى يوق»، «ئاۋۇال باغ ئەت، ئاندىن تام ئەت»، «بېغى بارنىڭ تېغى بار»، «يەر زىننىتى دەرەخ»، «باغنى باقساڭ باغ بولار، پاتمان ـ پاتمان ياغ بولار، بېقىمسىز باغ تاغ بولار، يۇرەك ـ باغرىڭ داغ بولار»، «بىرنى كەسسەڭ مىڭنى تىك» ... قاتارلىق ماقال ـ تەمسىللەر كۆپ ئۇچرايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆينىڭ ئىچكى بېزەكلىرىگىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇيغۇرلار ناھايىتى يىراق دەۋرلەردىن تارتىپ خىلمۇخىل نۇس- خىلىق گىلەم، رەڭدار كىگىز، يۇڭ ياكى يۇڭ ـ پاختا ئارىلاش توقۇلغان رەڭدار پالاسلارنى ھەم يېتىپ ـ قوپۇش ئۇچۇن يەرگە سېلىشقا، ھەم ئۆي تېمىغا ئېسىپ ئۆينى زىننەتلەشكە ئادەتلەنگەن. ئۇنىڭدىن باشقا باي ياكى

كەمبەغەل بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۆيلىرىنىڭ تېمىغا گۈللۈك رەختلەردىن «چارچاپ» دېيىلىدىغان زەدىۋال تاقاش ئومۇملاشقان ئادەتلەر-نىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. شۇنداقلا يەنە ئورۇن ـ كۆرپىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئاز ـ تولا شارائىتى بارلىكى ئائىلىلەردە ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ھەربىرىگە ئايرىم ـ ئايرىم يوتقان ـ كۆرپە تەييارلىنىشتىن باشقا، ئادەتتە ئىشلىتىلمەيدىغان «مېھمان يوتقان ـ كۆرپىسى» بولىدۇ. يەنە ئۆيگە كەلگەن مېھمانلارنىڭ ئاستىغا «يېكەنداز» سېلىش ئادىتى كەڭ ئومۇملاشقان. بۇنداق يېكەندازلار كۆركەم گۈللۈك رەختلەردىن تىكىلىپ، چۆرىسىگە يىپەك ۋە زىغىر تۇتۇلىدۇ. ئورۇن ـ كۆرپىلەر ئۆينىڭ قىبلە تېمىغا ئويۇلغان مېھراب (لىمتاق) قا رەتلىك تىزىلىپ، ئۇستىگە چىرايلىق ياپقۇچ يېپىلىدۇ. مېھراب ياپقۇچنىڭ ئۇستىگە رېشىلىيە ئىشلەنگەن ماۋۇق ياكى توزغاقلىق ياستۇقلار تىزىلىدۇ. مېھمانخانىنىڭ تەكچىلىرىگە ھەر خىل زىننەت بۇيۇملىرى، فارفور چىنە ـ تەخسىلەر، ئەتىۋارلىق چەينەكلەر قويۇلىدۇ. پەگا تەرەپتىكى تەكچىدە مېھمانلارنىڭ قولىغا سۇ بېرىلىدىغان ئاپتاۋا ـ چىلاپچا بولۇپ، ئۆيگە كىرگەن مېھمانلار قولىنى يۇغان ـ يۇمشاق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، داستىخان سېلىشتىن بۇرۇن ئۆي ئىگىسى ئاپتاۋا ـ چىلاپچىنى كۆتۈرۈپ مېھمانلارنىڭ قولىغا ئۆچ قېتىمدىن سۇ بېرىش تىپىك ئادەت ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاپتاۋا ـ چىلاپچىسى ياپقۇ ئېغىزلىق قىلىپ لايىھىلەنگەن بولۇپ، قول يۇغاندا سۇ چاچرىمايدۇ، شۇنداقلا ئىچىدىكى يۇندىلارنى كۆرگىلى بولمايدۇ. ئۇ ھەقىقەتەن ئۇيغۇرلارنىڭ پاكىزلىقنى سۆيۈش ئېڭىنىڭ مەھسۇلى.

دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرالغۇ ئۆي مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ئۇزاق ئەسىرلەرنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرۈپ مۇشۇ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن.

20 ـ ئەسىر ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرالغۇ ئۆي مەدەنىيىتىدىكى تەرەققىيات ۋە ئۆزگىرىشلەرنى مۇنداق ئىككى چوڭ باسقۇچقا بۆلۈپ شەرھلەش مۇمكىن:

1 ـ باسقۇچ: 20 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمى، يەنى ئازادلىقتىن بۇرۇنقى ئەھۋال

20 ـ ئەسىرنىڭ تاڭ نۇرى پۈتكۈل دۇنيانى يېڭى بىر تارىخىي دەۋرگە ئېلىپ كىرگەن ھالقىلىق بۇرۇلۇش يىللىرىدا، سىرت بىلەن ئۇچرىشىش پۇرسىتىدىن مەھرۇم قالغان بېكىنمە ھالەتتىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتى ئىقتىسادىي نامراتلىق تۇپەيلىدىن چوڭقۇر دەرىجىدىكى روھىي غېرىبلىق ئازابى ئىچىدە ھالسىز تىنىقى بىلەن 20 ـ ئەسىرگە جور بولدى. شۇڭا 20 ـ يىللارغىچە ئۇيغۇر مۇھىتىدا تىلغا ئالغۇدەك بىرەر يېڭى مەدەنىيەت ئۆزگىرىشىنى بايقاش تەس. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىق خۇددى چوقان چىنگىز ئوغلى ۋەلىخانوف (1835 ـــ 1865)، تاتار ئالىمى نوشىرۋان يائوشۇف، ئۆزىگە «ئۇيغۇر بالىسى» تەخەللۇسىنى ئىشلەتكەن نەزەر خوجا ئابدۇسەمەتوف (1887 ـــ 1951) قاتارلىق ئۆچ نەپەر سەييياھنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا قىلغان سەپىرىدىكى پىغانلىق خاتىرىسىگە ئوخشاش پەقىرلىك ۋە ھەقىرلىك ھالىتىدە ئىدى.

مەدەنىيەتنىڭ تەركىبىي قىسمى بولغان ئۆي ـ ئىمارەت قۇرۇلۇشىنىڭ 20 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىكى قىياپىتىنى ئابدۇسەمەتوف 1913 ـ يىلى يازغان «ئالتە شەھەرگە سەپەر» ناملىق خاتىرىسىدىكى مۇنۇ قۇرلار ئارقىلىق قىياسلاش مۇمكىن: «بۇ يەرنىڭ ئادەملىرى بۇنىڭدىن مىڭ يىل ئاۋۋال قاناداق ياشىغان بولسا ھازىرمۇ شۇنداق ياشاپ تۇرۇپتۇ ... كوچىلىرى مۇنتىزىم، تەرتىپلىك ئەمەس، ھەممىسى بىر تۇرلۇك تارقاقلىقتىن ئىبارەت. شەھەرلىرىدە گۈزەل ياسالغان بىرمۇ ئىمارەت يوق. گەمىگە ئوخشاش خانىلاردا كىشىلەر روھسىز، چۈشكۈن، نامرات ۋە مىسكىنلىك ئىچىدە ياشايدىكەن ، يېڭىچە ھۈنەر ـ سەنئەت يوق ... ». ①

دەرۋەقە، ئۇزاق ئەسىرلىك ئۇيغۇر بىناكارلىق ئەمەلىيىتى جەريانىدا زور بىر تۈركۈم بىناكارلىق ئۇستىلىرى يېتىشىپ چىققان بولسىمۇ، لېكىن 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئىقتىسادىي قالاقلىق ۋە تۈرمۈش خاتىرجەمسىزلىكى تۇپەيلىدىن، بىناكارلىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرىكى دەۋرلەردىكىدىن ھالقىپ كېتەلمىدى. ئەگەر ئاز ـ تولا تەرەققىيات بار دېيىلسە، 20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدىن كېيىن چەتنىڭ

① نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف: «يورۇق ساھىللار»، 94 ـ ، 95 ـ بەتلەر.

تەسىرى بىلەن يېڭىدىن بىنا بولغان ئاز سانىدىكى قەۋەتلىك قۇرۇلۇشلارنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن. مەسىلەن، رۇسىيە بىناكارلىق ئۇسلۇبى گەۋدە-لەنگەن ئىلى، ئۈرۈمچى، قەشقەر، چۆچەك قاتارلىق شەھەرلەردە قۇرۇلغان رۇسىيە كونسۇلخانا بىنالىرى، شىنجاڭ ئىنستىتۇتىدىكى «قىزىل بىنا»، شىنجاڭ ئۆلكىلىك سودا بانكىسى بىناسى، دۇبەن مەھكىمىسى بىناسى، «8 ـ ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش ئورنى» بىناسى، شىنجاڭ جامائەت خەۋپسىزلىك باشقارمىسى بىناسى، ئۈرۈمچى دوستلۇق دوختۇرخانىسى بىناسى، ئۈرۈمچى ئۇن زاۋۇدى بىناسى، غۇلجا ئايرودروم بىناسى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھىلال ئاي دوختۇرخانا بىناسى، قەشقەر چىنىباغ بىناسى، قەشقەر كېرەمباغ دوختۇرخانا بىناسى، قەشقەر دارىلـ مۇئەللىمىنى ئوقۇتۇش بىناسى، ھېيتگاھ كۇلۇبى، قەشقەر سوۋېت كونـ سۇلخانىسى بىناسى ... قاتارلىق نەچچە ئونلىغان رۇس ئۇسلۇبىدىكى قە-ۋەتلىك بىنالارنى مىسال قىلىشقا بولىدۇ. بۇ بىنالارنىڭ كۆپچىلىكى 30ـــ40 ـ يىللاردا قۇرۇلغان بولۇپ، ئەڭ ئېگىزى 3 قەۋەتتىن ئاشمايتتى. چەتئەلنىڭ بىناكارلىق ئۇسلۇبى بىلەن ئۇيغۇر بىناكارلىق ئۇسلۇبى بىر-لەشتۇرۇلگەن يېڭى پاسوندىكى بۇنداق بىنالارنىڭ ئىچى تاختايلىق بولۇپ، ئۆگزىسى كەڭ ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە كۆك ياكى قىزىل سىرلانغان قاڭالـ تىر بىلەن قاپلانغان. ئۆينىڭ ئىشىك ـ دېرىزىلىرىنىڭ ئۈستى تەرىپى بۇرەكچە شەكلىدە چىقىرىلىپ، ئىشىكنىڭ يۇزىگە ياغاچتىن قاپارتما نە-قىش ئويۇلغان ۋە مۇڭاپىق سىر بىلەن سىرلانغان. بۇنداق بىنالار كارـ دورلۇق بولۇپ، ئۆينىڭ كارىدورغا تۇتاشقان بۇلۇڭىغا تورۇس بىلەن تەڭ ئېگىزلىكتە يۇمىلاق شەكىللىك قاڭالتىر تام مەش ئورنىتىلغان. تام مەشنىڭ ئوت ياقىدىغان ئېغىزى كارىدور تەرەپتە بولۇپ، موريسى تامنىڭ ئارىسىغا لايىھەلەنگەن. مەشنىڭ ئىچى كېسەك ۋە لاي بىلەن بىر قەۋەت پەردە ھاسىل قىلىپ ئوتتۇرىسى مورا رولىنى ئوينىغان. بۇنداق بىنالار پىششىق خىش بىلەن قوپۇرۇلغان. ئۆيلەر لايلەمپىلىك بولۇپ، ئاپئاق ئا-قارتىلغان. ئەينى دەۋرلەردە بىرقەدەر تەرەققىي تاپقان مەركىزىي شەھەر ـ بازارلاردىكى ئاز سانىدىكى سودىگەر بايلار ۋە ئەمەلدارلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ

تۇرالغۇ ئۆيلىرىنى يېڭىلاپ، ھەشەمەتلىك ئۆي ـ ئىمارەتلەرنى بىنا قىلغان. مەسىلەن، قەشقەر شەھىرىنىڭ قاتمۇقات كوچىلىرى ئىچىدە سىر-تىدىن ئاددىي كۆرۈنىدىغان، ئەمما ئىچىگە كىرسە كۆزنى چاقنىتىدىغان كۆركەم ۋە ئازادە ئۆيلەرنىڭ كۆپچىلىكى 30 ـــ 40 ـ يىللاردا بىنا بولغانلىقى مەلۇم. شەھەر ئىچىدىكى يەنە بىر قىسىم نوپۇزلۇق بايلارنىڭ شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىلاردا داچا شەكىللىك ھويلا ـ ئارام، باغۋارانلىرى بولۇپ، ياز پەسلىدە ئۇلار يازلىق ئۆيگە كۆچۈپ چىقىپ دەم ئېلىشقا ئادەتلەنگەن. بۇ خۇددى تارىختا ئۆتكەن ئۇيغۇر خانلىرىنىڭ قوش پايتەخت قۇرۇش ئەنئەنىسىگە ئوخشايدۇ.

ئەمما يېزا ـ قىشلاقلاردىكى كەڭ دېھقان ـ چارۋىچىلارنىڭ ئۆي ـ ماكانلىرى تولىمۇ ئاددىي ۋە نامرات چىراي ھالەتتە يېڭى دەۋرگە ئۇلاشتى.

2 ـ باسقۇچ: 20 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلانغان ئۆزگىرىشلەر

ئازادلىقتىن كېيىن، ئېلىمىزنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت ساھەلىرىدىكى ئالەمشۇمۇل ئۆزگىرىشلەرگە ئەگىشىپ، ئۇيغۇر بىناكارلىق قۇرۇلۇشىمۇ خۇددى يامغۇردىن كېيىنكى بامبۇك نوتىلىرىدەك يېڭىدىن قەد كۆتۈرۈشكە باشلىدى. بولۇپمۇ پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن باشلانغان سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلغان ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش روھى شەھەر قىياپىتىنى يېڭىلاپ، ئۆي ـ ئىمارەت قۇرۇلۇشىدا تەسەۋۋۇرىمىزدىن ئارتۇق يېڭى جانلىنىش مەنزىرىسىنى پەيدا قىلدى.

شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ نەچچە ئەسىرلەر مابەينىدە ماكان قىلىپ كەلگەن ھۆل ـ يېغىنغا بەرداشلىق بېرەلمەيدىغان تار، قاراڭغۇ ئۆيلىرى ئومۇمىيۈزلۈك بۇزۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئازادە، يورۇق ۋە بىخەتەر بىنا ئۆيلەر قۇرۇلدى. چوڭ شەھەرلەردىكى مۇتلەق كۆپچىلىك ئاھالىلەر ئوچاققا ئوت قالاپ تاماق ئېتىدىغان ۋە ئىسسىنىدىغان، ئېلېكتر نۇرىنى كۆرەلمەيدىغان قالاق ھالەتكە خاتىمە بەردى. شەھەر قۇرۇلۇشى ئومۇمىيۈزلۈك تەرتىپكە سېلىنىپ يوللىرى ئاسفالتلاشتى. كۆككە تاقاشقان 30 ـ 40

قەۋەتلىك بىنالار توپى قەد كۆتۈرۈپ، نيۇيورك، شياڭگاڭ ... ھەيۋىتى بىزنىڭ بۇ تۈپرىقىمىزدىمۇ بىنا بولدى. ئاسفالت يوللار يېزا ـ قىشلاق-لارغىچە تۇتىشىپ، بۇرۇنقى ئۆتەڭلەر يېڭى شەھەرلەرگە ئايلاندى. دېھ-قان ـ چارۋىچىلارنىڭ سوقما تاملىق تارقاق كۇلىلىرى ئورنىدا ھۆل ـ يېغىن ۋە يەر تەۋرەشكە بەرداشلىق بېرەلەيدىغان پىششىق خىشلىق، ھويلا ـ ئارامليق، ئېلېكترلەشكەن يېڭى ئۆيلەر قەد كۆتۈردى. ھازىر چەت ـ يىراق قىشلاقلاردىمۇ ئالدىن بېيىغان دېھقانلارنىڭ قەۋەتلىك تۇ-رالغۇ ئۆيلىرىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. ھازىر شەھەرلەردىن يېزىلارغىچە بىر قانچە ئەۋلاد بىر قورۇدا قىستاڭچىلىق ئىچىدە ياشايدىغان كونا ئە-ئىنگە خاتىمە بېرىلىپ، بالا ـ چاقىلار توي قىلغاندىن كېيىنلا يېڭى ئۆي سېلىپ ئايرىم ياشايدىغان ھالەت شەكىللەندى. تۆت پەسىلنىڭ ھەممە-سىدە تىنىق كۆل ياكى ئېرىق ـ ئۆستەڭنىڭ بۇلغانغان سۇيىنى ئىچىدە-غان ھالەت تارىخقا ئايلىنىپ، ھەممە ئائىلىلەر سۇ تۇرۇبىسى ئارقىلىق پاكىز سۇ ئىچىش مۇھىتىغا ئېرىشتى. شەھەرلەردە ئاساسىي جەھەتتىن پاكىز سۇ تۇرۇبىسى، ئېلېكتر، پار، گاز لىنىيىلىرى تورلاشتى. ئۇي-غۇر بېزەكچىلىك سەنئىتى نەپىسلىشىپ، بۇرۇنقى تەكچە، مېھرابلارنىڭ ئورنىنى ئەينەكلىك ياسالغان تام ئىشكاپلىرى ئىگىلىدى. ئۇيغۇر بىنا-كارلىق ۋە نەققاشلىق سەنئىتى ئائىلىلەردىن رېستورانلارغىچە، شىنجاڭ-دىن ئىچكى ئۆلكىلەر، ھەتتا چەت ئەللەرگىچە كېڭىيىشكە باشلىدى. قىسقىسى، ئۇي ـ ئىمارەتتىن ئىبارەت ئىقتىسادىي مەدەنىيەتنىڭ بۇ يار-قىن كۆزنىكى ئارقىلىق 20 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلانغان ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى خۇشاللىنارلىق ئۆزگىرىشلەرنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس.

تۆتىنچى باب

يولچىلىق (قاتناش ـ ترانسپورت) مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىشلەر

§1. ئەنئەنىۋى يولچىلىق مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى

بۇگۈنكى رېئاللىقتا ئەسلىدە مەدەنىيەتنىڭ ئۈچلەمچى ئاساسى بولۇپ كەلگەن قاتناش ـ ئالاقە يوللىرى تەرەققىياتى ئەجدادلىرىمىزنىڭ «ئۇچار ئات»، «ئۇچار گىلەم» تەسەۋۋۇرىدىن ئېشىپ كەتتى. قۇرۇقلۇق، ھاۋا، سۇ يوللىرى بىر ـ بىرى بىلەن گىرەلىشىپ، دۇنيانىڭ چېگرا ـ پاسىللىرىنى بىر ـ بىرىگە تۇتاشتۇردى. «بارسا كەلمەس» يوللار مەڭگۈلۈك تارىخقا ئايلاندى. ئامېرىكىلىق ئالىم ئالۋىن توفلېر ئۆزىنىڭ «كېلەچەك بىلەن توقۇنۇشۇش» ناملىق ئەسىرىدە ئېيتقاندەك، «مىلادىيەدىن 6000 يىل بۇرۇنقى دەۋرلەردە تۆگە كارۋانلىرى ئەڭ تېز ماڭىدىغان قاتناش ۋاستىسى بولغان. ئۇلار سائىتىگە 8 مىل ① تېزلىك بىلەن يول يۈرگەن. مىلادىيەدىن تەخمىنەن 1600 يىل ئاۋۋال يېنىك ئۇرۇش ھارۋىلىرى كەشپ قىلىنغاندىن كېيىن قاتناش تېزلىكى 20 مىلغا يەتكۈزۈلدى. ئاردىدىن 3500 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى 1784 ـ يىلى ئەنگلىيەدە تۇنجى قېتىم پوچتا ھارۋىلىرى مەيدانغا كەلگەندىمۇ ئۇلارنىڭ تېزلىكى سائىتىگە 10 مىلدىن ئاشمىدى. 1825 ـ يىلى مەيدانغا كەلگەن تۇنجى پارا-ۋۇزنىڭ ئەڭ زور تېزلىكى سائىتىگە 13 مىلدىن ئاشقان ئەمەس.

پەقەت ئۆتكەن ئەسىرنىڭ (19 ـ ئەسىرنى كۆرسىتىدۇ. — ئاپتور)

① بىر ئىنگلىز مىلى تەخمىنەن 1.5 كىلومېتىر ئارىلىققا تەڭ.

80 ـ يىللىرىغا كەلگەندىلا پاراۋۇزنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ئاساسىدا سا-ئەتلىك تېزلىك 100 مىلغا يەتكۈزۈلدى. ئەنە شۇ رېكورتنى يارىتىش ئۈچۈن 4 مىڭ يىلغا يېقىن ۋاقىت كەتتى. ئەمما بۇ رېكورتنى 4 ھەسسىگە يەتكۈزۈش ئۈچۈن 58 يىللا ۋاقىت كەتتى: 1934 ـ يىلغا كەلگەندە ئادەملەر ئاسماندا 400 مىل تېزلىك بىلەن ئۇچۇشقا باشلىدى. ئارىدىن بارى ـ يوق 25 يىل ئۆتە ـ ئۆتمەي، يەنى 60 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە بولسا، رېئاكتىپ ماتورغا ئىگە ئايروپىلانلارنىڭ سائەتلىك تېزلىكى 4 مىڭ مىلغا يېقىنلاشتى. ھالبۇكى، شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە، يەنى ئالەم ئۇچقۇچىلىرى ئالەم كېمىلىرىدە سائىتىگە 18 مىڭ مىل تېزلىك بىلەن يەر شارىنى ئايلىنىشقا باشلىدى» ① .

دەرۋەقە ، بۇگۈنكى ئېچىۋېتىلگەن دۇنيادا تېخى تۇنۇگۈنلا زاۋۇتتىن چىققان فرانسىيىنىڭ «MONTAGUT» ماركىلىق كىيىم ـ كېچەكلە-رى، ئامېرىكىنىڭ «ئالىياسكا» ماركىلىق يېشىل دورا ـ دەرمەكلىرى، ئوتتۇرا شەرقنىڭ خورمىلىرى، گېرمانىيىنىڭ «بېنتس» ۋە «ئاۋدى» ماشىنىلىرى ... ئەتىسىلا بىزنىڭ بازارلىرىمىزغا كىرەلەيدۇ. مال ئالماشتۇرۇشتىكى بۇنداق تېزلىكنى قاتناش يوللىرىنىڭ ئىنتايىن را-ۋانلاشقانلىقىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، ھازىرقى زامان قاتناش تەرەققىياتىنىڭ سۈرئىتى باشقا ھەر قانداق ساھە-نىڭ تەرەققىيات دەرىجىسىدىن ئېشىپ كەتتى. بۇنداق تەرەققىيات ئىن-سانلارنىڭ ئۆزلۈكسىز ئىزدىنىشى ۋە جاپالىق ئەمگىكى بەدىلىگە كەلگەن.

بوستانلىقلىرى چەكلىك، ئەتراپى تاغ ـ دەشتلەر بىلەن قاپلانغان، كىلىماتى ئۆزگىرىشچان بولۇشتەك ناچار جۇغراپىيىلىك مۇھىتقا ما-كانلاشقان ئۇيغۇرلارمۇ قەدىمدىن تارتىپ قاتناش يوللىرىنى ئېچىشقا نا-ھايىتى ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇلار ئاتنى ئۆزىگە سىمۋول قىلغان «يايلاق مەدەنىيىتى» چەمبىرى ئىچىدە ياشاۋاتقان مەزگىللىرىدىلا ئوت ـ سۇ مە-ۋىلىرىنى قوغلىشىپ، قۇيۇندەك ئۇچقۇر ئاتلىرىغا تايىنىپ، ئاسىيا ـ

① «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1999 ـ يىل 5 ـ ، 6 ـ سانى.

ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىنى بىر ـ بىرىگە باغلىغان دۇنياۋى مەدەنىيەت ـ سودا ئالاقە يولى ـــ «يىپەك يولى» نى ئېچىشتا سەركەردىلىك رول ئويناغان. شۇنىڭ بىلەن «يىپەك يولى» خاسىيىتى تارىم ئويمانلىقىدىن ئىبارەت بۇ سىرلىق بالىياتقۇنى مىلادىيىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىن تاكى 15 ـ ئەسىرلەرگىچە (قۇرۇقلۇق «يىپەك يولى» چۆلدەرەپ قالغان مەزگىلگىچە) «تۆت تەرەپكە قارىتىپ، دېرىزىسى ئېچىۋېتىلگەن ئۆيگە، گۈلىلەرنىڭ رەڭ ـ پۇرىقىغا قارىماي شىرنە يىغىدىغان ھەسەل ھەرىسىگە» ① ئايلاندۇرغانىدى. ئۇيغۇرلار شىمالىي چۆللۈكتە ياشاۋاتقان مەزگىللىرىدىلا ئەتراپىدىكى رايونلار ئارا تەرەپ ـ تەرەپكە تۈتىشىدىغان قاتناش تورىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. بۇ قاتناش توري ئىچىدە ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ كېلىدىغان سودا كارۋانلىرى، سایاھەتچىلەر، يىلنىڭ تۆت پەسلىدە ئوتلاق قوغلىشىپ تىنىمسىز كۆچۈپ يۈرىدىغان چارۋىچىلار، جەڭگە ماڭغان قوشۇنلار، ئەلچىلەر ۋە باشقا يولۇچىلارنىڭ ئايىغى ئۇزۇلمەيتتى. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى قەدىمدىن تارتىپ مەۋجۇت بولغان بۇ يوللارنى باشقۇرۇشقا ۋە قوغداشقا ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قاراپ، مەخسۇس يول باشقۇرۇش قورۇقچىبەگ مەھكىمىلىرىنى تەسىس قىلغانىدى. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇننى مەركەز قىلغان بۇ قاتناش توري تاڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە تازا ئاۋاتلاشقان بولۇپ، شىمالىي يايلاقتىكى بۇ يول تارىختا «ئۇيغۇرلار يولى» دەپمۇ ئاتالغان. 8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن ئۇرۇش ۋەھىمىسى ئىچىدە خېشى كارىدورى بىلەن تارىم ئويمانلىقىدىكى ئەنئەنىۋى «يىپەك يولى» بىر مەزگىل ئۇزۇلۇپ قالغاچقا، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش لىنىيىسى موڭغۇل دالاسىدىن ئۆتىدىغان ئەنە شۇ «ئۇيغۇرلار يولى» بولۇپ قالغانىدى. بۇ يول ئەينى دەۋردە بەش لىنىيىدىن تەركىب تاپقان:

بىرىنچى لىنىيە ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ قارارگاھى ـــ قارابالغاسۇندىن چاڭئەنگە بارىدىغان جەنۇبىي يول بولۇپ، 66 ئورۇندا پوچتا ئۆتەڭلىرى

① مىڭ چېبى، لولۇ: «ئويلىنىش ئىچىدە ئىلگىرىلەش»، «تارىم» ژۇرنىلى، 1988 ـ يىل 11 ـ سان.

تەسىس قىلىنغان. ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئات، يىپەك سودىسى مۇشۇ يول بىلەن ئېلىپ بېرىلاتتى. مىلادىيە 756 ـ يىلى ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنلىرى چاڭئەندە يۈز بەرگەن «ئۆڭلۈك ـ سۆيگۈن» توپىلىڭىنى باستۇرۇش ئۈچۈن تاڭ سۇلالىسىغا ياردەمگە كەلگەندىمۇ مۇشۇ يول ئارقىلىق سەددىچىندىن ئۆتۈپ چاڭئەنگە كىرگەنىدى. 840 ـ يىلى ئۇيغۇر خاقانلىقى يىمىرىلگەندە، جەنۇبقا كۆچكەن بىر قىسىم ئۇيغۇرلارمۇ دەل مۇشۇ يول بىلەن يۈرگەنىدى. بۇ ناھايىتى قەدىمىي يول بولۇپ، مىلادىيىدىن ئىلگىرىلا ھونلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئاتلانغان غەربىي خەن قوشۇنلىرىمۇ مۇشۇ يول بىلەن ماڭغان. بۇ يول ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرى بىلەن شىمالىي قۇملۇق رايونلىرىدىكى مەدەنىيەت ئالاقىسىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان.

ئىككىنچى لىنىيە — ئۇيغۇرلارنىڭ قارارگاھىدىن پامىرنىڭ غەربىدىكى چۆ دەرياسى ۋادىلىرى (سۈياپ شەھىرى) غا بارىدىغان يول. بۇ غەربىي يولنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 5220 چاقىرىم بولۇپ، ئارلىقتا كېسىپ ئۆتىدىغان ئەڭ مۇھىم شەھەر — بېشبالىق ئىدى. بۇ ئىنتايىن راۋان ۋە ئوچۇق يول بولۇپ، ئۇ ھازىرقى شىنجاڭدىكى چاڭبالىق (سانجى شەھىرى)، ماناس، شىخو، جىڭ، ئىلى ۋادىسى قاتارلىق جايلاردىن ئۆتەتتى. بۇ يولنىڭ يەنە بىر تارمىقى ئېۋىرغول ئايمىقى، كىنگىت (قارا شەھەر)، كۇسەنلەردىن ئۆتۈپ، ئىسسىق كۆل ئارقىلىق سۈياپقا تۇتىشاتتى.

ئۇچىنچى لىنىيە — ئۇيغۇرلارنىڭ قارارگاھىدىن جەنۇبقا قاراپ سوزۇلغان بۇ يول ئۇدۇل خېشى كارىدورىدىكى جاڭيې بازىرىغا تۇتىشاتتى. قەدىمكى زامانلاردا بۇ يول چۆغاي (تېلى) تاغلىرىدىن باشلىنىدىغان ئەرگىنە قۇن دەرياسى ئېتىكىدىكى تەبىئىي يېشىل كارىدورنى كېسىپ ئۆتىدىغان بولغاچقا، «ئەرگىنە قۇن يولى» دېيىلەتتى. بۇ يول خەن سۇلالىسى پۇتۇكلىرىدە «لوڭچىڭ قەدىمكى يولى» دېيىلگەن.

تۆتىنچى لىنىيە — ئۇيغۇر خاقانلىقى زېمىنىدىكى ئارشاڭ ئېگىزلىكىدە خېشى كارىدورى بىلەن پاراللېل يەنە بىر يول بولۇپ، بۇ لىنىيە غەربتە قۇمۇل ئارقىلىق بېشبالىققا تۇتىشاتتى. شەرقىي تەرىپى

تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمال تەرەپتىكى مۇھىم بازىلىرىدىن بىرى بولغان تيەندى لاگېرى (بۇگۇنكى ئىچكى موڭغۇلىنىڭ ئوجياخې دەرياسى قىرغىقىدا) ئارقىلىق لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ چاۋياڭ شەھىرىدىن ئايلىنىپ چاڭئەنگە تۇتىشاتتى.

بەشىنچى لىنىيە — شىمالىي يول بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ قارارگاھىدىن يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا ياشايدىغان قىرغىز-لارنىڭ يۇرتىغا سوزۇلغانىدى. بۇ يول نۇرغۇن دەريالاردىن، قويۇق ئورمانلار ۋە ئېگىز تاغلاردىن ھالقىپ سىبىرىيىگە تۇتىشاتتى. مىلادىيە 840 ـ يىلى ئۇيغۇر سەركەردىسى كۈلۈگ باغا قىرغىزلار بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ 100 مىڭ كىشىلىك قىرغىز ئاتلىق قوشۇنلىرى بىلەن ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ پايتەختىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغاندا مۇشۇ يول بىلەن كەلگەنىدى.

ئورخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقى دەۋرىدە يۇقىرىقى بەش چوڭ لىنىيىلىك يوللار بىر تۇتاش باشقۇرۇلغان بولۇپ، ئاساسلىق يوللارنىڭ ھەممىسىگە خانلىق تەرىپىدىن ئۆتەڭلەر ياستىلغان. بۇ يوللار «شىمالىي يايلاق يېـ پەك يولى» سۇپىتىدە، ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى قويۇق ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ئالاقىلىرىدا ئاكتىپ رول ئوينىغانىدى. بۇ مەزگىلدىكى قاتناش قورالى ئاساسەن تۆگە، ئات ۋە چاقى ئېگىز، كۆپ شادىلىق كالا ھارۋىلىرى ئىدى. بۇنداق كالا ھارۋىلىرىنىڭ ئۈستىگە كىگىز ئۆي ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، «چېدىر ھارۋا» دەپ ئاتالغان. ئۇيغۇرلار يۇرتىدىن چاڭئەنگە قايتقان مەلىكە تەيخې (مىلادىيە 843 ـ يىلى) ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى نەچچە ئونلىغان «چېدىر ھارۋا» غا ئولتۇرۇپ كەلگەنىدى. ①

بىز يۇقىرىدا ئىزاھلىغان يوللار مەشھۇر «يىپەك يولى» نىڭ ئەڭ قەدىمكى شىمالىي يايلاق لىنىيىسى بولۇپ، ئۇ «يىپەك يولى» نىڭ تۆگۈنى چاڭئەن ئارقىلىق ئاساسىي غول يوللارغا تۇتاشقان. بۇ يوللار كېيىنرەك ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن تەدرىجىي

① «ئەلنى ئىداره قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، 247 ـ جىلد.

خارابلىشىپ، چاڭئەندىن غەربكە سوزۇلغان ئانا يوللارغا قوشۇلۇپ كەتكەن. مانا شۇ ئانا يوللار تارىختا ھەقىقىي مەنىدىكى «يىپەك يولى» دەپ ئاتالغان. بۇ «يىپەك يولى» نىڭ ئاساسلىق ئۆتەڭلىرىنىڭ ئورنى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى تاغ تىزمىلىرىنىڭ يۆنىلىشى بويىچە بەلگىلەنگەن بولۇپ، بۇ يوللارمۇ چاڭئەندىن باشلىنىپ خېشى كارىدورىدىكى قاشقۇۋۇق (关门玉— يۈمېنگۈەن) قا كەلگەندە جەنۇب ۋە شىمالىي لىنىيىگە ئايرىلغان. بۇ لىنىيىلەر غەرب، شەرق، جەنۇبقا قاراپ داۋاملىق سوزۇلغان، شەرقىي لىنىيە چاڭئەن، لوياڭلار ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىنى بىر ـ بىرىگە تۇتاشتۇرغان. شىمالىي لىنىيە قاشقۇۋۇقتىن ئۆتۈكەندىن كېيىن ئىلى ۋادىسىغا سوزۇلۇپ، يەتتىسۇ رايونى ۋە بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىدىكى رايونلارغىچە تۇتاشقان. جەنۇبىي يول قەشقەر، يەكەن، خوتەننى بېسىپ ئۆتۈپ، قاراقۇرۇم تاغلىرىدىن ھالقىپ ھىندىستانغا تۇتاشقان. بۇ ئۈچ چوڭ غول لىنىيە نۇرغۇن تارماق يوللارغا ئايرىلىپ، تەكلىماكان قۇملۇقىنى چەمبەر قىلغان ھالدا تورلىشىپ كەتكەن. بۇ يوللاردا نۇرغۇنلىغان رابات ـ ئۆتەڭلەر بولۇپ، ئۆتەڭلەر ئارا ئۇچۇر ـ خەۋەر يەتكۈزىدىغان ئۇچقۇر پوچتا ئاتلىرى سەپلەپ بېرىلگەن. بۇ يوللاردا كارۋانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىگەن. بۇ دەۋرلەردە كارۋانلار ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ئىگىلىكتىكى ئاساسلىق ئالاقە ۋاستىسى بولغاچقا، كارۋانباشى ناھايىتى ئۇلۇغلىنىپ، «كارۋانلار پىرى»، «سودىگەرلەر پىرى» دەپ ئاتالغان. بۇ «يىپەك يوللىرى» بولۇپمۇ تاڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە ناھايىتى گۈللەنگەن. سۇڭ دەۋرى (مىلادىيە 960 ـــ 1279) گە كەلگەندە ئۇرۇش مالىمانچىلىقى تۈپەيلىدىن بىر مەزگىل خارابلاشقان. يۈەن سۇلالىسى دەۋرى (مىلادىيە 1279 ـــ 1368) گە كەلگەندە يەنە قايتىدىن ئاۋاتلىشىپ، نۇرغۇن چەت ئەللىك سەيياھلار مۇشۇ «يىپەك يولى» ئارقىلىق جۇڭگوغا كەلگەن. يۈەن سۇلالىسى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيا، يەنى غەربىي رايوندىكى بۆلۈنمە ھاكىمىيەتلەر ئارىسىدىكى تىنىمسىز ئۇرۇش مالىمانچىلىقى، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي جەھەتلەردىكى بېكىنمىچىلىك ـــ «ۋاكۇئۇملۇق» نىڭ ئەۋج ئېلىشى، دېڭىز يولىنىڭ كەڭ ئېچىلىشى، ياۋروپادا كۆتۈرۈلگەن مەدەنىيەت ئۇيغىنىشى قاتارلىق

سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، 15 ـ ئەسىرلەردىن باشلاپ شەرق بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرغان بۇ دۇنياۋى قۇرۇقلۇق «يىپەك يولى» يەنە خارابلىشىشقا يۈزلەندى. «يىپەك يولى» ئاڭ كەم ھېسابلانغاندىمۇ ماكىدونىيىلىك ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىننىڭ شەرققە قىلغان يۈرۈشى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 329 ـ يىلدىن 327 ـ يىلىغىچە) ۋە خەن ۋۇدى زامانىسىدىكى مەشھۇر دىپلومات جاڭ چيەن (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 138 ـ يىللىرى) ۋە ئۇنىڭ يارەمچىلىرىنىڭ غەربكە سەپەر قىلىشىدىن تاكى ۋېنتسىيىلىك سەييياھ ماركوپولونىڭ جۇڭگوغا قۇرۇقلۇق ئارقىلىق قىلغان سایاھىتىگىچە تەخمىنەن 1700 يىلدىن ئارتۇق داۋام قىلدى. بۇ يول تارىختا نوقۇل سودا يولى بولۇپلا قالماستىن ، ئاڭ مۇھىمى شەرق بىلەن غەرب دۇنياسى ئارىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ۋاستىسى بولۇپ قالدى. ئۇيغۇرلار «يىپەك يولى» نىڭ تۇغۇنىگە جايلاشقانلىقتەك ئەۋزەللىكى بىلەن غەربىي رايونىنىڭ تارىخىي سەلتەنىتىدە سەركەردىلىك رول ئوينىغان. ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ قاتلاملىق، ئارىلاشمىلىق ئالاھىدىلىكى ئەنە شۇ «يىپەك يولى» خاسىيىتى ئارقىلىق شەكىللەنگەن. ئۇيغۇرلار تارىختا كۆپ خىل دىن (شامان، زارو ئاستىر، مانى، بۇددا، نېستۇرىئان، ئىسلام) غا ئېتىقاد قىلغان، كۆپ خىل تىل ـ يېزىق قوللانغان (شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىدىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇ رايوندا 27 خىل تىل ـ يېزىق ئىشلىتىلگەنلىكى مەلۇم). كۆپ قېتىم تارىخىي كۆچۈشلەرنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن. بۇنداق قىسمەتلەرنىڭ ھەممىسى دەرۋەقە «يىپەك يولى» ئارقىلىق رويابقا چىققان. بولۇپمۇ بۇددىزم مەدەنىيىتىنىڭ شىنجاڭ ئارقىلىق شەرققە تارقىلىشىدا «يىپەك يولى» نىڭ تارىخىي رولى ناھايىتى چوڭ. شۇنىڭ ئۈچۈن سودا كارۋانلىرىدىن باشقا، دۇنيانىڭ ۋە ئېلىمىزنىڭ ئاتاقلىق مەدەنىيەت ئەربابلىرى، دىن تارقاتقۇچىلار، ئارخېئولوگلار، گېئوگرافلار، تارىخچىلار، تىلشۇناسلار، ئېتنوگرافلار ... قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مىڭلىغان سەييياھلارنىڭ بۇ يولدا قەدەم ئىزى بار. تارىختا بۇ يول بىلەن جاھان كېزىپ شانلىق نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن سەييياھلارنىڭ ئۇلگىلىرىنى مۇنداق سخېمىلاش مۇمكىن («م . ب» مىلادىيىدىن بۇرۇن دېگەننى كۆرسىتىدۇ):

«يىپەك يولى» سەييياھلىرىنىڭ ئۇلگىلىرى

ئىسمى	دۆلەت تەۋەلىكى	سەپەر مەزگىلى	يول لىنىيىسى، ئا-ساسلىق خىزمىتى
جالاڭ چىيەن	غەربىي خەن سۇلالىسى	1 ـ قېتىم م. ب 138 ـ يىلى 2 ـ قېتىم م. ب 119 ـ يىلى	چاڭئەندىن غەربىي يۇرتقا كەلگەن ئەلچى، غەربىي رايونىنى ئېچىپ ئەلگە تونۇلغان
فۇ جىزى	غەربىي خەن سۇلالىسى	م. ب 77 ـ يىللار	كوروران، كۇسەن خانلىقلىرىغا بېرىپ بۆلۈنمە هاكىمىيەتلەرنى بىرلىككە كەلتۈرگەن
جى پىڭجى	غەربىي خەن سۇلالىسى	م. ب 60 ـ يىللار	بۈگۈرگە كېلىپ «غەربىي يۇرت قوغۇچىبەگ مەهكىمىسى» نى قۇرغان
چېن تاڭ	غەربىي خەن سۇلالىسى	م. ب 36 ـ يىللار	«غەربىي يۇرت قوغۇچىبەگ مەهكىمىسى» گە باشلىق بولۇپ، بەگلىكلەرنى بىرلەشتۈرۈشتە تۆھپە ياراتقان
ۋاڭ جاۋجۇن	غەربىي خەن سۇلالىسى		هون تەڭرىقۇتى قوغۇشارغا ياتلىق قىلىنغان، خەن سۇلالىسى بىلەن هونلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى يۇمشاتقان
مەلىكە جى يۇ	غەربىي خەن سۇلالىسى	م. ب 65 ـــ 60 ـ يىللار	ئۇيسۇن خانلىقىغا ياتلىق قىلىنىپ، غەربىي يۇرت بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ دوستلۇقىنى ئىلگىرى سۈرگەن

فېئك لياۋ	غەربىي خەن سۇلالىسى	م. ب 60 ـ يىللار	خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتقا ئەۋەتىلگەن تۇنجى دىپلوماتى
ژاڭ جيەن	شەرقىي خەن سۇلالىسى	مىلادىيە 152 ـ يىلى	تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىغا بارغان. ئۇدۇن خانلىقىنى ئەل قىلغان
بەن چاۋ	شەرقىي خەن سۇلالىسى	مىلادىيە 72ـ 102 ـ يىللار	«غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى»گە باشلىق بولۇپ، زور خىزمەت كۆرسەتكەن
بەن يۇڭ	شەرقىي خەن سۇلالىسى	مىلادىيە 103 ـ يىللار	بەن چاۋنىڭ ئوغلى، غەربىي يۇرتنىڭ دوغاب بېگى بولۇپ، ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەن
فاشيەن	شەرقىي جىن سۇلالىسى	مىلادىيە 399 ـ يىللار	چاڭئەندىن غەربىي يۇرتقا، ئاندىن ھىندىستانغا بېرىپ، دېڭىز يولى ئارقىلىق قايتىپ كەلگەن
سۇڭ يۈن	شىمالىي ۋېي سۇلالىسى	مىلادىيە 518 ـ يىللار	غەربىي يۇرت ئارقىلىق ھىندىستانغا بېرىپ، 170 جىلدلىق بۇددا نوملىرىنى ئېلىپ قايتقان

راھىب خۇيشىك	شىمالىي ۋېي سۇلالىسى	مىلادىيە 518 ـ يىللار	سۇك يۆن بىلەن بىللە سەپەر قىلغان
ۋېي جيې	سۇي سۇلالىسى	مىلادىيە 605 ـ يىللار	غەربىي يۇرتقا بېـرىپ، تۈركلەر بـىـلەن سىياسىي مۇناسىۋەت ئورناتقان
شۆەنزاڭ	تاڭ سۇلالىسى	626 ـــ 645 ـ يىللار	يىپەك يولىنى بويلاپ 19 يىل سەپەر قىلىپ، 520 جىلد بۇددا نومىغا ئېرىشكەن
كومراجىۋا	كۇسەن	مىلادىيە 401 ـ يىلى جەنۇبىي يىپەك يولى ئارقىلىق چاڭئەنگە بارغان	چاڭئەندە 30 يىل ياشاپ، 98 پارچە 425 جىلدلىق بۇددا نوم سۇتراللرىنى تەرجىمە قىلغان
سۇجۇپ	كۇسەن	مىلادىيە 517 ـ يىللار	چاڭئەنگە كېلىپ غەربىي يۇرتنىڭ 12 تېمپېراتسىيىلىك كۇي قانۇنىنى تارقاتقان
كىچىك نىڭ گو مەلىكە	تاڭ سۇلالىسى	مىلادىيە 758 ـــ 791 ـ يىللار	تاڭ شۆەنزاڭنىڭ نەۋرەسى، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىغا ياتلىق قىلىنىپ، 33 يىل ياشاپ، شۇ جايدا ۋاپات بولغان
شىەن ئەن مەلىكە	تاڭ سۇلالىسى	مىلادىيە 789 ـ يىللار	تاڭ دېزۇڭنىڭ 8 ـ قىزى، ئۇيغۇر خانلىقىغا ياتلىق قىلىنىپ، 21 يىل ياشاپ، شۇ جايدا ۋاپات بولغان

تەيخي مەلىكە	تاڭ سۇلالىسى	مىلادىيە 822 ـ يىلى	تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ قىزى، ئۇيغۇر خانلىقىغا ياتلىق قىلىنىپ 21 يىلدىن كېيىن چاڭ-ئەنگە قايتىپ كەلگەن
دۇخۇەن	تاڭ سۇلالىسى	751 ـ يىللار	ئەرەب قوشۇنلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشكەن
ۋاڭ يەندى	سۇڭ سۇلالىسى	981ـــ984 ـ يىللار	چاڭئەندىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا كەلگەن، «ۋاڭ يەندى ساياھەت خاتىرىسى» نى يازغان
مەھمۇد قەشقەرى	قەشقەر	11 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى	قەشقەردىن «يىپەك يولى» ئارقىلىق ئىراقنىڭ باغداد شەھرىگە بارغان ۋە «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نى يازغان
ئاقارى مانىدا (بەي خىدا)	كۇسەن	مىلادىيە 517 ـ يىللار	سۇجۇپ بىلەن بىللە كۇسەندىن چاڭئەنگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقان كۇيشۇناس
راھىب خۇسالڭ	تاڭ سۇلالىسى	مىلادىيە 603 ـ 684 ـ يىللار ئارىلىقىدا ياشىغان	چاڭئەنگە غەربىي يۇرت، ھىندىستانلاردىن بۇددا نوملىرى ۋە بۇددا ھەيكەللىرىنى ئېلىپ قايتقان
مېي جىڭ	تاڭ سۇلالىسى	مىلادىيە 635ـــ 713 ـ يىللار ئارىلىقىدا ياشىغان	چاڭئەندىن غەربىي يۇرت ئارقىلىق ھىندىستانغىچە بېرىپ بۇددا نوملىرىنى ئېلىپ قايتقان

گاۋجۇخۇي	سۇڭ سۇلالىسى	938 — 940 ـ يىللار	خوتەنگە كېلىپ، خوتەن ھەققىدە خاتىرىلەرنى قالدۇرغان
جې يى	سۇڭ سۇلالىسى	مىلادىيە 964— 974 ـ يىللار	بېيجىڭ ئارقىلىق غەربىي يۇرتقا كەلگەن تۇنجى سەياھ
چاڭچۇن جىنربن	يۈەن سۇلالىسى	1220 ـ يىللىرى	غەربىي يۇرتقا كېلىپ «چاڭچۇن جىنربننىڭ غەربكە سايا ھەت خاتىرىسى» نى يېزىپ قالدۇرغان
چېن چىڭ	مىڭ سۇلالىسى	1413 ـ يىللىرى	«غەربىي يۇرتتىكى ئەللەر تەزكىرىسى» نى يېزىپ قالدۇرغان
مالنوس	گرېتسىيە	مىلادىيە 150 ـ يىللىرى	غەربىي يۇرتقا كېلىپ سودىگەرچىلىك قىلغان
راھىب ھىرودىن	پېرسىيە	631 ـ يىللىرى	«بېپاك يولى» نى بويلاپ دىن تارقىتىپ غەربىي يۇرت ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كەلگەن
ساللام	ئەرەب	845 ـ يىللىرى	تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى بويلاپ ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق جايلاردا تەكشۈرۈشتە بولغان
ئىبنى مۇخلىل	پېرسىيە	941 ـ يىللىرى	ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئىلچىلىرىگە ئەگىشىپ غەربىي يۇرتقا كەلگەن. «شەرققە سايا ھەت خاتىرىسى» نى يېزىپ قالدۇرغان
ياروسلوف	رۇسىيە	1246 ـ يىللىرى	تارباغاتاي رايونلىرىدا تەكشۈرۈشتە بولغان
بىندىكىت	پولشا	1246 ـ يىللىرى	تارباغاتاي رايونلىرىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، قىممەتلىك قولىيازمىلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن

روبروك، ماۋۇس گو. سىل نىكولاس	رۇسىيە	1253 ـ يىللىرى	غەربىي يۇرتقا كېلىپ، «سېرىس» دېگەن نامـ نىڭ جۇڭگو ئىكەنلىگىـ كىدىن مەلۇمات بەرگەن
خايتون	يەمەن	1254 ـ يىللىرى	تەڭرىتاغدىن ئۆتۈپ، سەمەرقەنت، بۇخارا قاـ تارلىق جايلارغا بارغان
ماركوپولو	ئىتالىيە	1271 ـ يىللىرى	يىپەك يولىنى بويلاپ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك ۋە غەربىي يۇرتقا كەلگەن سەييا ھ
فىگولوتتى	فلورېنسىيە	1327 ـ يىللىرى	سودا ئېتىرىتىنى باشلاپ غەربىي يۇرتقا كەلگەن، 63 پارچە سايا ھەت خاتىرىسى يېزىپ قالدۇرغان
شادى خوجا، مىرزا باي ساقار، سۇلتان ئەھمەد	پېرسىيە	1419 ـ يىللىرى	قۇمۇل، تۇرپان، گەنسۇ رايونـ لىرىدا تەكشۈرۈشتە بولغان
فىيوتىر زاكسۇنج	رۇسىيە	1654 ـ يىللىرى	جۇڭغار ئويمانلىقىدا تەكشۈرۈشتە بولغان
ماداتوف	رۇسىيە	1710 ـ يىللىرى	ئىمىستكۆل ، تەڭرىتاغدىن ئۆتۈپ، ھىندىستانغىچە بارغان سەييا ھ
ئۇرۇسوف سامۇق	رۇسىيە	1719 ـ يىللىرى	زەيسان كۆلى ۋە جىرجىس دەريا سى بويىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان
لىخاروف	رۇسىيە	1720 ـ يىللىرى	جىرجىس دەريا سى بويىدا تەكشۈرۈشتە بولغان
سۇبرىس	رۇسىيە	1793 ـ يىللىرى	تارباغاتايدا تەكشۈرۈشتە بولغان
ئېنفرانموف	رۇسىيە	1798 ـ يىللىرى	ئىلى ئارقىلىق قەشقەر، يەكەڭ سېپەر قە لەپ، نۇرغۇنلىغان خاتىرىلەرنى قالدۇرغان
بوبىنوف	رۇسىيە	1821 ـ يىللىرى	قەشقەردە تەكشۈرۈشتە بولغان
پوتشېف	رۇسىيە	1811 ـ يىللىرى	ئىلىنى زىيارەت قىلىپ، تەڭـ رىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەـ نۇبىدىكى تارماق ئېقىنلار توغـ رىسىدا دوكلات يازغان

مورکروخت	ئەنگلىيە	1824 ـ يىللىرى	كەشىمىردىن غەربىي يۇرتقا كېلىپ، تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى رايونلارنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا تەپسىلىي دوكلات يازغان
خۇممبۇلدت، روموتوف	رۇسىيە	1829 ـ يىللىرى	جۇڭغار ئويمانلىقىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ئاسىيانىڭ مەركىزى تەڭرىتاغقا يېقىن دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان
ھېنرى سەچاردچىي، تومپسون	ئەنگلىيە	1847 ـ يىللىرى	يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلارنى تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك ماتېرىياللارغا ئېرىشكەن
خومنستوفسىنۇچ، سىدلۇۋىر خېلىم	رۇسىيە	1856 ـ يىللىرى	ئىسسىقكۆل ئەتراپىدا تەكشۈرۈشتە بولغان
سىمنوف	رۇسىيە	1856 ـ يىللىرى	تەڭرىتاغ ئەتراپىدا تەكشۈرۈشتە بولۇپ، تەڭرىتاغنىڭ ھەرخىل ھاۋارايى ئۆزگىرىشلىرى توغرۇلۇق تەپسىلىي خاتىرىلەرنى قالدۇرغان
ھېنرىك	رۇسىيە	1856 ـ يىللىرى	تارباغاتايدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، قىممەتلىك ئۈسۈملۈك ئۈرىشكىلىرىگە ئېرىشكەن
ئانكىسنون	رۇسىيىلىك مۇھاجىر (ئەنگلىيەدىن)	1856 ـ يىللىرى	ئىلى رايونىدىكى سۇ مەنبەلىرى ئۈستىدە تەپسىلىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان
ئادلوف، ھېرمان، روبېرت	پولشا	1857 ـ يىللىرى	قاراقۇرۇمدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، يەكەن، خوتەن، قەشقەر قاتارلىق رايونلاردا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان
گىلوبىك	رۇسىيە	1858 ـ يىللىرى	باقاق كۆلىدىن ئۆتۈپ، ئىلى، تارباغاتاي قاتارلىق رايونلاردا تەكشۈرۈشتە بولۇپ، ئىسسىقكۆلنىڭ ئاۋا يۇقىرى ئېقىرلۇرسىنى ئۆلچەپ چىققان
چوقان ۋەلىخانوف	رۇسىيە	1897 ـ يىللىرى	بىر ئەترەتنى باشلاپ جەنۇبىي شىنجاڭغا كەلگەن، قولىيازما ۋە ھەرخىل يادىكارلىقلارنى توپلىغان

مونتېگومېري	ئەنگلىيە	1863 ـ يىللىرى	باشقىلار بىلەن بىرلىكتە يەر كەندە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ئېنى ۋاقىتتىكى قەدىمىي شەھەرلەرنىڭ قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىققان
جونسون	ئەنگلىيە	1867 ـ يىللىرى	قاراقاش، خوتەن قاتارلىق رايونلاردا ئۇلچەش، تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، مۇزەككەپ يەر قاتلىمىنى تەتقىق قىلغان ۋە ئولگ ئالغان
سۈرتوف	رۇسىيە	1867 ـ يىللىرى	قەشقەر رايونىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، شۇ رايونلاردىكى دەريا ـ ئېقىنلارنىڭ خەرىتىسىنى سىزىپ چىققان
ئوستېن زاكېن	ئەنگلىيە	1867 ـ يىللىرى	تەكرىتاغا مۇنەۋىرلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان
پورتراتسكى	رۇسىيە	1868 ـ يىللىرى	تەكرىتاغدىكى مۇزارت داۋىنىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان
بونياكوفسكى	رۇسىيە	1868 ـ يىللىرى	قەشقەر رايونىدا ھاۋا رايىدىن تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان
رېينىتال	ئەنگلىيە	1868 ـ يىللىرى	قەشقەرگە كېلىپ قەشقەرنىڭ دېڭىز يۈزىدىن 4017 ئىگىلىز چىسى ئېگىزلىكىنى ئۆلچەپ چىققان
روبېرت شاۋ	ئەنگلىيە	1868 ـ يىللىرى	سودىگەر قىياپىتىدە قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلارنى تەكشۈرۈشتە بولغان
مىرزا	ئەنگلىيە	1868 ـ يىللىرى	قەشقەرە تەكشۈرۈشتە بولۇپ، بۇ رايونىڭ خەرىتىسىنى سىزىپ چىققان ھەمدە ئوشتا
خايۋارد	ئەنگلىيە	1868 ـ يىللىرى	جەنۇبىي شىنجاڭدا جۇغراپىيىلىك تەكشۈرۈشتە بولۇپ، قەشقەر بىلەن يەكەنىڭ جۇغراپىيىلىك ماسلىقىنى ئۆلچەپ چىققان
كايلېي	ئەنگلىيە	1868 ـ يىللىرى	پامىر ۋە قەشقەر رايونىدا تەكشۈرۈشتە بولغان
فۇرسىي	ئەنگلىيە	1869 ـ يىللىرى	ئالجىلەرنى باشلاپ لاداختىن بولغا چىقىپ جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا تەكشۈرۈشتە بولغان
كائۇلبارس ۋە سكناخۇست	رۇسىيە	1872 ـ يىللىرى	يەتتىسۇ، توقماق، قەشقەر رايونلىرىدا تەكشۈرۈشتە بولغان

ماتوسوفىچ	رۇسىيە	1872 ـ يىللىرى	زېمىان كۆلىدىن بولغا چىقىپ تارباغاتايغىچە كېلىپ تەكشۈ. رۇشتە بولغان
ئېلياس	ئەنگلىيە	1872 ـ يىللىرى	گىنىز، قۇمۇلدىن ئۈتۈپ، ئىلى قاتارلىق رايونلاردا ئاستىرونومىيە. لىك تەكشۈرۈشتە بولغان
بىرزىنسكي	ۋېنگرىيە	1873 ـ يىللىرى	توقماق، قەشقەر، قاراقۇرۇم، يەكەن قاتارلىق رايونلاردا تەكشۈرۈشتە بولغان
گوردون	ئەنگلىيە	1873 ـ يىللىرى	قەشقەرگە كېلىپ، قەشقەر ئەتراپىدىكى مۇ يۈللىرى، ئالۋ جۇنراپىسىلىك جايلىشىش ئەھۋالىنى ئۆلچەپ چىققان
بىدولوف	ئەنگلىيە	1873 ـ يىللىرى	يامانيار دەرياسىنى بايقاپ چىققان
تىروتتىر	ئەنگلىيە	1873 ـ يىللىرى	جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا جۇغراپىيىلىك تەكشۈرۈشتە بولغان
پوئىل	ۋېنگرىيە	1873 ـ يىللىرى	قەشقەرگە كېلىپ، ئىنسانشۇناسلىق تەتقىقاتى بويىچە ۋېنگرىيىلىكلەرنىڭ ئىنسانىيەت مەنىسىنى ئىنتىلىش ئۈچۈن تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان
سىكلىر	ئامېرىكا	1873 ـ يىللىرى	ئىلى رايونىدا مايماق تەكشۈرۈشتە بولغان
مۇسىنوۋىچ، ماسىلوۋىچ، بوياسۇۋىچ	رۇسىيە	1875 ـ يىللىرى	يېمىكلىرى يۇغا چىقىپ ئۈيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئائىت ئۇچۇرلارنى بەرگەن
موسكىتوف	رۇسىيە	1875 ـ يىللىرى	يامىر ۋە تارباغاتايدىن ئۆتۈپ، ئىلى ۋادىسىغا چۈشكەن. رىنىڭ ئارىسىدىكى تاغ ئوللىرىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان
كىروپاتكىن	رۇسىيە	1876 ـ يىللىرى	جەنۇبىي شىنجاڭدا تەكشۈرۈشتە بولۇپ، «قەشقەرىيە» ناملىق ئەسىرىنى يازغان
ۋ. گىرىگورىف	رۇسىيە	1869 ـــ 1873 ـ يىللىرى	شىنجاڭغا كېلىپ «تارىخىي ئىزاھلار» نى يازغان
پوتانىن	رۇسىيە	1876 ـ يىللىرى	قۇمۇل، ئۇلاستاي، ئالتاي تاغلىرىدا ئۈسۈملۈك تەتقىقاتى بويىچە تەكشۈرۈشتە بولغان

سكافىلىف	رۇسىيە	1876 ـ يىللىرى	ئىلى، پامىر، قىزىلسۇ ئەترايلىرىدا تەكشۈرۈش ۋە ئۆلچەش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغان
كىسىجاك	رۇسىيە	1876 ـ يىللىرى	پامىر ئەترايىدا جۇغرافىيىلىك تەكشۈرۈشتە بولغان
رىگىل	رۇسىيە	1876 ـ 1879 يىللىرى	تۇرپانغا كەلگەن ۋە بارغول قالايمىقان خەرىتىسىنى سىزىپ چىققان
بېختوف	رۇسىيە	1878 ـ يىللىرى	ئالتاي رايونى ئەترايلىرىدا ساياھەتچىلىك ۋە دەريا ـ ئېقىنلار تەكشۈرۈلگەن بولغان
مۇكېتوف	رۇسىيە	1876 ـ يىللىرى	ئىلى رايونى ئەترايىدا دەريا ـ ئېقىنلارنىڭ جايلىشىشى بويىچە تۇتاشلىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان
مورگان	ئەنگلىيە	1880 ـ يىللىرى	تالاكەتتىن ئىلگىرى كېلىپ تەكشۈرۈشتە بولغان ۋە 1880 ـ يىلى ۋېتىسۇدىن ئىلگىرى سەپەر تىلىق ئەھۋالنى يېزىپ چىققان
پرژېۋالسكى	رۇسىيە	1876ـ1889 ـ يىللىرى	شىنجاڭغا بەش قېتىم كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان
مەجنوۋىچ	رۇسىيە	1882 ـ يىللىرى	تەكرىتاغ ۋە ئىلى رايونىدىكى چېگرا بويىدا مۇزارت ۋە ئاقمۇ ئەترايلىرىدا تۇتاشلىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان
داگلىش	ئەنگلىيە	1883 ـ يىللىرى	يەكەنە (ا) ئايدىن كۆپرەك تۇرۇپ، سودا پا. ئالىمىنى ئېلىپ بارغان
كەررى	ئەنگلىيە	1885 ـ يىللىرى	تەكرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، «جۇڭگو شىنجاڭ سايامەن خانىرلىرى» نى يېزىپ قالدۇرغان
گىرىمبېچىيىف	رۇسىيە	1885 ـ يىللىرى	قەشقەرنى تەكشۈرۈپ بولغاندىن قەشقەرگە بارىدىغان يول خەرىتىسىنى سىزىپ چىققان
خىروتىف	رۇسىيە	1886 ـ يىللىرى	مۇزارت مۇزلۇقىنى تەكشۈرۈپ، بۇ مۇزلۇق ئىلى مۇز قاتلىمىنى ئۇلاپ چىققان
كىراسىف	رۇسىيە	1886 ـ يىللىرى	تارىم دەريالىق بويىدا جۇغرافىيىلىك تەكشۈرۈشتە بولغان
سېلاند	رۇسىيە	1886 ـ يىللىرى	قەشقەرگە كېلىپ قەشقەر ، ئاقسۇ رايونىغا مۇناسىۋەتلىك جايلىشىش ئەھۋالىنى تەكشۈرگەن

پىياشكىچ	رۇسىيە	1886 ـ يىللىرى	قەشقەردىن شىزاڭغا قاراپ ئېكسپې-دىتسىيىلىك تەكشۈرۈشتە بولغان
بونۋالوت، كاپۇس، پاپىن	فرانسىيە	1886 ـ يىللىرى	قەشقەردىن ھىندىستانغا قاراپ ئېكسپې-دىتسىيىلىك تەكشۈرۈشتە بولغان
ياڭ خازمەند	ئەنگلىيە	1886 ـ يىللىرى	تاكرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ئېكسپېدىت-سىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان
كارىم ـ گىرىژمالوف	رۇسىيە	1886 ـ يىللىرى	تاكرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ئېكسپېدىت-سىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، تۈرلۈك لىغان ھايۋانلار ئەۋرىشكىلىرىنى يىغقان
بىل	ئەنگلىيە	1887 ـ يىللىرى	ئۈرۈمچى، تۇرپان، ئاقسۇ، قەشقەر رايونلىرىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، تۈرلۈكلىغان ھايۋانلار ئەۋرىشكىلىرىنى يىغقان
گىگىر	ئەنگلىيە	1888 ـ يىللىرى	شىنجاڭ رايونىدا تۈرلۈكلىغان ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ئەۋ-رىشكىلىرىگە ئېرىشكەن
ھېنرى دورلىن	فرانسىيە	1889 ـ يىللىرى	پامىردىن يولغا چىقىپ، ئىلىدىن ئۆتۈپ، كورلا، ئاقسۇ رايونلىرىدا تۈرلۈكلىغان ھايۋانلار ئەۋرىشكىلىرىنى يى-غىپ ئېلىپ كەتكەن
داۋۇرگىن	فرانسىيە	1889 ـ يىللىرى	شىنجاڭ رايونىدا دەريا ـ ئېغىنلارنىڭ جايلى-شىش ئەھۋالىنى ئۆلچىگىچ تەتقىق قىلغان
بوۋىر	ئەنگلىيە	1889 ـ يىللىرى	ئاقسۇ، كۇچا، قەشقەر رايونلىرىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، تۈرلۈكلىغان سامكرىچە ما-تېرىياللارغا ئېرىشكەن
روك ھىل	ئامېرىكا	1890 ـ يىللىرى	شىزاڭ، موڭغۇل، شىنجاڭ رايونلىرىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان
پىلانىك	فرانسىيە	1890 ـ يىللىرى	شىنجاڭدا سودا ئىشلىرى بىلەن ئۇ-ئۇللانغان
دوتىرېئىل	فرانسىيە	1890 ـ يىللىرى	شىنجاڭدا تۈرلۈكلىغان قوليازمىلارغا ئېرىشكەن ھەم جۇغراپىيىلىك تەكشۈرۈشتە بولغان

لىتىل دىئىل (ئەر - خوتۇن)	ئەنگلىيە	1892 - يىللار	قەشقەر، شىزاڭ رايونلىرىدا ھايۋانات ئۆرۈشكىلىرىنى يەغىش، ھايۋانلارنى كۆزىتىش تەكشۈرۈشىدە بولغان
ئېرل	ئەنگلىيە	1893 - يىللار	شىنجاڭدىكى تاغلارنىڭ جۇغراپىيىلىك جايلىشىش ئالاھىدىلىكىنى تەتقىق قىلغان
روبروف ۋە كازىلوف	رۇسىيە	1893 - يىللار	ئىسسىقكۆلدىن يولغا چىقىپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، نۇرغۇن لمغان ھايۋانات ئۆرۈشكىلىرىگە، مۇھىم ئاستىرونومىيىلىك بايقاش لارغا ئېرىشكەن
ئوبروچىخ	رۇسىيە	1894 - يىللار	تەڭرىتاغنىڭ شەرقى ۋە شىزاڭ چېگرالىرىدا تەكشۈرۈشتە بولۇپ، نۇرغۇنلىغان بىر يوستى ماتېرىيال لىرىغا ئېرىشكەن
ماسسىئو	فرانسىيە	1894 - يىللار	شىنجاڭدا كاۋ كۆلىمە ئىكسپېدىتسىيە ئېلىپ بارغان، ئالسىا يوشۇللۇقىنى كىسىپ ئۆتۈپ، ئالسىا ئوپلۇق دېشىلىرى، ئىلىق كىتابلارى بايقالغان
بېگھام	ئەنگلىيە	1895 - يىللار	ئۇنتۇرۇلا ئالسىا ۋە شىنجاڭ رايونلىرىدا كاۋ كۆلىلىك سودا ئىشلىرى ۋە مۇدىرلىق بىلەن شۇغۇللانغان
كېرىمنىس	رۇسىيە	1896 - يىللىرى	ئالتاي جۇلۇكى ۋە ئۈرۈمچى رايونلىرىدا تەكشۈرۈشتە بولۇپ، نۇرغۇنلىغان ئۆسىملىك ئۈرۈشكىلىرى، نام رەسىملىرى، سانمكرىنجە قوليازمىلارغا ئېرىشكەن
چافىد فانيون	فرانسىيە	1896 - يىللىرى	ئالتاي، تارباغاتاي، ئۇلاستاي قاتارلىق رايونلاردا تەكشۈرۈشتە بولغان
دىزى	ئەنگلىيە	1896 - يىللىرى	شىنجاڭ ۋە شىزاڭ رايونىدا ھاۋا رايى كۈزىتىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان
فوتتىرىر، فولدىرىر	رۇسىيە	1898 - يىللىرى	ئېلىرىم - ئېلىرىم قاتارلىقلار شىنجاڭدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا 700 پارچىدىن ئارتۇق رەسىم تارتىپ، قەشقەرنىڭ تارىخى، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى يوشۇللۇقلار توغرىسىدا ئوچۇر بەرگەن
پروچىك باۋىر	ئەنگلىيە	1889—1891 - يىللار	كۆچمانلار كالىلىرى، سانمكرىنجە يارا يۇقۇملۇق كېسىلىگە ئېرىشكەن

دوسىر. دى. رد-ئىس	فرانسىيە	1892 ـ يىللار	خوتەنگە كېلىپ بىر قىسىم قەدىمكى قوليازمىلارغا ئېرىشكەن
ئاكا ـ ئۆكا گىرىم گىرژىنايلو	گېرمانىيە	1888 — 1890 ـ يىللار	شىنجاڭغا كېلىپ ھۆل نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن
كىلىمنتس	رۇسىيە	1858—1859 ـ يىللار	بىر ئەترەتنى باشلاپ جەنۇبىي شىنجاڭغا كەلگەن، قوليازما ۋە ھەرخىل يادىكارلىقلارنى توپلىغان
O. تاننىر	فىنلاندىيە	1898 ـ يىللار	ئۇرۇمچىغا كەلگەن
رادلوف	رۇسىيە	1899 ـ يىللار	تارىم ئويمانلىقىنى ئېكسپېدىتسىيە قىلغان، ئۇرغۇن تىل مائېرىياللىرىنى توپلىغان
شىلمان	رۇسىيە	1899 ـ يىللار	رادلوف بىلەن بىللە كەلگەن
ۋىس	ئەنگلىيە	1899 ـ يىللار	شىنجاڭ ۋە پامىر ئەترايلىرىدا تاغلارنىڭ جۇغراپىيىلىك جايلىشىشى بويىچە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان
ئالماسى ۋە ستومىر	ۋېنگرىيە	1900 ـ يىللار	يەتتىسۇ، بالقاش كۆلى، ئىلى ۋەيىلى بويلىرىدا ھەيۋانلار ئىنسانلار تەكشۈرۈشىنى بولغان
A. گىروندۋىل	گېرمانىيە	1902 ـ يىللار	ئۇرۇمچىدا تۇن ئاي ئېكسپېدىتسىيە ئېلىپ بېرىپ، ئىدىقۇت خارابىسى ۋە سىڭگىم سىڭئۇيلىرىنى تەكشۈرگەن
مىرىز باچىر	گېرمانىيە	1902 — 1903 ـ يىللار	قەشقەر ۋە ئۈرۈمچى ئەترايلىرىدا تەكشۈرۈشتە بولۇپ، بىر يەرنى قازلىمى ۋە قەدىمكى مائىللارنى ئۆزىنە كىلىرىنى يىغقان
پامپېللى، خانتىكتون	ئامېرىكا	1903 ـ يىللار	پامىر، تەڭرىتاغ ئەترايلىرىدا جۇغراپىيە ۋە ھاۋا رايى تەكشۈرۈشىنى بولغان
جورجى خوس	گېرمانىيە	1902 ـ يىللار	گېرمانىيە ا ـ قېتىملىق تۇرپان ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنىڭ مۇھىم ئەزاسى
كىنەز ئوتانى	ياپونىيە	1902 — 1912 ـ يىللار	تارىم ئويمانلىقىدا كەڭ كۆلەمدىكى تەكشۈرۈشتە بولغان، ئۇرغۇنلىغان قىممەتلىك بۇددا دىنى يادىكارلىقى لىرى ۋە قوليازمىلارغا ئېرىشكەن
كىروسسى ۋە ئانگىنيور	ئەنگلىيە ۋە فرانسىيە	1903 ـ يىللار	بىرلىكتە قەشقەردىن ئۈتۈپ، خوتەن، يەكەن رايونلىرىدا ساياھەت ۋە تەكشۈرۈش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان

لىكوك	گېرمانىيە	1904—1905 ـ يىللار	ئۇرياننى ئوقتىلىق تەكشۈرگەن ۋە ئۇرياندىكى بۇددا خارابىلىرىنىڭ خەرىتىسىنى پىكىتكەن
گىروندۈىل، پورت باتۇس، لىكوك	گېرمانىيە	1906 — 1907 ـ يىللار	ئۇربان، كۆچا مىكۇپىلىرىدىكى تام رەسىملىرىنى سۈپۈپ، سىرلىكنە ئېلىپ كەتكەن
ئولدىنبۇرگ	رۇسىيە	1905 ـ يىللار	ئۇربان بېباك يولىنىڭ شىمالىي لىنىيىسىنى بويلاپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان
لىنچۇشيەن سىلاق	ياپونىيە	1905 ـ يىللار	ئىلى ئارقىلىق ئۇرۇمچىگە كېلىپ، شىنجاڭنىڭ تەزكىرىچە، لىك ئىشلىرىنى تەكشۈرگەن
بىرونس	گېرمانىيە	1905 ـ يىللار	شىنجاڭغا كېلىپ تاشلۇپتىلىگەن ئىمارەتلەر، شەھەرلىرىنىڭ خەرىتىسىنى سىزىپ چىققان
ئوبورچىف	رۇسىيە	1905 ـ يىللار	جۇڭغار ئويمانلىقى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى تاغلىق رايونلاردا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان
P. پېللىئوت	فرانسىيە	1906—1907 ـ يىللار	قەشقەر، تۇمشۇق، كۆچالارنى تەكشۈرۈپ، بۇددا خارابىلىرىنى رەسىمگە ئالغان
فىرازىر	ئەنگلىيە	1906 ـ يىللار	خوتەن، قەشقەر، يەكەن قاتارلىق رايونلاردا ساياھەتتە بولغان
زوگمايىر	ئاۋستىرىيە	1906 ـ يىللار	قەشقەر، خوتەن رايونلىرىدا ئۇلۇغچىلىق ـ سىزىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغان، ھۆججەتلىك رەسىملەرنى ئىگىلىگەن
W. گىرنگو ـ رىيېف	رۇسىيە	1869—1873 ـ يىللار	غەربىي رايونغا كېلىپ، «تارىخىي ئىزاھلار» نى يازغان
د. پۇزنىيېف	رۇسىيە	1899 ـ يىللار	شىنجاڭغا كەلگەن، «ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ئوچېركلار» نى يازغان
سوسنوۋسكى	رۇسىيە	1874 — 1875 ـ يىللار	ماتوسوۋسكى، پېلياسكىلار بىلەن بىللە شىنجاڭدا ئېكسپېدىتسىيە ئېلىپ بارغان
م. ۋ. يېۋتېـ ـسوف	رۇسىيە	1875 ـ 1876 ـ يىللار	شىنجاڭ ۋە يەتتىسۇ رايونلىرىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان

كاناتوف	روسىيە	1891 ـ 1892 ـ يىللار	ئۇيغۇر رايونلىرىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان
ن. ن. پېتروۋسكى	روسىيە		قەشقەردە كونسۇل بولۇپ تۇرغان
م. يادرىنتسېۋ	روسىيە	1889 ـ يىللار	تۇرخۇن بويىدىن ئىككى مىڭگۇ تاشنى تاپقان
م. بىرئىرژنۇسكى	روسىيە	1906 ـ يىللار	شىنجاڭغا كېلىپ تۇرپاندىكى مىڭئۆي تام رە- سىملىرىنىڭ كۆپىسىنى ئالغان
س. ي. مالوف	روسىيە	1909 ـــ 1911، 1913ـــ1914 ـ يىللار	ئوتتۇرا شىنجاڭدا بىر قانچە قېتىم ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان
ئارنولىف	گېرمانىيە	1907 ـ يىللار	ئىلى رايونىدا تاغ ـ دەريا تۈسىدە ئۇچرايدىغان تەشقىنات ۋە تەكشۈرۈشتە بولغان
كىلىمنت	ئەنگلىيە	1907 ـ يىللار	شىنجاڭدا مايماق ۋە تەكشۈرۈشتە بولغان ھەم بۇ را- يوندىكى جۇڭبىلىكنىڭ جايلىشىش ئەھۋالى ئۈستىدە ئوكلاد يازغان
مانىنگېر ھېم	ئەنگلىيە	1908 ـ يىللار	قەشقەر ۋە شىمالىي رايونلىرىدا ئالتىرىپو- لوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە بولغان
لائوفىر	ئامېرىكا	1908 ـ يىللار	شىمالىي ۋە شىنجاڭ رايونىدا تەكشۈ- رۈشتە بولۇپ، تۇرغۇنلىغان ھەنئەت بۇيۇملىرىنى قولغا چۈشۈرگەن
دۈجىن	روسىيە	1909 ـ يىللار	جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەدىمىي مەدەنىيەت ئىزلىرىنى تەكشۈرۈپ، تۇرغۇنلىغان ھەيكەل ۋە تام رە- سىملىرىنى ئېلىپ كەتكەن
ئېسرتون	ئەنگلىيە	1909 ـ يىللار	قەشقەرگە كېلىپ، ئىلى ئارقىلىق سىبىرىيەگە چىقىپ كەتكەن، بېكى بايقاشقا ئېرىشالمىگەن
زۇيچۇ تاچىبا- يانا	ياپونىيە	1909 ـ يىللار	بېيجىڭدىن دۇنخۇاڭ ئارقىلىق تۇر- پانغا، ئاندىن خوتەن، قەشقەرگە بارغان
سۋېن. ھېدىن	شۋېتسىيە	1895 ـــ 1897 ـ يىللار	تارىم ئويمانلىقىنى تەكشۈرگەن ۋە بىرىنچى قېتىم خېرىتىگە ئالغان

مىللىر	فرانسىيە	1910 ـ يىللار	قۇمۇل ئارقىلىق ئىلى، ماناس رايونلىرىغا بېرىپ، ئۇ رايونلاردىن ئۈرۈمچىگە ماتېرىياللارنى ئېلىپ كەتكەن
ئولدىنبۇرگ ئەترىتى	روسىيە	1914—1915 ـ يىللار	ئۈرپان، قۇمۇل، دۇنخۇاڭلارنى تەكشۈرۈپ، بىر قىسىم خەنزۇچە قول يازمىلارغا ئېرىشكەن
بارون مانتىرھېيم	فىنلاندىيە	1907—1909 ـ يىللار	لەنجۇدىن تارتىپ شىراگىنىڭ غەربىي قىسمىغىچە بولغان رايونلارنى تەكشۈرگەن
ئولدىنبۇرگ ئەترىتى	روسىيە	1909—1910 ـ يىللار	تەكرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان
لىكوك ئەترىتى	گېرمانىيە	1913—1914 ـ يىللار	4 ـ قېتىم ئۈرپان ۋە كۇچا سىڭ مۇئىلىرىنى تەكشۈرگەن
ئۇكمىر (ئەر ـ خوتۇن)	ئامېرىكا	1911 ـ يىللار	شىنجاڭغا كېلىپ قاراقۇرۇم تاغ لىرىنىڭ مۇز قاتلىمىنى نۇقتە لىق تەكشۈرگەن
فىللىپ	ئىتالىيە	1912 ـ يىللار	شىنجاڭغا كېلىپ مەخسۇس ئاسترونومىيە ۋە بىر قاتلىمى تەتقىقاتى بويىچە تەكشۈرۈشتە بولغان
نوشىرۋان يائوشۇف	روسىيە	1914 ـ يىللار	قەشقەر ۋە كۇچادا ئۇچ يىل تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان
ستەيىن	ئەنگلىيە	1913 — 1915 ـ يىللار	ئۇچ قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىدە بولۇپ، بىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي لىنىيىسى ئارقىلىق دۇنخۇاڭغا كەلگەن
س. ف. ئولدىنبۇرگ	روسىيە	1927—1930 ـ يىللار	شىنجاڭدا ئۇچ قېتىم ئېكسپېدىتسىيىدە بولغان
خېنوتسوتو	ياپونىيە	1906—1908 ـ يىللار	لەنجۇدىن بولغا چىقىپ شىنجاڭ شىمالىغا شەرقى ۋە جەنۇبدا ئېكسپېدىتسىيىدە بولغان
بارتولد	روسىيە	1893 — 1894 ـ يىللار	ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدا تەكشۈرۈشتە بولغان
سىكىنرىك	ئەنگلىيە	1927 ـ يىللار	تەكرىتاغقا ساياھەت قىلىپ، خېلى كۆپ ئىسرىلەرنى يېزىپ قالدۇرغان

ۋىسسىر	ئەنگلىيە	1929 ـ يىللار	مەخسۇس قارا‌قۇرۇمدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان
روزۋېلىت ۋە كىرمىت	ئامېرىكا	1925 ـ يىللار	شىنجاڭدا ھېۋانات تەكشۈرۈشى يىلىغا بىر قېتىملىق ھېۋانات ئۇرۇغلىرىنى قولغا چۈشۈرگەن
ماپىللارت ۋە فىلىمىگ	شۋېتسارىيە	1935 ـ يىللار	مەخسۇس شىنجاڭغا زىيارەتكە كېلىپ، چەرچەن، كېرىيە، خوتەن، يەكەن، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا تۇرۇغلىغان ئاخبارلارنى ئېرىشكەن
نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف	رۇسىيە	1913 ـ يىللار	جەنۇبىي شىنجاڭنى تەكشۈرۈپ، «ئالتە شەھرىگ سەپىرى» ناملىق تەكشۈرۈش خاتىرىسىنى يازغان
گۈننار يارىڭ	شۋېتسىيە	1928 ـ يىللار	قەشقەرگ كېلىپ بىر يىل تۇرغان ۋە ئۇيغۇر ئال ئەدەبىياتىغا ئالاقە تۇرغۇلغان ماتېرىياللارنى توپلىغان
فىلچىر	ئەنگلىيە	1937 ـ يىللار	شىنجاڭدا يەر قاتلىمىنىڭ ماگنىتلىق خۇسۇسىيىتىنى مەخسۇس كۆزىتىكەن
ئىسرىگتون سىمىس	ئەنگلىيە	1945 ـ يىللار	قەشقەردە كونسۇل بولۇپ تۇرغان
پاكستون	ئامېرىكا	1946 ـ يىللار	ئايالى بىلەن بىللە جەنۇبىي شىنجاڭدا مەخسۇس زىيارەتتە بولغان
فرانىك، شور	ئامېرىكا	1948 ـ يىللار	شىنجاڭدا بوغدا كۆلىنى تەكشۈرگەن
روبىرت سون	ئىتالىيە	1948 ـ يىللار	ئۇرۇمچىگ كېلىپ بازماقچى بولغان ئەسىرى ئۈچۈن ماتېرىيال توپلىغان
تېلمان	ئەنگلىيە	1949 ـ يىللار	قەشقەردە تەكشۈرۈشتە بولغان
بىلەكىر	ئەنگلىيە	1914 ـ يىللار	شىنجاڭدا دەريا ـ ئېقىنلار تەكشۈرۈشى بىلەن شۇغۇللانغان
نازاروف	رۇسىيە	1920 ـ يىللار	قەشقەردە كان بايلىقلىرى تەكشۈرۈشى بىلەن شۇغۇللانغان
سىكىرىن	ئەنگلىيە	1922 ـ يىللار	قەشقەر رايونىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىنى كۆزىتىپ، مەخسۇس ئۇلچاش، سىزىش تەكشۈرۈشى بىلەن شۇغۇللانغان

لاتمور	ئامېرىكا	1926 ـ يىللىرى	تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ـ شىمالىدا مەخسۇس تاغ ئېغىزلىرىنى تەك. ئۇرگەن ۋە «تەڭرىتاغقا كىرىش»، «ئىچكى ئاسىيادىكى چېگرا رايون» ناملىق كىتابلارنى يازغان
موردىن ۋە كىلارك	ئامېرىكا	1926 ـ يىللىرى	شىنجاڭدا مەخسۇس تاغ ئۆچكىسىنى تەكشۈرۈش پائالىيىتىنى ئېلىپ بارغان
تىرىنكىر	گېرمانىيە	1927 ـ يىللىرى	شىنجاڭدا بىر قانچىمىنى تەكشۈرۈش پائالىيىتىنى ئېلىپ بېرىپ، ناتار ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۇرۇن چوڭ كۆل بو. لۇش ئېھتىماللىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان

دېمەك، بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىغىچە نەچچە يۈزلىگەن سەييياھلار ۋە ئېكسپېدىتسىيە ئەترەتلىرى قەدىمكى «يىپەك يولى» ئىزىنى بويلاپ، «يىپەك يولى» بويىدىكى قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى خالىغانچە توپلاپ، چەت ئەللەرگە ئېلىپ كەتكەن. ھازىر رۇسىيە، گېرمانىيە، شۋېتسارىيە، فرانسىيە، ئەنگلىيە، ياپونىيە، فىنلاندىيە قاتارلىق غەرب ۋە شەرق دۆلەتلىرىنىڭ تارىخ مۇزېيلىرىدا ساقلىنىۋاتقان نەچچە ئون مىڭ پارچە قەدىمكى قوليازما ۋەسىقىلىرى، مىڭلىغان تام رەسىملىرى ۋە ماددىي مەدەنىيەت يالدامىلىرى ئەنە شۇلارنىڭ جۈملىسىدۇر.

شۇنداق قىلىپ شەرق بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرىدىغان «يىپەك يولى»دىن ئىبارەت بۇ مەدەنىيەت كارىدورى 2000 يىلدىن ئارتۇق تارىخنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرۈپ، بەزىلىرى ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى ئىزىنى يوقاتتى، بەزىلىرى كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ قەدەم ئىزىدا تېخىمۇ كېڭىيىپ ۋە راۋاجلىشىپ يېڭى ئەسىرگە ئۇلاشتى.

2 § . 20 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى يولچىلىق ھالىتى

20 ـ ئەسىر دۇنيانىڭ پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتىدا يېڭىچە بۇرۇلۇش ياسىغان بىر ئەسىر بولسىمۇ، بېكىنمىچىلىك ئازابىدا روھى پۈكلەنگەن ئۇيغۇرجەمئىيىتى يەنىلا كونا مۇقام بىلەن بۇ ئەسىرگە ئۇلاشتى. بۇ مەزمۇنىنى ۋەتەنپەرۋەر شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر مۇنداق سۇرەتلىگەنىدى:

ئويغىنىپ كەتتى جاھان، مەغرىبى ـ مەشرىق تامام،
مەن تېخى سۈت ئۈيقۇدا چۈش كۆرۈپ ياتارمەن.
باشقىلار كۆكتە ئۇچۇپ، سۇدا ئۈزۈپ كەتتى يىراق،
مەن مىسالى يالاڭ ئاياغ، دەسسەپ تىكەن ماڭارمەن.

دەرۋەقە ، 1921 ـ يىلدىن ئىلگىرى شىنجاڭدا بىرمۇ ئاپتوموبىل يوق ئىدى. شۇڭا ئۇيغۇر يولچىلىق مەدەنىيىتى بۇرۇنقى ھالىتى بويىچە كالا ھارۋىسى، ئات ھارۋىسى، ئات، تۆگە، ئېشەك قاتارلىق قورالالارغا تايانغان. ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان ئۇچ مۇھىم ئانا يول بولۇپ، ئۇنىڭ بىرى، خوتەن ياكى قەشقەردىن يولغا چىقىپ، ئاقسۇ ئارقىلىق مۇز داۋاندىن ئارتىلىپ، غۇلجىغا بارىدىغان كارۋان يولى؛ يەنە بىرى، قەشقەردىن يولغا چىقىپ، كورلا ۋە توقسۇننى بېسىپ ئۆتۈپ، ئۇرۇمچىگە بارىدىغان يول؛ ئۈچىنچىسى، ئۇرۇمچىدىن شىخو، جىڭىلارنى بېسىپ ئۆتۈپ غۇلجىغا بارىدىغان يول. كېيىنكى ئىككىسى كېيىنرەك ئېچىلغان بولۇپ، بۇ يوللارنىڭ ھەممىسى تەڭرىتاغ جىلغىلىرى ۋە قاقاس چۆل ـ جەزىرىلەرنى بېسىپ ئۆتەتتى. تېخى تاش يانتۇزۇپ چىڭدالمىغان بۇ چەغىر توپا يوللاردا سەپەر قىلىش ناھايىتى جاپالىق ۋە خەتەرلىك بولغاچقا، يول بويلىرىدا نۇرغۇن قونالغۇ ئۆتەڭلىرى قۇرۇلغان. خەلق ھېكايىلىرىدە

تەسۋىرلەنگەن بۇ «بارسا كەلمەس» يوللاردا سەپەر قىلغۇچىلار ھامان خېيىمخەتەرگە تەۋەككۇل قىلىشقا توغرا كېلەتتى. بۇ ھەقتە تۆۋەندىكى سەپەر خاتىرىسىنى ئەسلەپ ئۆتۈش كۇپايە:

قەشقەر دېگەن ئۆزى پەسته،
ئوتتۇرىسى رەسته ـ تەسته.
قەشقەردىمۇ بار، مۇشتى يوغانلار،
شۇڭا ئۆز يۇرتىغا سىغمىدى نى ـ نى ئوغۇللار.
باي ـ غوجاملار چىقىدۇ ئىلىغا سەيلە ـ ھەۋەسته،
يېتىمچىلار پاناھ ئىزدەپ چىقار بەس ـ بەسته.
قەشقەردىن چىقساڭ يېڭىشەھەر،
لويىلىرى دارىنلارغا ئېڭىشەر،
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ ياندۇرما ،
خۇدا ساقلا! ئاتا ـ ئانىدىن تاندۇرما.
ئۇ يەردىن ئۆتسە قىزىللىق،
خۇرجۇن، خالتاڭ مۇرىلىرىڭگە ئېسىقلىق.
ئۆيدىن ئايرىلىپ باستى سېنى خىجىللىق.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ شاپتۇللۇق،
خۇرجۇنىڭدىكى زاغرانىڭنى غاجاپ ماڭسىمەن ئۇدۇللۇق.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ پەيزاۋات،
پەيزاۋاتنىڭ قوغۇنلىرى قەنت ـ ناۋات.
پۇلى بارلار قوغۇن يەيدۇ، پۇلى يوقلار پەندىيات.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ داش،
«بۇ چۆلدىن قانداق چىقارمىز» دەپ قاتتىق باش.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ لوڭكۇ،
ئاتا ـ ئانا ، يۇرت ـ ماكاندىن،
بىزنى ئايرىغان سىڭكۇ.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ جاڭزا،

جاڭزىغا بېرىپ قونار يېرىڭ ئەسكى پاڭزا.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ غولتوغراق،
بۇ يەرگە چىقىپ غەم يېدىڭ يۇرتۇڭدىكىدىنمۇ ئارتۇقراق.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ ئوردەكلىك،
يۇرتتىن ئايرىلغان بەكمۇ گۆدەكلىك.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ قارا قىلچىڭ،
ئىلىخودىمۇ پۇل چىڭ.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ مارالبېشى ،
ھەركىشى ئۆز جېنى بىلەن
كىم بىلەن كىمنىڭ ئىشى.
ئىست، ئانامنىڭ ئېتىپ بەرگەن ئوغرە ئېشى،
ئالدىرىماڭ بۇ تېخى، دەردىڭ بېشى.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ تۇمشۇق،
مۇساپىرلارنىڭ ئالدىنى توسقان چېرىكلەرنىڭ ھەممىسى ئوشۇق.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ چارباغ،
تەرىكنى سۇرتۇشكە ئەسقاتتى بېلىكىدىكى بەلۋاغ.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ ئوي قوتان،
ئەجەبمۇ كۆپ ئىكەن بۇ يەردە ئوتان (ئوتۇن).
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ ئوقۇمازىرى،
بېشىڭدا قاينايدۇ قىيامەتنىڭ بازىرى.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ تەڭتوغراق،
پۇشايمان قىلغىچە، مەشەدىن قايتقىنىڭ ياخشىراق.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ كەلپىننىڭ ئاچىلى،
بۇ يەر بەك چوڭ ئىكەن، دەرھال قاچىلى.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ يانقۇدۇق،
بۇ يەرگە كەچ بېرىپ ھەممە ئىشىككە بىر قېتىمدىن دوقۇردۇق.
ئۇيەردىن ئۆتسەڭ پايدا،
كىچىسى مېڭىۋال بۇ يولنى، ئۆزۇڭگە پايدا.

ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ چىلان،
نەلەردە قالدى، ئۆيدە توقۇغان پىلان.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ شوتا قۇدۇق،
ئالدىمىزنى توسقان ئىككى ئوغرىنى تۆتۈۋېلىپ راسا ئۇردۇق.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ خاڭگوڭ،
ماڭگوڭلۇق كۆرۈپ دېدى بىزنى: قەشقەرلىك سىيىت گاڭگۇڭ.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ ساي ئېرىق
ئۈزۈن يولنى پىيادە مېڭىپ تاپالمرىمىز تامام يېرىق.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ ئايكۆل،
ھەر مەھەللىدە بار ئىكەن بىردىن چوڭ كۆل.
ئۇيەردىن ئۆتسەڭ ئاسۇق،
باش يېرىلدى، بولدى تۇتۇق.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ ئاقسۇ،
پۈلۈڭ بولمىسا تېپىلمايدىكەن بىر چىنە قاينىقسۇ.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ كېلىسەن جامغا،
جامدا زار بولدۇق بىر چىشلەم نانغا،
ئەجەب پاتتىغۇ يول ئازابى جانغا.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ قارا يۇلغۇن،
خېيىمخەتەر ئالدىڭدا تېخى نۇرغۇن.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ تۇڭگان مازار،
ساڭىمۇ كەپتىغۇ مۇشۇ چۆلدە قازا،
ئۆلۈكۈڭ چۆلدە قاپتۇ كىم تۇتقاندۇر ھازا.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ كېلىسەن زىلغا،
يانارسەنمۇ كېلەر يىلغا.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ چۇشۇرگە،
پۇل يوقلۇقىدىن بولىسەن سۈپۈرگە.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ تالاشور،
قانداق قىلىسەن بېشىڭغا كەلگەن بالاشۇ!

ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ يېڭىئاۋات،
ھېرىپ ـ ئېچىپ كەلگەنگە سۇيى ئىكەن قەنت ـ ناۋات.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ قىزىلبۇلاق،
يول ئازابىدا ئاناسۇتى بولدى بۇرنىمىزدىن بۇلاق.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ قۇغان،
قۇغانىنىڭ لويىسى «قەرزنى تۆلە» دەپ ئالدىمىزنى تورىغان.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ قېيىنلىق،
يېتىمچى بالىلار قولىغا ئالدى بىردىن تېيىنلىق (ھاسا مەنىسىدە).
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ تامغۇ تاش،
مۇزداۋاننى كۆرۈپ قاتتى باش.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ «مۇزات» دەپ داۋان بار،
ئۆتەلمەدۇق ـ ئۆتەلمەدۇق، كۆڭلىمىزدە گۇمان بار.
قەدەم قويدۇق مۇزاتقا تاڭدا،
سىيرىلىپ ئۆلگەن ئات ـ ئۇلاغ كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ ھاڭدا.
داۋاندىن چۈشسەك شىپالىق
كۆتۈرۈلدى كۆڭۈلدىكى دىشۋارلىق .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ ئايىم ئالدى،
ئات ـ ئېشەك ھاڭدا قالدى، خۇرجۇن ـ قاچاڭنى ئوغرى ئالدى.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ توغرا سۇ،
كىمنىڭ چاپىنى كونا بولسا ئوغرى شۇ.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ پالاس قارىغاي،
يالغۇز يولۇچى بارمىكىن دەپ ئوغرى مارىغاي.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ كېلىسەن شوتىغا،
تېز كەتمىسەڭ لويىنىڭ توقمىقى تېگەر يوتىغا.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ تېكەس،
ھەممە يېرىدە ئېگىز ئۆسكەن ئوت ـ خەس.
تېكەس دېگەن بىر تۇز،
يۇرتۇڭ يىراقتا قالدى ئۇمىدىڭنى ئۈز.

ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ ئىلى دەريا،
تۆت تەڭگە بەرسەڭ ئۆتكۈزىدىغان سالچىلار تەييار.
دەريادىن ئۆتسەڭ پايتما زەڭگە،
بىر چىلىمغا ئولىشىپتۇ بەش ـ ئالتە بەڭگە.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ كۇرە،
ئىلىغا كەلدۇق دەپ بەزىلىرى يىغلاپ، بەزىلىرى كۈلە.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ ئۆرۈكلۈك ،
نېنى تۇگەپ خۇرجۇن ئاغزى پۈرۈكلۈك.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ كېلىسەن كانغا،
خۇرجۇن ـ خالتاڭ يېڭى بولسا تېگىشىپ يەيسەن نانغا.
بولمىسا ئەزرائىل تىكىلىدىكەن شېرىن جانغا.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ چىغلاڭ،
چىغ تۇۋىدە ئولتۇرۇپ مۇڭلىنىپ يىغلاڭ.
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ تاشلەپكە،
جان هايات قالدى، بازارغا بېرىپ نان تېپىپ كە (ل)،
ياكى گېلىمىزغا نان بېرىپ ئىشقا سالىدىغان ئادەم بولسا باشلاپ كە (ل).
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ خەنزۇ بازىرى،
كۆرۈۋال يېتىمچى بالىلار، مۇشۇ ئىلىخونىڭ ئاۋات بازىرى.
تېنەپ يۈرگەن مۇساپىرلىغا هەممىسىنىڭ چۈشىدىكەن نەزەرى،
شۇ ئەسنادا بىر تارانچى كېلىپ دەيدۇ:
ـــ «هەي ئالتە شەلىك بۇياقتا ئۆت ـــ ،
نەگە بارساڭ قازانىنىڭ قۇلىقى تۆت.
چىقىپ ئىشلىسەڭ بولمامدۇ خاڭدا،
ئۇمىدىڭ بارمۇ يوقمۇ جاندا؟
يېتىۋېرەمسەن ئىشلىمەي جاقاڭدا»،
دېدى ـ يۇ، كەتتى.
بۇ گېپى جېنىمىزدىن ئۆتتى،
خۇرجۇننى ئالدۇق،

ئۆشنىمىزگە سالدۇق.
چىقتۇق خاتىغا،
خاتىدىكىلەرمۇ زار ئىكەن بىر بوردا نانغا .
خاتىدا ئىشلەيمىز دەپ چۈشۈپتۇق، بىر چوتقۇر ھاتىغا،
ساق چىقساق يۇرتقا كېتىۋالارمىز،
قازا قىلساق سالام دەتىلار.
— «چىقماڭ بالام ئىلىغا » دەپ توسقان ئاتام بىلەن ئانامغا،
يۇرتتا قالغان مۇساپىر بالا ـ چاقامغا.

.....

مانا بۇ تۇرمۇش ھەلەكچىلىكىدە پاناھ ئىزدەپ قەشقەردىن ئىلىغا سەپەر قىلغان «يېتىمچى» لارنىڭ يول سەرگۈزەشتىسى. بىز بۇ سەپەر خاتىرىسىدىن 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى يولچىلىق كارتىنىسىنى كۆرۈۋالالايمىز. بۇ خاتىرىدە تىلغا ئېلىنغان «سىيىت گاڭگۇڭ» 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قەشقەردە ياشىغان رېئال شەخس «سىيىت نوچى» نى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا، بۇ «سەپەر خاتىرىسى» ئاشۇ يىللاردىكى قاتناش ئالاقە ئىشلىرىنىڭ رېئال مەنزىرىسىدىن ئىبارەت.

دەرۋەقە، 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىغىچە، قەدىمكى كارۋان يولـلىرى ئىزىدا شەكىللەنگەن تاشيوللارمۇ ئۇزۇلۈپ، يولچىلىق ئىشلىرى يوقىلىش گىردابىغا بېرىپ قالغانىدى.

شىنجاڭدا جەن شۇرېن ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلۇپ، ئىككى يۈزلـمىچى شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ تاشيول ترانسپورت ئىشلىرىنى دەسلەپكى قەدەمدە قايتا تۇزەشكە كىرىشـتى. بۇنىڭ بىلەن ئۇرۇمچىدىن جىمىسار، مورى، قۇمۇل ئارقىلىق شىڭـشىڭشياغا تۇتىشىدىغان بۇرۇنقى ھارۋا يوللىرى ئۆزگەرتىلىپ ماشىنـا قاتنىيالايدىغان تاشيول بارلىققا كەلدى. 1934 ـ يىلى تۇرپان ـ پىچان كونا كارۋان يولى ئاساسىدا ئۇرۇمچىدىن يەتتىقۇدۇققا بارىدىغان تاشيول ياسالـدى. 1935 ـ يىلى 5 ـ ئايدىن باشلاپ ئۇرۇمچىدىن ئىلىغا بارىدىغان تاشيول ياسىلىشقا باشلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇرۇمچى ـ ئارا يۇلتۇز،

ئۇرۇمچى ـ قورغاس، شىخو ـ ئالتاي، شىخو ـ چۆچەك ۋە ئۇرۇمچى ـ ئاق-سۇ ـ قەشقەر ـ خوتەنگىچە بولغان ئۇزاق لىنىيىلىك ئاساسلىق تاشيول-لار ياسىلىپ، شىنجاڭدىكى ئاساسلىق چوڭ شەھەرلەر بىر ـ بىرىگە تۇ-تاشتۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن نەچچە مىڭ يىللار مابەينىدە ئات ـ ئۇلاغقا تا-يانغان كارۋانلارغا ھەمراھ بولۇپ، يولۇچى ۋە يۈك توشۇيدىغان ماشىنا ـ ئاپتوموبىللار بارلىققا كەلدى.

شىنجاڭغا كىرگەن تۇنجى ماشىنا 1921 ـ يىلى ئەنگلىيىلىك فىل-دىمەن باشچىلىقىدىكى ئېكسپېدىتسىيىچىلەرنىڭ «پاكارت» ماركىلىق بىر كىچىك ئاپتوموبىلى بولۇپ، ماتورى 12 سىلىندىرلىق بۇ ئاپتوموبىل تېخنىكىدىن سۈيىۋەن، باۋتۇ، موڭغۇل يايلىقى ئارقىلىق ئۇرۇمچىگە كەلگەن، ئۇنىڭدىن كېيىن 1922 ـ يىلى ئۇرۇمچى پوچتا ئىدارىسى چەت ئەلدىن 4 سىلىندىرلىق كىچىك ئاپتوموبىلدىن بىرنى سېتىۋالغان، يەنە شۇ يىلى چار رۇسىيىنىڭ ئانكوف، باكىچ ئىسىملىك ئىككى گېنېرالى ئەنگلىيىدە ئىشلەنگەن «لومىنىڭ»، «لورلەي» ماركىلىق ئاككۇمۇلياتور-سىز ئىككى كىچىك ئاپتوموبىلىغا ئولتۇرۇپ شىنجاڭغا قېچىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدا ئاپتوموبىل قاتنىشى بولماسلىقتەك تارىخقا خاتىمە بېرىلدى.

1926 ـ يىلى ئۇرۇمچى بۇلاقبېشى كوچىسىدا تۇنجى قېتىم شوپۇر تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىلىپ، ئۇيغۇر، قازاق، تاتار، ئۆزبېك، خەنزۇ ۋە خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن 30 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. بۇرھان شەھىدى تەشكىلاتچىلىق قىلغان بۇ كۇرس شىنجاڭدا تۇنجى ئەۋلاد شو-پۇرلارنى يېتىشتۈردى.

1927 ـ يىلى ياڭ زىڭشىن ھۆكۈمىتى تېخنىكىدىن ئۇچ يېرىم تون-نىلىق، تۆت سىلىندىرلىق ئامېرىكىدا ئىشلەنگەن «داۋج ـ گرخام» mار-كىلىق ئاپتوموبىلدىن 15 نى سېتىۋېلىپ، شەرقىي شىمالدىن سىبىرىيە تۆمۈريولى ئارقىلىق چۆچەككە ئېلىپ كەلدى. 1927 ـ يىلى مۇشۇ 15 ئاپ-توموبىل ئاساسىدا ھازىرقى ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە مەكتىپىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە ئۇرۇمچى ئاپتوموبىل ئىدارىسى قۇرۇلدى. 1928 ـ يىلى

بۇ ئاپتوموبىل ئىدارىسى تېخنىكىدىن يېڭى تىپتىكى «داۋاج ـ گىرخام» ماركىلىق ئاپتوموبىلدىن يەنە 15 نى سېتىۋالدى. 1928 ـ يىلى بۇ ئىدارە موسكۋادىن بىر «فىئات» ۋە تۆت دانە «شاللىر» ماركىلىق كىچىك ئاپتوموبىل سېتىۋالدى. 1931 ـ يىلى فرانسىيىنىڭ «ستراييىن» ماركىلىق ئېكسپېدىتسىيە ئاپتوموبىلىدىن 10 ى قۇمۇل ئارقىلىق ئۈرۈمچىگە كىردى. 1932 ـ يىلى گېرمانىيىنىڭ «ۋوماگ» ماركىلىق چوڭ تىپتىكى ئاپتوموبىلى كەلدى. شۇنداق قىلىپ چەت ئەل ئاپتوموبىللىرى شىنجاڭدا ئارقا ـ ئارقىدىن پەيدا بولۇشقا باشلىدى. لېكىن شىنجاڭنىڭ تاش يول قۇرۇلۇشى ناھايىتى ناچار بولغاچقا، يولچىلىق ۋە يۈك توشۇش ئىشلىرىدا يەنىلا ھارۋا ۋە ئات ـ ئۇلاغ ئاساس قىلىناتتى. بۇنى نەزەردە تۇتۇپ 1932 ـ يىلى بۇرھان شەھىدى گېرمانىيىدىن «مايفىل» ماركىلىق يول چىڭداش ماشىنىسىدىن تۆتنى سېتىۋېلىپ، شىنجاڭغا ئېلىپ كەلدى. بۇ ماشىنىلارنىڭ يارىدىمىدە ئاساسلىق تاشيوللار چىڭدىلىپ، ماشىنا قاتناشقا قۇلاي شارائىت يارىتىلدى. ئۈرۈمچىدەك مەركىزىي شەھەرلەرنىڭ پاتقاق كوچىلىرى بىرقەدەر تەرتىپكە سېلىنىپ تاش ياتقۇزۇلدى. دەريا ـ ئېقىنلارغا ماشىنا يۈرەلەيدىغان ياغاچ كۆۋرۈكلەر سېلىندى. 1940 ـ يىللاردىن كېيىن، شىنجاڭدا قاتناش ۋە تاشيول ئىدارىسى قۇرۇلدى ۋە بۇ ئىدارە قارىمىقىدا ھەرقايسى شەھەرلەردە تاشيول ئۇچاستىكىلىرى قۇرۇلۇپ، يول ياساش ۋە ئاسراش خىزمەتلىرى تەرتىپكە سېلىندى. گەرچە، شىنجاڭدا 30 ـ يىللاردىن كېيىن ماشىنا قاتنىشى بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئاھالىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىنى تەشكىل قىلىدىغان دېھقان ـ چارۋىچىلار تاكى ئازادلىققىچە قاتناش ـ ئالاقە ئىشلىرىدا يەنىلا ئات ـ ئۇلاغ، ھارۋىلارغا تايانغان. سانى ئىنتايىن چەكلىك بولغان ماشىنىلار ھەربىي ئىشلار ۋە ھۆكۈمەت خىزمەتلىرىگە ئىشلىتىلگەن.

§ 3 . 20 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى يولچىلىق ۋە ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىشلەر

20 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن كېيىن شىنجاڭنىڭ قاتناش ـ ترانسپورت ئىشلىرى ئۆچقانداق تەرەققىي قىلىپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق «ئۇچار ئات»، «ئۇچار گىلەم» تەسەۋۋۇرلىرى رېئاللىققا ئايلاندى. بۇنداق گۈللىنىش مەنزىرىسىنى تۆۋەندىكى سان ـ سىپىرلار ئارقىلىق دەللىلەش مۇمكىن:

ئازادلىققىچە شىنجاڭدا بىرەر مېتىرمۇ سېمونت يول يوق ئىدى. پەقەت قەدىمكى «يىپەك يولى» ئىزىنى بويلاپ سوزۇلغان چىغىر توپا يوللار ۋە شۇ يوللار ئاساسىدا چىڭدالغان بەزى تاشيوللار بار بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى ئاران 3361 كىلومېتىرغا يېتەتتى. بۇ يوللاردا قاتنايدىغان يەرلىك ھارۋا، ئات ـ ئۇلاغلاردىن باشقا، ھەر خىل تىپتىكى ئەبجىقى چىقىپ كەتكەن كونا ماشىنىلاردىن پەقەت 317 سى بار ئىدى.

ئازادلىقتىن كېيىنكى مۇھىم خىزمەتلەرنىڭ بىرى يول ياساش، قاتناشنى راۋانلاشتۇرۇش ۋە تورلاشتۇرۇش بولدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىغا كەلگەندە، شىنجاڭدىكى تاشيوللارنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 28611 كىلومېتىرغا يېتىپ، 50 ـ يىللارغا سېلىشتۇرغاندا 8.5 ھەسسە ئاشتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ يوللار ئاسفالتلىشىپ، ناھىيە، يېزا ـ مەھەللىلەرگىچە ماي يوللىرى تۇتاشتۇرۇلۇپ، ئىشىك ئالدىغىچە ماشىنا بارالايدىغان ھالەت شەكىللەندى. شىنجاڭدا ئاسفالتلاشقان دۆلەت يولىدىن 7 چوڭ لىنىيە بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 8533 كىلومېتىر، ئۇلكە دەرىجىلىك لىنىيىدىن 62 يول بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 6797 كىلومېتىر، ناھىيە دەرىجىلىك لىنىيىدىن 591 يول بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 10223 كىلومېتىر، يېزا دەرىجىلىك لىنىيىدىن 842 يول بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 8253 كىلومېتىردىن ئاشىدۇ. ئازادلىقتىن بۇرۇن شىنجاڭدا جەمئىي 401 كۆۋرۈك (ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 5557 مېتىر) بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ماشىنا قاتنىشىغا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان ياغاچ

قۇرۇلمىلىق چوڭ دەريا كۆۋرۈكلىرىدىن پەقەت 19 لا بار ئىدى. 1994 ـ يىلغا كەلگەندە پولات ۋە سېمونت بىرىكتۈرۈپ ياسالغان، ھەر خىل ئايەت-لەرگە بەرداشلىق بېرەلەيدىغان كۆۋرۈكلەرنىڭ سانى 2046 گە (ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 59595 مېتىرگە) يەتتى. بۇ يوللاردا پەقەت پۇقرالار ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان كىرا ئاپتوموبىللىرىنىڭ سانى 220 مىڭ بولۇپ، ئازاد-لىقتىن بۇرۇنقىغا قارىغاندا 630 ھەسسە ئاشقان. ھازىر شىنجاڭدىكى 15 ۋىلايەت ـ ئوبلاست، 85 شەھەر ـ ناھىيە، 839 يېزا ـ بازار، 159 دۆلەت ئە-گىلىكىدىكى دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق مەيدانلىرى ... بىردەك ئاس-فالت ياكى ماي ياتقۇزۇلغان يوللار بىلەن تۇتاشتۇرۇلۇپ، ئېگىز چاقلىق ھارۋا ئورنىنى ھەر خىل ماركىلىق چوڭ ـ كىچىك تىپتىكى ماشىنىلار ئىگىلىدى. شىنجاڭدىن چەت ئەللەرگە تۇتاشتۇرۇلغان خەلقئارا پاساژىر يولى 10 لىنىيە، يۈك توشۇيدىغان خەلقئارا يولدىن 9 لىنىيە ئېچىلدى. شەھەر، ناھىيە بازارلىرىدا كوچا ئاپتوبۇسلىرى ، تاكسى (TAXI) لار قەيەردە ئىشارەت قىلسا شۇ يەردە توختاپ، خېرىدارلارنىڭ نىشانلىغان مەنزىلىگە بارىدىغان ھالەت شەكىللەندى. خېلى كۆپ ھاللىق تۇرمۇش سەۋىيىسىگە ئېرىشكەن شەخسلەرنىڭ ئائىلە ماشىنىلىرى بۇرۇنقى خادىك ھارۋىلارنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى. بۇنىڭ بىلەن قاتناش ئالاقە ئىشلىرى ئاسانلىشىپ، قەشقەردىن ئۈرۈمچىگە كېلىشتىكى ئوچ ئايلىق كارۋان سەپىرى بىر سوتكىغا قىسقارىدى. ئازادلىقتىن كېيىن گۈللەنگەن تاشيول قاتنىشىغا ھەمراھ بولۇپ، شىنجاڭدا مۆجىزە سۈپىتىدە پويىز قاتنىشى بارلىققا كەلدى. شىنجاڭ تۆمۈريول قۇرۇلۇشى 1952 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ «لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈر يول قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئۈزلۈكسىز تىرىشىش» توغرىسىدىكى يولىيورۇقى بىلەن باشلا-نغانىدى. مۇشۇ يولىيورۇقنىڭ تۈرتكىسىدە 1958 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى بۇ تۆمۈر يول قۇرۇلۇشى غەربىي يۈرت دەرۋازىسى — ياڭگۇەن قوۋۇقى (قاشقوۋۇق) دىن ئېشىپ شىنجاڭ تېررىتورىيىسىگە ئىز سالدى. 1962 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈر يولى شىنـ جاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزى ئۈرۈمچىگە يېتىپ كېلىپ،

شىنجاڭدا تۆمۈريول بولماسلىق تارىخىغا خاتىمە بەردى. 1973 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى جۇڭخىنلەي زۇڭلى لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈريولىنى جەنۇبىي شىنجاڭغا تۇتاشتۇرۇش پىلانىغا تەستىق سالدى. شۇنىڭ بىلەن 1984 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى تۆمۈر يول كورلىغا قەدەر يېتىپ باردى. 1990 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى شىمالىي شىنجاڭغا قاراپ سوزۇلغان تۆمۈر يول قازاقىستان بىلەن شىنجاڭنىڭ چېگرا ئېغىزى ئالاتاۋغا يېتىپ بېرىپ، ئاسىيا ـ ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىنى تۇتاشتۇرغان ئىككىنچى چوڭ كۆۋرۈك بولۇپ قالدى. 90 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىغا بارغاندا بۇ تۆمۈريول جەنۇبتىكى «يېشىل مەرۋايىت» دەپ ئاتالغان قەشقەر شەھرىگە يېتىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدا چوڭ تۆمۈريول قوشۇنى بارلىققا كېلىپ، تۆمۈريول ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرىنىڭ سانى 160 مىڭدىن ئېشىپ كەتتى.

قۇرۇقلۇق يوللىرىنىڭ بارغانسېرى كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن شىنجاڭنىڭ ھاۋا قاتنىشىمۇ ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلدى. ئەسلىدە 1933 ـ يىلى 5 ـ ئايدا جۇڭخۇا مىنگو ـ گېرمانىيە شېرىكچىلىكىدىكى ياۋروپا ئاۋىئاتسىيە شىركىتىنىڭ پوچتا نۆۋەتچى ئايروپىلانى رەسمىي ھالدا شاڭخەيدىن ئۈرۈمچىگە قاتناپ، شىنجاڭنىڭ تۇنجى ھاۋا يولىنى ئاچقاندى. شۇنداق قىلىپ ئازادلىقنىڭ ھارپىسىغىچە قۇمۇل، ئۈرۈمچى، غۇلجا شەھەرلىرىدە ئاددىي ئايرودروم بولۇپ، بۇ ئۇچ بېكەتتە بىر لىنىيىلىك ھاۋا يولى قاتنىشى بار ئىدى. ئەمما شىنجاڭنىڭ يەرلىك پاساژىرلار ھاۋا يولى تېخى يولغا قويۇلمىغانىدى. 1950 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى جۇڭگو ـ سوۋېت شېرىكچىلىكىدىكى ئاۋىئاتسىيە شىركىتى قۇرۇلدى. ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا ئۈرۈمچىدە لەنجۇ ـ ئالمۇتا ھاۋا يولى لىنىيىسىنى باشقۇرۇش باشقارمىسى قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن 5 پاساژىر ئايروپىلان لەنجۇ ـ جيۇچۈەن، قۇمۇل ـ ئۈرۈمچى، غۇلجا ـ ئالمۇتا ھاۋا يولى بېكەتلىرىدە قاتناشنى باشلىدى. 1953 ـ يىلى يېڭىدىن كۇچا، ئاقسۇ، قەشقەر ئايرودرومىلىرى قۇرۇلۇپ، شۇ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى بۇ لىنىيىدە رەسمىي

ئايروپىلان قاتنىدى. جۇڭگو ـ سوۋېت ئاۋىئاتسىيە ھەمكارلىق شىركىتى 1954 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى ئەمەلدىن قالغىچە بولغان تۆت يىل ئىچىدە شىنجاڭدا جەمئىي 6 ئايرودروم قۇرۇلغان.

1955 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى جۇڭگو ئاۋىئاتسىيە ئىدارىسىنىڭ غەربىي شىمال شۆبىسى ئۈرۈمچىدە قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ ئاۋىئاتسىيە شۆبە باشقارمىسى پۈتۈن مەملىكەت ئاۋىئاتسىيە تورى ئىچىگە كىردى. 1956 ـ يىلى شىنجاڭ ئاۋىئاتسىيە شۆبە باشقارمىسى چوڭ تىپ-تىكى «EI ـ 14» ئايروپىلاندىن 3 نى سېتىۋالدى. ئاۋىئاتسىيە لىنىيە-سى كېڭىيىپ بېيجىڭ ـ باۋتۇ، جيۇچۈەن ـ ئۈرۈمچى، ئۈرۈمچى ـ كۇ-چا ـ ئاقسۇ ـ خوتەن، ئۈرۈمچى ـ قەشقەر، ئۈرۈمچى ـ غۇلجا، ئۈرۈمچى ـ قاراماي قاتارلىق بەش ھاۋا يولى لىنىيىسى يېڭىدىن ئېچىلدى.

1958 ـ يىلى شىنجاڭ ئاۋىئاتسىيە شۆبە ئىدارىسى قۇرۇلدى. 1965 ـ يىلى شىنجاڭدىكى ئايروپىلانلار 11 گە يەتتى.

پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ئاۋىئاتسىيە تەرەققىياتى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈل-دى. 1985 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى گوۋۇيۈەننىڭ تەستىقى بويىچە دۆ-لەت ئىگىلىكىدىكى جۇڭگو شىنجاڭ ئاۋىئاتسىيە شىركىتى رەسمىي قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ شىركەت ئاۋىئاتسىيە ساھەسىدە بازار ئىگە-لىكىگە قەدەم قويدى. يېڭىدىن چوڭ تىپتىكى «TU ـ 154» ناملىق ئايروپىلاندىن 5 نى سېتىۋالدى. 1994 ـ يىلىغا كەلگەندە بۇ شىركەتنىڭ باشقۇرۇشىدا «EI ـ 86» ناملىق چوڭ تىپتىكى ئايروپىلاندىن 3 دانە، «TU ـ 154» ناملىق ئايروپىلاندىن 7 دانە، «BOEN 737 ـ 300» نام-لىق ئايروپىلاندىن 2 دانە، «AN ـ 24» ناملىق پاساژىر ئايروپىلاندىن 3 دانە، «AU ـ 5» ناملىق يۇڭ ئايروپىلاندىن 7 دانە بارئىدى (ھەربىي ئاي-روپىلان، ئېكسپېدىتسىيە ۋە دورا چېچىش ئايروپىلانلىرى بۇنىڭ سىر-تىدا). ئەنە شۇ يىللاردا شىنجاڭ ئاۋىئاتسىيە شىركىتىنىڭ ھاۋا يولى لىنىيىسى كېڭىيىپ ئۈرۈمچىدىن بېيجىڭ، شاڭخەي، گۇاڭجۇ، چېڭدۇ، دۇنخۇاڭ، لەنجۇ، شىئەن، شىنىڭ، جېڭجۇ، دالىيەن، شېنيىاڭ، خاربىن،

خاڭجۇ، فۇجو، شيامېن، ۋېنجۇ، گۇيلىن، نەننىڭ، چاڭشا، شېنجېن، جىنەن، چۈڭچىڭ، تيەنجىن، چىڭداۋ، كۇنمىڭ قاتارلىق مەملىكەت ئىچىدىكى 25 چوڭ شەھەر ۋە ئۇرۇمچىدىن ئالمۇتا، تاشكەنت، بىشكەك، موسكۋا، ئىركۇتسكى (يېڭى سىبىرىيە)، ئىسلامئاباد، دۇبەي، جىددە، باكۇ، ئىستانبۇل قاتارلىق خەلقئارا ھاۋا يوللىرىنى ئاچتى.

قۇربان تۇلۇمنىڭ خوتەندىن ئېشەك مىنىپ ئاستانىنى تاۋاپ قىلىپ كېلىش تەسەۋۋۇرى قايتا تەكرارلانمايدىغان ئەپسانە خەزىنىسىگە كىرىپ كەتتى، ئوغۇزخانىنىڭ ھەربىي يۇرۇشىدىكى دۇپور ـ دۇپۇر ئاتلارنىڭ تۇياق ئىزلىرىدىن داغدام ئاسفالت يوللار ھاسىل بولۇپ، يىللاپ ـ يىللاپ يول يۇرۇپمۇ مەنزىلگە يېتەلمىگەن «ئوغۇز سەپىرى» سائىتىگە 100 كىلومېتىردىن ئارتۇق يول باسالايدىغان «پولات ئات» لارنىڭ تۇيىقى ئاستىدا بىر نەچچە سوتكا ئىچىدە، بەلكى سائىتىگە مىڭلاپ كىلومېتىر يول باسالايدىغان «پولات لاچىن» لارنىڭ كۆكتىكى كۆرۈنمەس ئىزى ئاستىدا بىر نەچچە سائەت ئىچىدىلا مەنزىلگە يېتەلەيدىغان ئەمەلىيەت خىيالىي چۈشنى رېئاللىققا ئايلاندۇردى. شۇنداق قىلىپ ئۇيغۇرلارنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق كارۋان يولچىلىق مەدەنىيىتى 20 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ دۇنيانىڭ ئېلېكترونلۇق يولچىلىق مەدەنىيىتى بىلەن ھەمنەپەس بولۇپ، بۇۋىلىرىمىز ئېيتقان «كارۋان ناخشىسى» تارىخقا ئايلاندى.

خاتىمە

ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدا، 20 ـ ئەسىردەك كىشىنىڭ ئۆزلۈك ئېڭىنى قايتا سىلكىنىشكە سالغان ۋە ئەجدادلار تەسەۋۋۇرىدىكى گۈزەل كېلەچەككە يول ھازىرلىغان بۇنداق ئەسىر بولمىسا كېرەك. چۈنكى بۇ ئەسىر ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئەڭ زور قىرغىنچىلىققا پىلىته ياققان ئىككى قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشى ئارقىلىق دۇنيانى ئىككى چوڭ لاگېرغا ئايرىپلا قالماستىن، بەلكى تېخىمۇ مۇھىمى، يەر شارى مىقياسىدا ئۇچۇر ئىنقىلابى پارتلاپ، بىلىم ئىگىلىكىنىڭ قۇدرىتى ئۆز كۈچىنى نامايان قىلىشقا باشلىدى. بىلىم ۋە ئەقىل ـ پاراسەت ئۈستىگە قۇرۇلغان بۇ يېڭى تېخنىكا ئىنقىلابى دۇنيانىڭ يېڭىدىن كۆپ قۇتۇپلىشىشىغا ئاساس يا-راتتى. بۇ ئىنقىلابنىڭ تەلىپىگە ماسلاشقانلار تېز تەرەققىي قىلىپ، ئە-دىيە ئەركىنلىكىنىڭ زەپەر مارشىنى ياڭراتتى، ئىقتىسادىي قالاقلىق، سىياسىي داۋالغۇش، تەركىدۇنياچىلىق ۋە تەپەككۇر نامراتلىقى تۈپەيلىدىن مەستخۇش بولغانلار تېخىمۇ ئازاب ـ ئوقۇبەتكە دۇچ كەلدى. 20 ـ ئەسىر-نىڭ تاڭ نۇرى پۈتكۈل دۇنيانى يېڭى بىر تارىخىي دەۋرگە ئېلىپ كىرگەن چاغدا، سىرت بىلەن ئۇچرىشىش پۇرسىتىدىن مەھرۇم قالغان تارىم ئويە-مانلىقى ئەنە شۇنداق چوڭقۇر دەرىجىدىكى روھىي غېرىبلىق ئازابىنى چەكمەكتە ئىدى. ھالسىز تىنىقى بىلەن 20 ـ ئەسىرگە قەدەم قويغان ئۇيغۇرلارنىڭ روھىي ھالىتىنى 1914 ـ يىلى قەشقەر ۋە كۇچانى زىيارەت قىلغان تاتار ئالىمى نوشىرۋان يائوشۇف مۇنداق يازىدۇ: «مەن كوچىدا ئۇچرىغان بۇ ئادەمگە سالام بېرىپ ‹تەقسىر، مىللىتىڭىز نېمە؟› دەپ سورىسام، ئۇ كىشى ئىككىلەنمەيلا، ‹ئەلھەمدۇلىللا، ئىبراھىم خەلىيۇل-لانىڭ ئەۋلادىمىز› دەپ جاۋاب بەردى. مەن بۇ جاۋابتىن ھەيران بولدۇم ۋە ئېچىندىم.

ئېھ، بىچارە خەلق! نادانلىق، قالاقلىقنىڭ كاساپىتىدىن ئۆزىنىڭ كىملىكىنى، مىللىتىنىڭ نېمىلىكىنى بىلمەيدىكەن، دەپ ئېچىندىم

ھەمدە بۇ كىشىگە مىللىتىنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى، بۇ مىللەتنىڭ تولىمۇ قەدىمىي مىللەت بولۇپ، تارىختا مەدەنىيىتى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان خەلق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈردۈم». ① بۇ خاتىرىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ 20 ـ ئەسىر ھارپىسىدا ئۆزلىرىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنىمۇ بىلمەيدىغان جاھالەتلىك تەقدىرگە دۇچ كەلگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

20 ـ ئەسىر روھى بىلەن قوزغالغان بىر مەيدان يېڭى پىكىر ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى تارىم ئۇيغۇرلىرىنىڭ يېقىنقى زامان روھىي مەدەنىيىتىگە ھازىرقى زامان ئەقلىي تەپەككۇرىغا سەكرىشىگە زور تۈرتكە بولدى. شۇنىڭ بىلەن مەنىۋى دۇنياسى تەكلىماكان قۇملۇقىغا سىڭىپ كەتكەن بۇ تىمتاس ماكاندا مەدەنىيەت ئويغىنىشى ۋە ئىسلاھات ھەرىكىتى ۋولقاندەك پارتلاشقا باشلىدى. بۇنداق ئويغىنىشنى ئىچكى ۋە تاشقى ئامىللارنىڭ تەسىرىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ.

ئىچكى ئامىل جەھەتتىن ئالغاندا، ئەزەلدىن جۇڭخۇا مىللەتلىرى بىلەن تارىخىي تەقدىرداش بولغان ئۇيغۇرلار ئىچكىرى ئۆلكىلەردە قوزغالغان «4 ـ ماي» يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىنىڭ تەسىرىدە ئېلىمىزنىڭ يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابىغا جور بولدى.

تاشقى ئامىل جەھەتتىن ئالغاندا، تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىدە يېڭىدىن باش كۆتۈرۈۋاتقان مەھەللىۋى مىللىي بۇرژۇئازىيە ۋەكىللىرى ئىگىلىك تىكلەش يولىدا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ياۋروپا ئەللىرىگە يۈزۈش قىلدى. بۇ جەريانداۋ ئۇلار ئالدى بىلەن تاتارىستاندا بىخلىنىپ ئوتتۇرا ئاسىيانى قاپلىغان دىنىي «يېڭىلاش» ۋە «دەۋرگە ماسلاشتۇرۇش» مەزمۇن قىلىنغان ئىلغار پىكىر ئېقىمى — «جەدىتىزم» دىن كۈچلۈك ئىلھاملىنىپ، شىنجاڭدىمۇ ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى ۋە «ئوسۇلى جەدىت» مەكتەپلىرىنى بەرپا قىلىش ئىستىكىدە بىر قىسىم ئىلغار پىكىرلىك زىيالىيلارنى شىنجاڭغا تەكلىپ قىلىپ ئەكەلدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدىمۇ يېڭىچە مائارىپ يولغا قويۇلۇپ، مەرىپەت ـ ئويغىنىش ھەرىكىتى باشلاندى.

---

① ھ . ئەبەيدۇللا: «نوشىرۋان يائوشۇق ئۇيغۇرلار ھەققىدە»، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى 1995 ـ يىل 4 ـ سان.

دەرۋەقە، مائارىپ كىشىلەرنىڭ روھىي دۇنياسىنى يارىتىدۇ، ئۇ ئەقىل ۋە ئېتىقادنى يېتىلدۈرىدىغان مۇنبەت تۇپراق. مەدەنىيەت ئاشۇ تۇپراقنىڭ تۇنجى پەرزەنتى. شۇڭا گېرمانلار « ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان مىللەت ھامان بىر كۈنى باش كۆتۈرىدۇ، لېكىن مائارىپتا مەغلۇپ بولغان مىللەت مەڭگۈ باش كۆتۈرەلمەيدۇ» دەپ توغرا ئېيتقان. دۇنيادىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي قىسمەتلىرىمۇ بۇ پىكىرنى دەللىلەيدۇ.

20 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى 50 يىلىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ھاياتىدىكى مىسلىسىز گۈللىنىشلەر، تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا، ئىقتىسادىي بازىس ۋە ئۈستقۇرۇلما جەھەتتىكى تۈپ ئۆزگىرىشكە ماس ھالدا بارلىققا كەلگەن سوتسىيالىستىك مائارىپىنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىدىن ھاسىل بولغانلىقى شۈبھىسىزدۇر.

بۇ ئەسەر دەل مۇشۇ مەسىلىنى تېما قىلغان. ئېنىقراق ئېيتقاندا، 20 ـ ئەسىر ئەڭ زور ۋەقەلەرگە، ئەڭ كۈچلۈك ئىجادىيەت روھىغا ۋە ئەڭ چوڭقۇر ئازابلارغا تولغان خاسىيەتلىك بىر ئەسىر ئىكەنلىكىنى فولكلور مەدەنىيەتشۇناسلىقى نۇقتىسىدىن شەرھلەپ بېرىشكە بېغىشلانغان. ئەگەر مۇشۇ ئارقىلىق 20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر فولكلور مەدەنىيىتىنىڭ ئۆز ـ گىرىشى ۋە تەرەققىياتىنى مەلۇم نۇقتىدىن سىزىپ بېرەلىگەن بولسام، ھاياتىمنىڭ چەكلىك دەقىقىلىرىنى خۇشاللىق ئىچىدە ھېس قىلىمەن.

«ئەجدادلىرىمىزنىڭ باي ۋە بىباھا مەدەنىيەت مىراسى — نەچچە مىڭ يىللىق تەپەككۇر، ئىجاد ۋە زاكاۋەت مەھسۇلى. ئۇنىڭدا خەلقىمىز ـ نىڭ جانلىق تارىخى، ئەقلىي تەپەككۇر دۇردانىلىرى، تىنىمسىز ئىزدە ـ نىشتىن ھاسىل قىلغان ھېكمەتلىك ۋە ئىبرەتلىك تەجرىبە ـ ساۋاقلا ـ رى، گۈللىنىش ۋە غېرىبسىنىشتىن تۇغۇلغان خۇشاللىقى ۋە قايغۇسى ئەكس ئەتكەن.» مانا بۇ، ئەسىرىمىزنىڭ مۇقەددىمىسى ۋە خاتىمىسى.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

1. مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركي تىللار دىۋانى » 1 ـ ، 2 ـ ، 3 ـ تومـ لىرى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ ، 1983 ـ يىل.

2. يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 ـ يىل.

3. ۋېي لياڭتاۋ: «قاراخانىيلار تارىخىدىن بايان»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2000 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى.

4. سەيمىل خانتېڭتون (ئامېرىكا): «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى ۋە دۇنياۋى تەرتىپنىڭ قايتا ئورنىتىلىشى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 ـ يىل.

5. ياڭ شېڭمىن: «قەدىمكى ئۇيغۇرلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىل ئۇيغۇرچە.

6. لىن گەن، گاۋزىخۇ: «قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىل ئۇيغۇرچە.

7. ئا . مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇرلاردا ئىسلام مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 ـ يىل نەشرى.

8. « 中国古代服饰研究 »، شاڭخەي كىتابخانا نەشرىياتى، 2002 ـ يىل.

9 . ساۋخۇڭ: « 维吾尔生活方式 »، مەركىزي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى.

10. «民族服饰研究 » ،شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىل.

11. « 人类服饰文化学 »، تيەنجىن خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىل.

12. ئالىمجان مەخسۇت: « ئۇيغۇر بىناكارلىق تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىل.

13 . ئىسمايىل تۆمۈرى: «ئىدىقۇت ئۇيغۇر مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 ـ يىل.

14. ئابدۇكېرىم رەھمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1989 ـ يىل.

15. د. تىخونوف: « ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي تۈزۈمى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىل نەشرى.

16. ئەسەت سۇلايمان: «تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىل.

17. راھىلە داۋۇت: «ئۇيغۇر مازارلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىل.

18. ئابدۇرېھىم ھەببۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىل.

19. ئادىل مۇھەممەد تۇران: «قەشقەردىكى قەدىمكى ئىزلار» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىل.

20. مۇھەممەتئىمىن ئابلىمىت: «ئۇيغۇر چاي دورىلىرى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2000 ـ يىل.

21 . لىۋېيكۈشىك: «يىپەك يولى مەدەنىيىتى» (يايلاق تومى)، جېجياڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىل.

22. «غەربىي رايون مەدەنىيىتى»، لياۋنىڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1998 ـ يىل.

23. «شىنجاڭنىڭ 40 يىلى»، جۇڭگو ستاتىستىكا نەشرىياتى، 1994 ـ يىل.

24. ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يولى مىللەتلىرى مەدەنىيىتىگە نەزەر»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1999 ـ يىل.

25. «شىنجاڭنىڭ 2000 يىلى»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى.

26. كىلىم كېيىت (گېرمانىيە): «قەدىمكى يىپەك يولى مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 ـ يىل.

27. « شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» (45)، جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر كومىتېتى 2003 ـ يىل.

28. «خەلق قوشاقلىرى»، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىلىك ئۇچ توپلام ئىشخانىسى، 1989 ـ يىل.

29. ئابدۇكېرىم رەھمان: «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىل.

30. «يېقىنقى زامان چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشى»، شىنجاڭ گۇزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 2001 ـ يىل.

31. ۋېي چاڭخۇڭ: «چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ غەربىي رايونغا قىلغان سياھەت خاتىرىسى »،شىنجاڭ گۇزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 1994 ـ يىل.

32. « 文化研究导论 »، ئالىي مائارىپ نەشرىياتى، 2004 ـ يىل.

33. مۇھەممەتئىمىن سابىر: «ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2002 ـ يىل.

34. «شىنجاڭدا مىللىي سودا ـ سانائەت»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» (44)، 2001 ـ يىل.

35. مولا ئىسمەتۇللا بىننى مولا نېمەتۇللا مۆجىزى:«تەۋارىخى مۇسقىيىيۇن»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 ـ يىل.

36. يۇ تېيەنخېڭ (ياپونىيە): «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 ـ يىل.

37. ئابدۇكېرىم رەھمان: «مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن تۇغۇلغان ھېسلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىل.

38. مۇھەممەت يۈسۈپ: «شىنجاڭ تارىخىدىكى پۇللار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىل.

39. ئابدۇكېرىم رەھمان: «ئالمۇتا زىيارىتىدىن تۇغۇلغان ھېسلار»، «تەڭرىتاغ» ژۇرنىلى 2000 ـ يىل 3 ـ سان.

图书在版编目(CIP)数据

20世纪维吾尔族物质民俗文化变迁研究/ 阿布都克里木·热合曼著. —乌鲁木齐: 新疆大学出版社, 2006.5
ISBN 7—5631—2045—9

Ⅰ.2… Ⅱ.阿 … Ⅲ.维吾尔族 —概况 — 中国—20世纪—维吾尔语(中国少数民族语言)Ⅳ.K281.5

中国版本图书馆CIP数据核字(2006) 第034121号

责任编辑: 阿不里米提·卡德尔
责任校对: 阿达来提·牙合甫
责任印制: 王国鸿

20世纪维吾尔族物质民俗文化变迁研究
阿布都克里木·热合曼 **著**

新疆大学出版社出版发行
(乌鲁木齐市胜利路14号 邮政编码: 830046)
各地新华书店经销
新疆新华印刷厂印刷
开本: 880×1230毫米 1/32 印张: 9.75
2006年5月第1版 2006年5月第1次印刷
印数: 0001—3000册

ISBN 7-5631-2045-9 定价: 19.00元

مۇئاۋىنى لايىھىلىگۈچى: نۇرنىسا مامۇت

20-ئەسىر ئۇيغۇر ماددىي فولكلور مەدەنىيىتى

20世纪维吾尔族物质民俗文化变迁研究

20th Century Uighur Material Folk Culture

ISBN 7-5631-2045-9
(维文) 定价: 19.00元

ISBN 7-5631-2045-9

9 787563 120451 >